

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МІГРАЦІЙНИЙ ВИМІР

національна доповідь

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

Секція суспільних і гуманітарних наук

**УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО:
МІГРАЦІЙНИЙ ВИМІР**

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Київ 2018

УДК 314.15 (477)
ББК 60.7
У 45

Редакційна колегія:

акад. НАН України Пирожков С.І., головний редактор,
акад. НАН України Лібанова Е.М., керівник авторського колективу,
д.е.н. Новікова О.Ф.,
акад. НАПрН України Скрипнюк О.В.,
чл.-кор. НАН України, чл.-кор. НАПрН України Устименко В.А.,
д.філос.н. Хамітов Н.В.,
чл.-кор. НАН України Шульга М.О.

Рецензенти:

Базилевич В.Д. – доктор економічних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, професор кафедри економічної теорії, макро і мікроекономіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Колот А.М. – доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи, завідувач кафедри управління персоналом та економіки праці ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Копиленко О.Л. – доктор юридичних наук, професор, академік НАН України, академік НАПрН України, директор Інституту законодавства Верховної Ради України, провідний науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України (протокол №22 від 14.12.2018 р.)

У45 **Українське** суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України. – К., 2018. – 396 с.

ISBN 978-966-02-8723-9

ISBN 978-966-02-8723-9

© Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2018

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Аксьонова С.Ю., к.е.н.;
Антонюк В.П., д.е.н.;
Банчук О.А., к.ю.н.;
Гладун О.М., д.е.н., чл.-кор. НАН
України;
Гнатюк Т.О., к.політ.н.;
Гудіма Т.С., к.ю.н.;
Джабраїлов Р.А., д.ю.н.;
Дяконенко О.І., к.е.н.;
Жаховська В.Л., к.е.н.;
Заяць Т.А., д.е.н.;
Іващенко К.В., к.іст.н.;
Краєвська Г.О., к.е.н.;
Кресіна І.О., д.політ.н.;
Кримова М.О., к.е.н.;
Крімер Б.О., к.е.н.;
Курило І.О., д.е.н.;
Левчук Н.М., д.е.н.;
Лібанова Е.М., д.е.н., академік НАН
України;
Лісогор Л.С., д.е.н.;
Майданік І.П., к.соц.н.;
Макарова О.В., д.е.н., чл.-кор. НАН
України;
Малиновська О.А., д.н.держ.упр.;
Новікова О.Ф., д.е.н.;
Панькова О.В., к.соц.н.;
Пархоменко, Н.М., д.ю.н.;
Пирожков С.І., д.е.н., академік НАН
України;

Позняк О.В., к.е.н.;
Прибиткова І.М., д.е.н.;
Рингач Н.О., д.н.держ.упр.;
Савчук К.О., к.ю.н.;
Самчук З.Ф., д.філос.н.;
Саріогло В.Г., д.е.н.;
Ситнікова Н.Д., к.е.н.;
Сімутіна Я.В., к.ю.н.;
Скрипнюк О.В., д.ю.н., академік
НАПрН України;
Слюсар Л.І., к.е.н.;
Стойко О.М., д.політ. н.;
Стоєцький С.В., к.політ.н.
Ткаченко Л.Г., к.е.н.;
Устименко В.А., д.е.н., чл.-кор. НАН
України;
Хамітов Н.В., д.філос.н.;
Хмелевська О.М., к.е.н.,
Цимбал О.І., д.е.н.;
Черенько Л.М., к.е.н.;
Черніченко В.В., к.е.н.;
Шамілева Л.Л., к.е.н.;
Шевчук П.Є., к.е.н.;
Шемшученко Ю.С., д.ю.н., академік
НАН України;
Шишкін В.С., к.е.н.;
Шульга М.О., д.е.н., чл.-кор. НАН
України;
Явір В.А., к.політ.н.;
Ярош О.М., к.е.н.

АКРОНІМИ ТА АБРЕВІАТУРИ

АР Крим – Автономна Республіка Крим
АТВТ – Товариство з обмеженою відповідальністю відкритого типу
АТО – Антитерористична операція
ВВП – Валовий внутрішній продукт
ВІЛ – вірус імунодефіциту людини
ВООЗ – Всесвітня організація охорони здоров'я
ВПО – внутрішньо переміщені особи
ГО – Громадська організація
ГПУ – Газопромислове управління
ГШ ЗСУ – Генеральний штаб Збройних сил України
Держприкордонслужба – Державна прикордонна служба України
Держстат – Державна служба статистики України
ДМС – Державна міграційна служба України
ДНР – «Донецька народна республіка»
ДП – державне підприємство
ДСЗ – Державна служба зайнятості
ДТП – дорожньо-транспортна пригода
ЕАН – економічна активність населення
Євростат – статистична організація Європейської Комісії
ЄДЕБО – Єдина державна електронна база з питань освіти
ЄДРПОУ – єдиний державний реєстр підприємств, організацій та установ
ЄС – Європейський Союз
ЄСВ – Єдиний соціальний внесок
ЗВО – заклади вищої освіти
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗОЗ – заклади охорони здоров'я
ЗСУ – Збройні сили України
ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України – Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи Національної академії наук України
ККУ (КК) – Кримінальний кодекс України
КМУ – Кабінет Міністрів України
КПВВ – контрольний пункт в'їзду-виїзду
КПІ – Київський політехнічний інститут
КПП – контрольно-пропускний пункт
ЛНР – «Луганська народна республіка»
МБРР – Міжнародний банк реконструкції та розвитку
МВС – Міністерство внутрішніх справ України
МЗС – Міністерство закордонних справ України
Мінсоцполітики – Міністерство соціальної політики України
МінТОТ – Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб України
МІОК – Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою
МОЗ – Міністерство охорони здоров'я України
МОМ – Міжнародна організація з міграцій

МОН – Міністерство освіти та науки України
МОП – Міжнародна організація праці
МС – митний союз
МТД – міжнародна технічна допомога
НАН – Національна академія наук України
НАПрН – Національна академія правових наук України
НБУ – Національний банк України
НУО – неурядова організація
ОАЕ – Об'єднані Арабські Емірати
ОБГ – особа без громадянства
ОВРМ – оцінка шляхів відновлення та розбудови миру
од. – одиниця
ООН – Організація об'єднаних націй
ООС – Операція об'єднаних сил
ОРДЛО – окремі райони Донецької та Луганської областей
ОТГ – Об'єднана територіальна громада
ОТМ – опитування з питань трудової міграції
ОУЖД – опитування з питань умов життя домогосподарств
ПАТ – Публічне акціонерне товариство
ПКС – паритет купівельної спроможності
ПрАТ – Приватне акціонерне товариство
ПРООН – Програма розвитку Організації об'єднаних націй
ПТРБ – Пункт тимчасового розміщення біженців
РФ – Російська Федерація
сmt – селище міського типу
СНД – співдружність незалежних держав
СНІД – синдром набутого імунодефіциту
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
ТЕС – Теплова електростанція
ТзОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю
ТОВ – Товариство з обмеженою відповідальністю
УВКБ ООН - Управління Верховного комісара Організації об'єднаних націй з питань біженців
УВКПЛ – Управління Верховного комісара Організації об'єднаних націй з прав людини
УЦОЯО – Український центр оцінювання якості освіти
ФАО – Продовольча та сільськогосподарська організація Організації об'єднаних націй
ЦПХ – цивільно-правовий характер
ЦФБП – цільовий фонд багатьох партнерів
ЮНЕСКО (UNESCO) – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури
ЮНІСЕФ – Дитячий фонд Організації об'єднаних націй
ЮНФПА – Фонд Організації об'єднаних націй у галузі народонаселення
CEDOS – аналітичний центр (колишній Центр дослідження суспільства)
TEMPER – temporary versus permanent migration (міжнародний проект)

ЗМІСТ

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ.....	3
АКРОНИМИ ТА АБРЕВІАТУРИ.....	4
КЛЮЧОВІ РЕЗУЛЬТАТИ.....	9
1. ГЛОБАЛЬНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	26
1.1 Сучасні міграції в глобалізованому світі.....	26
1.2 Вплив міграцій на демографічну безпеку українського суспільства.....	33
1.3 Конфліктогенні ризики міграцій.....	36
2. ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ.....	41
2.1 Причини та передумови розвитку міграційних процесів.....	41
2.1.1 Матеріальне становище населення.....	41
2.1.2 Індивідуальні мотиви трудової міграції.....	49
2.1.3 Стабільність і довіра до влади.....	58
2.1.4 Зовнішні чинники формування міграційного потенціалу.....	62
2.2 Соціальні та соціально-психологічні характеристики потенційних українських трудових мігрантів.....	69
3. ЗОВНІШНІ МІГРАЦІЇ.....	76
3.1 Україна в системі міждержавних міграційних процесів.....	76
3.2 Особливості зовнішньої трудової міграції.....	90
3.3 Освітня міграція.....	113
3.4 Імміграція в Україну.....	119
3.5 Торгівля людьми.....	127
3.6 Потенційні та реалізовані загрози неврегульованої міграції.....	135
3.7 Перспективи зовнішніх міграцій.....	145
4. ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЇ.....	148
4.1 Міграційні трансформації територіальної структури населення	148
4.1.1 Трансформація територіального розміщення населення.....	148
4.1.2 Концентрація населення і робочої сили в метрополісах.....	161
4.2 Центро-периферійна освітня міграція.....	169
4.3 Перспективи трансформації внутрішньоміграційних потоків, пов'язані із децентралізацією.....	178
5. ВИМУШЕНЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ З ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ.....	188
5.1 Причини вимушеної міграції з Донбасу та Криму.....	188
5.2 Характеристики та мотивації вимушеного переселення.....	190
5.3 Державна політика щодо підтримки ВПО та міжнародна допомога.....	196

5.4	Регіональні аспекти внутрішнього переміщення.....	202
5.5	Стан інтеграції ВПО у приймаючі громади.....	205
5.6	Економічна активність ВПО.....	223
6.	НАСЛІДКИ МАСШТАБНИХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ.....	230
6.1	Вплив міграцій на демографічні процеси та структури.....	230
6.1.1	Демографічна ситуація в Україні.....	255
6.1.2	Вплив міграції на стан здоров'я і смертність населення.....	255
6.1.3	Зрушення у віковому складі та відтворенні населення під впливом міграцій.....	263
6.1.4	Родинні наслідки зовнішніх міграцій.....	268
6.1.5	Виклики для соціальної сфери.....	274
6.1.6	Виклики для системи оборони.....	280
6.2	Вплив зовнішньої міграції на українську економіку.....	283
6.3	Наслідки трудових міграцій для ринку праці.....	304
6.3.1	Наслідки для можливостей офіційної зайнятості в Україні.....	304
6.3.2	Розвиток внутрішньої мобільності населення.....	308
6.4	Зміни етнічного складу та ідентичності населення.....	319
6.5	Політичні наслідки міграцій.....	324
7.	ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ.....	329
7.1	Правові засади формування у суспільстві атмосфери толерантності та забезпечення недискримінації мігрантів.....	329
7.2	Правове регулювання зовнішньої трудової міграції та реінтеграції мігрантів.....	330
7.3	Політико-правові аспекти протидії нелегальній міграції.....	332
7.4	Забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб.....	335
8.	ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В ІНТЕРЕСАХ РОЗВИТКУ.....	348
8.1	Принципи формування сучасної міграційної політики.....	348
8.2	Універсальні та європейські стандарти міграційної політики.....	349
8.3	Стан і перспективи реформування міграційної політики України.....	357
9.	ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ ДО 2036 РОКУ ВІДПОВІДНО ДО СЦЕНАРІЇВ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ.....	370
9.1	Гіпотеза щодо народжуваності.....	371
9.2	Гіпотеза щодо смертності та тривалості життя.....	373
9.3	Гіпотези щодо міграцій.....	375
9.4	Динаміка чисельності та статеві-вікової структури населення материкової частини України до 2035 р.....	377

---

10. ДОДАТКИ

10.1 Рівень задоволеності базових потреб людини в оцінках українців.....	383
10.2 Міграційні настанови та плани українців, %.....	385
10.3 Міграційні настанови і плани поселенських груп, %, 2017 р....	386
10.4 Трудові мігранти, за країнами перебування та рівнем освіти, %	387
10.5 Трудові мігранти, за професійними групами до та після виїзду за кордон, 2015–2017 рр.....	388
10.6 Зміни територіального розміщення населення України.....	389
10.7 Зміни адміністративно-територіальної основи розміщення населення України, 1991-2018 рр.....	390
10.8 Зміна людності міських і сільських поселень України*.....	391
10.9 Розрахунок чисельності економічно-активних ВПО, за регіонами України, 2018.....	392
10.10 Частка населення 60 років і старше континентальній частині України.....	393
10.11 Прогноз чисельності населення 60 років і старше у континентальній частині України.....	394
10.12 Прогноз чисельності населення 16–59 років у континентальній частині України.....	394
10.13 Прогноз чисельності населення 0–15 років на континентальній частині України.....	395
10.14 Статеві-вікова структура населення континентальної частини України, на 01.01.2018 (виокремлено вікові групи, які увійдуть у вік 60 і старше).....	395
10.15 Вікова структура жінок континентальної частини України та її репродуктивні ресурси, на 01.01.2018.....	395

КЛЮЧОВІ РЕЗУЛЬТАТИ

Міграція є визначальним проявом процесу глобалізації, має об'єктивний характер і навряд чи може бути зупинена, принаймні в демократичний спосіб. Імовірно, чим далі, тим більше масштаби міграції зростатимуть, зокрема завдяки тому, що активне й мобільне населення упродовж життя декілька разів змінюватиме місце проживання, включно з країною (контингентом). Цьому сприятимуть четверта промислова революція і пов'язана з нею цифровізація економіки, розвиток транснаціональних корпорацій, розміщення значної частини виробництв у інших країнах (регіонах), ніж місце реєстрації головного офісу, спрощення (скасування) процедур перетину кордонів у поєднанні із суто демографічними процесами – стрімким старінням населення загалом і робочої сили економічно розвинених країн.

Головною складовою міграцій у сучасному світі є переселення через економічні чинники, передусім тимчасові переміщення з метою отримання більших заробітків. У таких міграціях вирішальну роль відіграє співвідношення якості життя у країнах (регіонах) походження (проживання) і країнах (регіонах) спрямування мігрантів. На жаль, достатньо масштабними є і вимушені переселення, викликані конфліктами, війнами, техногенними та екологічними катастрофами.

Зовнішні міграції

Економічні мотиви міграції. Україна помітно поступається більшості європейських країн за рівнем та якістю життя населення, і саме це спонукає до переїзду частину активних і амбітних осіб, які вбачають у міграції надійний спосіб поліпшення свого життя. Мігранти прагнуть не тільки вищих заробітків (хоча цей чинник є найважливішим), а і спокійного, стабільного життя у місцях, де безпечно середовище, доступна якісна медицина, гарні дороги і транспорт, чисті вулиці й подвір'я.

У країнах, що є західними сусідами України або знаходяться на відносно невеликій відстані, рівні оплати праці є помітно вищими за вітчизняні. У більш, ніж половині країн ЄС бізнес пропонує заробітну плату, у 2-4 рази вищу за середній по Україні рівень у перерахунку в євро за паритетом купівельної спроможності. Отже, Україна суттєво програє сусідам із ЄС і за номінальним рівнем оплати праці, і за рівнем споживчих можливостей, що продовжує виконувати роль катализатора міграційних процесів та відтоку найбільш активної частини населення у пошуках гідних заробітків.

Однак, вплив економічних чинників на трудову мобільність опосередковується ментальною специфікою, притаманною конкретному соціуму та конкретній групі населення.

У Польщі, яка є визнаним лідером Східної Європи за темпами та якістю реформ, за параметрами економічного розвитку загалом, традиційно високі масштаби трудової та загальної еміграції, а угорці,

попри своє відставання і в реформах, і в рівні життя, і в економічній динаміці в цілому, зовсім не демонструють таку мобільність.

Отже:

- існує специфічний етнічний/національний потенціал мобільності, доволі стабільний та інерційний;
- фактична міграційна поведінка окремої особи є результатом її оцінки умов макросоціального середовища (світ, країна, регіон, етнос, конфесія тощо), власного мікросередовища (трудова колектив, коло друзів, сім'я) і самої себе, а також вибору особистих стратегій життєдіяльності на основі схильностей, здібностей та рис характеру.

Суспільне середовище формування міграційних настанов. Реалізовані і певною мірою – потенційні еміграційні настанови є максимально повним і точним віддзеркаленням настроїв:

- низької оцінки свого власного життя й поточної ситуації в країні за відсутності віри у швидкі зміни, що приведуть до бажаних результатів (53,5% тих, хто збираються виїхати з України, переконані, що ніякого покращання не буде, і тільки 16,0% вірять, що все налагодиться);
- поганих перспектив для себе, родини та нащадків в Україні;
- стійкого переконання у вищій якості життя в інших країнах/регіонах та впевненості у наявності попиту на робочу силу (набуття професійної освіти) мігрантів у країнах призначення;
- впевненості у своїх можливостях інтегруватися у нове суспільство (знайти роботу, житло, вивчити мову, пристосуватися до способу життя тощо), зокрема через наявність міжтериторіальних зв'язків і досвід родинної, сусідської та общинної міграції;
- поширення в суспільстві настанов на еміграцію (стаціонарну, трудову, освітню) – формування своєрідної моди на еміграцію, особливо серед освічених верств населення;
- перетворення в уяві значної частини українців міграції на ефективний соціальний ліфт, який дає змогу істотно підняти свій матеріальний та соціальний статус.

Наразі значна частина активного, мобільного, конкурентоспроможного населення України визначають свої перспективи виїзду, виходячи не стільки зі стану свого особистого життя, скільки із загальної низької оцінки ситуації в країні. Цей міграційний чинник є значно небезпечнішим за бажання реалізувати індивідуальну стратегію на глобальному ринку праці. В останньому випадку зберігається доволі висока імовірність повернення мігранта, тоді як комбінація індивідуальних планів із втратою віри у перспективність їх реалізації в українському суспільстві обумовлює орієнтацію на еміграції й транзитну трудову міграцію.

Важливими суспільними мотивами формування поточних міграційних настроїв українців є:

- розрив між завищеними очікуваннями результатів проголошених

реформ після Революції гідності й реальними змінами на тлі значного поширення патерналістських настанов серед населення;

- поширення серед великої частини активного, мобільного і конкурентоспроможного населення переконання щодо поганих перспектив з огляду не тільки на стан свого індивідуального життя (що окрема людина в змозі змінити), а й на загальну низьку оцінку ситуації у країні (що значно виходить за межі можливостей окремої особистості);

- поєднання протидії соціальних зв'язків та критеріїв оцінки суспільної оцінки переходу на роботу з нижчим статусом, навіть із вищою зарплатою, на батьківщині з нейтральним впливом на самооцінку людини в іншому соціумі, а отже, на готовність працювати на некваліфікованих роботах або отримувати робочу професію;

- сучасні проблеми функціонування ринку праці, як от: високий рівень внутрішньої диференціації заробітних плат; незбалансованість професійно-кваліфікаційного рівня робочих місць; масштабне поширення неформальної зайнятості; низький рівень залучення працівників до процесів регулювання трудових відносин; масова наявність виробництв із шкідливими та небезпечними умовами праці, поширення трудових процесів із надмірною інтенсивністю та важкістю.

Усе це розцінюється більшістю громадян як ознаки несправедливості, дискомфорту та принизливості загалом і породжує стимули до міграції. Проте остаточне рішення приймається, виходячи з порівняння можливих вигід і втрат (матеріальних і не тільки) унаслідок міграції.

Визначальними для міграції є, безумовно, внутрішні умови, проте економічна, політична та демографічна ситуація в країнах призначення, їхня міграційна політика безпосередньо впливають на розвиток, спрямування, склад та інтенсивність міграційних потоків.

Зовнішня трудова міграція. Одним із важливих зовнішніх чинників міграції українців є потреба у додаткових робочих руках у багатьох країнах як на схід, так і на захід від державних кордонів. Частка розвинених країн, які заохочують імміграцію, збільшилася з 2% у 1996 р. до 22% у 2011 р., а частка тих, що заохочують в'їзд іноземних висококваліфікованих працівників, сягнула 60%¹. Попри антиіммігрантську риторику діють різноманітні канали залучення необхідних працівників, як фахівців, так і тих, хто згоден виконувати некваліфіковані роботи.

Зокрема, у країнах ЄС розробляються списки дефіцитних професій, іноземні носії яких можуть вільно отримати дозвіл на працевлаштування; відповідно до загальноєвропейського законодавства право перебувати в країні для пошуків роботи впродовж щонайменше дев'яти місяців мають іноземні студенти, які успішно завершили навчання; висококваліфіковані спеціалісти, яким запропоновано робоче місце, де заробітна плата щонайменше в півтора рази перевищує середню по країні, звільняються від звичайних процедур

отримання дозволу на працевлаштування, поза будь-яких квот їм оформлюється так звана блакитна картка, що одразу забезпечує мігрантові широкі права. Хоча власників «блакитних карток» серед українців наразі небагато, їхня чисельність швидко зростає: якщо у 2012 р. їх було 149, у 2014 р. – 782, то у 2016 р. – 1541 (лише за 5 років зростання сягнуло 1034%)². Низка європейських держав, які є основними країнами призначення для українських мігрантів, зокрема Польща, Чехія, Німеччина, спрощують правила працевлаштування українців, розглядаючи їх як мігрантів, бажаних за освітніми та трудовими характеристиками й найменш проблемних завдяки культурній близькості.

Окремої уваги варта політика Польщі, яка наразі є головною країною призначення українських заробітчанин. Від 2007 р. тут запроваджено порядок, за яким громадянам країн Східного партнерства для виконання тимчасових робіт строком до 6 місяців упродовж календарного року оформлювати дозвіл на працевлаштування не потрібно, достатньо лише заяви працедавця. Серед трудових мігрантів, які прибували до Польщі на цій підставі, більшість (у 2017р. 94%) становили громадяни України. Якщо у 2012 р. було зареєстровано 223,7 тис. заяв щодо найму українців, то в 2017 р. – 1,7 млн, тобто майже у 8 разів більше.

Можливості міжнародної мобільності українців значно розширилися завдяки безвізовому режимові з ЄС, який зробив закордонні подорожі простішими й дешевшими, полегшив пошук місця праці чи навчання за кордоном, а отже, міграції.

Соціологічний портрет українця, який збирається упродовж найближчого року виїхати за кордон: чоловік віком до 40 років, із середньою спеціальною або вищою освітою, мешканець села (малого міста) на заході або в центрі країни, незадоволений своїм становищем та ситуацією в суспільстві загалом.

---

² Євростат
12

Вплив анексії Криму та російської агресії на Донбасі. Основні зміни тенденцій зовнішніх міграцій населення України після анексії Криму та початку антитерористичної операції на Донбасі:

- збільшення чисельності трудових мігрантів – за оцінками, з 2,1 млн осіб у 2005–2008 рр. до 2,7 млн осіб у 2015–2017 рр.;
- підвищення частки молоді серед мігрантів, у т. ч. за рахунок зростання освітньої міграції;
- зростання частки високоосвічених та висококваліфікованих осіб серед мігрантів;
- посилення тенденції переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму, виїзд членів сімей довгострокових трудових мігрантів до країн-реципієнтів;
- переорієнтація майже половини заробітчан, які раніше працювали в Росії, на країни ЄС;
- певне збільшення частки мігрантів із неврегульованим статусом у країнах-реципієнтах, що характерно для осіб, які вперше беруть участь у трудовій міграції.

Розподіл мігрантів за складом та країнами призначення. Основними країнами-реципієнтами української робочої сили є Польща (38,9%), Російська Федерація (26,3%), Італія (11,3%), Чехія (9,4%). До інших країн, куди спрямовані помітні потоки трудових міграцій з України, належать Сполучені Штати Америки (1,8%), Білорусь (1,7%), Португалія (1,6%), Угорщина (1,3%), Ізраїль (1,1%), Фінляндія (1,0%) та Німеччина (0,8%). Жінки частіше за чоловіків працюють у Польщі (42,6% vs 37,3%) і в Італії (27,0 vs 4,7%), а чоловіки – в Росії (31,0% vs 15,1%)³. Загалом міграційна активність чоловіків є вищою, ніж жінок (7,0% vs 2,7% у віці 20–64 роки)

Сільське населення незалежно від віку бере участь у зовнішніх трудових міграціях суттєво частіше, аніж мешканці міст (у середньому 8,0% селян vs 3,5% містян віком 20–64 роки). Серед городян частота працевлаштування за кордоном поступово зменшується зі зростанням їх віку, водночас у селян спостерігаються два вікові піки виїзду за кордон (15–24 роки та 40–49 років) із зниженням у старших вікових групах.

Усупереч поширеним у суспільстві переконанням, масового виїзду молоді з вищою освітою на заробітки не спостерігається. Інтенсивність трудових міграцій осіб з повною вищою освітою не перевищує 4%. Переважно у трудовій міграції беруть участь особи з професійно-технічною та повною загальною середньою освітою.

Українські мігранти здебільшого не конкурують у країнах призначення з місцевим населенням за престижні вакансії на ринку праці, а займають менш привабливі робочі місця: відносна більшість українських трудових мігрантів (41,6%) є представниками найпростіших професій, понад чверть становлять кваліфіковані робітники з інструментом, кожний сьомий мігрант працює у

³ Держстат України
Національна доповідь

сфері торгівлі та послуг і лише кожен одинадцятий – як професіонал, фахівець або технічний службовець⁴.

Лише трохи більше чверті українських заробітчан мали за кордоном роботу згідно з кваліфікацією, отриманою в Україні. Водночас понад третина заробітчан працювали на роботах, які кваліфікації не потребують. При цьому українці – представники робітничих професій у результаті міграції за кордон зазвичай зберігають або навіть підвищують свій кваліфікаційний статус, тоді як представники професій, пов'язаних переважно з розумовою працею, змушені займатися менш кваліфікованими роботами.

Освітня мобільність. Чисельність українських студентів за кордоном стрімко зростає – з 5,2 тис. у 1999/2000 н. р. до 66,7 тис. у 2015/2016 н.р.⁵ Обумовлено це, зокрема, й політикою країн-сусідів (переважно Польщі) щодо залучення української молоді для підтримки власної системи освіти. Значна частина молоді виїжджає з України на навчання за кордон з метою отримання доступу до ринку праці країн ЄС.

Польща сьогодні є країною з найбільшою кількістю українських студентів. Даються взнаки територіальна близькість, відсутність мовного бар'єра, невисока вартість навчання та проживання, поширеність пільгових і безкоштовних програм. Перетворення освітньої міграції на постійну є основною загрозою для України. Достовірні дані щодо намірів українських студентів повертатися на батьківщину відсутні, але за результатами окремих досліджень, повернення в Україну планують від 2% до 16% українських студентів у Польщі, залежно від регіону навчання.

Імміграція. Чисельність іммігрантів в Україні, передовсім із колишніх республік СРСР (переважно з Росії), а також із В'єтнаму, Туреччини, Сирії та Китаю, зростає і на початок 2018 року перевищила 271 тис. осіб. Іноземці та особи без громадянства, які мають дозвіл на тимчасове проживання, становлять майже 89 тис. осіб, більшість із яких в'їхали з метою навчання. Найчисленніші серед них – громадяни Індії, РФ, Марокко. Водночас чисельність визнаних біженців та осіб, які мають додатковий захист, перевищує 3 тис. осіб.

У 2017 р. в Україні виявлено 9,7 тис. нелегальних мігрантів переважно з Росії (22,1% загалу), Азербайджану (18,2%), Узбекистану (9,3%), Молдови (7,2%), Вірменії (6,6%), Грузії (6,4%), В'єтнаму (3,2%), Білорусі (2,1%), Таджикистану (1,9%) та Туреччини (1,8%). Найчастіше нелегальних мігрантів виявляють у Харківській (15,5%), Одеській (10,2%) областях та у м.Києві (9,9%, разом з Київською областю – 14,2%). Отже, значна частина затримань припадає на основні освітні регіони України, де традиційно мешкає найбільше іноземців.

Торгівля людьми. Українська держава докладает чимало зусиль щодо попередження випадків торгівлі людьми та забезпечення прав постраждалих

---

⁴ Держстат України

⁵ UNESCO

осіб в Україні, починаючи з кінця 1990-х років. Однак, погіршення економічної ситуації та військові дії на Сході України створюють умови для нового сплеску торгівлі людьми і зміни характеристик цього явища. У 2017 році кількість постраждалих від торгівлі людьми, які звернулися за допомогою до Міжнародної організації з міграцій⁶, сягнула рекордної позначки у 1259 осіб; більшість серед них становлять постраждалі від трудової експлуатації (їх частка після 2010 р. перевищує 50%, а з 2014 р. – 90%).

Українське суспільство все ще має недостатньо інформації про ризики потрапляння у ситуацію торгівлі людьми. Більше того, українські громадяни часто не асоціюють трудову експлуатацію або примусову працю із цим явищем.

Іноземні громадяни (особливо з Молдови, РФ, В'єтнаму, Узбекистану, Пакистану, Камеруну, Азербайджану) також стають жертвами примусової праці в Україні, хоча кількість виявлених постраждалих іноземців є незначною.

Перспективи зовнішньої міграції. Можна виокремити три сценарії розвитку зовнішніх міграцій в Україні відповідно до майбутніх тенденцій її соціально-економічного розвитку.

1. Якщо основні показники розвитку економіки в Україні у довгостроковій перспективі стабілізуються на рівні 2016–2017 рр. (тобто суттєво не покращаться), перехід тимчасової зовнішньої трудової міграції у безповоротну форму посилиться, масштаби виїзду за кордон зростуть. Відбудеться урізноманітнення географії міграцій з України, зокрема частина осіб, які працюють у Польщі, намагатимуться (після закріплення у Шенгенській зоні) знайти роботу у більш благополучних країнах ЄС, передовсім – у Німеччині. Також спостерігатиметься поширення інтенсивних міграційних процесів на всю територію країни.

2. За погіршення ситуації міграція з України буде ще інтенсивнішою, різко посилиться виїзд висококваліфікованих спеціалістів. За цих умов можливим є припинення зменшення кількості осіб, які працюють в Росії, оскільки навіть цей напрямок трудової міграції залишиться економічно вигідним.

3. За покращання ситуації масштаби довгострокової трудової міграції стабілізуються. У разі проведення відповідної політики можна очікувати на поступове повернення частини довгострокових мігрантів. Одночасно зростатиме потік іммігрантів з афро-азіатського регіону до України. З часом Україна зможе здійснити «міграційний перехід», перетворитися з країни-донора населення та робочої сили на країну-реципієнта, як це вже відбулося з країнами Південної Європи і нині відбувається у низці країн Східної Європи.

---

⁶ МОМ
Національна доповідь

Внутрішні міграції

Традиційним є потужний міграційний переплив сільських жителів до міст, обумовлений величезною різницею у матеріальному становищі та загальних стандартах життя. І хоча середні доходи містян несуттєво перевищують доходи селян, частка домогосподарств із високим рівнем доходів у міських поселеннях понад удвічі перевищує таку в сільських. Крім того, спостерігається чітка закономірність: рівень бідності зростає зі зменшенням розміру поселення і якщо малі міста за показниками бідності близькі до сільської місцевості, то великі, особливо Київ, різко відриваються від малих поселень. Так, рівень бідності (за відносним критерієм 75% медіанних еквівалентних витрат) у Києві становить 14,1%, в інших великих містах – 17,8%, у малих містах – 26,6%, у селах – 30,8⁷. Відповідно, значна частина мешканців сіл та малих міст мігрують (хочуть мігрувати) до великих міст задля покращення власного матеріального становища.

На тлі демографічної кризи спостерігається висока концентрація населення у міських агломераціях. Водночас у міській мережі зростає питома вага малих міст, що зумовлено їх перетворенням на центри тяжіння маятникових міграцій із послабленням функцій сіл, розташованих у межах транспортної доступності. Міграційне збільшення міського населення спричиняє зростання рівня техногенного забруднення, загострення транспортних та житлово-комунальних проблем і потреб у розгалуженні мережі інфраструктури переробки чи захоронення твердих промислових і побутових відходів.

Територіальна соціально-економічна поляризація та розвиток агломерацій в Україні обумовили виникнення провідних просторових ареалів – метрополісів. Їх вплив на формування потоків внутрішньої міграції населення здійснюється через інтенсифікацію процесів економічного відтворення робочої сили, налагодження механізмів саморегуляції та самопідтримки професійної мобільності економічно активного населення, зростання можливостей для задоволення його інформаційно-комунікаційних потреб.

Метрополійні функції здійснюють Київ (входить до складу світової метрополійної мережі), Харків, Одеса, Дніпро, Львів (регіональні метрополії суто українського рівня); Донецьк через тимчасову окупацію фактично втратив такі функції. Найбільші значення коефіцієнта внутрішнього міграційного обороту фіксуються у Львівській (21,9%) та Київській (21,7%) областях, найменше (7,5%) – у Дніпропетровській. Середнє по Україні значення становить 11,3% за 2016 рік. Харківський, Одеський, Дніпровський та Львівський метрополіси є моноцентричними – з єдиним містом-ядром (обласним центром) та супутніми меншими містами й сільськими поселеннями. Київський метрополіс набуває ознак поліцентричності, що спричиняє перерозподіл частини маятникових міграцій на користь поселень,

---

⁷ Розраховано за даними Держстату за 2017 рік

де функціонують високотехнологічні підприємства будівельної, легкої, харчової, хімічної, парфумерно-косметичної промисловості.

Основними тенденціями та якісними ознаками внутрішніх міграцій, сформованих під впливом розвитку метрополісів в Україні, є:

- висока концентрація та інтенсивність маятникових міграцій у межах півторагодинної доступності транспортними коридорами;
- специфічна структура міграційних потоків, обумовлена потребами ринку праці метрополісу, де переважають індустріальний та інформаційний сектори економіки, здебільшого з вимогами постійної зайнятості, та відповідно незначною часткою тимчасових чи сезонних трудових мігрантів;
- домінування переміщень у напрямі «місто-місто», «селище міського типу-місто» та відповідно їхня висока питома вага в загальному обсязі маятникових міграцій;
- сильна мотивація постійного населення ареалу метрополіса до тимчасової зміни місця проживання, здебільшого в напрямку місця роботи, центру ділової, громадської або іншої активності;
- використання територій метрополісу для розміщення внутрішніх вимушених мігрантів;
- залежність інтенсивності міграційних переміщень населення у напрямку центр-периферія від особливостей просторового розвитку метрополій: що далі від центру, то нижча ділова активність та рівень життя населення і відповідно більше стимулів до пошуку роботи поза місцем проживання.

Розвиток українських метрополісів як центрів тяжіння мігрантів обумовлює низку соціально-економічних проблем. Незареєстрована та вимушена міграція спричиняє додаткове навантаження на транспортну, інженерну та соціальну інфраструктуру центральних міст. Загострюються проблеми, пов'язані з житловим будівництвом, що здійснюється хаотично, із порушенням вимог, з високим ризиком незавершення та без урахування реальних соціальних потреб. Поглиблюються техногенні загрози, обумовлені посиленням навантаження на комунальні мережі, морально застарілі та фізично зношені. Прискорюються процеси знелюднення певних територій, насамперед із високою концентрацією невеликих міст і дрібних сіл.

Внутрішня освітня міграція молоді є одним із основних каналів територіального перерозподілу населення України та фактично його стартером. Спрямованість внутрішньої освітньої міграції зумовлена, насамперед, особливостями територіального розподілу ЗВО. За характером її варто розглядати як центр-периферійну, оскільки основні потоки (переважно із сусідніх регіонів) наразі спрямовано до Києва, Харкова, Львова, Дніпра та Одеси.

Рівень внутрішньої освітньої міграції в Україні (частка іногородніх серед усіх студентів) упродовж 2004–2013 рр. збільшився з 32,1% до 38,0%, що свідчить про розширення доступу до вищої освіти. У 2014–2015 рр. унаслідок переміщення ЗВО Донбасу цей показник сягнув 39,5%. Останні два роки

спостерігається зниження рівня внутрішньої освітньої міграції до 36,5%.

Інтенсивність внутрішньої освітньої міграції на рівні бакалаврату та магістратури (університети, академії та інститути) традиційно є вищою, ніж на рівні короткого циклу вищої освіти (коледжі, технікуми, училища).

Упродовж 2004–2017 рр. лише у чотирьох областях (Вінницькій, Житомирській, Харківській та Хмельницькій) частка іногородніх студентів постійно перевищувала 40%. Максимальний рівень регіональної освітньої міграції зафіксований на Вінниччині у 2015 р. (56,9%) через переміщення ЗВО з тимчасово окупованих територій.

Внутрішня міграція і децентралізація. У середньо- та довгостроковій перспективі за умов успішної децентралізації (прискорення місцевого розвитку та підвищення якості життя в ОТГ завдяки нарощуванню фінансового потенціалу та його ефективному використанню в інтересах громади, посиленню соціальної відповідальності бізнесу та розвитку громадянського суспільства) спостерігатиметься зниження міграційної активності населення та посилення територіальних переміщень за горизонталлю у межах ОТГ і вертикаллю у напрямі «периферія – центр ОТГ». За помірної динаміки (повільні темпи об'єднання територіальних громад через недотримання основних вимог реформи, фінансову слабкість ОТГ, неефективне використання фінансових ресурсів, корумпованість місцевих чиновників) внутрішньоміграційний рух ослабне під впливом активної політики місцевого розвитку, орієнтованої на забезпечення першочергових потреб громади (гуманітарна, інфраструктурна, комунальна сфери), але з часом міжрегіональні міграційні переміщення можуть активізуватись унаслідок неспроможності частини ОТГ визначити й успішно реалізувати основні стратегічні напрями економічного розвитку. За песимістичного варіанту децентралізації (запізніла реформа, її часткова реалізація чи призупинення) високоїмовірним стане різке зростання міграційної активності населення внаслідок невиправданих сподівань на якісні зміни умов життя, що віддзеркалиться у різкому посиленні диспропорційності міграційних потоків, спрямованість яких визначатиметься різницею в умовах життя між територіальними громадами. Найбільших міграційних втрат населення зазнають поселенські структури з низькими ресурсним потенціалом, недостатньою фінансовою спроможністю та пасивною громадською позицією мешканців.

Вимушене переселення з Донбасу та Криму. З викликами вимушеного переселення стикнулося близько 3,5% населення України. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 19 листопада 2018 р. на обліку перебувало 1 520 тис. осіб.⁸ Проте частина ВПО, які фактично переїхали до інших регіонів України або до інших країн, з різних причин не реєструвалася, а частина тих, хто зареєструвався, повернулися до ОРДЛО та час від часу перетинають лінію зіткнення. Відповідно існують різні оцінки

---

⁸ Міністерство соціальної політики

фактичної кількості ВПО. Так, ООН визначає цей контингент у 0,8–1,0 млн осіб⁹. За кількістю ВПО Україна посідає перше місце в Європі та дев'яте – у світі серед країн із найбільшою кількістю вимушених мігрантів¹⁰.

Від 2014 року стихійні процеси вимушеного переселення населення з Криму та різке зростання їх масштабів у другій половині року за рахунок переселенців із Донбасу обумовили необхідність пошуку можливостей і шляхів розв'язання проблем життєзабезпечення переселенців. Серед нагальних проблем варто виокремити:

- відсутність достатніх засобів до існування;
- невизначеність житлових перспектив;
- труднощі в реалізації та захисті прав, зокрема права власності, права на житло, придатне для проживання, можливості відновлення документів, що підтверджують громадянство.

Від початку конфлікту та викликаного ним переселення важливу роль відіграють особисті, родинні, соціальні й інституціональні зв'язки ВПО.

Водночас роль держави, принаймні на початку масового вимушеного переселення, була надто обмеженою і навіть другорядною, зокрема через бюрократичну інертність органів місцевої влади у місцях вселення. На цьому тлі певні функції на себе взяли волонтери та громадські об'єднання. Значну підтримку надали міжнародні організації та благодійні фонди.

Наразі першочергова увага має приділятися забезпеченню майнових прав ВПО, їх соціальному та пенсійному забезпеченню, сприянню інтеграції переселенців шляхом підтримки приймаючих громад. Значна активізація діяльності з розв'язання проблем ВПО має базуватися на ефективній співпраці держави з бізнесом, територіальними громадами, волонтерськими та благодійними організаціями, міжнародними донорами. Особливу увагу варто приділяти організаціям самих ВПО, які стали впливовими членами громадянського суспільства, змогли налагодити активну взаємодію з владою. Необхідно консультиватися з ними перед ухваленням будь-яких рішень стосовно переселенців. Слід удосконалити інформаційну політику щодо ВПО, насамперед щодо протидії їх стигматизації, посилити відповідальність за дискримінацію. Заходи зі сприяння інтеграції ВПО мають відбуватись у співпраці з місцевими мешканцями та в інтересах громади загалом. Необхідною умовою успішної політики є постійний моніторинг ситуації, дослідження становища ВПО, з'ясування рівня їх інтеграції та планів щодо подальшого проживання в місцях вселення.

Наслідки масштабних міграцій населення

Трудова міграція впливає на багато аспектів функціонування українського суспільства. Особливо глибоко ці процеси укорінені в економічну систему країни, оскільки породжуються, переважно, відсутністю достатніх можливостей для забезпечення гідного рівня життя, але водночас

⁹ УВКБ ООН

¹⁰ УВКБ ООН

формують сукупну пропозицію на ринках праці, брак якої перетворюється на головний бар'єр прискорення економічного розвитку. За обмеження внутрішніх ресурсів зростає роль залучення зовнішніх, зокрема грошових переказів від мігрантів.

Наслідки для економіки. В основі оцінки наслідків зовнішніх міграцій для економіки є повернення/неповернення мігранта. У випадку повернення міграція має як позитивні, так і негативні наслідки, причому у довгостроковій перспективі більше даються взнаки переваги, а в короткостроковій – вади. У випадку неповернення мають місце переважно негативні наслідки: прискорення депопуляції і старіння, брак робочої сили, втрата інвестицій, зокрема в освіту. Враховуючи те, що вкрай необхідна зміна економічної моделі України, реструктуризація економіки та забезпечення високих темпів економічного зростання неможливі без кваліфікованої і мотивованої робочої сили, зазначені втрати можуть виявитися непоправними.

Водночас економіка отримує додаткові кошти, при цьому внутрішня міграція забезпечує необхідний перерозподіл фінансових ресурсів від більш розвинутих до менш розвинутих територій, а зовнішня – додаткові валютні надходження в країну. У 2017 р. приватні перекази з-за кордону (включно з грошима, переданими через неформальні канали) становили 9,3 млрд. дол. США, що в 4 рази перевищило обсяг прямих іноземних інвестицій¹¹. Навіть якщо ці кошти витрачаються на поточне споживання, зростає його обсяг, а відповідно зростає попит на товари та послуги, що, своєю чергою, створює нові робочі місця чи сприяє підвищенню оплати праці на вже існуючих. За сучасних умов внесок таких переказів становить від 2,1% до 4,0% ВВП України (спрощені розрахунки без урахування мультиплікативного ефекту – додаткового зростання виробництва внаслідок збільшення доходів окремих верств населення).

Надходження міграційних переказів позитивно впливає на макроекономічну стабільність, на готівковий валютний ринок та розвиток фінансово-банківської системи. Понад половина (53%) домогосподарств із довгостроковими трудовими мігрантами у своєму складі мають банківські рахунки в Україні, короткостроковими – 44%, а серед домогосподарств без мігрантів таких 21%¹². Негативний вплив переказів пов'язаний зі зростанням імпорту, підвищенням інфляції, зниженням мотивації до зайнятості в Україні, зростанням нерівності.

Виїзд частини трудоактивних контингентів та економічна пасивність частини осіб, які шляхом трудових міграцій нагромадили необхідні для життєдіяльності кошти, знижують напругу на ринку праці. За відсутності зовнішніх трудових міграцій рівень безробіття в Україні в різні роки у 1,5–2 рази перевищував би фактичні показники. Позитивний вплив справляє розвиток підприємництва та покращення можливостей зайнятості внаслідок

---

¹¹ НБУ

¹² МОМ

створення нових робочих місць колишніми трудовими мігрантами, які заробили кошти, достатні для відкриття власної справи.

Водночас даються взнаки й гострі негативні наслідки масштабного відпливу робочої сили, які відчуває український ринок праці в цілому та його локальні сегменти, особливо розташовані поблизу метрополісів та інших потужних центрів міграційного тяжіння. Вже зараз брак робочої сили відповідної кваліфікації є перешкодою створенню нових робочих місць, надалі ситуація майже неминуче погіршуватиметься.

Але окрім суто економічних наслідків, міграція, особливо зовнішня, спричиняє ще й важливі соціальні та психологічні результати. Повертаючись, мігранти демонструють поведінку, більшою мірою притаманну демократичним суспільствам, – від елементарного дотримання побутових правил до розуміння необхідності сплати податків і страхових внесків. У демократичних суспільствах конфлікти, включно з конфліктами між окремими особами (колегами, сусідами, покупцями та продавцями, надавачами послуг і клієнтами тощо) розв'язуються переважно шляхом перемов і досягнення згоди, а не в силовий спосіб. Навіть при короткотривалих поверненнях мігранти мимоволі змінюють світогляд і спосіб життя свого оточення.

Трудова діяльність у більш розвинених економіках сприяє підвищенню кваліфікації мігрантів, поширенню сучасного ставлення до роботи і формуванню поведінки в ринковій економіці, зокрема щодо захисту своїх прав та виконання обов'язків. Проте повністю такі очікування виправдовуються, лише якщо робота потребує високої (принаймні такої, яку має мігрант) кваліфікації і є легальною. На жаль, більшість (65%) українських мігрантів працюють без належного оформлення діяльності, а 66% виконують роботи, що не потребують їхньої кваліфікації¹³. Якщо під час перебування в Україні (як до, так і після виїзду) високоосвічені мігранти рідко були залучені до низькокваліфікованих робіт, то за кордоном вони займалися такою працею навіть частіше, ніж особи з середнім рівнем освіти. Кваліфікованими роботами, не пов'язаними з ручною працею, займалися за кордоном лише 3% українських трудових мігрантів¹⁴.

Вплив міграцій на етнічний склад та ідентичність населення. Міграційні процеси неминуче призводять до зміни етнічного складу та ідентичності населення держави. В Україні імміграція визнається важливим засобом уповільнення депопуляції, однак вона здатна забезпечити позитивний ефект лише за умови повноцінної інтеграції прибулих у суспільство. Наразі соціальна, етнокультурна дистанція між українцями та мігрантами залишається значною, що вказує на неефективність та недовірливість політики інтеграції останніх в українське суспільство. На популістському рівні апологети ідеї позитивного впливу зовнішніх міграцій намагаються

---

¹³ OTM-2017

¹⁴ TEMPER

скористатись електоральною прихильністю мігрантів, а їх опоненти експлуатують ксенофобські настрої та упередженість до іммігрантів.

Наслідки міграцій для їх учасників та найближчого оточення. Міграційні переміщення часто мають різні наслідки для самого мігранта (його родини) та для країни (регіону або конкретного поселення). Зазвичай мігранти отримують вищі доходи (головним чином, завдяки ширшим можливостям працевлаштування на робочі місця з вищою оплатою), що дає змогу краще задовольняти власні потреби та допомагати своїм близьким. Родина отримує необхідні кошти не тільки для поточного споживання, а й для інвестицій (в освіту, в житло, у власну справу). Вихід на більш розвинутий і конкурентний ринок праці пов'язаний із набуттям нових знань та навичок, а спілкування в іншому середовищі формує більшу толерантність, комунікативність, стандарти та звички сучасного способу життя. Відповідно, мігранти, які повертаються, мають новий досвід, цінність якого – навіть у випадку невдалої міграційної спроби – важко переоцінити. Безперечно, повною мірою зазначені наслідки міграції є результатом і роботи, яка потребує сучасної кваліфікації, і спілкування в демократичному суспільстві.

Кращі результати має легальна міграція (трудова, освітня тощо). Але, на жаль, повну процедуру офіційного працевлаштування за кордоном (дозвіл на проживання та на роботу) проходять менше 40% трудових мігрантів, тоді як близько 23% працюють за кордоном без оформлення жодного офіційного статусу. Неофіційна або напівофіційна зайнятість, на яку цілком свідомо погоджуються українські заробітчани, особливо ті, хто мав такий досвід в Україні, загрожує відсутністю належного соціального захисту на випадок захворювання, виробничої травми, втрати роботи; несплата необхідних внесків на пенсійне страхування неминуче дається взнаки після досягнення пенсійного віку, причому в разі і повернення, і неповернення на батьківщину.

Оскільки трудові міграції, передусім зовнішні, більше притаманні мешканцям регіонів із нижчими можливостями щодо заробітків, грошові перекази мігрантів сприяють зменшенню територіальних відмінностей рівня життя населення. За розрахунками, їх надходження нівелює шосту частину існуючої диференціації доходів населення між регіонами України. Найчастіше (68%) за рахунок переказів трудові мігранти підтримують чоловіка/дружину/дітей (тобто тих осіб, які, найімовірніше, входять до складу домогосподарства трудового мігранта), 38% опитаних матеріально підтримують батьків; підтримка інших родичів є менш поширеною практикою. Грошові перекази трудових мігрантів є важливим механізмом покращання житлових умов населення України, на ці кошти частіше здійснюється ремонт або перебудова вже наявного житла, ніж купівля нового (37% та 15% відповідно). Майже половина (49%) трудових мігрантів роблять заощадження. Спостерігається позитивний вплив повернення мігрантів на здатність забезпечувати потреби членів домогосподарства в охороні здоров'я

(90%), освіти (82%), піклуванні (89%); майже стільки ж респондентів (87%) заявляли про позитивний вплив повернення на емоційний добробут дітей¹⁵.

Хоча трудова міграція дає змогу розв'язати частину економічних проблем сім'ї (покращити житлові умови, оплатити освіту або лікування, гідно утримувати дітей та батьків), вона формує численні проблеми та ризики щодо:

- шлюбних стосунків – розлучення стає більш імовірним через відчуження, непорозуміння за тривалої відсутності одного з подружжя;
- соціалізації дітей – відсутність одного чи обох батьків зумовлює психологічні та педагогічні проблеми, ризик асоціальної поведінки;
- самотності осіб літнього віку – зміна форми спілкування унеможливорює безпосередній догляд і піклування.

Негативні наслідки розлуки дітей з батьками є важливими і для родини, і для суспільства, оскільки стосуються: порушення психоемоційного стану, виникнення/зростання депресії; самотності, замкнутості, вразливості; втрати інтересу до навчання і подальшої професійної діяльності; надмірної агресивності, конфліктів із однолітками; порушення гендерної та соціальної ідентифікації; послаблення стосунків із батьками.

Підвищення внутрішньої мобільності як альтернатива масштабній еміграції. Значна територіальна диференціація попиту на робочу силу створює необхідні передумови для зростання внутрішньої мобільності українців: найбільша частка вакансій традиційно зосереджена у Києві (36,6% їх загальної кількості на 04.12.2018 р.), тоді як аналогічні показники у Дніпрі становили 8,7%, у Харкові – 7,8%, у Львові – 5,7%. Разом з тим навантаження на вакантне робоче місце у Києві є вищим, ніж у цілому по Україні (майже 25,9 шукачів проти 24,4). Це свідчить про значно вищу мобільність шукачів робочих місць у столиці, що посилює конкуренцію між кандидатами.

Можливості підвищення внутрішньої мобільності населення України суттєво обмежуються нерозвиненістю житлової інфраструктури, ринку орендного житла, з одного боку, і збереженням традиційних настанов на будівництво або купівлю власного помешкання як надійну капітальну інвестицію – з іншого. І хоча мотивація населення до зміни місця проживання у зв'язку з пошуком нової роботи посилюється (частка населення, яке позитивно сприймало пропозицію змінити місце проживання з метою працевлаштування, зростає з 18% у 2000 р. до 22,5% в 2016 р.), більшість, передусім особи старшого віку, орієнтовані на проживання в одному місці. Закономірно, вища мобільність (як територіальна, так і професійна) притаманна молоді, більш сприйнятливій до динамічних змін місця проживання, поширення моделі «ротації професій та посад».

Значним обмежувальним чинником підвищення внутрішньої мобільності населення та зростання маятникової міграції є також нерозвиненість дорожньо-транспортної інфраструктури. За її успішного розвитку, який включатиме не тільки будівництво розгалуженої дорожньої

¹⁵ TEMPER

мережі, що з'єднає окремі поселення з локальними центрами, а і створення (в окремих випадках – відновлення) транспортних зв'язків, значна частина мешканців невеликих поселень зможе щоденно виїжджати на роботу чи навчання до більш розвинутих міст.

Формування модерної міграційної політики в інтересах розвитку

Основне завдання державної міграційної політики полягає у забезпеченні найповнішого використання позитивного потенціалу міграції із мінімізацією її негативних наслідків. Вона повинна бути спрямованою на зменшення відтоку населення, сприяння поверненню мігрантів, передусім тих, хто виїхав із трудовими цілями і вважає своє перебування за кордоном тимчасовим, заохочення імміграції працівників, потребу в яких має економіка, та інтеграцію мігрантів в інтересах і окремих осіб, і громад їхнього вселення.

У сфері внутрішньої міграції до найнагальніших завдань належать надання допомоги, облаштування, забезпечення зайнятості, доступності медичної допомоги, освіти, соціальних послуг для внутрішньо переміщених осіб.

У сфері зовнішньої міграції першочергова увага має бути приділена найбільш масштабному та соціально значущому міграційному потоку – трудовій міграції за кордон. Зокрема, на часі розробка й упровадження, принаймні у регіонах, охоплених наймасовішою міграцією, програм зв'язків з земляками, які працюють за кордоном, та сприяння їх поверненню на батьківщину.

До завдань держави належать заохочення та спрямування легальними каналами переказів коштів, зароблених за кордоном, і створення умов для їхнього продуктивного використання.

Чіткого викладу у податковому законодавстві потребує питання оподаткування заробітків трудових мігрантів. Доцільним було б звільнення трудових мігрантів, які повертаються після певного періоду роботи за кордоном і започатковують або розширюють власний бізнес в Україні, від митних зборів на ввіз інструментів, верстатів та устаткування, сільськогосподарської техніки.

Оскільки на всіх етапах міграційного циклу важливе значення має надання мігрантам адекватної та своєчасної інформації, варто створити національний інформативно-комунікативний портал, де б розміщувалася актуальна інформація про небезпеки нелегальної міграції та можливості легального працевлаштування за кордоном, імміграційне законодавство та політику основних країн призначення, митні правила, можливості переказів коштів та соціального страхування, пропозиції щодо працевлаштування та відкриття власного бізнесу на батьківщині.

Українським є забезпечення соціального, зокрема пенсійного, захисту мігрантів, трансферу здобутих під час роботи за кордоном прав із соціального страхування, укладання відповідних угод із державами

перебування, розроблення надійних і доступних механізмів реалізації уже досягнутих домовленостей. Оскільки далеко не всі українські мігранти охоплені соціальним страхуванням за кордоном, варто удосконалювати та пропагувати систему добровільного соціального страхування в Україні, розглянути можливість створення спеціального фонду соціального страхування мігрантів.

Необхідно посилювати допомогу мігрантам з боку дипломатичних та консульських установ України, створювати при них інформаційно-консультаційні пункти, запровадити посади аташе з трудових питань в основних країнах-реципієнтах українських працівників.

Потрібно допомагати самодіяльним українським навчальним закладам, організованим громадськими об'єднаннями мігрантів у країнах їх перебування, забезпечувати ці школи підручниками та методичними матеріалами, передбачити для дітей, які повертаються з-за кордону, додаткові заняття з української мови, історії, культури.

Для забезпечення реалізації виборчих прав мігрантів потрібно запроваджувати більш гнучкий механізм голосування з використанням електронних технологій. Варто розглянути також доцільність утворення кількох закордонних виборчих округів із можливістю делегувати від них до парламенту представників громадян України, які проживають за межами держави, проте зберігають із нею тісний зв'язок.

Розвитку та урізноманітнення потребує міжнародне співробітництво в міграційній сфері. Хоча інтереси України як країни походження та інтереси країн призначення для українських мігрантів відрізняються, обидві сторони зацікавлені в організованій, законній і безпечній міграції, що відкриває реальні можливості для ефективної співпраці.

Для вжиття адекватних управлінських заходів необхідні повні та достовірні статистичні дані, що вимагає вдосконалення системи збирання, аналізу та поширення міграційної статистики, внесення відповідних запитань до програми чергового перепису населення України, систематичного проведення масштабних опитувань населення з питань міграції.

Необхідно боротися з негативними стереотипами щодо міграції, урахувуючи водночас позицію тієї частини суспільства, яка вважає міграцію загрозою. За допомогою освітніх та комунікативних засобів потрібно наполегливо роз'яснювати, що міграція – це не проблема, що потребує розв'язання, а реальність, з якою належить рахуватися і яку необхідно облаштовувати.

1. ГЛОБАЛЬНІ МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

1.1 Сучасні міграції в глобалізованому світі

Якщо міграції (від латинського *migrare* – рухатися з одного місця до іншого) визначити як переміщення людей заради виживання, зміни способу життя або самореалізації, то вид «*Homo sapiens*» – це вид, схильний до міграцій з початку свого виникнення. В історії людства можна виокремити такі етапи еволюції міграційних процесів.

Стихійно-інстинктивні міграції. Щоб вижити, первісні мисливці та збирачі були змушені постійно мігрувати, шукаючи нові ресурси. Люди неоліту, які займалися землеробством і скотарством, ставали менш схильними до мігрування. В цей же час відбувся певний розподіл на кочові та осілі племена, який має своє відлуння в ментальності сучасних народів.

Військово-колонізаторські міграції. З використанням металевих виробів починається епоха цивілізацій. І міграції також «цивілізуються». Очевидними є величезні переміщення народів, пов'язані із завойовницькими війнами (походи Олександра Македонського, Аттіли, Чінгісхана). Тут маємо не просто рух багатотисячних військових на величезні територіальні простори, а також міграційні потоки купців, ремісників та селян з країни-завойовника в підкорені землі, що завершувало їх повну *колонізацію*. Частина населення завойованої території відступала в інші землі, частина асимілювалася і це сприяло трансформації ідентичності як народів, що були завойовані, так і самих завойовників.

Звісно міграція як колонізація не завжди була наслідком завойовницької війни, як приклад можна назвати давньогрецькі колонії; проте будь-яка колонізація супроводжувалася військовими діями, адже корінні народи рано чи пізно мали конфлікти з колонізаторами.

У ХХ столітті міграції як результат колонізації стають анахронізмом, хіба що в тоталітарних країнах маємо колонізацію як наслідок військових завоювань (нацистська Німеччина) або репресивного (чи напіврепресивного) переселення особистостей і цілих народів (СРСР). При цьому не можна сказати, що міграційна практика фашизму та комунізму абсолютно відрізнялися; обидва режими використовували обидва принципи при акценті на одному з них.

Можна впевнено констатувати, що міграційні практики тоталітарних режимів є *атавістичними*, так само як й ідеології придушення особистості, які стали квазі-релігіями фашизму й комунізму. Суттєвою особливістю цих ідеологій стало визнання права держави обирати за особистість і навіть за цілий народ місце проживання і способи міграцій. Проте ці положення в ідеологіях тоталітарних суспільств зазвичай містяться у непрямому, прихованому вигляді. Скажімо, в СРСР офіційно не заперечувалося право

особистості на свободу пересування. Та «свобода пересування хоча й декларувалася, але вибір особистості мав підпорядковуватися громадським інтересам, які розуміли як інтереси держави»¹⁶.

Епоха військово-колонізаторських міграцій досягає максимуму під час Першої і, особливо, Другої світових воєн, коли мільйони людей по всьому світу були змушені змінити місце проживання в якості суб'єктів і об'єктів (жертв) військової агресії. Жоден історичний період не знав таких жахливих масштабів вимушених міграцій за такі відносно невеликі проміжки часу.

Вільні міграції. Після Другої світової війни в демократичних країнах остаточно оформлюється *принцип права особистості на свободу міграцій*, який почав розгортатися ще наприкінці XIX століття. Міграції все менше стають справою держави і все більше справою конкретної особистості. (Зрозуміло, що мова йде саме про демократичні, відкриті суспільства, з якими співіснують суспільства авторитарні й тоталітарні, в яких свобода міграцій є одночасно і трагедією, і фарсом).

Упродовж XX століття у північно-атлантичній цивілізації відбувається невинне зростання свободи міграцій, яке на початку XXI століття стає максимальним і охоплює інші цивілізації й цивілізаційні світи. І ця свобода спричинила справжній міграційний вибух, який значною мірою і зумовив обличчя сучасного глобального світу. «Якщо на початку 1910 р. чисельність людей, які проживали в інших країнах, ніж ті, де вони народилися, становила 33 млн, і знадобилося 55 років, щоб ця цифра подвоїлася, то на початок нового тисячоліття на Земній кулі нараховувалося 173 млн мігрантів, їхня кількість зросла майже втричі впродовж 35 років. У 2017 р. мігрантів, за оцінками ООН, було 250 млн»¹⁷.

Але вже в першій чверті XXI століття відбувається виражене *згорання свободи міграцій*, що є, напевно, результатом гібридного світового порядку¹⁸. Своєрідним рубіконом стало 11 вересня 2001 року, коли масштабний терористичний акт заклав глибинну підозру у стосунках між християнським та мусульманським цивілізаційними світами. Водночас відбуваються об'єктивні зміни в соціальному бутті людини та людства загалом, які потребують системної освітньої і трудової міграції¹⁹; отже є виражена суперечність між потребою у міграціях та обмеженні в їх реалізації, яку кожна з країн вирішує по-своєму.

---

¹⁶ Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст і українські реалії: монографія. – К.: НІСД, 2018. – С. 398.

¹⁷ Малиновська О.А. Міграційна політика: глобальний контекст і українські реалії: монографія. – К.: НІСД, 2018. – С. 10.

¹⁸ Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку / В. Горбулін // Дзеркало тижня, 2016. – № 30, 27 серпня.

¹⁹ Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь / Ред. кол.: С.І. Пирожков, Ю.П. Богуцький, Е.М. Лібанова, О.М. Майборода та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: НАН України, 2017. – 336 с.; Khamitov N., Krylova S. Metaanthropology as a philosophy of moral education in conditions of multicultural world / N. Khamitov, S. Krylova. – Jinju, 2011. – P. 30–31.

З чим сутнісно пов'язаний тренд певного обмеження і контролю міграцій? З тим, що за певною межею міграційні процеси стають загрозою *цивілізаційній ідентичності* країни.

Відповідно кожна країна, точніше, її активна й пасивна частина, прагне зберегти й розвинути цивілізаційну ідентичність як результат усвідомлення своєрідності в економічній, політичній і духовно-культурній царинах і свого місця у світі, а головне – *своєї місії*, що дає можливість набуття суб'єктності у міжнародних процесах. Без неї руйнується державність, зникає консолідація громадян, порозуміння між населенням і владою, відтак країна перестає бути суб'єктом історії.

За якою ж межею міграції можуть бути небезпечними для цивілізаційної ідентичності країни? Напевно, межа стає перейденою тоді, коли чисельність мігрантів з іншою цивілізаційною ідентичністю перевищує чисельність корінного населення країни, і мігранти при цьому не бажають приймати чи, принаймні, поважати ідентичність країни, до якої переїхали.

Небезпечною межею може бути й системний відтік громадян за кордон, особливо талановитої й активної молоді, яка, закінчивши закордонні університети за програмами академічної мобільності, не бажає повертатися на Батьківщину або за будь-яких обставин прагне покинути країну після навчання у вітчизняних університетах.

Для більшості країн Західної Європи актуальним є перший сценарій, для України – другий. Якою є загроза цивілізаційній ідентичності через масову трудову і академічну еміграцію? Вона проявляється не у зміні або *заміні* ідентичності, а в її *стагнації*. Стагнація цивілізаційної ідентичності завжди виникає в країнах, де відбувається системний відплив активних громадян, які більше не вірять у свою Батьківщину і не пов'язують з нею своє майбутнє і майбутнє своїх дітей та онуків.

Наскільки реалістичною є можливість стагнації цивілізаційної ідентичності українців? Українці схильні до укоріненості на певній території, в цьому плані вони радикально відрізняються від, наприклад, американців, які можуть мігрувати все своє життя, переїжджаючи з одного штату до іншого. При цьому українці все ж можуть масово мігрувати за умов складного життя – прикладом є переселення до Канади на межі XIX-XX століть. Однак вони завжди прагнуть пустити коріння на новій території, осісти й прагнути самореалізуватися, не покидаючи вже цієї території. Це пояснює здобутки українців в країнах, до яких вони мігрували.

Отже українці зовсім не схильні до *кочової міграції* – ні у межах Батьківщини, ні в межах світу. При цьому вони схильні як до *разової міграції* до столиці (великого міста, регіону, що швидко розвивається в Україні) або до іншої більш успішної країни, або до *циклічної міграції*, коли знов і знову повертаються з більш успішних й розвинутих країн до рідного місця, де пустили коріння і де мешкають діти або батьки. Можна припустити, що циклічна міграція є більш притаманною українському менталітету (феномен «заробітчанства») і лише тоді, коли вона стає неможливою/неефективною,

українці схилиються до переселення у інші країни.

У ХХ столітті після низки трагічних випробувань українського народу (голодомори, заборона мігрувати з сільських місцевостей до міст тощо) воля до переселення стає доволі сильною. Так, у ХХ столітті, особливо у другій його половині відбувається масове переселення українців з сіл до міст – життя здавалося там не лише більш легким, а й *більш безпечним*.

Після здобуття Незалежності ця тенденція збереглася, при чому молодь, народжена вже після розпаду СРСР, більше схильна мігрувати не у столицю та великі міста України, а за кордон. Спостерігається своєрідний *синдром пошуку кращої долі за кордоном* і трансформація пріоритету циклічної міграції на остаточне переселення до економічно розвинених країн. Це може здатися фундаментальною зміною міграційного менталітету батьків, проте подібний *міграційний менталітет* вже був сформований у них за часів СРСР, можна говорити лише про зміну його вектору з Росії на Захід і про певну трансформацію у бік масовості відтоку талановитої молоді. Цей відтік і здатний породити «стагнацію цивілізаційної ідентичності».

Налаштованості української молоді на «пошук кращої долі за кордоном» передусім сприяли чотири обставини:

1) нерозвинутість філософії міграційної політики щодо молоді взагалі й талановитої молоді зокрема і таких стратегій цієї політики, що заохочують молодих людей залишатися на Батьківщині;

2) прийняття євроатлантичної цивілізації як взірцевої для всього світу, в тому числі й для України;

3) перетворення англійської мови на один з головних предметів як середньої, так і вищої школи будь-яких спеціальностей;

4) багатолітні кризові процеси в економіці й політиці і, як наслідок, значно нижчий рівень життя порівняно з країнами навіть Східної Європи (Польща, країни Прибалтики).

Наразі населення України поділяється на 2 нерівні частини. Міграційний відтік активних і талановитих людей, зокрема молоді, які *шукать кращу долю за кордоном*, є доволі потужним і загрожує посиленням депопуляції та руйнуванням вітчизняного ринку праці самому існуванню української держави. Але більшість населення, головним чином старші генерації, укорінені в місцях проживання, *відкидають міграційність як таку*. Майже 50% населення України, переважно старшого віку, ніколи не покидали межі свого району за останні 15–20 років. Вони в буквальному сенсі прив'язані до землі, до своїх дачних і присадибних ділянок, які їх годують²⁰. Ці люди не здатні сприймати реалії і цінності глобалізованого світу. Їм притаманний *синдром пошуку кращої долі у минулому*.

---

²⁰ Романенко Ю. Демографический кризис не оставляет шансов для существующей модели государственности Украины. Режим доступа: <http://hvylyya.net/interview/society2/yuriy-romanenko-demograficheskiy-krizis-ne-ostavlyayet-shansov-dlya-sushhestvuyushhey-modeli-gosudarstvennosti-ukrainyi.html>

Україна сьогодні потрапляє до списку десяти лідерів серед країн походження міжнародних мігрантів, поряд з Індією, Мексикою, Російською Федерацією, Китаєм, Бангладеш, Пакистаном, Філіппінами, Афганістаном²¹. Щоправда, оскільки ці дані охоплюють усіх осіб, які мешкають за межами країни народження, то для країн колишнього СРСР помітну частину емігрантів (згідно з критеріями, прийнятим Світовим банком) складають особи, які вчинили переїзд в період існування СРСР (з однієї союзної республіки в іншу) і на момент міграції фактично були внутрішніми, а не міжнародними мігрантами. Щодо конкретних цифр про кількість мігрантів з України в інших країнах, маємо наявність різних оцінок, на думку окремих науковців у 2017 році «за неофіційними даними, опираючись на приблизні підрахунки Державної прикордонної служби, на легальній і нелегальній основі в країнах ЄС, США, Канаді, Австралії та ін. державах проживає понад 7 млн. громадян України»²².

Департамент народонаселення ООН

Між цими 2-ма крайніми групами існує принципова світоглядно суперечність: одні сприймають міграцію майже як зраду Батьківщині, а для других – це органічне право особистості, яка в глобалізованому світі може обирати Батьківщину. Саме це й здатне спричинювати окреслену вище стагнацію цивілізаційної ідентичності, яка виявляється у її деформаціях як у мігрантів, котрі постійно шукають кращої долі за кордоном, так і у тих, хто залишається в країні, населення якої поступово старіє, що призводить до втрати країною цивілізаційних перспектив і, безумовно, цивілізаційної суб'єктності. Адже цивілізаційна суб'єктність можлива тільки за наявності консолідації певної кількості активної молоді і зрілих людей, патріотизм яких виявляється в творчій роботі по розвитку можливостей і перспектив своєї країни.

Демократичне суспільство має сприяти *самореалізації* особистості, включно із мобільною, на рівні міграційної політики, в якій інтереси і цінності особистості (в тому числі міграційні) співпадають з інтересами і цінностями країни. Весь досвід ХІХ-ХХІ ст. переконливо довів, що такі відкриті й демократичні соціальні системи є більш успішними та ефективними. В них може бути доволі активна зовнішня і внутрішня міграція, але більшість їх населення, в тому числі і молодь, вільні від «синдрому пошуку кращої долі за кордоном», адже їх Батьківщина надає можливість гідної самореалізації своїм громадянам. Тому міграція в цих країнах, по суті, означає трудову, і академічну мобільність населення цих країн і є плідною для них.

²¹ Международная миграция достигла рекордной отметки [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

https://blogs.worldbank.org/peoplemove/files/newsrelease_factbook2016_migrationremittances_ru_1.pdf

²² Пробойв О.А., Білецька І.М. Україна в контексті глобальних міграційних процесів // Економіка та суспільство. Випуск 10, Мукачівський державний університет, 2017. – С. 57.

Загалом міграційні процеси відіграють величезну роль у формуванні культурного, освітнього та професійного середовища світу в цілому й окремих його країн, зокрема. Світ стає єдиним, чому сприяє як діяльність транснаціональних корпорацій, так і спілкування у всесвітній мережі Інтернет. І культурне, і освітнє, і професійне середовище сьогодні стає транснаціональним, все більше набуваючи якості *міграційної мобільності*²³; проте міграційна мобільність може руйнувати цивілізаційну ідентичність і суб'єктність конкретної країни, а може сприяти їх розвитку.

В сучасному глобалізованому світі неможливо уникнути масштабних міграцій. Однак хоча глобалізація є об'єктивним процесом, викликаним всією логікою економічного, політичного й духовно-культурного життя людства, у світі існують *різні суб'єкти глобалізації* і, відповідно, різні її *проекти*. Можна виокремити північно-атлантичний (американський і європейський), азійсько-буддистський (передусім китайський), азійсько-мусульманський та євразійський (російський) проекти глобалізації, яким відповідають і певні моделі міграцій.

Так, північно-атлантичному проекту глобалізації притаманний міграційний лібералізм, який щоправда «дає тріщини» – останнім часом в північно-атлантичних країнах посилюються праві й фундаменталістські сили, які виступають за обмеження імміграції.

Китайсько-далекосхідний проект глобалізації пов'язаний з поступовим проникненням у різні регіони світу як китайських товарів, так і трудових мігрантів-китайців, які по-перше, потроху змінюють ідентичність цих країн і, по-друге, заповідають зароблені капітали Батьківщині, що означає не лише підкореність сугестії правителів, а й своєрідну любов і повагу до власного народу.

Азійсько-мусульманський проект глобалізації є доволі стихійним і заснованим на розповсюдженні ісламу в усьому світі, особливо в північно-атлантичних країнах. Для цього вітається міграція в ці країни мусульман, які здатні трансформувати цивілізаційну ідентичність цих країн.

Євразійський (російський) проект глобалізації, по суті, є правонаступником глобалізаційного проекту СРСР. Це, з одного боку, відгородження від ворожого світу новою «залізною завісою», жорстке небажання приймати мігрантів, які можуть загрожувати цивілізаційній ідентичності, з іншого, – експорт свого способу життя в країни, що підпадають під національні інтереси Росії, в тому числі і через мігрантів. І тут сучасна Росія прагне традиційно змагатися з США за глобальне лідерство.

Таким чином, «у сучасному світі є конкуренція декількох цивілізаційних проектів, що пропонуються державами – світовими лідерами, кожен з яких претендує на роль глобальної матриці. В результаті сучасний світ є світом боротьби цивілізаційних проектів наддержав і тих держав, яких вони втягують

---

²³ Під міграційною мобільністю розуміється здатність особистості, сім'ї, соціальної групи чи цілої країни відповідати на виклики часу через зміну середовища й оновлення образу життя.

у свою орбіту. Це формує новий сценарій світоустрою, в якому одні країни чітко визначають своє право бути суб'єктами і режисерами геополітики, тоді як іншим відводиться беззаперечна роль об'єктів, що використовуються для впливу на суб'єктів-конкурентів»²⁴.

Натомість можливий *гуманістичний загально-глобалізаційний проект – проект партнерського діалогу і консенсусу всіх учасників глобалізації, коли кожен з них постає суб'єктом*. Дійсно, можлива «тенденція консенсусного плюралізму, в річищі якої сучасний світ постає діалогом і консенсусом різноманітних цивілізаційних проектів»²⁵. Аналізуючи досвід XIX-XXI ст., можна впевнено стверджувати: якщо тенденція консенсусу цивілізаційних проектів, включно із проектами глобалізації, перейде з можливості у дійсність і стане *стратегією*, то вона буде найбільш продуктивною й гуманістичною в організації міграційних процесів у світі.

Отже, глобалізація – це суперечлива єдність різних її проектів. Україна тією чи іншою мірою стикається з усіма вказаними проектами, хоча найбільше впливають північно-атлантичний та євразійський. Зрозуміло, що після війни на Донбасі, потік мігрантів в Росію – і трудових, і освітніх – рекордно скоротився. Натомість спостерігається посилення міграційних потоків до країн євро-атлантичної цивілізації.

Низька якість життя зумовлює непривабливість України для іммігрантів, які штурмують Західну Європу, і стимулює еміграцію, передусім активних і конкурентоспроможних людей. Дійсно, «багато людей їдуть в інші країни частіше за середовищем, а не тільки за грошима»²⁶, погоджуючись на заробітну плату, цілком співставну з українською. Отже, мова йде про *зміну якості життя* в Україні, про виразні цивілізаційні зрушення в ній, про втілення цивілізаційного проекту, в якому гідна самореалізація людини, що породжує середній клас, буде не засобом збагачення олігархів і топ-чиновників, а метою й умовою реалізації цивілізаційної ідентичності й суб'єктності.

---

²⁴ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: НАН України, 2016. – С. 136.

²⁵ Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / Ред. кол.: С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Ю.Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – К.: НАН України, 2016. – С. 136.

²⁶ Романенко Ю. Демографический кризис не оставляет шансов для существующей модели государственности Украины. Режим доступа: <http://hvylya.net/interview/society2/yuriy-romanenko-demograficheskiy-krizis-ne-ostavlyayet-shansov-dlya-sushhestvuyushhey-modeli-gosudarstvennosti-ukrainiyi.html>

1.2 Вплив міграцій на демографічну безпеку українського суспільства

Демографічна безпека – це стан захищеності людського потенціалу від зовнішніх та внутрішніх негативних чинників і загроз, що забезпечує продуктивний розвиток країни та її громадян. Це такий стан суспільної системи, за якого на основі розвитку потенціалу людини, економічної, політичної і духовно-культурної якості життя, гендерного партнерства та інституту сім'ї, народжуваність та міграція відповідають наявним ресурсам, компенсують старіння і смертність населення при збереженні цивілізаційної ідентичності і підвищенні суб'єктності спільноти (громади, країни, союзу країн), що є основоположною умовою національної і глобальної безпеки.

Демографічна безпека є не просто важливою складовою національної безпеки країни, а її передумовою, яка своєю чергою потребує балансу глобального, національного, регіонального і персонального рівнів. Досягається це, зокрема, завдяки децентралізації влади, набуттю територіальними громадами нових обов'язків, можливостей і повноважень.

Досягнення і підтримка демографічної безпеки будь-якої країни потребує дотримання балансу глобального, національного, регіонального і персонального рівнів.

Доволі важливим сьогодні стає баланс національного (загальнонаціонального) та регіонального рівнів демографічної безпеки. Це актуалізується тому, що в сучасному демократичному світі (в Україні зокрема) все більше здійснюється децентралізація влади й територіальні громади стають самоцінними суб'єктами, набуваючи нових можливостей і повноважень.

Очевидно, що 30-40 років тому головним завданням розвитку бував загальний приріст населення країни при *збереженні і розвитку загальнонаціональної цивілізаційної ідентичності*. Але тепер ми починаємо розуміти, що неприродне зростання чисельності населення в одних регіонах і знелюднення інших можуть бути згубними не лише для культурного різноманіття держави, а й для її національної безпеки.

Коли на мапі країни з'являються «білі демографічні плями», вони не можуть бути повноцінно заповнені за рахунок міграції – як зовнішньої, так і внутрішньої. По-справжньому дбати про розвиток регіону може лише спільнота, укорінена економічно й культурно. Це не означає визнання принципової згубності міграційних процесів – вони є важливою реальністю глобалізованого світу і каталізатором розвитку, проте ці процеси повинні підключатися у процес відновлення населення регіону, а *не замінювати* цей процес.

Демографічна безпека має не лише кількісні, а й якісні параметри. Головним критерієм якості демографічної безпеки є *розвиток потенціалу кожної людини у суспільстві поруч з розвитком всього суспільства* – особистість не може бути засобом для здійснення будь-яких планів незалежно від рівня їх

актуальності й глобальності. Тому поруч з *глобальним, національним і регіональним* вимірами демографічної безпеки доцільно виділяти й *персональний*. Осмислюючи реалії сучасного світу, можна стверджувати, що саме вільний розвиток особистості здатний надати конструктивність всім іншим вимірам демографічної безпеки.

Демократії в сучасному світі немає альтернатив, вона довела свою ефективність; при демократії саме свобода й самореалізація особистості є наріжним каменем існування соціальних структур. Тому вільний вибір особистістю освіти, професії, гендерної й сексуальної орієнтації, типу сім'ї, а також країни проживання впливає на існування цілих цивілізаційних світів. В демократичних країнах, до яких відносить себе й Україна, сьогодні неможливо директивно указувати особистості як «вписуватися» в демографічні безпекові стратегії країни і світу, можна лише вступити з нею у діалог і впливати на світоглядні переконання. Ніщо крім законів не може регламентувати міграційну свободу особистості.

При цьому не можна не погодитися з висновком, що «безпека людини тісно пов'язана з безпекою держави та суспільства, адже ті загрози та небезпеки, що існують для держави і суспільства, є загрозами і для людини (екологічна катастрофа чи ядерна війна тощо). Хоча ці загрози мають глобальне спрямування та належать до держав, народів, суспільств, саме тому вони мають пряме відношення до особистості»²⁷.

Демографічна безпека кожної конкретної країни чи світу загалом буде забезпеченою, якщо відбувається *реалізація демографічного потенціалу*.²⁸ Як і демографічна безпека, демографічний потенціал має такі ж чотири виміри – *персональний, регіональний, національний і глобальний*. Слід визнати, що чим демократичнішою є країна чи союз країн, тим більший акцент робиться на персональному вимірі; розвиток суб'єктності людини, її самореалізація стає органічною умовою розвитку суб'єктності будь-яких соціальних структур, в тому числі й державних.

Але за яких умов реалізація потенціалу трудових і освітніх мігрантів може позитивно вплинути на демографічну безпеку країни, а за яких – негативно? Є дві протилежні позиції щодо відповіді на це питання.

Перша полягає в тому, що в глобалізованому світі деактуалізується значення національних держав, акцент робиться на людині, її правах і можливостях самореалізації у будь-якій країні. Прибічники такої позиції – глобалісти – вважають, що цінність людини є важливішою за цінність держави і не має значення, де реалізується людина – у Києві, Вашингтоні чи Парижі,

²⁷ Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки / О. Ф. Новікова, О. Г. Сидорчук, О. В. Панькова та ін. / Львівський регіональний інститут державного управління НАДУ; НАН України, Інститут економіки промисловості. – К.; Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2018. – С. 79.

²⁸ Демографічний потенціал – не просто кількість населення і перспектива її оптимізації, це і можливості людей розвиватися і самореалізуватися в освітньому, професійному та сімейному житті, в тому числі й в міграційному контексті, що кінець-кінцем зумовлює демографічну безпеку країни і людства в цілому.

головне, щоб ця реалізація була корисна особистості і людству в цілому. По суті, глобалісти виступають за формування нової *загальносвітової цивілізаційної ідентичності*, яка є важливішою за будь-які національні й регіональні. Глобалізм – це філософія й ідеологія *необмеженої міграційної мобільності*, що знаменує собою нову якість людства і, відповідно, нову планетарну цивілізаційну ідентичність.

Друга позиція зводиться до того, що національна держава, як і в минулому, залишається вищою цінністю, її процвітання є важливішим за права і свободи людини. Цю позицію обстоюють антиглобалісти. На відміну від глобалізму, антиглобалізм є ідеологією протидії транснаціональним процесам у політиці, економіці, культурі і, відповідно, постає ідеологією *обмеження міграційної мобільності*. Для антиглобалістів, які часто-густо тяжіють до фундаменталізму у політиці і мають праву й ультраправу політичну орієнтацію, саме обмеження і контроль міграційних процесів є умовою збереження цивілізаційної ідентичності і особистості, і країни, і світу в цілому. Важливо усвідомити, що в XXI столітті через конфлікти, які виникають при масових міграціях з країн «третього світу» у розвинуті країни, антиглобалістські настрої наростають, що зумовлює успіх ультраправих партій в Європі.

І глобалізм, і антиглобалізм, взяті як абсолютні крайнощі, є непродуктивними, в тому числі, і в питаннях міграційної мобільності. Необхідним є розв'язання суперечності між ними.

Враховуючи, що народ України зробив доленосний вибір, в якому гідна самореалізація особистості стає принциповою метою цивілізаційного проекту України, саме розвиток людини можна вважати основою демографічної безпеки українського суспільства. З іншого боку, розвиток людини та її права не є абстракцією – люди існують в конкретних країнах з конкретними ментальністю, традиціями та способом життя, які називають Батьківщинами. Тому сприяння розвитку людини, її самореалізації та якості життя як основи демографічної безпеки має доповнюватися розвитком суспільства в економічному, політичному й духовно-культурному вимірах.

Закономірно припустити, що і в міграційному контексті демографічна безпека України означає баланс особистісного і соціального аспектів буття людини.

1.3 Конфліктогенні ризики міграцій

Міграції, що є об'єктивними складними процесами і ознаками глобалізації, переважною мірою спрямовані на розвинені країни із високою якістю життя. І доводиться визнати, що масштабна, недостатньо контрольована імміграція часто спричиняє деструктивні наслідки: етнічну диференціацію рівня та якості життя, гетерогенізацію етнічного складу країн, загострення міжетнічних відносин, посилення міжетнічної ворожнечі, дискримінацію, расизм, ксенофобію. Глобалізаційні процеси активізували міграцію, змінили етнічний склад більшості сучасних країн, посилили уніфікацію, істотно зменшили відмінності між регіонами. Але категорія етнічності виявилася досить стійкою: що більше розвивається етнічна гомогенність держави, то більший опір цьому чинять етнічні спільноти, спричиняючи етнічні конфлікти, що супроводжуються проявами расизму та ксенофобії. Україна безпосередньо включена в глобальний міграційний процес, її географічне положення сприятливе для міграційних потоків до країн ЄС, з економічним зростанням майже неминуче збільшиться й імміграційний приплив іноземців, а відтак необхідно враховувати відповідні ризики в політиці.

Міграції формуються під впливом низки чинників. Чинники виштовхування з країни-донора та приваблення населення країною-реципієнтом поділяються на декілька основних груп: економічні, соціальні, культурні, політичні та екологічні²⁹. Культурні чинники виштовхування об'єктивно містять етноконфліктогенний потенціал, який змушує населення до пошуків країни-реципієнта, через конфлікти (релігійні переслідування, дискримінація за етнічною, національною, расовою, мовною ознаками) в країні-донорі. Факторами приваблення натомість є свобода віросповідання, відсутність (дієва заборона) релігійної, етнічної, національної дискримінації, ефективна політико-правова база протидії ксенофобії та расизму, що в сукупності роблять державу-реципієнта привабливою для мігрантів.

Однак мігранти – вихідці з держав-донорів, де утискаються етнокультурні права, дозволяється або практикується дискримінація за етнічною, національною, релігійною ознаками, які є ареною розгортання етнічних конфліктів, війн із застосуванням етнічних чисток тощо, постають не лише жертвами, але й носіями цих практик. Вони продовжують їх використовувати і в країні-реципієнті, що неминуче руйнує атмосферу міжетнічної злагоди та толерантності в країні прибуття (зокрема, це стосується й України). Відповідно конфлікти, прояви расизму та етнічної дискримінації, порушення прав людини характерні для мігрантських середовищ, а не лише для взаємодії титульного етносу з мігрантами.

---

²⁹Безуглий П.Г. Теоретичні засади дослідження міграційних процесів // Політичне життя. 2018. № 1. С. 5-14 (9).

Характер впливу міграційних потоків на міжетнічну ситуацію в Україні залежить як від кількісного, так і від якісного складу іммігрантів (вимушені мігранти, біженці, депортовані, внутрішньо переміщені особи). Головним чинником міграціогенних конфліктів залишається зміна етнічного складу населення внаслідок відтоку українців та притоку мігрантів з інших країн. Цей виклик актуалізується зі збільшенням еміграційного та імміграційного навантаження.

Анексія Криму та політичний конфлікт, який супроводжується воєнними діями на Донбасі, суттєво вплинули на розподіл міграційних потоків з України. Конфлікт на Сході України, спричинений агресією Росії, змусив змінити місце проживання понад 1,5 млн. осіб. Внутрішні мігранти, безперечно, не створюють такої сильної напруги в суспільстві, як зовнішні, особливо з етнокультурно віддалених держав, однак іноді спричиняють локальні та побутові соціальні й етнокультурні (на ґрунті мови, ідентичності, зовнішньополітичної прихильності) конфлікти, особливо за наявності потужного каталізатору, який впевнено – і, слід визнати, доволі ефективно – діє в умовах гібридної війни Росії проти України. На жаль, одним з наслідків є етнополітична нестабільність, що є сприятливим середовищем для поширення деструктивних етнополітичних явищ – дискримінації, ксенофобії, етнічної ворожнечі.

Етнополітичний конфлікт супроводжується етнополітичною дезінтеграцією, військовими діями, людськими жертвами, різкою поляризацією поліетнічного суспільства, деконсолідацією, зростанням рівня нетолерантності, проявами ксенофобії, екстремізму. Будь-які негативні, дестабілізаційні процеси в країні спричиняють посилення конфліктогенної ролі етнічного чинника. Тимчасово окуповані території не контролюються Україною і стають осередком поширення екстремізму, тероризму, етнічної ненависті та ворожнечі. При цьому, попри чотирирічне проведення на території Донецької та Луганської областей спочатку Антитерористичної операції, а наразі Операції об'єднаних сил ЗСУ, засоби боротьби з нелегальною міграцією практично не змінилися, не береться до уваги можливість переховування нелегальних мігрантів на тимчасово непідконтрольній Україні території та у «сірій» зоні.

Якщо до 2014 р. найпопулярнішим напрямком трудової еміграції був східний (Росія), то в 2018 р. рейтинг привабливості очолив західний (передусім, Польща). Набуття Україною безвізового режиму з ЄС та спрощення трудового законодавства у країнах Східної Європи сприяють еміграції українців у західному напрямку. З-поміж усіх країн ЄС тільки в Польщі українці можуть влаштовуватися на сезонну працю лише за біометричним паспортом. Характерно, що і Польща, і Чехія тепер відмовляються приймати шукачів притулку з країн Африки та Близького Сходу в межах розподілу мігрантських квот в ЄС, посилаючись на те, що після виникнення конфлікту на Сході України приймають велику кількість українців. «Після нападу Росії на Україну ми прийняли мільйони українців.

Звичайно, більшість з них є працівниками, але також до нас приїхали українці з східної частини країни, на яку напала Росія», - заявив прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький³⁰. Таке масштабне збільшення чисельності українців спровокувало напруженість. Соціологічні опитування засвідчують суттєве погіршення ставлення поляків до українців від 2013 р., (позитивні оцінки знизилися на 20%; з'явилися прояви ксенофобії – напади, словесні образи, приниження гідності, порушення тілесної недоторканості).

В 2018 р. міжнародна компанія Lindab, що має виробничі потужності під Варшавою, зобов'язала всіх співробітників-українців носити жовто-блакитний одяг у кольорах національного прапору України, через що була звинувачена в дискримінації³¹.

Зростання неприязні пояснюється антиукраїнською риторикою польських політиків, а також неприязню частини суспільства до збільшення кількості громадян України на польському ринку праці³². Найбільше трудових мігрантів у Польщі – з України, і їхня чисельність постійно зростає. Українці роблять серйозний внесок у польську економіку. Відтак є й перші ознаки позитивної дискримінації, визнання ролі українців в економічному зростанні та розвитку Польщі.

Українці посіли друге місце в рейтингу «50 найбільш впливових людей польської економіки», поступившись прем'єр-міністру держави за версією популярного видання Dziennik Gazeta Prawna. «Українці - колективний герой польської економіки, чи принаймні важливий і світлий пункт на нашому ринку праці», - обґрунтовує видання рейтинг³³.

Досвід Польщі та України демонструє, як високий рівень міграції стає прямим етноконфліктогенним фактором в країні-реципієнті (Польща) та непрямим у країні-донорі (Україні).

Серед негативних конфліктогенних наслідків міграційних процесів для країн-донорів фігурує не лише можлива дискримінація її громадян під час тимчасової або постійної роботи за кордоном, а й втрата ними національної свідомості, асиміляція. Етнічна спорідненість суттєво полегшує і пришвидшує інтеграцію мігрантів – українці в Польщі майже одразу

³⁰Прем'єр Польщі: після нападу Росії на Україну ми прийняли мільйони українців. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2018/02/13/7077469/>

³¹Польське підприємство пояснило синьо-жовту форму українців // Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2381123-polske-pidприємство-poasnilo-sinozovtu-formu-ukrainciv.html>.

³²Skokowy wzrost niechęci do Ukraińcyw i trochę mniejszy do Niemcyw po 2015 roku – nowe badanie ISP. URL: <https://oko.press/skokowy-wzrost-niecheci-do-ukraincow-i-troche-mniejszy-do-niemcow-po-2015-r-nowe-badanie-isp/>

³³Українці - колективний герой польської економіки, вважають поляки // Українське радіо. URL: <http://www.nrcu.gov.ua/news.html?newsID=70711>

розуміють польську мову, не відрізняються за антропологічними ознаками, тому дуже швидко асимілюються. Українці порівняно легко вливаються до польського суспільства, незначною мірою змінюючи його етнокультурне середовище.

На відміну від Польщі, Україна не є привабливою для трудових мігрантів з етнічно-споріднених держав-донорів, позаяк має нижчі показники соціально-економічного розвитку. Наразі до України найчастіше приїжджають етнічно віддалені трудові мігранти зі Сходу, Африки та Азії. Ризики посилення цього процесу пов'язані із змінами етнічного складу та етнокультурного середовища; деконсолідацією етнічно гетерогенного суспільства; монополізацією мігрантами певних економічних сфер; геттоїзацією та маргіналізацією мігрантських середовищ, загостренням криміногенної ситуації в місцях компактного проживання мігрантів; конкуренцією між громадянами та мігрантами за робочі місця, зниженням оплати праці за рахунок появи дешевої робочої сили, а відтак і міжетнічними конфліктами, ксенофобією та напругою в суспільстві.

Ксенофобія у формі дискримінаційних проявів, залишається серйозним викликом для демократичної поліетнічної України, яка своїм завданням ставить формування політичної (громадянської) нації на основі різних етносів, мов та культур, включно із мігрантськими. Створення толерантного, сприятливого середовища для всіх етноспільнот, усіх меншин і релігійних конфесій, створення можливостей для збереження та розвитку їх самобутності, рівного захисту та задоволення прав є головним завданням внутрішньої політики України, яка визначила своїм основним зовнішньополітичним вектором євроінтеграцію.

У сучасних умовах ксенофобія як прояв нетолерантності є етнічною, соціальною і політичною проблемою майже кожної держави. Україна, що знаходиться на перетині транзитних міграційних потоків, – не виняток. «Підтримання атмосфери толерантності, усунення чинників міжнаціональної напруженості й конфліктів є одним із пріоритетних завдань України як правової, демократичної держави, що крокує шляхом інтеграції в європейське співтовариство», - зазначається в третій доповіді України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин³⁴. Практичний реалізації цих завдань перешкоджає відсутність системної, послідовної політики протидії проявам нетерпимості (ксенофобії, расизму, дискримінації) як невід'ємної складової політики інтеграції представників інших етноспільнот (мігрантів, національних меншин) у консолідоване поліетнічне суспільство.

Толерантність є безальтернативним антагоністом ксенофобії та дискримінації, а відтак єдиним способом організації мирної міжетнічної

³⁴ Третя доповідь України про виконання Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин // Council of Europe. URL: http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_uk.pdf
Національна доповідь 39

взаємодії, запобігання міжетнічним конфліктам, адже. В Україні наразі впроваджуються програми поширення толерантного ставлення до громадян різних національностей, недопущення принижень за національної ознакою у всіх сферах життя. Інформаційно-просвітницька робота щодо формування толерантності, поваги до культури, мови, звичаїв та традицій представників різних національностей, запобігання проявам ксенофобії і етнічної дискримінації стала складовою діяльності реформованих правоохоронних органів, зокрема патрульної поліції.

Ксенофобія не має виразного національного забарвлення. Україна наразі є доволі благополучною в етнічному сенсі, толерантною європейською державою. Проте процеси державо- і націотворення, політичні кризи, етнополітичні конфлікти з сусідніми державами загрожують руйнацією цього благополуччя. Попри те, що державна етнополітика впродовж багатьох років була присвячена пошуку шляхів консолідації української нації – інтеграції усіх етнічних складових у політичну спільноту, процес її формування ще далекий від завершення.

2. ФОРМУВАННЯ МІГРАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНИ

2.1 Причини та передумови розвитку міграційних процесів

2.1.1 Матеріальне становище населення

Бажання покращити матеріальне становище найчастіше є головним мотивом міграцій, принаймні економічних, як у середині країни, так і за кордон. Оскільки доходи від зайнятості є основною складовою матеріального становища, трудова міграція найбільше притаманна мешканцям країн із низькими стандартами оплати праці. На сьогодні більшість країн, що є сусідами України або знаходяться на відносно незначній відстані, мають помітно вищий рівень оплати праці. У 2017 році розмір як мінімальної, так середньої зарплати в Україні у перерахунку за валютним курсом НБУ значно нижчий від усіх країн ЄС, включно із країнами Східної Європи (табл. 2.1).

Таблиця 2.1.

Мінімальна та середня зарплата у Європі за місяць, 2017 р., євро

Країна	Мінімальна зарплата ³⁵ , євро на місяць	Середня брутто-зарплата у приватному секторі ³⁶ , євро на місяць
Болгарія	235	637
Румунія	275	742
Литва	380	880
Латвія	380	1054
Польща	453	1115
Угорщина	412	1067
Хорватія	433	1261
Словаччина	435	1259
Чехія	407	1250
Естонія	470	1353
Греція	684	1588
Португалія	650	1802
Словенія	805	2218
Іспанія	826	2418
Великобританія	1393	3482
Ірландія	1563	3810
Німеччина	1498	3813
Нідерланди	1552	3975
Франція	1480	3929
Люксембург	1999	5462
Бельгія	1532	4511
Україна (євро за курсом НБУ)	120	237
Україна (євро за ПКС)	351	777

Джерело: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_mw_cur&lang=en
<https://ru-geld.de/salary/europe.html>

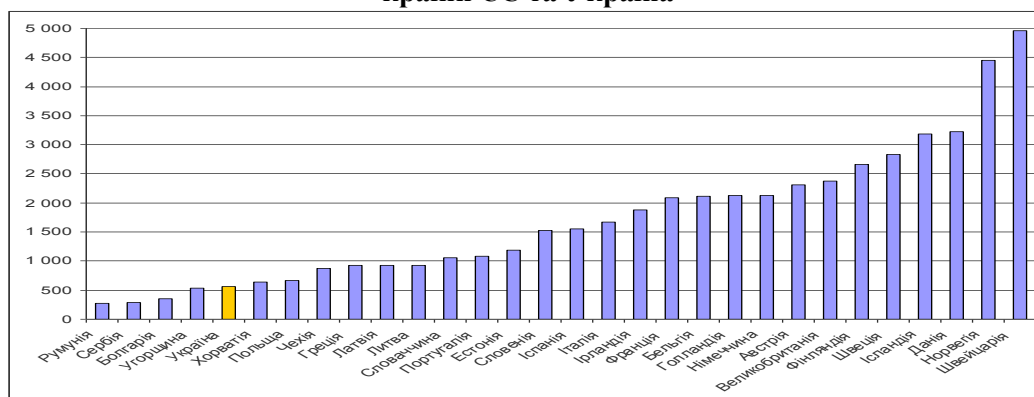
³⁵ http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=earn_mw_cur&lang=en

³⁶ <https://ru-geld.de/salary/europe.html>

Співвідношення змінює врахування соціальних трансфертів, доходів від оренди, допомоги від родичів (включно із допомогою від трудових мігрантів), негрошових статей доходу, насамперед, від земельних ділянок, житлових субсидій³⁷ (рис. 2.1.).

Рисунок 2.1.

Чисті еквівалентні доходи у доларах ПКС-2011, 2016 рік, країни ЄС та Україна

Джерело: розраховано за даними Євростату³⁸, Світового банку³⁹ та Державної служби статистики України⁴⁰

Отже, визначення впливу на формування міграційного потенціалу такого чинника як рівень життя не зводиться до оцінки різниці у рівні зарплат. Без урахування всіх джерел надходжень, це викривлює уявлення про справжній потенціал привабливості рівня доходів у різних країнах.

Важливим чинником, що корегує вплив на рівень життя загальних доходів населення, є рівень цін на споживчі товари і й послуги. Судячи з даних щодо Індексу Біг Маку, який наочно свідчить про співвідношення цін на найбільш поширені продукти харчування, у більшості європейських країн рівень цін є значно вищим за український. Зокрема, у Польщі Біг Мак обійдеться приблизно у півтора рази дорожче, ніж в Україні, у Чехії – в 1,9 рази, а в Угорщині – майже вдвічі (табл. 2.2.)

За відсутності можливостей оцінити паритет рівня цін у різних країнах на основі більш представницьких наборів продуктів ніж БігМак, для непрямой оцінки співвідношення вартості проживання у різних країнах можна використати показник частки витрат на їжу та безалкогольні напої. Цей показник є вищим у бідних країнах і нижчим у заможних: в ЄС він варіює від 10,6% у Нідерландах до 30,2 в Румунії при середньому значенні – 18,5% (рис. 2.2), тоді як в Україні цей показник у 2015 році становив 54,0% (майже утричі вище за середній по ЄС).

³⁷ Для України розраховано показники загальних доходів за шкалою еквівалентності ЄС 1,0; 0,5; 0,3.

³⁸ <https://ec.europa.eu/eurostat>

³⁹ <https://www.worldbank.org>

⁴⁰ <https://ukrstat.gov.ua>

Таблиця 2.2.

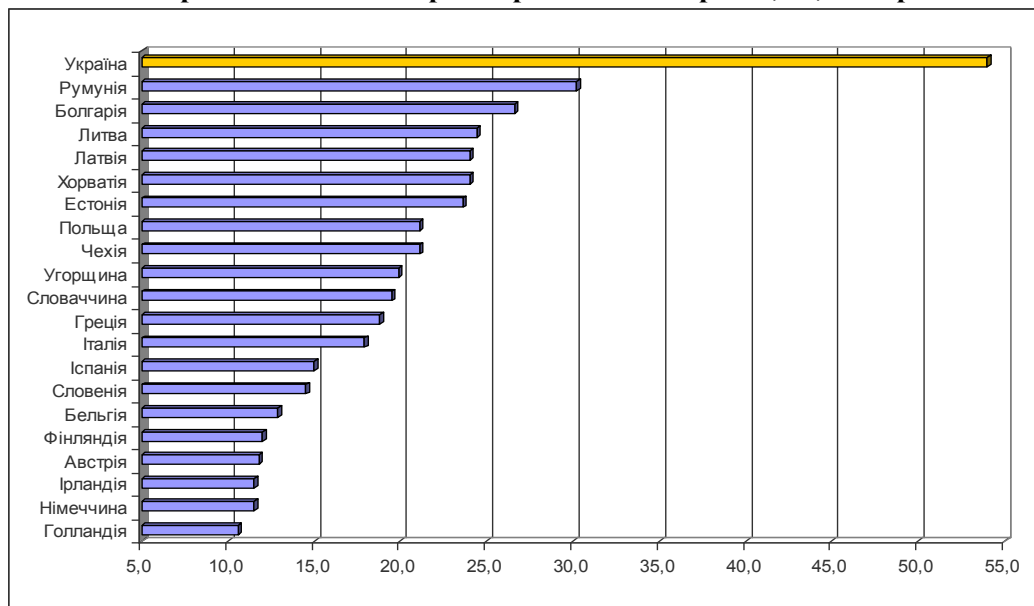
Індекс Біг Мака, на січень 2017 р.

	Місцева валюта	Грн.
Велика Британія	3.1	103.2
Греція	3.4	96.0
Іспанія	4.0	113.0
Італія	4.2	118.6
Німеччина	3.8	107.3
Польща	9.6	62.8
Португалія	3.1	87.5
Угорщина	900	82.6
Україна	42	42.0
Франція	4.1	115.8
Чеська республіка	75	78.4
Естонія	3.1	87.5

Джерело: ⁴¹ <https://bigmacindex.in.ua/indeks-big-maku-sichen-2017/>

Рисунок 2.2.

Частка витрат на продукти харчування та безалкогольні напої у споживчих витратах домогосподарств країн ЄС та України, %, 2015 р.

Джерело: розраховано за даними Євростату⁴² та Державної служби статистики України⁴³

На відміну від попереднього показника, за часткою витрат на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива у споживчих витратах, Україна у

⁴¹ <https://bigmacindex.in.ua/indeks-big-maku-sichen-2017/>

⁴² <https://ec.europa.eu/eurostat>

⁴³ <https://ukrstat.gov.ua>

2015 році (12,5%) мала нижчі за країни ЄС значення⁴⁴, де цей індикатор варіює від 16,5% в Естонії до 37,0 в Угорщині. Проте, з підвищенням тарифів частка витрат, пов'язаних з житлом, у бюджетах українських домогосподарств зростає до 24,6% (перший квартал 2017 року), наблизившись до таких країн, як Австрія та Словенія. Однак у переважній більшості країн ЄС цей показник перевищує 25%.

В оцінці впливу рівня життя на міграційні процеси надзвичайно важливим є врахування житлових умов населення, адже хронічна не вирішеність житлової проблеми в Україні ускладнюється штучними перепонами для формування адекватних цін на ринку нерухомості та повноцінного функціонування ринку оренди, а низькі стандарти оплати праці змушують багато сімей мешкати у незадовільних за кількісними та якісними ознаками приміщеннях. Тому не дивно, що саме житлова проблема змушує багатьох їхати до інших країн або заради заробітків на нове помешкання, або для переїзду до нового постійного місця проживання.

У 2016 році 53,2% населення України мешкало у перенаселеному житлі⁴⁵. В Європі вище значення зафіксовано лише у Сербії – 55,5%, всі інші країни мають значно кращі характеристики: в Ірландії – 3,2%, в Бельгії – 3,7%, в Голландії – 4,0% (рис. 2.3). Високі значення цього показника характерні лише для країн Східної Європи: Польща – 40,7%. Але середній показник в Україні не віддзеркалює всієї картини – якщо площа житла домогосподарств пенсіонерів є цілком порівняною із розвиненими країнами Європи, то понад 70% домогосподарств з дітьми, особливо молодих сімей, мешкають в перенаселеному житлі.

Згідно методології ЄС SILK, особа живе в перенаселеному житлі, якщо домогосподарство не має у своєму розпорядженні мінімум необхідних кімнат, а саме: одна спільна кімната для домогосподарства; одна кімната для сімейної пари в домогосподарстві; одна кімната для кожної одинокої особи у віці 18 років і старше; одна кімната для двох осіб однієї статі у віці від 12 до 17 років; одна кімната для кожної особи у віці 12-17 років, якщо вона не включена до попередньої категорії; одна кімната для двох дітей віком до 12 років.

Дія чиннику рівня життя на формування міграційного потенціалу досить специфічно проявилася на рівні регіонів України. Так, дослідження показника бідності за відносним критерієм⁴⁶ свідчить: попри те, що в цілому по Україні він виріс з 24,1% у 2010 до 24,4% у 2017, у сімох з восьми західних регіонах він знизився (рис. 2.4), при чому в Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській областях дуже суттєво (в Івано-Франківській області рівень

---

⁴⁴ Споживчі витрати домогосподарств включають вартість житлової субсидії.

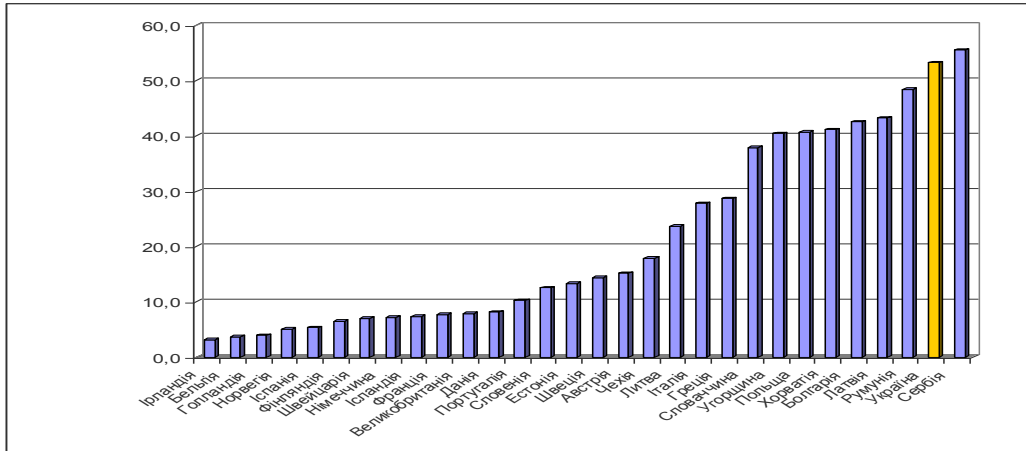
⁴⁵ Рівень перенаселеності житла в Україні розраховується за методологією ЄС, тому може порівнюватися з показниками країн ЄС

⁴⁶ За цим критерієм межа бідності визначається як 75% медіанного рівня еквівалентних сукупних витрат

бідності є найнижчим в Україні). При цьому зменшення міграційного впливу з цих областей не відбулося. Імовірно, в Україні, передусім, в західних областях, діє дуже важливий чинник міграційного потенціалу – демонстраційна успішність самої міграції. Це означає, що не рівень життя загалом, а специфічна комбінація джерел доходів та споживання відіграють вирішальну роль.

Рисунок 2.3.

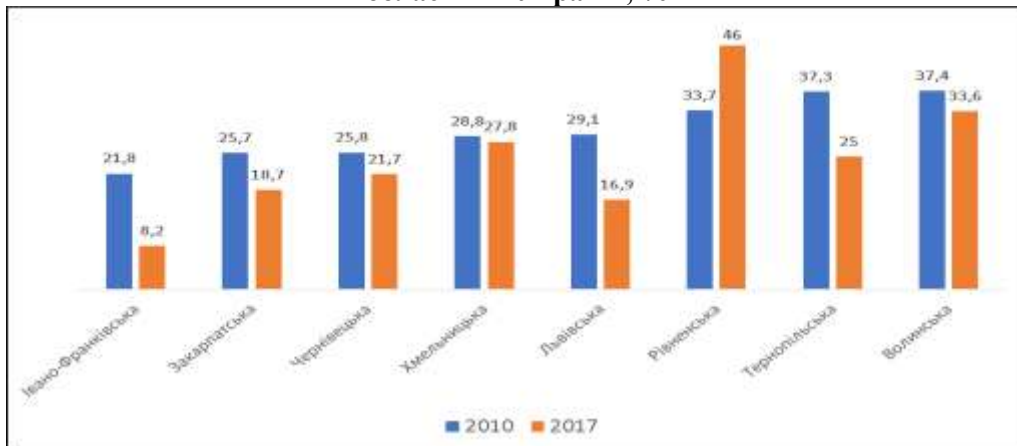
Частка населення, яке мешкає у перенаселеному житлі, %, 2016

Джерело: розраховано за даними Євростату⁴⁷ та Державної служби статистики України⁴⁸

Рисунок 2.4.

Рівень бідності, визначений за відносним критерієм, за західними областями України, %

Джерело: Аналітична записка «Комплексна оцінка бідності в Україні за 2010-2013 роки»⁴⁹ та аналітична записка «Комплексна оцінка бідності в Україні за 2016-2017 роки»

⁴⁷ <https://ec.europa.eu/eurostat>

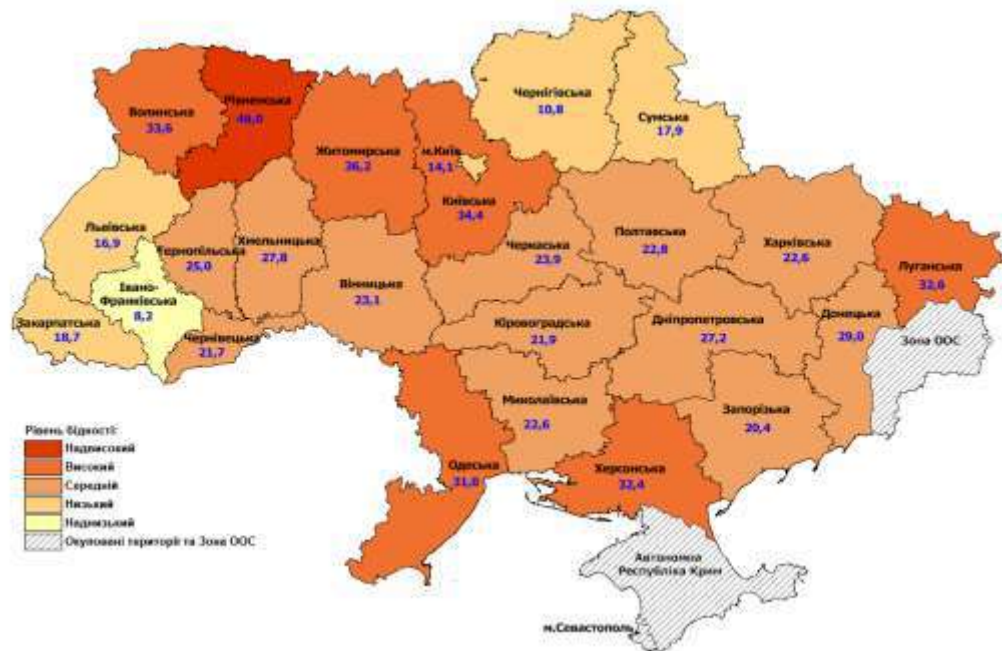
⁴⁸ <https://ukrstat.gov.ua>

Посилення потенціалу зовнішньої міграції зі сходу України протягом останніх років також свідчить на користь цієї гіпотези. З одного боку, відбулося певне зміщення осередків високої бідності на схід (рис. 2.5), з іншого, менший досвід та демонстраційний ефект успішної міграції серед мешканців цих регіонів дотепер гальмував інтенсифікацію міграційних процесів. Однак ситуація поступово змінюється, і накопичення цього досвіду стає чинником зростання міграційного потенціалу саме у східних регіонах країни.

Рисунок 2.5.

Рівень бідності, визначений за відносним критерієм, за регіонами України, %, 2017 р.

Джерело: Аналітична записка «Комплексна оцінка бідності в Україні за 2010–2013 роки»⁴⁹ та аналітична записка «Комплексна оцінка бідності в Україні за 2016–2017 роки»

Результати аналізу рівня життя українців відносно мешканців інших країн дають можливість зробити висновок про накопичення потужних передумов до зростання міграційного потенціалу серед співвітчизників в останні роки. З одного боку, прагнення уряду довести рівень тарифів до ринкового співпало зі значним зростання цін на продукти харчування, а з іншого – на досить тривалий термін був заморожений перегляд державних соціальних гарантій та стандартів, а також рівень оплати праці. В такій ситуації чинник рівня життя подієв на формування міграційного потенціалу

⁴⁹ http://idss.org.ua/arhiv/2010_2013_otsinka_bidnosti.pdf

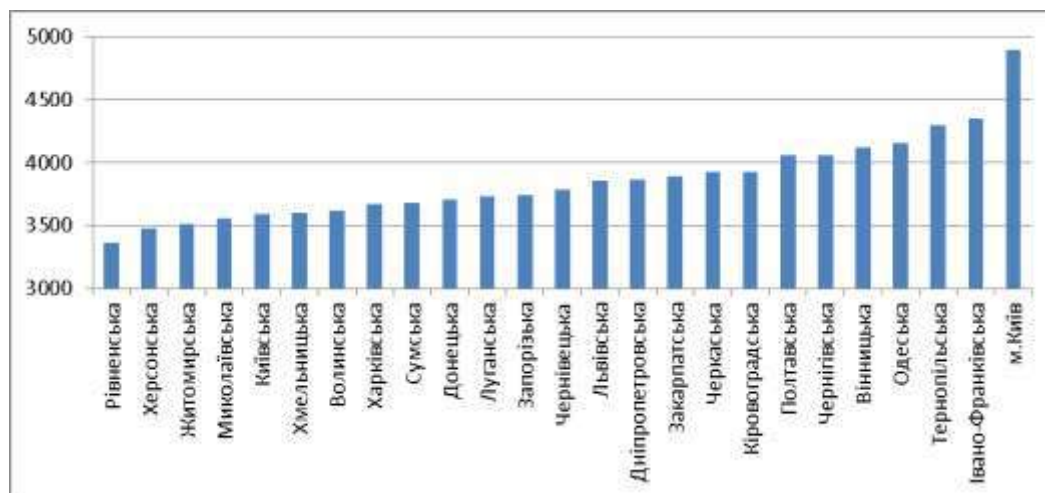
⁵⁰ http://idss.org.ua/arhiv/2010_2013_otsinka_bidnosti.pdf

досить своєрідно: його зростанню сприяло не стільки більша порівняна бідність України, яка вже стала хронічною, скільки різке погіршення устрою життя до того небідних осіб, які не звикли з цим миритися, і в той же час ще мають певні матеріальні резерви для організації міграції та відповідні особисті здібності.

Значна внутрішньоукраїнська диференціація рівня життя формує високий потенціал внутрішньої міграції – з бідніших до заможніших територій (рис. 2.6.) Крім очікувано привабливого Києва, існує багато інших центрів тяжіння: Харків, Дніпро, Львів, Одеса. Через значну диференціацію доходів у більшості областей (доходи жителів обласних центрів суттєво перевищують доходи мешканців інших поселень) сформовано потужні потоки внутрішньообласної міграції. Але часто мешканці сіл та невеликих міст областей з низькими можливостями заробітків шукають роботу не тільки і навіть не стільки у своїх обласних центрах, як в регіональних центрах або просто в більш розвинутих областях. Наприклад жителі Херсонської та Миколаївської областей тяжіють до пошуку роботи у Одесі та Одеській області. Але якщо важливим джерелом доходів є зовнішні надходження, як от перекази мігрантів з-за кордону до Тернопільської та Івано-Франківської областей, то такі регіони закономірно не приваблюють мігрантів попри високі середні доходи своїх жителів.

Рисунок 2.6.

Загальні еквівалентні доходи населення України, за регіонами, грн.на особу на місяць, 2017 р.

Джерело: Обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України, 2017 р.

Традиційними є потужний міграційний перетік сільських жителів до міст, що обумовлене величезною різницею у матеріальному становищі та загальних стандартах життя. І хоча середні доходи містян несуттєво перевищують доходи селян (на 262 грн за загальними еквівалентними

доходами), частка домогосподарств з високим рівнем доходів⁵¹ у міських поселеннях понад удвічі перевищує таку в сільських. (табл. 2.3), а рівень бідності у міських поселеннях становить 21,1% vs 30,8% у сільських. Загалом спостерігається чітка закономірність – рівень бідності зростає зі зменшенням розміру населеного пункту, і якщо малі міста за показниками бідності близькі до сільської місцевості, то великі міста, особливо Київ, різко відриваються від малих поселень. Отже, значна частина економічно активних мешканців сільської місцевості та малих міст мігрують або хочуть мігрувати до великих міст задля покращення власного матеріального становища.

Таблиця 2.3.
Основні показники матеріального становища населення України,
за типом поселення, 2017 р.

	Сукупні еквівалентні доходи, грн.	Частка домогосподарств з високими доходами, %	Рівень бідності, %
Міські поселення	3982	4,7	21,1
Київ	4895	12,3	14,1
Великі міста	3952	3,9	17,8
Малі міста	3776	3,6	26,6
Сільська місцевість	3730	2,1	30,8

Джерело: Розраховано за даними Обстеження умов життя домогосподарств Держстату України

Отже, рівень життя є не тільки фактором формування міграційних процесів, а й віддзеркалює вплив міграційних потоків останніх десятиліть на статки населення та їх регіональний розподіл.

Як і раніше, Україна програє країнам–сусідам за рівнем споживчих можливостей та матеріального становища в цілому, що продовжує збільшувати ризики відтоку активної частини населення за кордон, а з урахуванням того, що більшість країн-сусідів потребують додаткової робочої сили для підтримки темпів економічного зростання, вплив цих аспектів на міграцію стає вирішальним. Вирішити проблему неможливо без сталого зростання рівня життя населення, створення умов для формування стандартів життя, співставних з більшістю країн Європи. Такі процеси розтягнуться на роки, коли цілі покоління можуть бути втрачені для України. Проте, якщо молодь бачитиме зміни та розумітиме чітко обраний вектор державної політики, масштаби негативного відтоку можуть бути зменшені.

Внутрішня міграція населення України суттєво перевищує обсяги зовнішньої, але основним фактором обох є бажання підвищити рівень матеріального становища. Розвиток територіальних громад може змінити розподіл центрів тяжіння внутрішньої міграції через зростання

⁵¹ У якості межі високого доходу було взято дохід, що у три рази перевищує загальний еквівалентний дохід жителів м. Києва

можливостей кращих заробітків у невеликих за розміром населених пунктах, які до того ж за рівнем інфраструктури можуть наздогнати обласні центри.

Внутрішня міграція населення України суттєво перевищує обсяги зовнішньої, але основним фактором обох є бажання підвищити рівень матеріального становища. Розвиток територіальних громад може змінити розподіл центрів тяжіння внутрішньої міграції через зростання можливостей кращих заробітків у невеликих за розміром населених пунктах, які до того ж за рівнем інфраструктури можуть наздогнати обласні центри.

2.1.2 Індивідуальні мотиви трудової міграції

Рівень життя населення загалом, його різкі кількісні й структурні зміни утворюють передумови формування міграційного потенціалу. Однак між міграційним потенціалом великих територіальних одиниць – країн, регіонів, типів поселень – та фактичною міграційною поведінкою окремих особистостей (родин) існує різниця, яка під дією системних та ситуаційних чинників може збільшуватися або зменшуватися.

Економічні чинники – безумовно, дуже важливі – діють у певному ментальному середовищі, що посилює чи послаблює їхній вплив. У цьому контексті варто звернути увагу на Польщу, яка є не тільки центром тяжіння українських заробітчан, а й визнаним лідером Східної Європи за темпами та якістю реформ, за параметрами економічного розвитку загалом. Попри все це, попри задоволеність поляків своєю владою, рівнем життя та ситуацією в країні велика їх частина прямує до більш розвинених країн ЄС у пошуках кращої роботи, вищих доходів та ліпшого життя. Саме для заміни емігрантів і заповнення звільнених ними робочих місць шукають українських працівників польські роботодавці. Аналогічна ситуація складається і в Чехії, Словаччині, в країнах Балтії. Натомість угорці, попри своє відставання і в реформах, і в рівні життя, і в економічній динаміці загалом зовсім не демонструють таку мобільність. Це дає підстави говорити і досліджувати специфічний етнічний чи національний потенціал мобільності, доволі стабільний та інерційний. З огляду на те, що українці ще за часів СРСР охоче зголошувались працювати на різноманітних «будівництвах комунізму», на тимчасову і навіть вахтову роботу у північно-східних регіонах тощо, їм загалом притаманна висока потенційна мобільність, а отже, за інших рівних умов вони більше налаштовані на роботу в інших країнах, ніж, скажімо, білоруси, угорці або болгары.

Істотно посилює схильність українців працювати за кордоном і поширеність перебільшення досягнень сусідів, включно із доходами та якістю життя загалом, на фоні применшення своїх. Результатом є престижність роботи і навчання за кордоном. Однак, поступове накопичення суспільством міграційного досвіду розсіює занадто романтичний та ідеалістичний погляд на умови праці в інших країнах. Сьогодні ми маємо численні факти того, що

умови праці та зайнятості для українців за кордоном бувають не менш важкими і небезпечними, ніж удома. Тому поглиблення розуміння того, чому українці погоджуються часто працювати за кордоном на заробітну плату, яку можна знайти і в Україні, а іноді і в гірших виробничих умовах, дозволить знизити гостроту найнебезпечніших загроз трудової міграції та еміграції.

Отже, мотивація до міграції є не безпосереднім відбитком рівня зовнішніх умов, а специфічною реакцією людини, що формується під тиском одночасно їх відображення у свідомості соціуму, до якого вона себе відносить, та їх індивідуальної інтерпретації. При цьому слід розрізняти вербальне ставлення до міграції, настанови й реальні дії. Українці відповіді щодо гіпотетичної міграції часто використовують для виразу не своїх реальних намірів, а оцінки стану справ у рідній країні сьогодні та у перспективі, недовіри державі та її керівництву.

Говорячи про чинники реалізації міграційного потенціалу, важливо враховувати, що навіть активного бажання недостатньо. Важливим чинниками міграції виступають:

- високий рівень поінформованості;
- наявність міжтериторіальних зв'язків;
- специфіка особистості і характеру людини;
- досвід родинної, сусідської та общинної міграції;
- режим сприяння трудовій міграції суб'єктів-реципієнтів;
- мовні бар'єри, конфесійні особливості тощо.

Таким чином, фактична міграційна поведінка окремої особи є результатом її суб'єктивної оцінки умов власного макросоціального середовища (світ, країна, регіон, етнос, конфесія тощо), мікросередовища (трудова колектив, коло друзів, сім'я) і самої себе, а також вибору особистих стратегій життєіснування на основі схильностей, здібностей та рис характеру.

За даними моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що від 1994 року здійснює Інститут соціології НАН України, у 2017-му своїм життям загалом була незадоволена половина жителів України (50,0%), а становищем у суспільстві – 55,6%. Майже половина опитаних (48,4%) вважає, що найближчим роком жодного поліпшення їхнього життя не відбудеться.

У цих умовах різні люди відчувають і ведуть себе по різному. Активно включилися в нове життя лише 22,0% наших співвітчизників. Їм ринкові відносини видаються природним способом життєдіяльності. Саме вони сміливо і раціонально розглядають можливості міграції як внутрішньої, так і зовнішньої. В той же час, 30,5% українців займають пасивну позицію – вони живуть як доведеться та чекають змін на краще

Важливу роль відіграє величезний розрив між завищеними очікуваннями результатів проголошених реформ після Революції гідності із фактичними змінами на фоні значного поширення патерналістських настанов серед населення. Для останніх є типовими очікування, пов'язані із зовнішніми подіями та особами (Уряду, Президента, місцевої влади, допомогою

міжнародних структур та/або провідних країн світу), а не з налаштуванням здійснювати активні заходи власноруч. Це спричиняє певне заниження самооцінок доходів і власного статусу. Для іншої частини населення характерна інша комбінація переваг: вони набагато більше задоволені своїм власним життям, ніж ситуацією в країні загалом⁵². Зрозуміло, що уявлення про ситуацію в країні значною мірою формується під впливом ЗМІ та соціальних мереж, які переважно дають негативну та тенденційну інформацію, і що фактичний стан речей навіть за межами особистого досвіду пересічної людини є не настільки загрозливим. Однак, саме безперспективність та поширеність сформульованого в інформаційному просторі уявлення про макросередовище пересічної людини формує у неї бажання уникнути небезпеки у більш благополучному іншому середовищі.

Цей факт заслуговує підкреслення. В Україні сьогодні велика частина активного, мобільного й конкурентоспроможного населення пов'язують перспективи виїзду, виходячи не тільки із стану свого індивідуального життя, а й із загальної низької оцінки ситуації в країні. Цей мотив трудової міграції є значно небезпечнішим порівняно із простим бажанням реалізувати індивідуальну трудову стратегію на глобальному ринку праці. В останньому випадку зберігається висока ймовірність повернення людини додому, тоді як комбінація індивідуальних планів із втратою віри у перспективність українського суспільства для їх реалізації обумовлює орієнтацію людини на еміграцію, для чого трудова міграція слугує першим кроком.

Накопичені людиною протягом життя і виховання соціальні зв'язки та критерії оцінки суспільного статусу протидіють удома переходу на роботу з нижчим статусом, навіть із вищою зарплатою. Однак ті ж самі критерії не впливають на самооцінку людини в іншому соціумі, а отже на готовність працювати на некваліфікованих роботах або навчатися в середніх професійних закладах за кордоном. Так, попри очевидну нестачу на українському ринку праці кваліфікованих робітників чи не за всіма спеціальностями, попит населення на професійно-технічну освіту залишається вкрай низьким: її планують отримати лише 14% учнів шкіл, тоді як на здобуття вищої освіти налаштовані 85%, при чому 73% молодих людей, які хочуть отримати вищу освіту, обмежитись професійно-технічною освітою не погодилися б навіть за умови вищої зарплати та стабільності⁵³. Водночас українська молодь охоче зголошується на набуття робітничої професії, наприклад, у Польщі. Очевидно, що будь-яке навчання за кордоном сприяє підвищенню соціального статусу і молодих людей, і їхніх батьків, тоді як навчання у професійно-технічних

---

⁵²Кровотечение. Почему украинцы покидают свою страну / Дзеркало тижня; Київський міжнародний інститут соціології [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://zn.ua/project/emigration> (дата звернення: 05.07.2018).

⁵³ Перехід на ринок праці молоді України: результати міжнародного дослідження «School-to-work transition surveys» в Україні у 2013 та 2015 роках / Елла Лібанова, Олександр Цимбал, Олег Ярош та Лариса Лісогор ; Міжнародне бюро праці. – Женева : МОП, 2016. (Work4Youth publication series ; No. 41, ISSN: 2309-6780 ; 2309-6799 (web pdf))

зкладах України його, навпаки, сильно знижує. Більшість вважає освіту за кордоном своєрідною перепусткою на європейський ринок праці.

Потужним викликом соціальної самоповазі населення України є високий рівень внутрішньої диференціації заробітних плат. Так, у 2017 році максимальна за видом економічної діяльності зарплата (авіаційний транспорт) перевищувала мінімальну (поштова та кур'єрська діяльність) у понад 8 разів⁵⁴. Це розцінюється більшістю громадян як ознака несправедливого, дискомфортного та принизливого суспільства загалом і породжує світоглядні та фактичні стимули до його заміни.

Різниця у заробітній платі між Україною та країнами-реципієнтами трудової міграції справляє різний вплив на робочу силу із різним рівнем кваліфікації. Судячи з даних Держстату України, поширена думка про відплив найбільш кваліфікованих і освічених громадян є занадто перевищеною: у 2017 р. 53,5% зайнятого населення в Україні згідно дипломів мали кваліфікацію, що вимагає повної та неповної вищої освіти, тоді як серед осіб, що працювали за кордоном, згідно опитування 2017 р., повну та неповну вищу освіту мали 33,5%⁵⁵. Інша справа, що більшість тих, хто їде до країн, що є технологічними та культурними лідерами, мають вищу освіту (78,7% до США, 62,6% до Ізраїлю), однак частка такої трудової міграції не перевищує загалом 7% сукупних масштабів.

Взагалі, всупереч очікуванням, за кордоном ступінь невідповідності кваліфікації робочих місць кваліфікації робочої сили, зокрема трудових мігрантів, є меншою, ніж в Україні. Так, у 2015-2017 рр. лише 5,7% трудових мігрантів працювали за кордоном на роботах з нижчою кваліфікацією (див. п. 3.2). Між тим, в Україні станом на 2017 р. серед зайнятого населення 22,3% працювали згідно кваліфікацій, що перевищують отриману ними за дипломом, а 29,4% працювали за нижчими кваліфікаціями, ніж отримана в освітніх закладах.

Специфічний вплив на міграційну активність здійснює поширена в Україні неформальна зайнятість. Хоча упродовж 2014-2017 років ряд кроків органів влади зумовили скорочення чисельності неформально зайнятих осіб (з 4,5 млн. до 3,7 млн. осіб) та їхньої питомої ваги у складі зайнятого населення віком 15-70 років (з 25,1% до 22,9%), масштаби неформальної зайнятості⁵⁶ залишаються занадто високими. Зрозуміло, що основним чинником цього є

54Динаміка середньомісячної заробітної плати за видами економічної діяльності у 2010-2017 роках. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/gdn/prc_rik/prc_rik_u/dszpED_u.html

55Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017_w.zip

56Економічна активність населення України 2014. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/07/zb_ean_2014.zip; Економічна активність населення України 2017. Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_EAN_2017.pdf

значна економія на податках та соціальних внесках при одночасній можливості користуватися усіма послугами соціальної інфраструктури та розраховувати на соціальну підтримку у грошовому та негрошовому вигляді. В результаті фактичний дохід неформально зайнятої особи є більшим за декларований не тільки на суму прихованої заробітної плати чи підприємницького прибутку, а й на величину безкоштовних соціальних благ (виплат, субсидій, допомог, пільг тощо), якими вона необґрунтовано користується. Імовірно, сумарна величина вигід такого працівника переважає сумарну величину вигід офіційно зайнятих осіб і, за інших рівних умов, неформально зайняті є менше схильними до трудової міграції. Але не можна нехтувати тим, що досвід неформальної зайнятості формує готовність до так само неформальної трудової міграції, певного нехтування законами й правилами країни перебування, що далеко не завжди є прийнятним для законслухняної особи, але часто неминуче для трудового мігранта. Та й вимоги до умов праці і соціального захисту є менш жорсткими у неформально зайнятих, які і в Україні не мають відповідних гарантій.

Важливим чинником орієнтації на трудову міграцію та еміграцію виступає низький рівень залучення працівників до процесів регулювання трудових відносин. Пересічний український працівник не відчуває себе поважним учасником економіки та трудових відносин. Більшість працюючих оцінюють ставлення до себе на роботі як до витратного матеріалу, єдиним виходом у переважній більшості конфліктів інтересів та ситуацій вони бачать власне звільнення. Тобто необхідна умова сучасного соціального розвитку – залучення людини до відносин, учасниками яких вона є, в країні знаходиться на низьких щаблях розвитку. Механізми представництва та колективного захисту в країні не працюють належним чином. Апеляція працівника до суду, профспілок чи інших сторонніх осіб навіть у випадку винесення вердикту на його користь зазвичай провокує подальші непримиренні ворожі стосунки із адміністрацією і навіть з колегами. Більшістю населення власність та влада розуміються в архаїчній нероздільності та безвідповідальності, що виправдовує зневажливе ставлення до «невласників» та «невладників», породжує щодо них одночасно відчуття і непоступності, і абсолютної свавільності. Будь-які обмеження щодо цього не сприймаються не тільки учасниками конфлікту, а й сторонніми спостерігачами.

В такій атмосфері особливу роль мали б відігравати профспілки, безпосередньою функцією яких є боротьба за розвиток колективно-договірного регулювання трудових відносин. Однак, за офіційними даними, частка підприємств, на яких діють колективні договори становить близько 67%⁵⁷ із середньою заробітною платою більш ніж на 15% нижчою, ніж на підприємствах, де такий договір не діє.

⁵⁷Заробітна плата за професійними групами у 2016 році (за матеріалами вибіркового обстеження) Статистичний збірник. - К: Державна служба статистики України, 2017. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/zb/12/zb_zppg2016pdf.zip

Своєрідний вплив на формування трудової міграції чинить поширеність зайнятості в шкідливих та небезпечних умовах, значний рівень надмірної інтенсивності та важкості трудового процесу на українських підприємствах. Прийнята Програма гідної праці МОП для України на 2016–2019 рр. задекларувала необхідність забезпечення таких умов, за яких праця не шкодить здоров'ю працівника, а його життя під час роботи захищено. За даними державного статистичного спостереження «Умови праці на підприємствах», проведеного Державною службою статистики України, у 2017 р. порівняно із 2013 р. найбільшою мірою зросла частка працівників, зайнятих на роботах із шкідливими умовами, у добуванні кам'яного та бурого вугілля (з 80,1% облікової кількості штатних працівників, зайнятих за даним видом економічної діяльності у 2013 році, до 81,2 у 2017)⁵⁸. Домінують виробничий шум, ультразвук, інфразвук (характерні для 19,2% облікової кількості штатних працівників промисловості) та мікроклімату (характерні для 16,8% облікової кількості штатних працівників промисловості). За даними Державної служби України з питань праці, в 2017 р. сталося 4313 нещасних випадків на виробництві, 366 – із смертельними наслідками. Серед причин настання нещасних випадків на виробництві із смертельними наслідками домінують організаційні (76,0%), технічні (14,1%) та психофізіологічні (9,9%)⁵⁹. Отже, зберігається ризик виробничого травматизму і професійного захворювання.

З одного боку, багатьох громадян України це мотивує до зміни професії, та доволі часто – до виїзду в країни, де краще дотримуються стандарти гідної праці навіть на подібних робочих місцях. З іншого – звичність до важких й небезпечних умов праці в Україні формує готовність виконувати такі саме роботи за кордоном, де місцеве населення їх виконує неохоче. Однак, до таких контингентів відносяться не тільки найменш освічені та кваліфіковані працівники, а й високі професіонали та кваліфіковані робітники дефіцитних процесій, нестача яких утворює загрозу, зокрема, промислового розвитку.

Отже, соціально-економічний аналіз категорій трудової міграції, релевантних з точки зору мотиваційних домінант, має здійснюватися на основі оцінки загальних доходів та вигід від проживання дома та порівняння її результатів із суб'єктивно оцінюваною сумою доходів й інших переваг за кордоном за виключенням тих незручностей (або додаткових зручностей), які матиме людина у новому соціальному середовищі. У спрощеному вигляді оцінка загальних доходів і інших вигід людини як вдома, так і за кордоном, може здійснюватися щодо двох сфер: трудової та позатрудової. У бінарній шкалі оцінювання кожна із цих сфер може оцінюватися людиною як приваблива або неприваблива. За бажання більшої деталізації у кожній з них можна виокремити доходи та «інші умови». Наприклад, в Україні існує чимало

---

⁵⁸ Там же

⁵⁹ Підсумки діяльності Державної служби України з питань праці за 2017 рік. Електронний ресурс. – Назва з екрану: <http://dsp.gov.ua/pidsumky-diialnosti-derzhavnoi-sluzhby-ukrainy-z-pytan-pratsi-za-2017-rik/>

робочих місць комфортність умов на яких⁶⁰ «оплачується» невисокою заробітною платою і навпаки. У позатрудовій сфері можна говорити про потужність емоційних зав'язків із середовищем проживання, важливість культурних та соціальних зав'язків, привабливість дозвілля та інших можливостей саморозвитку й відновлення, а також про наявність як прямих доходів від соціальних трансфертів, підтримки друзів, громад, родичів, так і вигоди економії при вирішенні різних питань за допомогою соціальних зав'язків, підтримки рідні тощо.

Порівняльна оцінка впливу умов позатрудового життя на рішення щодо трудової міграції та еміграції може здійснюватися на основі численних міжнародних інтегральних індексів: рівня людського щастя, якості життя, соціального прогресу тощо. Звичайно, їх розробники не мали на меті визначити позатрудові умови життя, релевантні щодо міграційних рішень для населення кожної країни, і таке наукове завдання ще потребує свого розв'язання, однак навіть ці недосконалі інструменти дають можливість оцінити причини привабливості інших країн для українців. Так, згідно міжнародного дослідницького проекту щодо визначення рівня щастя населення різних країн (World Happiness Report) Україна помітно поступається за ним усім країнам, куди спрямовується більшість трудових мігрантів. Зокрема станом на 2018 р. український індекс становив 4,103 vs індексів 5,483 у Білорусі, 5,810 у Росії, 6,000 та 6,123 відповідно у Італії та Польщі. Аналогічною є ситуація із індексом якості життя (The Quality of Life Index) за версією британського дослідницького центру The Economist Intelligence Unit, де Україна із індексом 4,98 поступається Росії (5,31), Польщі (6,66), Чехії (6,96), Італії (7,97) і тим більше Німеччині та Ізраїлю.

Раціональне та іраціональне оцінювання людьми привабливості трудового та позатрудового життя на батьківщині та за її межами завжди розгортається у конкретному часовому вимірі. Те, що приваблює сьогодні, але не гарантоване завтра, може оцінюватися нижче, ніж досить непривабливе сьогодні, але очікувано краще у майбутньому. Тому для коректної ідентифікації різних категорій трудової міграції переваги людини щодо комбінації і ранжування трудових та позатрудових умов мають розглядатися як мінімум окремо у коротко- та довгостроковій перспективах.

Таким чином, формування бажання і готовності до трудової міграції відбувається в результаті суб'єктивного вибору особи у тривимірній системі координат (рис 2.7):

X – привабливості/непривабливості позатрудових умов (житлових умов, соціального капіталу, доступності послуг соціальної інфраструктури; культурного та інформаційного насичення життєвого середовища; привабливості символічного капіталу місцевості проживання тощо);

Y – привабливості/непривабливості умов зайнятості та праці (у будь-якій потрібній деталізації):

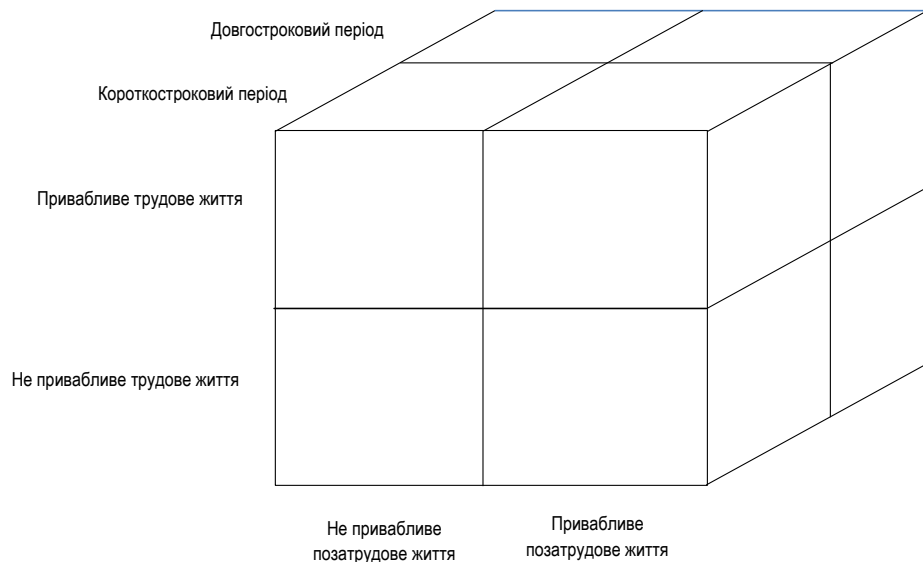
⁶⁰стабільність, офіційне оформлення, транспортна зручність, комфортні стосунки з колегами, безпечні умови праці тощо

Z – короткострокового/довгострокового горизонту прийняття рішення.

Цілком очевидно, що аналітичні звички різних людей щодо деталізації і саморефлексії того, що насправді нею рушить, а також ступінь раціональності оцінки себе й середовища, є різними. Пропонована аналітична модель це враховує. Вона дає змогу в контексті єдиного континууму формування міграційних рішень коректно описати вже відомі категорії трудової міграції і передбачити наявність ще не виявлених.

Рисунок 2.7.

Генералізована модель простору формування рішення трудової міграції.

Джерело: авторська розробка

Незначуще мінімальною є категорія мігрантів, яка не ставить на меті отримання у новій місцевості (як за кордоном, так і в середині країни) ані привабливих умов зайнятості та праці, ані позатрудових переваг навіть у довгостроковій перспективі. Їх рішення часто є похідними від характеру особистості чи випадкових чинників. Помітно численнішою є категорія мігрантів, котрі готові тимчасово миритися із непривабливим умовами трудового і позатрудового життя заради покращення у перспективі.

Найчисельнішою категорією є мігранти, чиї переваги формуються на основі безумовного домінування чинника оплати праці в короткостроковій перспективі. Ризики їх незворотної мобільності є найменшими. Більшість таких осіб чітко розділяють, де заробляти та де витратити кошти. Протягом періоду перебування за кордоном вони намагаються витратити на себе

мінімум (29% трудових мігрантів витрачають до 10% заробленого),⁶¹ готові терпіти непривабливі умови праці, дискомфорт соціального і побутового середовища у випадку коли збираються повернутися для витрачання коштів додому, або працюють не заради себе, а заради близьких.

Найбільш небезпечним для України є потік трудових мігрантів, серед яких висока заробітна плата за кордоном сприймається не як окрема цінність, а як адекватна ознака гідних умов праці, тоді як кінцеве рішення про трудову і безповоротну міграцію представники цієї групи приймають на основі не стільки високої заробітної плати, скільки оптимізації порівняної сукупної вигоди у сфері трудового життя та позатрудового життя разом⁶², які можна здобути від переїзду та з урахуванням вибору між короткостроковою чи стратегічною міграцією, а також вибору між особою, що має отримати вигоди (сам трудовий мігрант, діти, батьки тощо). За домінування довгострокових орієнтирів, можливо навіть націлені не на себе, а на дітей, особа може обрати привабливу якість життя для себе, чи навіть для дітей у довгостроковій перспективі, і погодитися на першому етапі трудової міграції працювати за гіршими умовам праці, ніж дома за порівняно схожу заробітну плату.

Серед тих, хто хотів би поїхати за кордон на постійне місце проживання, найвагомішими причинами еміграції були «В надії отримати кращі умови життя» (у 64% випадках), та «Бажання забезпечити краще майбутнє для дітей» (у 34% випадках)⁶³

Соціологічна група «Рейтинг», дослідження «Динаміка міграційних настроїв українців. Вересень. 2017 р.»

Наразі неможливо виміряти ці категорії трудових мігрантів. Однак, оскільки проведення успішної міграційної політики потребує чіткого її профілювання відповідно до чинників мотивацій, розроблення відповідної методології й проведення таких досліджень та організація постійного моніторингу має стати одним із важливих державних завдань.

⁶¹Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017 [Електронний ресурс]. Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017_w.zip

⁶²За грубим наближенням, на основі оптимізації різних компонентів якості життя

⁶³Динаміка міграційних настроїв українців. Вересень. 2017 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/dinamika_migracionnyh_nastroeniy_ukraincev.html

2.1.3 Стабільність і довіра до влади

На формування міграційної поведінки індивідів окрім факторів матеріального характеру впливають загальна стабільність у суспільстві, наявність/відсутність соціальних потрясінь, що значною мірою визначає самопочуття населення. Адже навіть за умов високого рівня життя невпевненість у його збереженні в перспективі, ризик погіршення ситуації, відсутність безпеки загалом можуть стати стимулом до завчасного пошуку більш комфортного місця проживання.

На жаль, сучасна ситуація в Україні не сприяє настановам на відмову від тимчасового або постійного виїзду за кордон. Українське суспільство протягом, практично, всіх років незалежності потрясають кризи. Вони розгорталися як поодиночі, так і одночасно в декількох сферах. На зміну енергетичній кризі прийшла валютна, а за нею фінансова, політична тощо. Кризи глибоко потрясають соціальні та економічні порядки. Особливо відчутно вони вдаряють по нашому нестабільному і нестійкому суспільству. Така довготривала соціальна ситуація, коли суспільні кризи набувають перманентності і всеосяжності, породжує новий якісний стан суспільства – воно стає кризовим.

Поняття «кризове суспільство» відображає соціум, у якому відбуваються серйозні збої цілісного функціонування, у якому відтворюються процеси, що ведуть до деформації всієї системи, до руйнування усталеної організації життя. Воно означає соціум, в якому порушуються функції основних інститутів – економічних, фінансових, політичних, соціальних, духовно-культурних, моральних. Внаслідок цього деформуються взаємозв'язки між соціальними інститутами, взаємовідносини між ними слабшають, відбувається збій соціального порядку, руйнуються основи буття соціальних груп, відбувається потрясіння всіх підвалин суспільства. Йде процес грубого руйнування елементарної керованості суспільної системи по всій вертикалі і горизонталі соціальних зв'язків, які вводять її у стан невизначеності. Для кризового суспільства характерним є турбулентний стан. Ні в чому немає стійкості, стабільності - в економіці, політиці, зовнішній політиці, соціальній сфері і навіть в духовній сфері.

Кризовий характер українського суспільства формується, по-перше, під впливом проблем сучасного глобалізованого світу і, по-друге, власними тенденціями соціальної турбулентності. Останні пов'язані із консервацією співіснування елементів різних економічних устроїв, дією правил різних соціальних систем, тим, що регіони країни мають різні картини історичного минулого, орієнтуються на суперчливі – а часто і протилежні – духовні цінності, відсутністю консолідації політичних і гуманітарних еліт, слабкістю вертикалі влади, наявністю принципових суперечностей у геополітичних орієнтаціях не лише різних політичних утворень, але й представників державних інститутів та їх керівників. Інтереси соціальних суб'єктів не є усталеними, вони мають переважно короточасний характер. Поведінка

окремої особистості у таких умовах стає також «вибитою» з системи, її соціальні дії хаотизуються. В умовах політичної і соціальної дезорієнтації, розмитості групової самоідентичності процес усвідомлення своїх глибинних, корінних інтересів особистістю ще більше ускладнюється.

На особистісному рівні ця ситуація переживається як дискомфорт невизначеності людиною свого становища в суспільстві, невпевненості у своєму майбутньому, що сприймається дуже хворобливо. Особистість вимушена виробляти для себе особливі стратегії власної поведінки, щоб досягти, бодай, мінімального ефекту (про успіх вже й годі говорити). У такому соціумі скорочується індивідуальний життєвий ресурс, руйнуються системи соціальної регуляції поведінки, особистість готується до непередбаченого і найбільшого числа можливих варіантів розвитку подій. Така величезна кількість невизначеностей блокує логіку раціонального вироблення рішень⁶⁴.

У сприятливих, благополучних і стабільних соціально-економічних і політичних умовах осяжний горизонт майбутнього особистості є досить далеким, протяжним у часі і щільно наповненим змістом різних сфер життя. Проте, коли країна потрапляє у смугу соціальної турбулентності, особливо у багаторічну системну суспільну кризу, особистість втрачає можливості реалістичного планування майбутнього, горизонт прогнозування у неї скорочується до декількох місяців і навіть тижнів, а деякі сфери життя виключаються із планів, виносяться за дужки майбутнього. Кожен дев'ятий українець (11%) планує своє життя на один день, ще 8,5% - на тиждень, 10% - на місяць, 5% - на 2-3 місяці, ще 5% - на півроку і 11% - на рік. 23% опитаних взагалі не планують своє життя. І лише 12% населення планують своє життя більше, ніж на рік⁶⁵.

Особливо турбує те, що 15% молоді до 30 років взагалі не планує своє життя, а 37% - планує не далі як на півроку. Тобто більше половини української молоді не вибудовує осмисленої, хоча б середньострокової, стратегії життя.

Високий рівень невизначеності і непередбачуваності пронизують все суспільство: державні інститути, законодавство, державну політику, поведінку, навіть ідеологію політичних партій і поведінку окремих людей. Це породжує у громадян невпевненість, обмежує горизонти їхнього майбутнього. До того ж, непередбачуваним є не тільки майбутнє, але й минуле. За останні десятиліття у нас змінилося вже декілька версій вітчизняної історії. Часті зміни версій історії породжують у суспільстві цинізм, а невпевненість у майбутньому формує у громадян розгубленість. Тому й не дивно, що лише 11% українців відчують впевненість у майбутньому⁶⁶. Кожний четвертий українець (24%) сприймає те, що відбувається у нашому суспільстві в останні десятиріччя, як

⁶⁴ Ядов В.А. Социология в России. Человек в кризисном обществе. URL: http://society.polbu.ru/yadov_sociology/ch100_i.html

⁶⁵ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2013 році

⁶⁶ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2017 р.

відхилення від норми, ненормальність і вважає, що сьогодні об'єднує людей в українському суспільстві «Відчуття втрати нормального життя»⁶⁷.

Невдоволеність людей сучасною ситуацією у суспільстві, рівнем життя, своїм статусом, неможливість вийти із цієї скрутної ситуації сублімує теперішнє у майбутнє. Щоб мобілізуватися, вишукати опору, знайти надію, люди залучають до себе в союзники майбутнє і починають вірити в нього. 29% українців вважають, що людей об'єднує саме віра в краще майбутнє, проте кожен п'ятий (19%) респондент вважає, що його об'єднує із співвітчизниками страх перед майбутнім⁶⁸.

На майбутнє можна дивитись у різному масштабі віддаленості – у дуже далеке, середньої віддаленості і в недалеке майбутнє. Так, у горизонті до одного року 60% українців вважають, що ніякого поліпшення не відбудеться, і тільки 12% очікують, що життя більш менш налагодиться⁶⁹.

Таке в цілому неприйнятне для людини соціальне становище формує і її емоційний стан, її емоційне сприйняття майбутнього: надія переважає у 47% українців (vs 51% в 2012 році), оптимізм – у 26%, тривога – у 30%, розгубленість – у 21%, страх – у 15⁷⁰. Коли люди думають не про своє майбутнє, а про майбутнє країни, то фарби почуттів ще більше марніють. У цьому випадку надія переважає лише у 47% українців, оптимізм у 21%. А от тривога - у 34%, страх - у 17%.

В умовах суспільної нестабільності, постійних непередбачуваних змін, включно із тими, що відбуваються внаслідок непрогнозованих рішень влади, люди перебувають у мобілізованому стані і готові до сприйняття будь-яких несподіванок. Про це свідчать відповіді на пропозицію визначитись з таким твердженням: «Зараз все так хитко, і здається, що може відбутися все, що завгодно», яке було запропоноване у моніторингу Інституту соціології НАН України. У 2005 році 82%, у 2008 році 80%, у 2012 році 81%, у 2016 році 87% опитаних погоджувалися з цим твердженням. І відповідно тільки 19%, 13%, 10% і 8% - ні. Отже, сприйняття навколишнього середовища як ненадійного і нестабільного з року в рік посилюється. Такий стан самовідчуття людей позначається і на їх стилі поведінки. Навіть серед молоді до 30 років з такою точкою зору погоджуються 83% опитаних. Хоча молодь виросла у цих нестабільних соціальних умовах і, зрозуміло, є більш адаптованою до них.

Отже, стан суспільної свідомості українського соціуму в останні роки є дуже напруженим, складним і вкрай суперечливим. Люди втратили віру не тільки в ідеологічні доктрини чи в обіцянки політиків. Недотримання проголошених обов'язків з боку держави, неможливість громадянами відстояти свої права у судах, втрати ними грошових вкладів у банках, масові афери з житлом, коли люди залишаються без грошей і без житла, спричинили втрату віри більшістю людей у будь-які авторитети – в закон, державу, уряд,

---

⁶⁷ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2016 р.

⁶⁸ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2016 р.

⁶⁹ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2016 р.

⁷⁰ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2017 р.

політичні доктрини тощо: 76% українців погоджуються з тим, що «проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні в що не вірить». Подібні відповіді свідчать, що суспільство переживає полосу тотальної недовіри.

На жаль, втрачено не тільки віру у будь-які авторитети, але й довіру громадян до ключових інститутів держави. Так, у 2017 році уряду довіряли лише 7%, Верховній Раді - 5%, Президенту – 11%, прокуратурі - 9%, судам - 8%. Із цього ряду державних інститутів найбільший рівень довіри до армії - 46%. А, взагалі, максимальний рівень довіри у суспільстві сьогодні у волонтерів – 56% і у церкви – 51%⁷¹.

Мабуть найбільша загроза суспільству полягає у тому, що люди втратили довіру один до одного. Значна частина українців різною мірою не довіряє іншим людям: лише 19% не притаманне відчуття, що більшості людей не можна довіряти. Всі інші зазначили так: зрідка – 46%, періодично - 27%, майже постійно – 9%⁷².

А це означає, що реалізація будь-яких проектів щодо виходу країни із кризи, підйому економіки, збереження суверенітету держави, зміцнення суспільної єдності тощо є проблематичною. Адже у кожній із згаданих сфер можна домогтись позитивного результату лише за наявності довіри учасників процесу один до одного.

Таким чином, сьогодні стан українського соціуму характеризують втрата соціальної стабільності, деградація соціальних статусів громадян, їхня політична і соціальна дезорієнтованість, розмитість ідеологічних цінностей, розвал нормативно-ціннісної системи, розхитаність групових норм, всеохоплююча недовіра, розгубленість, втрата моральних орієнтирів. Ці явища відбиваються у суспільній та особистісній свідомості в узагальнених негативних асоціаціях, пов'язаних з відповідним образом українського соціуму, у депресивному стані соціального самопочуття, у високому рівні тривожності, розповсюдженості різноманітних фобій.

У таких умовах люди намагаються вибудувати для себе нову стратегію життя. І у все більшій частці наших громадян формується уявлення, що вихід із такої тупикової ситуації для себе в своїй країні знайти не можна. Порятунком вони вбачають в міграції. Більшість спочатку орієнтується на тимчасову міграцію – трудову міграцію. А в разі реалізації планів щодо трудової міграції подальша форма зв'язків з батьківщиною набуває різних форм, аж до поступового переходу трудової міграції в еміграцію.

⁷¹ Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2017 р.

⁷² Моніторинг Інституту соціології НАН України у 2016 р.

2.1.4 Зовнішні чинники формування міграційного потенціалу

В умовах глобальної взаємопов'язаності і взаємозалежності індивідуальні рішення про міграцію залежать від широкого геополітичного і міжнародного контексту і не можуть розглядатися ізольовано від нього. Розвиток будь-яких міжнародних процесів, включно із міграційними, відбувається під впливом не лише внутрішніх для окремої країни, а й загальних світових тенденцій. Тим більше, що після здобуття незалежності, проголосивши курс на будівництво відкритої до світу, демократичної держави, Україна поступово інтегрується у міжнародний, передовсім європейський, політичний, торгово-економічний, а також і міграційний простір.

Різниця рівнів добробуту та якості життя між Україною та більш багатими та благополучними сусідами, про що йшлося у попередніх розділах, яка спонукає багатьох людей шукати покращення своїх життєвих перспектив шляхом міграції, визначає формування не самої міграції, а лише міграційного потенціалу, для реалізації якого, тобто перетворення на реальну міграцію, має існувати не тільки бажання виїхати, а й можливість в'їхати до іншої країни, знайти роботу за кордоном.

Хоча внутрішні умови є для міграції визначальними, демоекономічна ситуація в країнах призначення, їхня міграційна політика, рівень міждержавного співробітництва безпосередньо впливають на розвиток міграційних процесів в Україні, спрямування, склад, інтенсивність міграційних потоків.

Варто зазначити, що населення України включилося у міждержавні міграційні переміщення в період їх значної інтенсифікації, формування спільної міграційної політики Європейського Союзу, ключовим принципом якої є вільний рух громадян та робочої сили всією територією Європи.

Водночас, від попередніх режимів було успадковано вільний режим поїздок на пострадянському просторі, а також безвізові правила в'їзду на територію сусідніх центральноєвропейських держав (Польщі, Угорщини, Чехословаччини, Румунії), який проіснував аж до 2003-х років і відмінений лише в процесі вступу західних сусідів України до ЄС. Крім того, низка країн Заходу продовжувала приймати біженців з колишнього СРСР, а також мала спеціальні механізми сприяння етнічній міграції, наприклад, представників німецької меншини до Німеччини, грецької до Греції, єврейської до Ізраїлю.

Отже, зняття притаманних тоталітарному режимові заборон на еміграцію, запровадження гарантій вільного виїзду і повернення до України відбулося в умовах, коли в центрі Європи існувала зона по суті вільного пересування, діяли канали імміграції, передусім етнічної, до низки країн.

Наразі можливості міжнародної мобільності українців значно розширилися завдяки безвізовому режимові з ЄС, наданому Україні в червні 2017 р. Подорожування Європою без віз не передбачає ані права на працевлаштування на території Євросоюзу, ані, тим більше, імміграції. Проте «безвіз» зробив закордонні подорожі простішими і дешевшими, покращив можливості пошуку місця праці чи навчання за кордоном, а відтак міграції. Набуття безвізового режиму українці вважали найвизначнішою політичною подією 2017 р.⁷³

На сьогодні, громадянами України оформлено 10 млн біометричних паспортів, які дають право на безвізовий в'їзд до 90 країн світу. У міжнародному рейтингу престижності український паспорт піднявся на 31 місце в світі. За даними прикордонників, упродовж року після введення безвізового режиму громадяни України відвідали країни ЄС понад 20 млн разів, що на 15% більше, ніж за 12 попередніх місяців, 555 тис. виїздів здійснено за біометричними паспортами без віз.

Завдяки «безвізу» активізувалося транспортне сполучення з Євросоюзом. Міжнародними залізничними потягами за рік безвізового режиму скористалися в 5,5 раза більше пасажирів, функціонують вдвічі більше маршрутів лоукост-авіакомпаній, швидко розвиваються міжнародні автобусні перевезення. Таким чином, розвивається інфраструктура, що обслуговує зростаючу міжнародну мобільність населення і може справляти на неї зворотній вплив, тобто сприяти її інтенсифікації.

Водночас із відкриттям кордонів, все більшою повагою в світі до права людини на свободу пересування, одним із важливих зовнішніх чинників міграції українців є потреба у додатковій робочій силі багатьох країн як на схід, так і на захід від державних кордонів. Частково вона пояснюється несприятливими демографічними тенденціями. Так, за середнім варіантом останнього прогнозу ООН (2017 р.), до кінця століття населення Німеччини скоротиться більш, ніж на 10 млн, Італії – на 12 млн, Польщі – на 17 млн, Росії – майже на 20 млн осіб⁷⁴. Враховуючи низьку вірогідність підвищення народжуваності до рівня, який би забезпечив приріст населення, міграція перетворюється чи не на єдине реальне джерело його поповнення. За розрахунками, для підтримки нинішньої чисельності населення, «стара Європа» (ЄС-15) мала б залучити впродовж 50 років 47 млн. іммігрантів (949 тис. на рік), а Росія – майже 25 млн.⁷⁵

Ускладненням економічного становища та забезпечення звичного рівня задоволення потреб населення розвинутих країн загрожує не стільки

⁷³ Казанжи З. Рік безвізу: короткі підсумки для України

https://zik.ua/news/2018/06/11/rik_bezvizu_kоротki_pidsumky_dlya_ukrainy_1343305

⁷⁴ World Population Prospects. 2017 Revision. Key findings and advanced tables [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://esa.un.org/unpd/wpp/publications/files/wpp2017_keyfindings.pdf

⁷⁵ Replacement Migration: Is it a Solution to Declining and Ageing Populations? /Department of Economic and Social Affairs. Population Division [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.un.org/esa/population/publications/migration/migration.htm

зменшення населення, скільки його постаріння, скорочення частки осіб працездатного віку. В Європі особи старше 60 років у 2050 р. становитимуть 35% населення (vs 25% у 2017), а старше 80 років – майже 5%. Причому саме на Європейському континенті проживатиме 27% всіх земель найстаршої вікової групи. Внаслідок цього коефіцієнт демографічного навантаження до 2050 р. збільшиться в розвинутих країнах з нинішніх 49 осіб непрацездатного віку до 71 на 100 працездатних (за відсутності імміграції – до 78 на 100 працездатних)⁷⁶.

Уже сьогодні депопуляція та старіння населення значно ускладнюють проблеми охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, догляду за старими та дітьми. По-перше, соціальний захист фінансується за рахунок податків з працюючих і, отже, залежить від їхньої чисельності, по-друге, соціальна сфера та охорона здоров'я потребує все більшої кількості живої праці, внутрішні ресурси якої обмежені. Дефіцит робочої сили в розвинутих країнах, особливо у сфері послуг, будівництві, сільгоспвиробництві тощо обумовлює більш гнучке ставлення до допуску на свої території працівників з-за кордону. Більшість країн цієї групи в умовах скорочення та старіння населення стають відкритішими для імміграції. За даними ООН, яка періодично проводить опитування урядів щодо спрямування їхніх міграційних політик, частка розвинутих країн, які заохочують імміграцію, збільшилася з 2% в 1996 р. до 22% в 2011 р., а частка тих з них, які заохочують в'їзд іноземних висококваліфікованих працівників, сягнула 60%⁷⁷. Попри антиіммігрантську риторичу багатьох політичних сил тут діють різноманітні канали імміграції необхідних економіці працівників, як фахівців, так і тих, хто згоден виконувати некваліфіковані роботи.

Однак, оскільки постіндустріальний розвиток, економіка знань вимагають все більше висококваліфікованих спеціалістів, імміграційна політика розвинутих держав є не лише прагматичною, а й селективною, спрямованою на залучення передусім висококваліфікованих мігрантів. Зокрема, в країнах ЄС розробляються списки дефіцитних професій, представники яких з-за кордону можуть вільно отримати дозвіл на працевлаштування; відповідно до загальноєвропейського законодавства право перебувати в країні для пошуків роботи впродовж щонайменше дев'яти місяців мають іноземні студенти, які успішно завершили навчання; висококваліфіковані спеціалісти, яким запропоновано робоче місце, де заробітна плата щонайменше в півтора рази перевищує середню по країні, звільняються від звичайних процедур отримання дозволу на працевлаштування, поза будь-яких квот їм оформлюється так звана «голуба картка», що одразу забезпечує широкі права, від права вільно пересуватися територією ЄС до можливості міграції разом із сім'єю. Варто зазначити, що все більше українців стають власникам «голубих карток», здебільшого

---

⁷⁶ Преодоление барьеров и развитие: Доклад о развитии человека / ПРООН. – М.: Из-во «Весь Мир», 2009. – С.43.

⁷⁷ International Migration Policies: Government Views and Priorities. – New York: UN, 2013.

оформлених Німеччиною. Хоча загальна їх чисельність невелика – за даними Євростату, 1,5 тис. осіб в 2017 р., – проте це вдсятеро перевищує показник 5-річної давнини.

Попри спільні для ЄС принципи і підходи до міграційної політики, основні рішення щодо прийняття іноземних працівників приймаються на національному рівні і залежать від потреб економіки та ситуації на ринку праці. Низка європейських держав, зокрема ті, які є країнами призначення для українських «заробітчани», спрощують правила працевлаштування українців, розглядаючи їх як мігрантів, бажаних за освітніми та трудовими характеристиками та найменш проблемних внаслідок культурної близькості.

Так, в Німеччині з 2019 р. набудуть чинності зміни законодавства, які відкриють доступ на ринок праці для іноземців, що мають визнану в Німеччині кваліфікацію. Якщо раніше спрощений порядок поширювався лише на висококваліфікованих спеціалістів та носіїв дефіцитних професій, то за новим законом і на працівників середнього рівня кваліфікації (медсестер, кухарів, будівельників тощо). Важливо, що громадяни країн, що не є членами ЄС, зможуть без наявності запрошення отримати робочу візу на півроку, прибути до Німеччини і лише після цього віднайти собі роботодавця. Це принципово відрізняється від чинної системи, за якої мігрант для отримання робочої візи повинен мати запит працедавця, що видається лише, якщо на робоче місце упродовж двох місяців не знайшлося претендента серед місцевих працівників або громадян інших країн ЄС⁷⁸.

У Чехії, яка й нині є однією з лідерів із залучення громадян України, уже кілька років поспіль збільшуються квоти на працевлаштування українців. У 2017 р. квота становила 9,6 тис., у 2018 р. зросла до 19,6 тис., а на 2019 р. сягнула 40 тис. Робочі візи видаються строком до двох років. Потреба в українцях пояснюється тим, що кількість вільних робочих місць в країні досягла рекордного числа – понад 260 тис. Потрібні передусім медсестри, соціальні працівники, технічні працівники середньої кваліфікації, будівельники⁷⁹.

Окремої уваги варта політика Польщі, яка наразі є головною країною призначення українських «заробітчани». Від 2007 р. тут запроваджено порядок, за яким громадянам країн східного партнерства для виконання тимчасових робіт строком до 6 місяців упродовж календарного року оформлювати дозвіл на працевлаштування не потрібно, достатньо лише заяви працедавця. Більшість трудових мігрантів, які прибували до Польщі на цій підставі, становили громадяни України – у 2017 р. 94%. Якщо в 2012 р. було зареєстровано 223,7 тис. заяв щодо найму українців, то в 2017 р. – 1,7 млн., тобто майже у 8 разів більше (табл. 2.4).

⁷⁸ Німеччина вступає в конкуренцію за українських робітників [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://rivne.business/2018/09/15/...>

⁷⁹ Чехія спростить працевлаштування для українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

<https://www.pravda.com.ua/news/2018/05/22/7180951/>

Таблиця 2.4.

**Кількість зареєстрованих заяв польських працедавців про намір
працевлаштувати іноземця в 2012-2017 рр.**

	Усього	у т.ч. щодо українців	Частка заяв щодо українців у загальній кількості, %
2012	243 736	223 671	91,8
2014	387 398	372 946	96,3
2015	782 222	762 700	97,5
2016	1 314 127	1 262 845	96,1
2017	1 824 464	1 714 891	94,0

Джерело: Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики Республіки Польща

Польща відчуває дефіцит працівників на тлі успішного економічного розвитку та рекордно низького безробіття. Попит на додаткову робочу силу посилюється внаслідок масового виїзду поляків (1,5-2 млн.) до інших країн ЄС з вищими, ніж у Польщі, заробітками. За оцінками Асоціації польських підприємців та працедавців, аби не втратити темпи економічного зростання, в найближчі 20 років країна потребуватиме додатково 5 млн. працівників. Однак, уже зараз, як свідчать результати дослідження компанії з працевлаштування та консультування Work Service, третина польських фірм стикається з проблемами при підборі персоналу, передусім представників робочих професій. 39% фірм планують наймати українців. Серед великих підприємств з чисельністю зайнятих понад 250 осіб таких майже половина⁸⁰.

Економічні обставини, зацікавленість бізнесу обумовлюють міграційну політику, спрямовану на постійне розширення можливостей працевлаштування українців у Польщі. Так, на власників біометричних паспортів, що в'їхали «по безвізу», поширено право тимчасово працювати без оформлення дозволу на працевлаштування, а лише згідно з заявою працедавця, зареєстрованою місцевою владою. Від 2007 р. така заява була підставою для отримання робочої візи на строк 6 місяців упродовж календарного року для громадян країн східного партнерства та Росії. Проте нині власники біометричних паспортів можуть самостійно, без посередників і оминаючи візові процедури шукати роботу уже після прибуття до Польщі. Якщо вони планують виконувати її довше, ніж дозволені при безвізовому в'їзді 90 днів, потрібно звернутися до відділу у справах іноземців за продовженням строку перебування. Від січня 2018 р. набули чинності зміни до польського закону про працевлаштування, згідно з якими запроваджено дозвіл на працевлаштування з метою виконання сезонних робіт, чинний 9 місяців. Оформити його простіше, ніж звичайний. Працедавець зможе працевлаштовувати мігранта уже після подання необхідних для оформлення

⁸⁰ Тотальна криза робочих рук: польський ринок праці потребує українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svitua.com.ua/news/201702/2506-totalna-kryza-robochuyh-ruk-polskyu-rynok-praci-potrebuje>

дозволу документів, не очікуючи рішення відповідного державного органу⁸¹.

Продовжується подальше удосконалення політики щодо іноземних працівників, адже польські працедавці змушені конкурувати за українську робочу силу з чеськими, словацькими, угорськими, німецькими. Неодноразово польські політики висловлювалися також на користь залучення українців не лише як тимчасових працівників, а й як постійних мешканців.

Демографічна ситуація, економічні потреби, а також геополітичні міркування в найбільшій за територією, проте слабо заселеній країні, обумовлюють зміст міграційної політики в Російській Федерації, яка, як це зазначено в Концепції державної міграційної політики на 2019- 2025 роки (затвердженій указом Президента РФ у жовтні 2018 р.), спрямована на створення сприятливого режиму для добровільного переселення в Росію осіб, які здатні органічно включитися в систему позитивних соціальних зв'язків і стати повноправними членами російського суспільства⁸².

Одним із важливих інструментів досягнення цієї мети є політика щодо підтримки добровільного переселення так званих «співвітчизників», тобто колишніх громадян СРСР та РФ чи їх нащадків, які є носіями російської мови і культури. Висуваючи завдання забезпечити міграційний приплив до країни на рівні 300 тис. осіб на рік, президент РФ наголошував, що у першу чергу це необхідно досягти за рахунок залучення на постійне проживання до Російської Федерації саме цієї категорії іноземців⁸³.

Ще у 2006 р. затверджено Державну програму з надання сприяння добровільному переселенню в Російську Федерацію співвітчизників, які проживають за кордоном, розраховану на 2006–2012 рр. У 2012 р. Програма стала безстроковою. Вона передбачає оплату переїзду репатріантів до Росії, виплату підйомних та допомоги впродовж 6 місяців після переїзду, забезпечення так званого «компенсаційного пакету», тобто послуг дитячих дошкільних установ, закладів освіти, соціального обслуговування, охорони здоров'я та служби зайнятості. Учасникам програми обіцяно також сприяння у працевлаштуванні та забезпеченні житлом, отриманні посвідки на проживання, громадянства Росії. Їх прирівняно до громадян Росії у питанні сплати податку на доходи фізичних осіб (13% замість 30% для іноземців).

---

⁸¹ *Бабакова О.* Работа за безвизом та інші несподіванки: як Польща змінює ринок праці для українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.euointegration.com.ua/articles/2017/06/30/7067876/>

⁸² Концепция государственной миграционной политики Российской Федерации на период до 2019- 2025 года. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_131046/http://kremlin.ru/events/president/news/58986

⁸³ *Путин В.* Строительство справедливости. Социальная политика для России. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://next.ru/interes/389-putin-stroitelstvo-spravedlivosti-socialnaya-politika.html?start=5>

До початку російської агресії проти України частка заяв на участь в програмі, які надійшли з України, становила лише 7,2%⁸⁴. Однак з початком війни ситуація змінилася. Якщо 2013 року в рамках Програми добровільного переселення до Росії переселилися 34,7 тис. співвітчизників, то в 2014 р. – 106 тис. (39,2% з них – громадяни України), в 2015 р. – 183 тис. (60,4% з України)⁸⁵. Причому в 2015 р. понад 90% громадян України оформили свідоцтва про участь у Програмі вже перебуваючи на території РФ. Іншими словами, не стільки політика сприяння переселенню, скільки розв'язані Росією воєнні дії, що спричинили потоки біженців, виявилися чинником активізації переважно вимушеної міграції українців до Російської Федерації.

Проте набагато більший міграційний потік, обумовлений агресивною політикою РФ, спрямований в інший бік, на неокуповану територію України, де чисельність внутрішніх переміщених осіб (ВПО) сягнула щонайменше мільйона. Деякі з біженців намагалися виїхати у пошуках притулку до європейських країн. За даними Євростату, чисельність громадян України, які клопоталися в ЄС про статус біженця, у довоєнні роки становила близько тисячі на рік, а в 2014 р. сягнула 14 тис., в 2015 р. – 22 тис. В 2017 р. вона скоротилася до 10 тис.

Однак, головним чином агресія викликала не гуманітарну, а трудову міграцію. Вона негативно вплинула на стан добробуту всього населення, хоча в найбільш скрутному становищі опинилися, безумовно, ті, хто вимушено залишили місця свого попереднього проживання в окупованому Криму та частині Донецької і Луганської областей. Мешканці цих регіонів до війни порівняно мало брали участь у трудовій міграції за кордон, однак труднощі облаштування в інших регіонах України можуть спонукати ВПО до спроб подолання своїх проблем шляхом виїзду на роботу до інших держав. За даними національного моніторингу становища ВПО (червень 2018 р.), знайшли роботу за кордоном і збираються їхати 1% респондентів, а 5% мають намір невдовзі знайти роботу поза межами України⁸⁶.

Агресія, війна, падіння добробуту населення обумовили не лише інтенсифікацію міжнародної міграції українців, а й сприяли залученню до міжнародних переміщень нових контингентів людей та регіонів країни. Якщо у довоєнні часи переважна більшість трудових мігрантів рекрутувалася в західних областях, участь жителів центру, сходу та півдня була суттєво

---

⁸⁴ Мониторинг реализации Государственной программы по оказанию содействия добровольному переселению соотечественников, проживающих за рубежом, на территориях вселения субъектов Российской Федерации в IV квартале 2012 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fms.gov.ru/programs/fmsuds/monitoring/4_kv_2012.pdf

⁸⁵ Итоговый доклад о миграционной ситуации, результатах и основных направлениях деятельности Федеральной миграционной службы за 2015 год. https://гувм.мвд.рф/upload/site1/document_file/_doklad.pdf

⁸⁶ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Червень 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

меншою, то на сьогодні вона помітно зросла. Так, дослідження, проведене в Польщі, показало, що серед українців, які почали виїжджати на заробітки до Польщі до 2014 р., «східняки» становили трохи більше 6%, а серед тих, хто вперше приїхав після 2014 р., - 28,4%⁸⁷.

Таким чином, агресивна політика Росії є, крім іншого, і суттєвим зовнішнім чинником міграції населення України. Що ж до інших країн-реципієнтів мігрантів, логіка їх законотворчості свідчить про поступове розширення можливостей працевлаштування іноземних працівників, що, враховуючи значну різницю в оплаті праці, виступатиме додатковим чинником трудової міграції українців за кордон. За умов різкого скорочення чисельності працездатного населення, зростання потреби у кваліфікованих працівниках для інноваційної економіки невідворотно обумовить подальші кроки щодо залучення розвинутими країнами додаткових трудових та інтелектуальних ресурсів з-за кордону.

2.2 Соціальні та соціально-психологічні характеристики потенційних українських трудових мігрантів

В останні п'ять-шість років помітно зростала трудова міграція з країни. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, у 2018 році збирались виїхати на заробітки за кордон у найближчий рік 14,6% опитаних, що більш як удвічі перевищує показник 2012 р. (див. додаток 10.2). Що це за люди? Якими є типові соціальні та соціально психологічні характеристики?

Серед тих, хто збирається виїхати на заробітки за кордон, дещо більше чоловіків – 57%. За віком найбільшою серед них є група у віці від 18 до 29 років – 35% від загалу. Звичайно, що це викликає серйозну тривогу, оскільки орієнтація понад третини молоді на виїзд з країни є загрозою для якості людського капіталу у найближчі десятиліття. Наступною за кількістю групою є група 30-39 років – 27% потенційних мігрантів, ще 18% майбутніх мігрантів створюють люди 40-49 років, тобто майже кожний п'ятий. Слід звернути увагу на те, що частка наймолодшої вікової групи дорослого населення серед тих громадян, хто збирається протягом року виїхати на заробітки, майже удвічі вища, ніж серед тих, хто не збирається цього робити. Із збільшенням віку це співвідношення поступово вирівнюється і вже 50-59-річні закономірно становлять більшу частку серед небажаючих виїхати, ніж серед потенційних мігрантів.

⁸⁷ Chmielewska I., Dobroczek G., Puzyrkiewicz J.

A new wave of Ukrainian migration to Poland [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland/>

Таблиця 2.5

Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за віком, %, 2017р.

Намір щодо виїзду	18-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70 і більше років	Разом
Так	35,2	26,9	18,0	15,7	2,8	1,4	100,0
Ні	19,0	20,2	15,6	20,9	14,5	9,8	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Таким чином, серед тих, хто збирається на заробітки, понад 60% - це особи у віці до 40 років. Інакше кажучи, кістяк потенційних заробітчани складають люди з найвищими потенціалами: демографічного, трудового та економічного.

Важливою характеристикою є рівень освіти потенційних мігрантів. По-перше, що вищий рівень освіти має особистість, то краще вона орієнтується у соціальному середовищі, вона більш ерудована і соціально мобільна. По-друге, мірою наростання освіти зростає вірогідність знання іноземних мов. По-третє, що освіченіша людина, то більша вірогідність того, що їй надасть перевагу майбутній роботодавець за кордоном.

Розподіл потенційних мігрантів за рівнем освіти несуттєво відрізняється від складу тих, хто не збирається виїздити (табл. 2.6). За рівнем освіти серед потенційних заробітчани найбільше людей із середньою спеціальною освітою – 44%, наступною за величиною йде група людей з першим ступенем вищої освіти і з повною вищою освітою – 37%. Разом ці групи становлять 81% потенційних заробітчани.

Таблиця 2.6. Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за освітою, %, 2017р.

Намір щодо виїзду	Початкова, неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Неповна вища	Повна вища	Разом
Так	4,2	14,8	44,4	8,8	27,8	100,0
Ні	4,9	15,7	41,5	5,8	32,1	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Отже, ті, хто має наміри покинути країну з метою працевлаштування за кордоном, володіють цінним освітньо-професійним капіталом. Це вкрай тривожний сигнал, не лише через вимивання інтелектуально-професійного потенціалу країни, але ще й тому, що переважна частина цих людей не буде працювати за кордоном за спеціальністю, у більшості з них робочі місця не будуть потребувати того рівня освіти і професійних знань, яким вони володіють. Адже в умовах заміщуючої міграції найбільший попит за кордоном на ту робочу силу, яка б заповнила малопривабливі робочі місця. На привабливі місця є охочі і серед громадян країни реципієнта. Отже, з одного боку, наша країна готує, а потім «розтринькує» своїх спеціалістів, а з другого

боку, спеціалісти, що працюють за кордоном на малокваліфікованих робочих місцях, декваліфікуються.

Спрямованість на трудову міграцію по-різному проявляється серед жителів різних поселенських груп. Селяни і мешканці малих міст становлять 75% тих, хто вирішив шукати щастя за кордоном, причому потенційна інтенсивність зовнішньої трудової міграції є найбільшою серед жителів сіл (додаток 10.3). Територіально потенційні трудові мігранти розподілені нерівномірно (табл. 2.7). Найбільшу частку у цій групі становлять жителі центру країни – 39%, наступною за чисельністю є підгрупа можливих заробітчанин із заходу. Серед потенційних мігрантів мешканці заходу формують у півтора рази більшу частку, ніж серед тих, хто не зацікавлений у роботі за кордоном, тоді як мешканці сходу та півдня – у півтора рази меншу.

Таблиця 2.7. Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за регіоном проживання, %, 2017р

Намір щодо виїзду	Захід	Центр	Південь	Схід	Разом
Так	30,6	38,9	7,4	23,1	100,0
Ні	19,4	36,0	11,3	33,3	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Отже, попри те, що із західних областей вже виїхала значна кількість жителів, їхні жителі залишаються найбільш активними щодо еміграційних намірів.

Серед осіб, налаштованих на виїзд на роботу за кордон, найбільше етнічних українців. Вони становлять 95% опитаних. Питома вага росіян у цій групі становить 4%, а представників інших національностей – менше 1%. Серед тих, хто збирається їхати до Росії, українці становлять 60%, а росіяни – 39%. Проте, якщо взяти питому вагу в етнічних групах тих, хто збирається їхати до Росії, то серед українців вони складають 2%, а серед росіян – 19,5%. За мовними характеристиками мігранти виглядають так: з рідною українською мовою – 80%, з російською – 20%. Із цих даних можна зробити висновок, що трудова міграція вививає з країни у першу чергу українців. Вони становлять найбільшу частку потенційних трудових мігрантів.

Соціологічний портрет українця, який збирається упродовж найближчого року виїхати за кордон, виглядає таким чином: чоловік молодше 40 років, із середньою спеціальною або вищою освітою, житель села або малого міста на заході або в центрі країни.

Відповідно масштабна зовнішня міграція неминуче зменшуватиме у складі населення України частку етнічних українців і носіїв української мови, що за формування потужних імміграційних потоків загрожує значними зрушеннями етнічного, мовного і культурного середовища. Додаючись до

внутрішніх територіальних переміщень, зовнішня міграція прискорюватиме процес концентрації населення у великих містах, передусім в метрополісах (Дніпро, Київ, Львів, Одеса, Харків).

Потенційні трудові мігранти розрізняються за сприйняттям ситуації в суспільстві в цілому, за тим, як вони бачать перспективу покращання чи погіршення обстановки в країні у найближчий рік. Так, на питання «Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться, чи ніякого покращення не відбудеться?» 53,5% тих, хто збирається виїздити, відповіли, що на їхню думку в країні у найближчий рік ніякого покращення не буде (табл. 2.8). В той же час серед осіб, які не збираються найближчим роком покинути батьківщину, таких було 48,5%. Можна припустити, що люди відчайлись знайти для себе можливість вирішення життєвих проблем у себе на батьківщині, і тому вирішили спробувати шанс за кордоном. Тобто серед потенційних мігрантів більше тих людей, які загострено реагують на поточну суспільну ситуацію.

Таблиця 2.8.

Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за баченням перспектив розвитку країни, %, 2017р

Намір щодо виїзду	Ніякого покращення не буде	Важко сказати	Більш-менш налагодиться	Разом
Так	53,5	30,5	16,0	100,0
Ні	48,5	29,5	22,0	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Тільки 16% осіб із сформованою міграційною установкою становлять ті, хто вважає, що в країні все більш менш налагодиться. У їхніх відповідях присутня певна суперечність: якщо все більш менш налагодиться, то який же сенс брати на себе клопоти з виїздом за кордон? Очевидно, їх долають сумніви. З одного боку, вони сподіваються, що все налагодиться, але з іншого, до кінця у цьому не впевнені, а життєва ситуація вимагає негайного вирішення матеріальних проблем.

Одним із узагальнюючих чинників, що впливають на міграційну поведінку українських громадян є задоволеність особистості в цілому своїм становищем у суспільстві на теперішній час. Вона (задоволеність) є найпершим показником того, наскільки сильними є міграційні настрої у суспільстві. Адже задоволені своїм становищем у суспільстві люди в основній своїй масі нікуди не збираються пересуватися. Якщо ж комусь у суспільстві стає дискомфортно, то людина починає, по-перше, осмислювати, чому їй живеться не затишно у цій країні. По-друге, вона починає шукати вихід із цього становища. По-третє, якщо вона не бачить шляхів і перспектив покращення свого становища у себе на батьківщині, то починає збирати інформацію і робити висновки, де б вона змогла знайти у світі те місце, у якому їй було б затишно.

Підтвердженням цим міркуванням є відповіді респондентів, які зібрані найближчим роком виїхати за кордон з метою працевлаштування,

на запитання «Якою мірою Ви в цілому задоволені своїм становищем у суспільстві на теперішній час?» 60% з них відповіли, що скоріше не задоволені vs 21% задоволених (табл. 2.9).

Таблиця 2.9.

Розподіл українців, які збираються у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за мірою задоволеності своїм становищем у суспільстві, %, 2017р.

Намір щодо виїзду	Скоріше не задоволений	Важко сказати	Скоріше задоволений	Разом
Так	59,7	19,0	21,3	100,0
Ні	55,1	20,0	24,9	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Додаткову морально-психологічну характеристику потенційним трудовим мігрантам дають їхні відповіді на запитання: «В нашій країні відбулося зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?». Серед респондентів - вірогідних трудових мігрантів найбільшою була група тих, хто заявив, що не готовий більше терпіти, оскільки не вірять в успішність реформ. Так відповів кожний третій майбутній трудовий мігрант – 33% (табл. 2.10).

Таблиця 2.10.

Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за мірою терпіння погіршення рівня життя, %, 2017р.

Намір щодо виїзду	Так, готовий терпіти скільки треба	Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	Важко сказати	Разом
Так	5,1	31,9	32,9	21,3	8,8	100,0
Ні	6,5	33,3	28,5	20,8	11,0	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Відповіді цієї групи опитаних свідчать про те, що значна частина громадян України вже зневірилась в реформах і не покладає на них надій, а способом вирішення своїх особистих проблем вважає виїзд на заробітки за кордон. Майже стільки ж – 32% тих, хто збираються виїжджати за кордон, відповіли: «якийсь час готовий потерпіти, але недовго». У відповідях цієї групи відчувається соціальна напруженість і роздратованість. Вони вже занадто довго і безрезультатно чекали на позитивні зміни і тому обрали відповідь, у якій ключовим словом є «недовго». Наступна група представляє надзвичайно емоційно збуджених людей, які знаходяться за суб'єктивною межею бідності. Вони відповідають: «Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний». Таке самовідчуття має кожен п'ятий із можливих заробітчан – 21%. Лише 5% серед тих, хто збирається їхати працювати за кордоном, - це люди, які готові терпіти зниження життєвого рівня, скільки завгодно. Втім, попри таку силу

волі, все ж збираються виїхати найближчим роком на заробітки за кордон. Впадає в око, що серед потенційних мігрантів готових терпіти менше, ніж серед небажаючих мігрувати, а не готових терпіти – більше.

Психологічну оцінку свого становища у суспільстві респонденти підкріплюють і самооцінкою матеріального стану своєї сім'ї. Переважну більшість тих, хто найближчим роком збирається їхати на заробітки за кордон, становлять представники бідних і середніх за добробутом сімей (табл. 2.11). До першого типу сім'ї віднесли себе 46%, а до середніх сімей 49% потенційних мігрантів. Заможних і багатих серед бажаючих виїхати на роботу за кордон небагато, однак майже у сім разів більше, ніж серед небажаючих. Тобто, навіть особи з відносно високим рівнем життя не повною мірою задоволені своїми можливостями на Батьківщині. Члени злиденних сімей не мають наміру виїжджати на заробітки за кордон, вірогідно, через відсутність необхідних для такої поїздки ресурсів.

Таблиця 2.11.

Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за самооцінкою рівня життя, %

Намір виїзду за кордон	Злиденний	Бідний	Середній	Заможний	Багатий	Разом
Так	1,9	46,3	48,6	2,8	0,5	100,0
Ні	5,1	43,7	50,8	0,5	0,0	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Ще один зріз мотивів, настроїв, почуттів, що впливають на вибір міграційної поведінки громадян, дозволяють висвітлити відповіді респондентів на запитання: «Що, на Вашу думку, краще - терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?»

Відповіді показують, що серед тих, хто збирається виїздити за кордон, більше людей з активною життєвою позицією. Вони вважають, що навіть тоді, коли на ваги ставиться порядок, мир та спокій або виходити на вуличні протести, то все одно необхідно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя. Таких серед майбутніх трудових мігрантів налічувалось 41% (табл. 2.12).

Таблиця 2.12.

Розподіл українців, які збираються найближчого року поїхати за кордон на тимчасові заробітки, за рівнем стриманості поведінки, %, 2017р.

Намір щодо виїзду	Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	Важко сказати	Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	Разом
Так	33,2	25,7	41,1	100,0
Ні	36,7	25,9	37,4	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Група ж тих, хто вважає, що потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій, складає 33%. У той же час у громадян, що не налаштовані на трудову міграцію, співвідношення між тими, хто віддає перевагу спокою і порядку, і тими, хто є прихильником активних протестних дій, є рівним: 37% і 37%.

Таким чином, потенційні мігранти відзначаються переважанням негативних почуттів і настроїв, психологічною напруженістю, тим, що терпіння щодо свого соціального становища у суспільстві знаходиться на межі. Ці соціально-психологічні характеристики не тотожні рисам характеру особистостей, а формуються під впливом соціальних обставин, і їх не слід ототожнювати з рисами характеру особистостей. Про це свідчить зростання чисельності потенційних мігрантів, як тих, хто збирається виїздити на заробітки (з 5,4% у 2012 році до 14,6% у 2018 році), так і тих, хто збирається емігрувати (з 14,4% у 2012 році до 23,5% у 2018 році).

3. ЗОВНІШНІ МІГРАЦІЇ

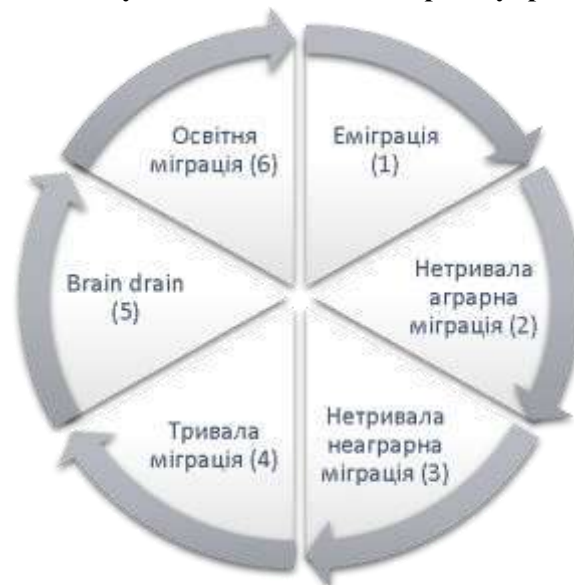
3.1 Україна в системі міждержавних міграційних процесів

Україна є одним з найпотужніших донорів робочої сили в Європі. Невисокий (за європейськими стандартами) рівень заробітної плати і обмежені можливості зайнятості із задовільними умовами та оплатою праці обумовлюють виїзд частини працездатного населення з України, перш за все з метою працевлаштування. Власне т.зв. економічні міграції, зокрема, трудові, є найпоширенішими в світі та панівними в Україні. Вони формуються під впливом різних чинників, розрізняються за складом та масштабами, але мають і спільні риси: головним поштовхом є можливість більше заробляти або отримати кращі можливості для реалізації свого потенціалу, рух спрямований до країн з вищим рівнем життя, лише невелика частина трудових мігрантів, які знайшли прийнятне місце роботи в новій країні, повертаються на батьківщину.

Загалом сучасна зовнішня міграція українців складається із 6 компонентів (рис. 3.1).

Рисунок 3.1.

Складові сучасної зовнішньої міграції українців

*Джерело*⁸⁸

Перша складова – виїзд на постійне місце проживання до іншої країни; такі прагнення, часто приховані, мають і ті, хто їде за кордон з декларованою метою роботи або навчання; цей вид міграцій, очевидно, є безповоротним і

⁸⁸ Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки // Демографія та соціальна економіка, 2018, 2(33): 11-26

означає прямі втрати України: скорочується загальна чисельність населення і сукупна пропозиція робочої сили, втрачаються ресурси, витрачені на професійно-освітню підготовку мігрантів. Перспективи пов'язані виключно із підтримкою контактів із емігрантами, із допомогою їм у збереженні зв'язків з Україною та сподіваннями на те, що вони або (бодай частково) повернуться, або формуватимуть позитивний імідж України за кордоном. Переважною мірою мігранти, які виїжджають з такими намірами, або відразу прямують до нової країни цілими сім'ями, або забирають туди своїх близьких за програмою возз'єднання сімей.

Друга складова – короткотермінова (найчастіше сезонна) трудова міграція, переважно пов'язана із збиранням урожаю, яка охоплює, головним чином, робочу силу низької кваліфікації та студентів, – не справляє негативного впливу ані на ринок праці, ані на соціально-демографічну ситуацію в Україні. Через її виражену сезонність особи низької та середньої кваліфікації, які не мали потреби (можливості) постійного/довготривалого працевлаштування в Україні, повертаються на батьківщину із заробленими грошима, новими контактами, соціальними зв'язками та навичками поведінки в демократичному суспільстві з ринковою економікою. Сезонна міграція, головним чином через свою нетривалість, не віддзеркалюється помітно на ситуації в родинях мігрантів. Тому цю складову варто оцінювати радше позитивно.

Короткотермінова трудова міграція працівників низької та середньої кваліфікації, орієнтованих на неаграрний сектор, переважно, не має вираженої сезонності (за винятком зайнятості в туристичному бізнесі). Відповідно існує висока імовірність переходу більш успішних заробітчани у категорію довготривалих мігрантів. А довготривала відсутність справляє негативний вплив на ситуацію і в родині, зокрема щодо догляду та виховання дітей, сталості шлюбу тощо, і на ринку праці. Позитивні наслідки пов'язані переважно із коштами, що їх надсилають мігранти з-за кордону, та сподіваннями на їхнє повернення з новими знаннями та навичками. Однак навіть ті, хто працює понад рік, зайняті, головним чином, тимчасовими (часто сезонними) роботами або такими, що не потребують високої кваліфікації: обов'язки 36% (56% в Італії, 46% в Польщі, 35% в Чехії) мігрантів, які повернулися до України, не потребували кваліфікації⁸⁹. Це означає, набуття українськими заробітчанами дуже важливого досвіду спілкування в ринковій економіці, але не сучасної кваліфікації.

Четверта складова – довготермінова трудова міграція доволі кваліфікованих працівників – охоплює передусім газо- та електрозварювальників, медиків, будівельників, водіїв-далекобійників, швачок; їхній від'їзд вочевидь негативно віддзеркалюється на українському ринку праці. Знайти їм заміну дуже важко, отже підприємства вже зараз

⁸⁹Державна служба статистики України.
http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip

потерпають від браку фахівців відповідних професій. До цього додаються загальні соціально-демографічні проблеми, пов'язані із довготривалою відсутністю одного/обох батьків.

П'ята складова – це «brain drain», тобто вплив висококваліфікованих науковців, освітян, медиків, акторів тощо; на жаль, переважною мірою, ця трудова міграція трансформується в еміграцію і спричиняє очевидні незворотні втрати української економіки (науки, освіти, медицини, промисловості тощо), проте сприяє піднесенню світового розвитку. Тому оцінка має бути негативною, виходячи з інтересів країни витоку, але позитивною з огляду на інтереси самих мігрантів та їхніх родин і, безумовно, з огляду на розширення можливостей прогресу.

Нарешті, освітня міграція до вищих і середніх професійних навчальних закладів, за звичай, означає подальше працевлаштування молоді за кордоном з усіма негативними економічними і демографічними наслідками для України. Причому якщо привабливими середніми професійними навчальними закладами є виключно європейські, то серед привабливих вишів є і російські. Альтернатива пов'язана виключно з орієнтацією молоді на вітчизняні професійно-освітні заклади, підвищенням їхнього престижу, ефективною роз'яснювальною роботою серед молоді тощо. Освітня міграція зросла з 2009 по 2016 рр. на 76% (за два останні роки – на 20), причому дві третини цього приросту обумовили польські університети.⁹⁰ Українці наразі становлять 57% іноземних студентів польських університетів, але обирають вони переважно приватні виші, що не обіймають високих позицій у рейтингах. Характерно, що найбільше зростає чисельність українських студентів саме в тих країнах, які є головними центрами тяжіння українських мігрантів, і де існують потужні міграційні мережі. Опосередковано це свідчить про возз'єднання сімей трудових мігрантів у країнах їхнього перебування.

Переважна частина молоді, яка виїжджає на навчання за кордон, розглядає набуття освіти в європейському закладі і отримання відповідного диплому як можливість працевлаштування на ринку праці ЄС. Цьому сприяє і передбачений законодавством Євросоюзу дозвіл іноземцям на перебування в ЄС щонайменше упродовж 9 місяців після завершення навчання. Цей час може бути успішно використаний для пошуку робочого місця. Це сприяє закріпленню освітніх мігрантів в країнах-реципієнтах.

При цьому лівова частка зовнішніх міграцій з України припадає на різні типи трудової міграції. Наразі вкрай важко оцінити масштаби зовнішньої міграції українців (а структуру та напрями її поготів) – даються взнаки і загальні проблеми обліку населення через 17 років після проведення Перепису, і відсутність дієвих стимулів реєструвати переїзд, і неготовність родичів трудових мігрантів повідомляти інтерв'юєрів про роботу за кордоном когось із родини, особливо з огляду на поширення останнім часом чуток про

---

⁹⁰Є.Стадний Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи; <https://cedos.org.ua/uk/jsvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>

наміри уряду оподатковувати доходи, отримані за кордоном. На жаль, адміністративні дані та систематичні обстеження, що проводяться в Україні, надають досить обмежене коло відомостей про зовнішню трудову міграцію.

Лише тричі (в 2008, 2012 та 2017 роках) Державною службою статистики України було проведено масштабні (приблизно по 40,5 тис. опитаних) загальнонаціональні опитування з цього питання (ОТМ), методологія яких передбачала жорсткі обмеження щодо виокремлення контингентів мігрантів – трудовими мігрантами вважалися особи віком 15–70 років, які впродовж визначеного періоду (а саме: 01.01.2005–01.06.2008, 01.01.2010–17.06.2012 і 01.01.2015–18.06.2017) працювали чи шукали роботу за кордоном. За результатами цих обстежень, упродовж 01.01.2005–01.06.2008 за кордоном працювали 1,5 млн. мешканців України або 5,1% населення України працездатного віку⁹¹; упродовж 01.01.2010–17.06.2012 – 1,2 млн. осіб, або 3,4% населення відповідного віку⁹²; упродовж 01.01.2015–18.06.2017 – 1,3 млн., або 4,5% населення відповідного віку⁹³. Отже, за 5 років рівень участі в зовнішніх міграціях 15–70-річних мешканців України зріс на третину.

Слід зазначити, що обстеженнями не могли бути охоплені члени домогосподарств, які в повному складі виїхали за кордон і мешкають там вже протягом багатьох років (постійні емігранти), особи, які виїхали працювати за кордон до 2005 р. (при проведенні обстеження 2008 р.), до 2010 р. (при проведенні обстеження 2012 р.), або до 2015 р. (при проведенні обстеження 2017 р.) і з того часу не поверталися в Україну. У складі зовнішніх трудових мігрантів не враховані також прикордонні маятникові трудові мігранти⁹⁴. Відповідно реальні масштаби українського заробітчанства є більшими.

Оцінки масштабів трудової міграції, отримані за результатами ряду соціологічних обстежень, є більшими через відсутність методологічних обмежень при визначенні контингенту зовнішніх трудових мігрантів.

Що стосується загальної чисельності українських трудових мігрантів, які одночасно працюють за кордоном, то оцінки їхньої чисельності коливаються від 1,5 до 5,0 млн. осіб. З огляду на чисельність осіб, які сплачують податки в Україні, масштаби незареєстрованої зайнятості та імовірні помилки обліку, найбільш вірогідною видається оцінка чисельності одночасно працюючих за

⁹¹Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: Український центр соціальних реформ (УЦСР), Державний комітет статистики України (ДержкомстатУкраїни), 2009. (Опитано 22 тис. домогосподарств по всій території України)

⁹²Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні /МОП, Державна служба статистики України, Ін-т демографії та соціальних досліджень НАНУ. – К., 2013. (Опитано 23 тис. домогосподарств по всій території України)

⁹³ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip

⁹⁴ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip

кордоном українців у 3,0 млн. осіб⁹⁵. Хоча ця величина може включати й тих, хто перебуває в Україні в перерві між міграційними поїздками. Як свідчать результати опитування мігрантів, що повернулися, проведене в рамках проекту TEMPER⁹⁶, помітна частина поверненців, особливо тих, які працювали в Польщі, будучи націленими на подальші міграції, під час перебування в Україні задовольняються тимчасовими, часто нестабільними роботами без трудового договору.

Співставлення результатів трьох загальнонаціональних обстежень демонструє зменшення кількості виявлених трудових мігрантів на початку другого десятиліття XXI ст. порівняно з другою половиною попереднього десятиліття і нове зростання після подій 2014 р. Існує кілька напрямів зміни кількості зовнішніх трудових мігрантів, виявлених в ході двох послідовних ОТМ в період між їх проведенням:

- збільшення в результаті включення до міграції нових осіб;
- зменшення в результаті припинення здійснення міграційних поїздок окремими особами;
- зменшення в результаті переходу трудової міграції у постійну форму.

Зміна чисельності мігрантів у конкретній країні може також відбутися внаслідок переорієнтації міграційних потоків.

Випадки переходу трудової міграції українських громадян в постійну форму почастишали в першому десятилітті XXI ст. (в 1990-х роках вони були рідкісними). В першу чергу, це стосується заробітчан, які працюють в Італії, Іспанії, Португалії та Німеччині, і які зазвичай є довгостроковими мігрантами. Із збільшенням терміну перебування вірогідність переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму зростає, а можливість возз'єднання сімей спричиняє виїзд також і дітей трудових мігрантів з України. В сучасних умовах ці тенденції посилюються внаслідок погіршення економічної та політичної ситуації в Україні. Необхідно усвідомлювати, що частина трудових емігрантів вже не повернуться в Україну.

Хоча майже всі (97%) українські мігранти, що повернулися, опитані в рамках проекту TEMPER, підтвердили, що вони відчувають себе в Україні як вдома, у той же час близько чверті поверненців мають подібні відчуття в останній країні призначення. А серед тих, хто перебував в Італії або Польщі понад 5 років, таких майже половина.

За даними ОТМ-2012, п'яту сходинку за рейтингом країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили посідала Іспанія, тоді як у 2017 р. виявлені

---

⁹⁵ Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки // Демографія та соціальна економіка, 2018, 2(33): 11-26

⁹⁶ TEMPER (temporary versus permanent migration) – проект реалізований консорціумом інституцій семи країн на замовлення Єврокомісії (див. <http://www.temperproject.eu/>). В рамках проекту здійснено опитування мігрантів та немігрантів в Україні, Аргентині, Румунії та Сенегалі. В Україні протягом листопада 2017 – травня 2018 рр. опитано близько 750 мігрантів, що повернулися з Польщі та Італії, та близько 500 немігрантів в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

обстеженням обсяги міграції до цієї країни виявилися меншими від порогової величини, за якої дані по країнах публікувалися. Навряд чи це є наслідком зменшення обсягів міграції до Іспанії і, напевне, віддзеркалює перехід трудових мігрантів до категорії постійних.

Спробуємо оцінити загальні масштаби трудової міграції, включаючи довгострокову складову. Звичайно, розрахунок не претендує на абсолютну точність і спирається на низку припущень. За основу приймемо оцінку, здійснену на основі аналізу закономірностей змін чисельності мігрантів із збільшенням терміну перебування по окремих країнах за результатами ОТМ-2008⁹⁷ Тоді загальний обсяг трудової міграції з України було оцінено у 2,1 млн. осіб, у т.ч. довгострокової (довгострокової, що переходить у постійну) – у 530 тис. осіб.

На основі даних ОТМ-2008 р. кількість заробітчан, які перебували на грані переходу у категорію постійних мігрантів, можна оцінити у 175 тис. осіб. Відповідно сумарна кількість мігрантів, які перейшли в категорію постійних і не могли бути виявлені ОТМ, на середину 2012 р. має становити близько 705 тис. осіб, а загальна кількість усіх трудових мігрантів – відповідно близько 1890 тис. осіб. Тобто, на рубежі двох десятиліть відбулося деяке зменшення масштабів зовнішньої трудової міграції порівняно з 2008 р. перш за все під впливом світової фінансово-економічної кризи. Залучення нових учасників до зовнішньої трудової міграції в цей період є малоімовірним, оскільки міграційний потенціал населення України в тодішніх умовах був вичерпаний⁹⁸, його подальша активізація стала можливою тільки внаслідок різкої зміни ситуації в Україні після анексії Криму та початку військового конфлікту на сході України.

Події 2014 р. призвели до різних трансформацій, у т.ч. у сфері зовнішньої трудової міграції, темпи переходу у постійну міграцію напевне мали посилитися. Якщо прийняти гіпотезу, що в період 2012-2017 рр. до категорії постійних перейшли всі мігранти, тривалість останньої поїздки яких за даними ОТМ 2012 р. становила понад рік, і половина тих, хто виїздив на термін від півроку до року, отримуємо оціночну кількість нових постійних мігрантів у 295 тис. осіб, а сумарну чисельність контингенту – у 1,0 млн. осіб.

Дана гіпотеза підтверджується тим фактом, що по країнах, до яких залучення нових мігрантів є малоімовірним – Білорусі та Угорщині, – очікувана чисельність трудових мігрантів, які відповідають критеріям ОТМ, на 2017 р. (тобто чисельність мігрантів за ОТМ 2012 р. за винятком мігрантів, які перебувають за кордоном понад рік і половини мігрантів із тривалістю перебування за кордоном 6-12 місяців) майже співпадає із фактичною їх чисельністю за даними ОТМ 2017 р. (табл. 3.1). Крім того, такі розрахунки

⁹⁷ Pozniak O. External Labour Migration In Ukraine As A Factor In Socio-Demographic And Economic Development. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.carim-east.eu/media/CARIM-East-2012-RR-14.pdf>

⁹⁸ Позняк О. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Міжнародна міграція. – К.: Фонд Фрідріха Еберта, 2012.

очікуваної чисельності трудових мігрантів дають близькі до фактичних результати по Чехії та Німеччині і пояснюють вибуття Іспанії з переліку номінально основних країн-реципієнтів української робочої сили. Очікуваний обсяг міграції до Росії виявився приблизно на 100 тис. осіб більшим від фактичного, що може слугувати оцінкою масштабів переорієнтації мігрантів на інші країни.

Таблиця 3.1.

Порівняння фактичної та очікуваної чисельності зовнішніх трудових мігрантів у 2015-2017 рр., тис. осіб

	2010-2012 рр. - фактична чисельність	2015-2017рр. - очікувана чисельність	2015-2017рр. - фактична чисельність
Російська Федерація	511,0	441,8	342,4
Польща	168,4	162,8	506,5
Італія	156,0	63,6	146,7
Чеська Республіка	153,0	123,9	122,5
Іспанія	52,6	11,2	< 10,0
Німеччина	27,8	13,6	10,2
Угорщина	23,0	18,3	17,1
Португалія	21,7	12,1	20,3
Білорусь	21,5	21,5	22,5

Джерело: ОТМ-2012, ОТМ-2017, авторський розрахунок

Примітка. Очікувана чисельність – за умови невиключення нових контингентів до зовнішньої трудової міграції та прийнятих гіпотез щодо переходу трудової міграції у постійну форму протягом 2012-2017 рр.

В останні роки широкого поширення також набула маятникова міграція, передовсім до Польщі. За оцінками фахівців Польського центробанку та Варшавського університету, в 2016 р. у польській економіці були задіяні близько 770 тис. українських громадян⁹⁹, причому ця цифра постійно зростає. За умови збереження темпів до 2017 р. ця кількість мала досягти 850-900 тис. осіб. Різниця між цією величиною і показником, зафіксованим ОТМ 2017 р. (507 тис. осіб) пояснюється саме поширенням маяткової міграції, яку ОТМ не враховує.

Розрахунки показують, що загальна кількість трудових мігрантів на сьогодні, з врахуванням маяткової міграції, може бути оцінена у 2,7 млн. осіб, з яких близько 1,0 млн. вже фактично є постійними мігрантами. Загальні міграційні втрати населення України є більшими, вони включають членів сімей тих трудових мігрантів, які перейшли у категорію постійних (не менше 300 тис. осіб), а також контингент вимушених мігрантів, які виїхали з Донбасу

⁹⁹ Більше молоді та вищі зарплати: в Польщі опублікували дані про українських працівників. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/15/7070958/>

до Росії в період загострення конфлікту. Так, за даними УВКБ ООН, кількість українських громадян, які звернулися з клопотанням про визнання біженцем в семи сусідніх країнах (перш за все в Російській Федерації, Білорусі та Польщі) станом на вересень 2015 р. (останнє оновлення даних) сягнула 388,8 тис. осіб, ще 732,0 тис. осіб¹⁰⁰ перебували у цих країнах на інших підставах. Наразі невідомо, скільки з них повернулися в Україну (як на підконтрольну територію, так і до місць попереднього проживання), однак на основі даних моніторингу ВПО, який здійснює Представництво МОМ в Україні, частка поверненців може бути оцінена у 19%¹⁰¹. За умови реалізації даного припущення міграційні втрати населення України внаслідок конфлікту на Донбасі складуть близько 700 тис. осіб.

Отже, сукупні міграційні втрати за умови вірогідності прийнятих припущень становлять мінімум 2,0 млн. фактичних втрат і 1,7 млн. потенційних (обсяг короткострокової міграції). Перепис населення, запланований на 2020 р., скоріш за все, покаже меншу чисельність населення, ніж за розрахунками Держстату.

Від 2014 р. спостерігається збільшення масштабів трудової міграції під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх економічних та соціо-політичних чинників. Серед зовнішніх чинників найвагомими є зростання попиту на українську робочу силу в ряді країн ЄС, передусім Польщі, Чехії та Словаччини) через процес демографічного старіння та відтік своєї робочої сили до більш заможних країн, відповідне спрощення процедур та зміна умов працевлаштування українців. Основними внутрішніми причинами активізації зовнішніх трудових міграцій є економічні негаразди. Орієнтація на модель економіки з дешевою робочою силою, трактування низьких зарплат як головної конкурентної переваги України зберігається упродовж дуже тривалого періоду, і вплив низьких зарплат на мотивацію трудових міграцій є постійним. Однак останніми роками відбулося падіння курсу національної валюти по відношенню до долара та євро (навіть за паритетом купівельної спроможності) та зросло відставання українських зарплат від європейських. Одним з чинників зовнішньої міграції визначається виїзд за кордон чоловіків з метою ухилитися від призиву до армії¹⁰².

Основними країнами-реципієнтами української робочої сили, за даними ОТМ 2017 р., є Польща (38,9%), Російська Федерація (26,3%), Італія (11,3%), Чеська республіка (9,4%) (рис. 3.2). До інших країн, куди спрямовані помітні потоки трудових міграцій з України, належать Сполучені Штати Америки (1,8%), Білорусь (1,7%), Португалія (1,6%), Угорщина (1,3%), Ізраїль (1,1%), Фінляндія (1,0%) та Німеччина (0,8%).

¹⁰⁰ Сайт Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Регіональне представництво у Білорусі, Молдові та Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unhcr.org.ua/en/2011-08-26-06-58-56/news-archive/1244-internal-displacement-map>

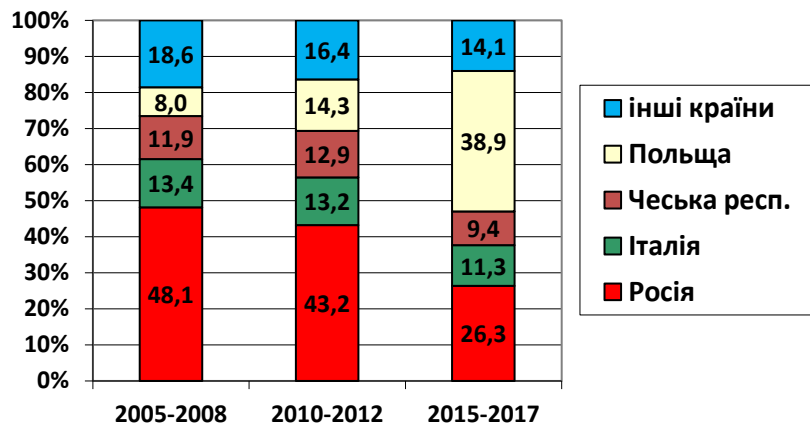
¹⁰¹ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами. Червень 2018 р. – МОМ, 2018.

¹⁰² Drbohlav D., Jaroszewicz M. (2016) Ukrainian Migration in Times of Crisis. Prague: Charles University.

Порівняння результатів загальнонаціональних обстежень 2008, 2012 та 2017 рр. показує зменшення частки працюючих в Російській Федерації при зростанні інтенсивності трудової міграції до країн Євросоюзу, зокрема до країн Вишеградської групи. ОТМ 2017 р. зафіксувало різке зростання кількості заробітчан у Польщі на тлі посилення темпів зменшення обсягів міграцій до Росії.

Рисунок 3.2.

Розподіл трудових мігрантів за країнами-реципієнтами

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Отже, зменшення інтенсивності поїздок до Російської Федерації розпочалося ще до подій 2014 р. (рис. 3.2), але до того часу. Російська Федерація утримувала лідерство серед країн-реципієнтів української робочої сили. Основними причинами були: відсутність візових, мовних та культурних перепон, наявність у багатьох українських громадян родичів і знайомих в РФ. Але міграції до Росії завжди були менш економічно вигідними, ніж міграції до ЄС, а умови праці українців у РФ помітно гіршими.

За даними ОТМ-2017, 26,6% українців, які працювали в Росії і мали трудовий договір з роботодавцями, не мали права на жодну соціальну пільгу – це найвищий показник серед контингентів мігрантів, що мали трудовий договір, в чотирьох основних країнах-реципієнтах. Тільки в 12,2% випадків в трудовому договорі було закріплено право на соціальне страхування (в Білорусі – 14,2%, в інших країнах-реципієнтах – 16,3-58,8%), тільки у 8,5% випадків – право на медичне страхування (в інших країнах-реципієнтах – 18,1-72,5%¹⁰³).

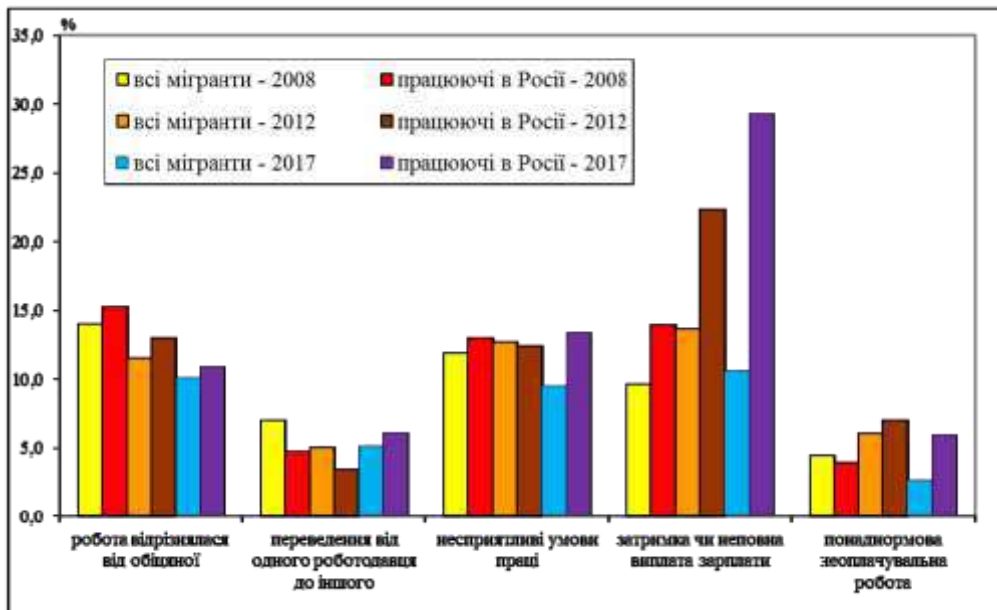
Середня тривалість робочого тижня українців в Росії становила, за даними ОТМ-2017, 52,5 години (це більше, ніж в будь-якій іншій з 11

¹⁰³ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip

основних країн-реципієнтів). 10,9% стикалися з тим, що їх фактична робота відрізнялася від обіцяної, 6,1% – з переведенням від одного роботодавця до іншого, 13,4% – з вимушеною працею в несприятливих умовах, 29,3% – із затримками або неповною виплатою заробітної плати, 5,9% – із змушеною понаднормовою неоплачуваною роботою. Всі ці показники значно перевищують аналоги в інших країнах (рис. 3.3).

Рисунок 3.3.

Частка осіб, які стикалися з несприятливими ситуаціями, серед усіх українських трудових мігрантів та серед працюючих в Росії

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Відмінності між умовами праці українців в Росії та в інших країнах-реципієнтах, судячи з даних ОТМ, посилювалися. Особливо різко (більш, ніж удвічі за 9 років) зросла в Росії частка українських заробітчан, які стикалися із затримкою або неповною виплатою заробітної плати, частка виконувачів неоплачуваних понаднормових робіт та тих, хто працював у несприятливих умовах. Загалом, за даними ОТМ-2017, умови своєї праці нормальними визнали 56,2% працюючих в Росії і 66,5% всіх трудових мігрантів з України¹⁰⁴. Отже, заробітчани, які працюють в Росії, є найменш захищеною категорією українських трудових мігрантів.

За економічною вигодою трудові поїздки до Російської Федерації також поступаються міграціям до країн Євросоюзу. Так, оцінка заробітків трудових мігрантів та грошових переказів за основними країнами-реципієнтами, за

¹⁰⁴ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip

даними ОТМ-2008, показала, що хоча зайняті в Росії становили майже половину українських трудових мігрантів, їх частка в структурі грошових переказів ледь сягала 15%¹⁰⁵. За даними ОТМ-2017, середньомісячний зарібок українських трудових мігрантів в Росії виявився у 2-3 рази меншим, ніж в США та Ізраїлі та на 19-42% меншим, ніж у Чехії, Португалії, Італії та Німеччині¹⁰⁶. Серед основних країн-реципієнтів в межах ЄС лише у Польщі та Угорщині українці заробляли менше, ніж в Росії. Однак, слід мати на увазі, що міграції до Польщі та Угорщини поширені передовсім у сусідніх з цією країною регіонах України, тобто витрати на проїзд є порівняно невеликими (тоді як до Росії їздять працювати мешканці усіх регіонів, до того ж більшість заробітчан працюють у не найближчих до України регіонах Російської Федерації). Крім того, працюючі в цих двох країнах на тлі інших заробітчан вирізняються найменшими витратами коштів на проживання в країнах перебування¹⁰⁷. Тобто, навіть при менших заробітках міграції до Польщі та Угорщини є економічно вигіднішими, ніж міграції до Росії.

Отже, поступова переорієнтація заробітчан з Росії на країни ЄС стала об'єктивним процесом. Крім меншого економічного зиску міграцій до Росії при гірших умовах праці порівняно з міграцією до країн ЄС цьому сприяють формування міграційних мереж і громадських організацій українців у країнах Євросоюзу (що робить міграції до цих країн менш ризикованими), а також кампанії з легалізації мігрантів, здійснені у країнах ЄС, впровадження заходів по залученню українських мігрантів, зокрема, до Польщі. Певний вклад в подальшу переорієнтацію вноситиме впровадження безвізового режиму з країнами Шенгенської зони – це дасть змогу потенційним мігрантам до країн ЄС цілком легально перебувати в європейських країнах упродовж 3 місяців поспіль, за цей час можна не лише спробувати підшукати роботу, але й оцінити загалом можливість працевлаштування і умови перебування «на місці» і т.ч. прийняти більш виважене рішення щодо міграції. В сучасних умовах тенденція зниження частки Росії і збільшення частки ЄС в структурі української трудової міграції ще більше посилюється через погіршення українсько-російських відносин, а також падіння курсу російського рубля по відношенню до євро і валют країн-нових членів ЄС.

Разом з тим підстав вважати, що потік міграції до Росії зійде нанівець, поки що немає. Хоча від початку російської військової агресії пройшло вже 4 роки, більшість українців вважають цілком нормальним заробітчанство на території країни-агресора: 63,1% виправдовують таку практику і тільки 22,1%

---

¹⁰⁵ Позняк А. Влияние трудовых миграций населения Украины на рынок труда и доходы населения // Проблемы рынка труда и формирования трудовых ресурсов: материалы междунар. науч.-практич. конф., г.Москва, 17 декабря 2010 г. /Редкол.: М.М.Медвидь, В.А.Назаров, А.К.Сковиков. – М.: ООО «НИПКЦ Восход – А», 2010. – С. 183-192.

¹⁰⁶ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip

¹⁰⁷ Там же

категорично її не сприймають.¹⁰⁸ З іншого боку в 2014-2015 рр. потік мігрантів з Донбасу та Криму до Росії навіть збільшився, наразі та частина тамтешніх жителів, які вимушено залишили свої місця проживання через загрозу життю, руйнування житла, втрату роботи тощо і переїхали до інших регіонів України, достатньо часто формують вторинний потік, спрямований до економічно розвинутих країн, або повертаються до попереднього місця проживання.

Частка працюючих в країнах Митного союзу, передовсім у Росії, серед трудових мігрантів Закарпатської області зменшилася з 46% у 2006 р. до 33% у 2012 р. Експерти відзначають нижчий рівень оплати праці та гірші її умови в країнах МС порівняно з країнами ЄС. Опитування мігрантів Закарпаття зафіксувало, що трудові мігранти з вищою освітою частіше виїжджають на заробітки у європейські країни, а із загальною середньою освітою – у Росію.

Результати опитування мігрантів свідчать про посилення тенденцій до безповоротності міграції – майже 37% опитаних мають понад десятирічний досвід роботи за кордоном, а 16% планують у перспективі виїзд на постійне проживання, що неминуче посилить депопуляцію в області.

Іншою потенційною загрозою є активізація інтелектуальної трудової міграції, яка є індикатором реагування інтелектуальної еліти на зниження престижності її праці.

Дослідження Закарпатського регіонального Центру соціально-економічних та гуманітарних досліджень НАН України у 2012 р.¹⁰⁹

За даними ОТМ, значна частина зовнішніх трудових міграцій з України має циклічний та сезонний характер. Із загальної кількості мігрантів у 2015-2017 рр. 43,6% здійснили по одній поїздки, тоді як 46,1% – декілька поїздок на рік, 5,9% виїздили один і більше разів на місяць, а 4,4% – щотижня. Під час останньої поїздки майже кожен другий трудовий мігрант перебував за кордоном від 1 до 3 місяців, а кожен п'ятий – від 3 до 6 місяців. Наразі, досить незначною залишається частка мігрантів з більшою тривалістю перебування: 10,8% та 10,1% мігрантів перебували в країнах-реципієнтах від 6 до 12 місяців або понад 12 місяців відповідно. Причому порівняно з результатами ОТМ-2012 частка працюючих протягом півроку і більше зменшилася більш як у півтора рази, тоді як частка працюючих протягом 1-3 місяців – майже у півтора рази зросла.

Мігранти до сусідніх країн (Росія, Білорусь, Польща, Чеська Республіка, Угорщина) орієнтовані на періодичні короткі поїздки з постійним поверненням в Україну, тоді як особи, які виїзять до країн Південної Європи,

¹⁰⁸Київський міжнародний інститут соціології на замовлення і за анкетою “Дзеркала тижня”; <https://zn.ua/project/emigration>

¹⁰⁹ Регулювання трудовіміграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М.І.; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.] – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – 150 с.

Німеччини, США та Ізраїлю зазвичай залишаються там працювати на тривалий термін. Результати обстеження 2015-2017 рр. є досить схожими з минулими дослідженнями: кількість мігрантів у сусідніх з Україною країнах із збільшенням тривалості поїздки зменшується, тоді як кількість мігрантів у більш віддалених країнах (Італії, Ізраїлі, Португалії, Німеччині) навпаки зростає із збільшенням терміну перебування¹¹⁰.

Практично всі експерти погоджуються з тим, що тривалість роботи за кордоном переважної більшості українських заробітчан, які повернулися до України, не перевищує 1 року, проте 29% працювали понад рік, а 14% – кілька років¹¹¹. Найбільша частка т.зв. короткострокових мігрантів¹¹² характерна для сусідніх Польщі та Чехії. Цілком очікувано третина працюючих в Італії не повертається до України понад рік¹¹³. Тривалість однієї поїздки лівової частини українських трудових мігрантів не перевищує 3-х місяців, проте більшість виїжджає упродовж року декілька разів. І якщо раніше висока міграційна мобільність спостерігалась переважно в західних областях, то наразі вона поширилась і на центральні та південні райони. Досвід роботи за кордоном у більшості, вочевидь, є позитивним – 71% заробітчан хотіли б у майбутньому знову працювати за межами України¹¹⁴.

Отже, після анексії Криму та початку антитерористичної операції на Донбасі в тенденціях зовнішніх міграцій населення України відбулися помітні зміни. Згідно з даними як ОТМ 2017 р., так і низки соціологічних опитувань, проведених різними організаціями, основними з них є такі:

- збільшення чисельності трудових мігрантів;
- зростання частки молоді серед мігрантів, у т.ч. за рахунок зростання освітньої міграції;
- посилення тенденції переходу тимчасової зовнішньої трудової міграції у постійну форму, виїзд членів сімей довгострокових трудових мігрантів до країн-реципієнтів;
- переорієнтація частини заробітчан, які раніше працювали в Росії, на країни ЄС, особливо на Польщу і відповідне витіснення Польщею Російської Федерації з першої сходинки за кількістю трудових мігрантів з України;
- збільшення частки високоосвічених та висококваліфікованих осіб серед зовнішніх мігрантів з України;
- певне збільшення частки мігрантів з нерегульованим статусом в

---

¹¹⁰ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl/12/bl_ztm_2017.zip

¹¹¹ Соціологічна група “РЕЙТИНГ”, Обстеження “Настрої серед українців-заробітчан”, грудень 2016

¹¹² Особи віком 15-50 років, які хоча б один раз упродовж спостереження 2015-2017 рр. були відсутні менше року через виконання або пошук роботи за кордоном із очікуванням повернення впродовж наступних 12 місяців

¹¹³ Розраховано за даними Державної служби статистики України; http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2017/bl_ztmz-2017.zip

¹¹⁴ Соціологічна група “РЕЙТИНГ”, Обстеження “Настрої серед українців-заробітчан”, грудень 2016

країнах-реципієнтах, що характерно для осіб, які вперше беруть участь у трудовій міграції.

В оцінці наслідків трудової міграції для України найважливішим компонентом є настрої щодо повернення та їх реалізація. Якщо тимчасова відсутність має і позитивні, і негативні наслідки, то виїзд з України назавжди – майже виключно негативні. І в цьому контексті дуже оптимістичним видається бажання 65% потенційних трудових мігрантів повернутися до України навіть за наявності за кордоном постійної роботи. Безперечно, наміри можуть змінитися, але і настрої тих 23%, хто волів би не повертатися, також не обов'язково реалізуються.

Враховуючи, що 41% українських трудових мігрантів у 2015-2017 рр. молодші за 35 років і тільки 20% старші за 50, неминучими наслідками масштабного впливу економічно активного населення стануть:

- 1) брак робочої сили на місцевих ринках праці, спочатку за окремими професіями, а потім тотальний;
- 2) прискорення демографічного старіння, а отже, і збільшення навантаження на працююче населення;
- 3) посилення депопуляції, темпи якої вже впродовж 25 років є найвищими в Європі.

Однак, тривогу викликають не стільки кількісні міграційні втрати, скільки виїзд кваліфікованих працівників. Негативні тенденції в економіці України і на ринку праці в 2014-2015 рр. призвели до того, що в трудову міграцію все частіше стали включатися молоді люди, а також високоосвічені та висококваліфіковані фахівці¹¹⁵. В результаті навіть в умовах наявності контингенту безробітних починає відчуватися дефіцит працівників, які відповідають вимогам роботодавців за своїми кваліфікаційними характеристиками. За даними експрес-огляду за третій квартал 2017 р від кампанії ЕУ, 43% українських компаній вже відчувають труднощі з підбором персоналу через трудову міграцію за кордон. Ще 28% компаній прогнозують відповідні ризики в найближчому майбутньому.

На жаль, в сучасних умовах велика частина активного, мобільного і конкурентоспроможного населення пов'язує можливості радикальних змін у власному житті із зовнішньою міграцією: і загальна низька оцінка і ситуації в країні, і свого індивідуального життя, що акумулюється індексом соціального самопочуття, трансформується в бажання багатьох українців, особливо молодих, активних і конкурентоспроможних, виїхати закордон на постійне місце проживання або, принаймні, на роботу чи навчання. Принаймні таке зазначають 29-35% осіб віком від 18 років, опитаних наприкінці 2017 року¹¹⁶. Проте тільки 62% з 7% українців, які мають наміри упродовж найближчих 6 місяців виїжджати на тривалий (понад 3 місяці) термін, здійснюють необхідні

¹¹⁵ Drbohlav D., Jaroszewicz M. (2016) *Ukrainian Migration in Times of Crisis*. Prague: Charles University.

¹¹⁶ Київський міжнародний інститут соціології на замовлення і за анкетною "Дзеркала тижня"; <https://zn.ua/project/emigration>, грудень 2017; Соціологічна група "РЕЙТИНГ", Обстеження "Динаміка міграційних настроїв українців", вересень 2017

кроки (4,5% загальної чисельності населення 18+) – це близько 1,5 млн. осіб 18-64 років¹¹⁷. Безперечно, це значна сукупність населення. Але все ж таки не більшість, про яку часто говорять і політики, і ЗМІ.

Загалом же видається, що Україна, насамперед, завдяки своєму географічному розташуванню, клімату, природним ресурсам, доброзичливому населенню, достатньо розвиненій інфраструктурі тощо, має всі шанси повторити шлях середземноморських країн, передусім Італії, які упродовж тривалого часу були донорами робочої сили для більш розвинених країн, але потім перетворилися на реципієнтів, при чому стали приймати робочу силу не тільки з бідних країн Азії та Африки, а і з достатньо розвинених і навіть більш заможних країн Європи. Необхідними умовами для цього є наявність конкурентних робочих місць із прийнятними умовами та оплатою праці, політична стабільність в країні і позитивна динаміка рівня та якості життя.

3.2 Особливості зовнішньої трудової міграції

Диференціація мігрантів за віком, статтю та місцем проживання. Вікові характеристики особи є одними з визначальних у структурі факторів, що сприяють формуванню міграційної мобільності. У життєвому циклі кожної особи вік пов'язаний з низкою важливих соціально-економічних та демографічних подій: початок або завершення навчання, одруження, розірвання шлюбу, народження дітей тощо є характерними для представників певних вікових груп (з врахуванням індивідуальних варіацій, конкретно історичних та географічних умов). Однією з важливих складових життєдіяльності людини виступає працевлаштування, у тому числі за кордоном. Саме тому важливим науковим завданням постає дослідження та виявлення взаємозв'язків між життєвими циклами та міграційними ритмами населення.

За даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017, протягом останньої декади віковий розподіл українських мігрантів, які працюють за кордоном, не зазнав суттєвих змін. Трудові мігранти розподіляються між різними віковими групами досить рівномірно, що є характерним для всіх трьох раундів обстеження. Прослідковується поступове зростання частки найстарших мігрантів (загалом йдеться про 50-59 річних осіб, оскільки респонденти віком 60–70 років були включені до програми обстеження лише з 2012 р., і їхні частки є незначними для здійснення надійних порівнянь). Найімовірніше, це можна пояснити тим, що певні контингенти з первинних міжнародних міграційних потоків, які обрали для себе тимчасову зайнятість за кордоном, як постійну стратегію трудової поведінки, природно пересуваються по віковій лінійці у бік зростання. Частота залучення молодших контингентів до зовнішньої трудової міграції не компенсує цих процесів.

Натомість якщо доповнити наявний аналіз розглядом інтенсивності залучення українського населення до закордонних трудових поїздок, то

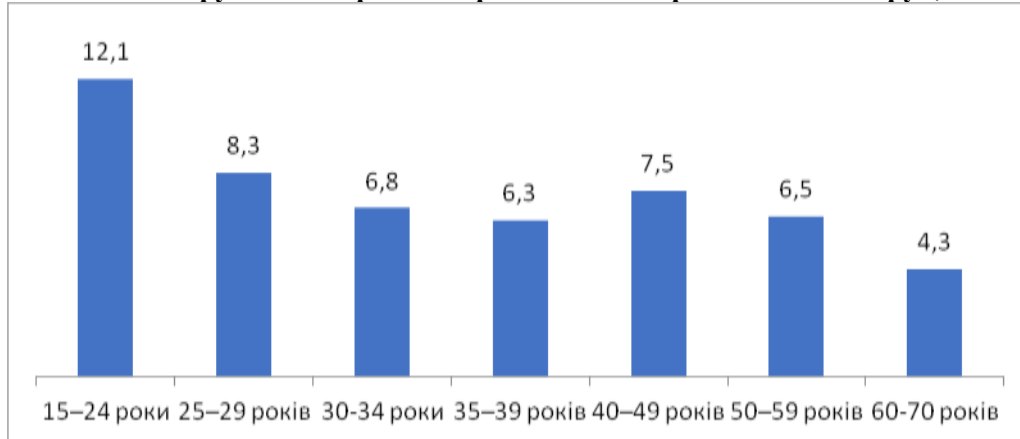
---

¹¹⁷Київський міжнародний інститут соціології, квітень 2018

вибудовується красномовна тенденція про те, що зі зростанням віку зменшується питома вага трудових мігрантів серед мешканців країни (рис. 3.4). Невелике виключення з загального тренду спостерігається в середовищі 40-49 та 50-59 річних осіб.

Рисунок 3.4.

Частка трудових мігрантів серед населення різних вікових груп, %

Джерело: ОТМ-2017, дані Державної служби статистики України

Активну участь молоді в різних видах міграційного руху населення обґрунтовує низка міграційних теорій.¹¹⁸ Д.Маккензі (David McKenzie) виділяє три групи факторів, що пояснюють переважання осіб молодших вікових груп серед мігрантів: індивідуальні, сімейні та соціальні. Першу групу факторів дослідник пов'язує з особливостями фінансових, психологічних та інших ресурсів, що інвестуються у міграцію особами різних вікових груп: він доводить, що молоді необхідно докласти менше зусиль для переїзду за кордон, причому очікувані дивіденди від міграції для них виявляються вищими, у порівнянні зі старшим населення, крім того вони отримуватимуть їх протягом більш тривалого часу. Сімейні фактори визначаються роллю і місцем молоді у складі домогосподарств. На міграційну поведінку у цьому разі можуть впливати сімейні обов'язки особи, які у різних соціально-економічних контекстах є неоднаковими. З одного боку, наприклад, наявність малолітніх дітей у молодих жінок може стримувати їх від міграції за кордон з огляду на необхідність піклування, з іншого – це може бути додатковим стимулом для виїзду для них або інших членів домогосподарства. Крім того, у країнах, що розвиваються, де рішення про виїзд за кордон досить часто приймається на рівні домогосподарства, є велика вірогідність того, що за кордон відрядять молодших членів родини для вирішення основних потреб усього домогосподарства. Соціальні фактори отримують свою значимість через соціальні мережі. З огляду на первинні механізми підвищеної схильності молоді до виїзду за кордон у суспільстві може сформуватися своєрідна

¹¹⁸Майданік І.П. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень.. М.В. Птухи НАН України, 2010. – С. 48/

«молодіжна субкультура» міграції, де потенційні мігранти переважно будуть формуватися з осіб молодших вікових груп, оскільки така поведінка вважається очікуваною та прийнятною для них.

У міграційних дослідженнях на світовому та регіональному рівнях велика увага приділяється ролі і місцю жінок у структурі міграційних потоків. У громадській свідомості міграційна активність жінок сприймається як менш інтенсивне явище порівняно із чоловічими міграціями, і таке, що почало активізуватися лише протягом останніх років. Імовірно, такий стан речей викликаний реальними обставинами у світі, коли представниці жіночої статі стикаються з низкою додаткових обмежень для здійснення переїзду в іншу країну. Зокрема, навіть на сьогодні, попри суттєву демократизацію на глобальному рівні, у 32 країнах світу заміжні жінки не можуть самостійно приймати рішення про подання заяви на отримання закордонного паспорта, у 18 країнах вони не можуть працювати без дозволу чоловіка, у 6 країнах подорожувати за кордон тощо¹¹⁹. Попри ці та інші обмеження жінки беруть активну участь у міжнародних міграціях уже понад півстоліття. Згідно з даними ООН, частка жінок у загальних міграційних потоках у 1960 р. становила 46,6%; до 2000 р. вона зросла до 48,8%¹²⁰ і залишилася на приблизно однаковому рівні до 2017р. (48,4%).¹²¹ Згадана частка у менш розвинених країнах є прогнозовано меншою, ніж у більш розвинених, однак ця різниця – несуттєва: у 1960 р. – 47,9% та 45,7%, у 2000 р. – 50,9% та 45,7% відповідно.

В Україні на законодавчому рівні не існує жодних обмежень або преференцій щодо реалізації права на працю або вільний вибір місця проживання за статтю. Тому будь-яку різницю у міграційній та трудовій поведінці слід пояснювати соціально-економічними та психологічними факторами.

Статевий склад різних міграційних потоків відрізняється з огляду на природу та рушійні сили цих процесів. Так, за даними Державної служби статистики за 2017 р., у статевій структурі всіх зареєстрованих українських мігрантів (внутрішніх та зовнішніх) жінки становили понад половину (56,9%). Однак якщо взяти до уваги лише міжнародні потоки зареєстрованого вибуття, то тут спостерігається помітна перевага чоловіків (65,1%).

Для статевої структури зовнішньої трудової міграції українських громадян також характерною є перевага чоловіків, при чому питома вага осіб чоловічої статі майже дорівнює відповідному показнику у загальних потоках зареєстрованого вибуття, яка в 2017 р. вона, за результатами ОТМ, становила 70,4%. Попередні раунди обстеження також зафіксували помірну частку жінок у лавах мігрантів – 32,8% у 2008 р. та 34,4% – у 2012 р.

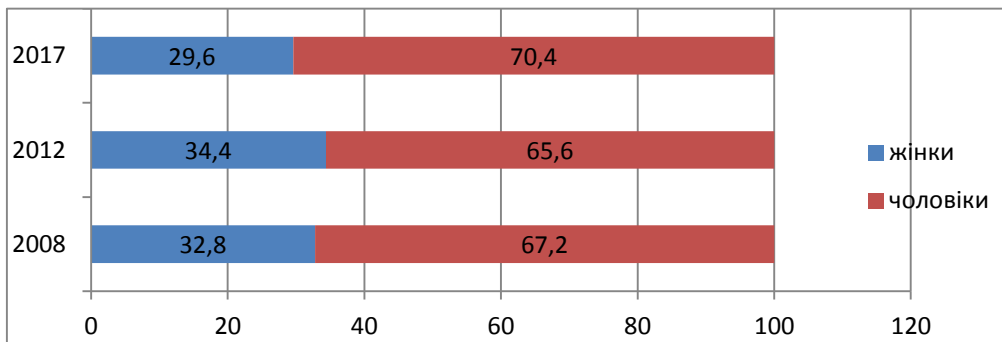
¹¹⁹Fleury A. Understanding Women and Migration: A Literature Review, 2016. – 47 p. (P. 26) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://atina.org.rs/sites/default/files/KNOMAD%20Understaning%20Women%20and%20Migration.pdf>

¹²⁰Zlotnik H. The Global Dimension of Female Migration [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.migrationpolicy.org/article/global-dimensions-female-migration>

¹²¹Gender and Migration [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://migrationdataportal.org/themes/gender>

Рисунок 3.5.

Динаміка статевого розподілу зовнішніх трудових мігрантів

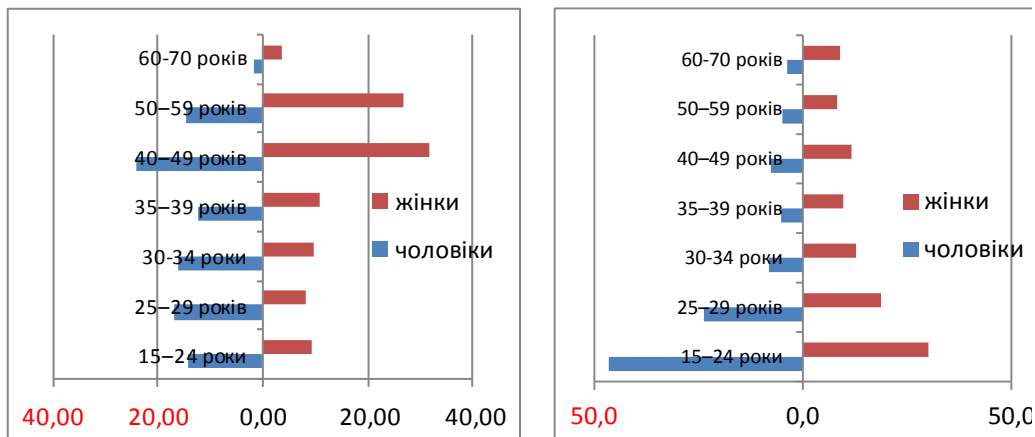

Джерело: побудовано за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Однак, якщо порівняння статевих складу тимчасових трудових мігрантів (за даними ОТМ) та офіційно зареєстрованих вибулих з України показують майже ідентичну картину, то вікова структура цих категорій населення відрізняється дуже суттєво (рис. 3.6). Якщо у першому випадку можна говорити переважно про втрату уже підготовлених, кваліфікованих кадрів країни, марнування навичок та інтелекту нації (через виїзд осіб середніх вікових груп), то у другому випадку йдеться про втрату потенційних талантів (через відтік молоді). Обидва процеси містять низку загроз економічній та демографічній безпеці України у разі якщо не будуть компенсовані зворотними або замісними міграційними потоками.

Рисунок 3.6.

Статеві-вікова структура зовнішніх трудових мігрантів (ліворуч) та зареєстрованих вибулих за кордон (праворуч), 2017 р., %

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Жінки частіше беруть участь у трудових міграціях у більш старших вікових групах, інтенсивне їх залучення до поїздок за кордон починається з 40 років, віковий розподіл мігрантів-чоловіків є більш рівномірним. В середніх Національна доповідь

вікових групах обстеження трудової міграції зафіксували так званий «вік рівноваги» – коли частки представників обох статей є майже однаковими. У дослідженні 2017 р. вік рівноваги припадає на 35-39-річний віковий інтервал, у попередніх турах обстеження цей віковий інтервал набагато більший – 30-49 років (табл. 3.2). Статеві-вікові відмінності рівнів залучення населення різних груп до трудової міграції у дослідженні 2008 р. є найменшими, а у 2017 р. – найбільш виразними.

Таблиця 3.2.

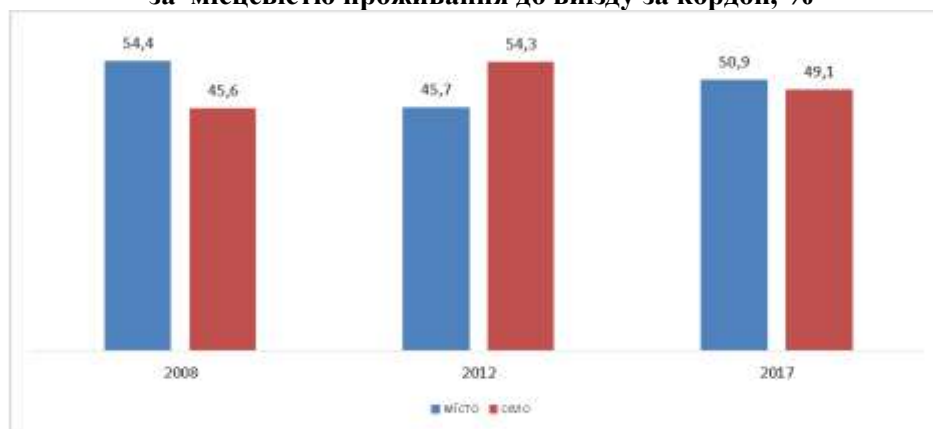
Динаміка статеві-вікового розподілу зовнішніх трудових мігрантів з України, %

	ОТМ-2008		ОТМ-2012		ОТМ-2017	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	Жінки	чоловіки
15–24 роки	12,0	16,8	12,0	10,3	9,4	14,2
25–29 років	12,3	15,1	8,7	19,5	8,0	17,0
30–34 роки	16,6	15,2	17,4	18,8	9,5	16,0
35–39 років	14,2	14,9	13,1	13,6	11,0	12,4
40–49 років	30,2	28,9	24,2	25,9	31,7	24,0
50–59 років	14,7	9,1	20,9	11,6	26,7	14,7
60-70 років	-	-	3,7	0,3	3,7	1,7
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Рисунок 3.7.

Розподіл трудових мігрантів, за місцевістю проживання до виїзду за кордон, %

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Попри те, що загальний масив трудових мігрантів майже рівномірно розподілився між міськими та сільськими поселеннями, інтенсивність виїзду для працевлаштування за кордон городян і селян відрізняється. Так, частка трудових мігрантів у загальній кількості населення віком 15-70 років, за

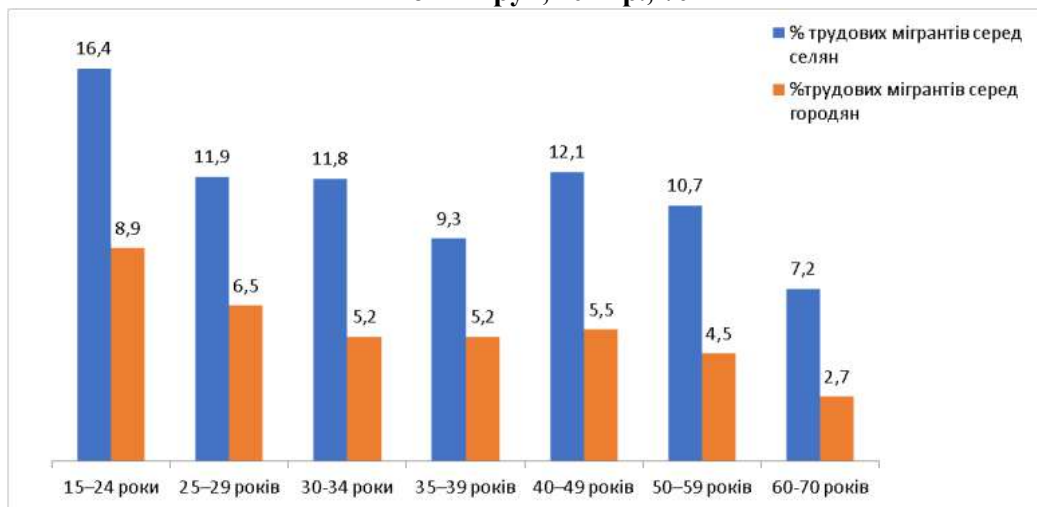

результатами ОТМ-2017, становила 3,4% для міських поселень, та 6,9% – для сільських (у дослідженні 2012 р. відповідні частки становили 2,2% та 6,3%, а у 2008 р. – 4,0% та 8,0% відповідно). З огляду на те, що сільські ринки праці перебувають у гіршому становищі порівняно з містами, для сільського населення можливості працевлаштування у місцях проживання є більш обмеженими, що є додатковим фактором виштовхування як за кордон, так і в інші населені пункти в середині країни. Загалом урбанізаційні тенденції є характерними для всього світу, на сьогодні більшість населення земної кулі проживає у містах: 2007¹²² р. став переламним в історії урбанізації – на світовому рівні вперше зафіксовано перевищення частки міського населення над сільським. Однак, пояснення підвищеної частки мігрантів серед сільського населення України виключно світовими тенденціями не відповідає історичній правді, і є втечею від реального погляду на ситуацію в українських селах, де мешканці не мають достатньо інфраструктурних можливостей для гідного життя та праці.

Серед городян частота працевлаштування за кордоном поступово зменшується зі зростанням їх віку, натомість у селян спостерігається два вікових піки виїзду за кордон (15–24 роки та 40–49 років) з наступним зменшенням аналізованого показника (рис. 3.8).

Рисунок 3.8.

Частка трудових мігрантів серед сільського та міського населення різних вікових груп, 2017 р., %

Джерело: розраховано за даними ОТМ-2017 та даними Державної служби статистики України

Таким чином, населення різних соціально-демографічних категорій неоднаково залучається до участі у зовнішніх трудових міграціях. Це можна

¹²²Collyer M. The World's Urban Population is Growing – so How Can Cities Plan for Migrants? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://theconversation.com/the-worlds-urban-population-is-growing-so-how-can-cities-plan-for-migrants-49931>

пояснити соціально-економічними, демографічними та особистісними факторами. У загальній структурі трудових емігрантів переважну більшість складають чоловіки, що характерно також для загальних потоків вибуття за кордон. Особи жіночої статі, здійснюють свої міграційні проекти, переважно, в середині країни, а при виїзді на працевлаштування за кордон, більш активно роблять це вже по досягненню старшого віку. Сільське та міське населення формують майже однакові контингенти у лавах зовнішніх трудових мігрантів, однак рівень міграційної мобільності городян є значно нижчим за аналогічний показник для селян.

Преференції українських громадян щодо країн для виїзду на тимчасове працевлаштування. Структура мігрантів за країнами тимчасового перебування. Зі збільшенням відстані зростає обсяг ресурсів, що необхідно інвестувати у міграцію—витрат на оплату переїзду, психофізичного навантаження при довготривалих подорожах, при адаптації до іншого мовного і культурного середовища тощо. Натомість, географічна близькість країн найчастіше сприяє формуванню тісніших відносин між ними, що в результаті може призводити до лібералізації правил перетину державних кордонів. У різні періоди на перший план можуть виходити різні фактори. Але в будь-якому випадку велика відстань між країнами суттєво зменшує ймовірність короткотривалих міграційних переміщень, оскільки затрати на міграцію в цьому випадку перевищують потенційні зиски. Натомість довготривалі міграції можуть мати місце в таких умовах з більшою вірогідністю. Отже, відстань обумовлює не лише вибір країни призначення, а й низку основних характеристик міграції й мігрантів.

Від часів зародження міграційних студій експерти намагаються знайти та теоретично обґрунтувати взаємозв'язки між міграціями населення та ключовими параметрами різних процесів, зокрема йдеться про відстань між країнами, між якими здійснюються переміщення. Ще у 19 ст. Ернст-Георг Равенштейн (Ernst-Georg Ravenstein), який першим формалізував закономірності міграційних процесів, у роботі «Зако́ни міграції»¹²³, писав про те, що міграції найчастіше відбуваються на короткі відстані, на довгі дистанції вони спрямовані в основному до великих торгових та промислових центрів. Науковий інтерес щодо виявлення взаємозв'язків між згаданими параметрами не згасав і у пізніших розробках: зокрема можна згадати ще одного корифея — Ларі С'ястада (Lary Sjaastad), який у 60-х роках минулого століття доводив, що інтенсивність міграції зменшується паралельно до збільшення відстані між пунктами прибуття та вибуття¹²⁴.

¹²³E. G. Ravenstein The Laws of Migration *Journal of the Statistical Society of London* Vol. 48. —No. 2 (Jun., 1885).— P. 167-235 [Електронний ресурс]. — режим доступу: https://www.jstor.org/stable/pdf/2979181.pdf?seq=1#page_scan_tab_contents

¹²⁴Schwartz A. Migration, Age and Education [Електронний ресурс]. — режим доступу: https://www.jstor.org/stable/1831328?seq=1#page_scan_tab_contents

Відстань між країнами походження та призначення є не єдиним фактором масштабів міграційних потоків між ними. Низка міграційних теорій мікро- та макрорівня обґрунтовують вплив різних чинників на привабливість тієї чи іншої країни призначення для мігрантів. Йдеться про рівень безробіття, ВВП на душу населення, розмір заробітної плати, особливості міграційної політики, міграційні мережі, культурні та історичні зв'язки між країнами тощо. Безумовно, ці фактори не є універсальними для всіх світових контекстів і мають аналізуватися для кожної країни окремо з наступним знаходженням закономірностей, відмінних та подібних характеристик. Першим етапом для здійснення таких аналітичних розвідок є дослідження розподілу мігрантів за країнами перебування, вивчення трансформації цього показника у часі.

Географічне розташування України, на захід від якої розташовані країни Європейського Союзу, а на схід – Російська Федерація та Білорусь, визначає різновекторність трудових міграційних потоків. Дослідження преференцій громадян України щодо виїзду за кордон включає дві важливі складові: потенційну та реалізовану. Вивчення першої, з названих, складової базується на даних моніторингу Інституту соціології НАН України. У 2017 році на запитання: «Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?», половина українських громадян відповіли, що не збираються нікуди виїжджати із свого місця проживання (табл. 3.3). У решти населення спостерігається схильність до переїзду. Однак при цьому слід взяти до уваги, що потоки міграції залежать не тільки від суб'єктивних намірів громадян покинути місце свого проживання, але й від внутрішніх чинників у самій країні, а також від зовнішніх чинників – ситуації в країнах можливого переселення, міжнародної ситуації тощо. Внутрішні чинники в країні стимулюють міграцію, як процес просторової мобілізації населення, але спрямованість міграції багато в чому залежить від зовнішніх факторів: попит на робочу силу, рівень зарплат, жорсткість міграційного законодавства, близькість мови, культури, релігії країни можливого працевлаштування в країні міграції. Щоправда, дуже багато потенційних трудових мігрантів не знають і враховують тих суспільних обставин, з якими вони зіткнуться, прибувши в чужу країну.

Таблиця 3.3.

Напрями можливої міграції громадян України, %, 2017

Вірогідний напрям міграції	Частка тих, хто відповів
До іншої місцевості в Україні	8.0
До Росії	3.7
До інших республік колишнього СРСР	2.1
За кордон колишнього СРСР	13.0
Ще не знаю, куди	22.4
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	50.8

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Так чи інакше, маючи повну чи неповну інформацію про країни можливого переселення, потенційні мігранти обирають для себе (хоча б

гіпотетично) країну або регіон переїзду. До іншої місцевості в Україні, за даними соціологічного моніторингу, потенційно хотіли б переїхати 8% опитаних. Виїзд за кордон обрали близько 16% респондентів. Найбільше наших громадян бажають виїхати за межі колишнього СРСР – 13%. Ще близько 4% обрали б для себе Росію. До інших республік колишнього СРСР хотіли б виїхати ще 2%. Така інформація суперечить відомостям про вже реалізовані міграції населення, зокрема щодо перерозподілу загального контингенту мігрантів на внутрішніх та зовнішніх. Цю ситуацію можна пояснити особливостями дослідження потенційної міграції у яких респонденти досить часто говорять про бажану, а не ймовірну поведінку. У таких умовах обсяги потенційної міграції завжди перевищуватимуть реальні показники, а напрями бажаного переїзду будуть визначатися уявними зисками від проживання у певних країнах чи регіонах без врахування наявності ресурсів, необхідних для того, щоб особа здійснила переїзд у реальності.

Однак серед тих, хто має думку змінити місце проживання, є група людей (22%), які ще не мають для себе чіткої відповіді, куди вони хочуть виїхати. Це кожен п'ятий дорослий громадянин країни. Звичайно, дану групу не можна розглядати, як монолітну, щодо мотивів подібної відповіді. Значна частина з них так відповіла тому, що невдоволена своїм сьогоdnішнім життям і мріє про щось інше. Інша частина дійсно ще не визначилася, де їй обрати місце для подальшого проживання. Можливо, певна частка людей ще розмірковує, куди їй поїхати вчитися тощо.

В останні роки відбулася зміна евентуальних напрямків і країн в'їзду потенційних мігрантів. Якщо 2012 р. Росія була привабливою країною для 7,1% українців, то у 2017-му їхня частка зменшилася майже вдвічі. Найчастіше мають бажання переселитися в цю країну 5% жителів великих міст і майже стільки ж українців з невеликих міських поселень. За межі колишнього Радянського Союзу хотіли б виїхати 27% киян, а у невизначеному напрямку мали намір посунутися 25% громадян з великих та з малих міст. Переселитися до іншої місцевості в Україні мають бажання 9,5% мешканців великих міст та 11,5% жителів невеликих міських поселень.

Дослідження реалізованої складової преференцій щодо виїзду свідчить, що протягом останніх десяти років перелік основних країн призначення для українських мігрантів майже не змінився: переважна більшість респондентів, за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 і ОТМ-2017, розподілилися між шістьма країнами призначення: Польща, Російська Федерація, Італія, Чеська Республіка, Португалія, Угорщина, причому частки мігрантів у чотирьох останніх з названих, країн були приблизно однаковими в усіх дослідженнях. Найбільш серйозні трансформації, як уже зазначалося, відбулися у кількісних показниках частоти перебування мігрантів в Російській Федерації та Польщі, що частково пов'язане зі стрімким погіршенням відносин України з Росією через окупацію Криму та ескалацію військового конфлікту за Сходом. Крім того, ОТМ-2017 не охоплювало невідконтрольні уряду України

території, з яких у попередніх турах походила значна частина мігрантів, зайнятих в Росії.

Новітня світова історія знає безліч прикладів коли геополітичний фактор погіршення міжнародних стосунків призводив до трансформації міграційних процесів між країнами. Так, після війни у Персидській затоці у 1991р. з ОАЕ було депортовано працівників, які прибули з Йорданії та Ємену, за тодішню підтримку президента Іраку Саддама Хусейна, що позначилося на зменшенні економічної активності в цих країнах. Дослідники зазначають, що використання міжнародної трудової міграції як форми економічної війни найвиразніше проявилось в конфлікті між Ізраїлем та Палестиною. В 2000 р. Ізраїль, з міркувань національної безпеки, різко скоротив кількість дозволів на роботу, виданих палестинцям, і паралельно збільшив квоту для представників Східної Азії та Африки.¹²⁵ Зменшення або переорієнтація міграційних потоків в результаті погіршення міжнародних відносин може відбуватися через обмежувальні дії країни прибуття або внаслідок зміни орієнтирів самих мігрантів.

Спостерігаються значні відмінності розподілу українських заробітчан між основними країнами призначення за статтю. Так, за даними ОТМ-2017, найчастіше жінки працюють у Польщі – 42,6%, в Італії – 27,0% і в Російській Федерації – 15,1%. Частки чоловіків, зайнятих в Польщі та Росії приблизно однакові – 37,3% та 31,0% відповідно, 10,7% здійснили міграцію до Чеської Республіки (табл. 3.4).

Таблиця 3.4.

**Динаміка розподілу трудових мігрантів
за статтю та країнами перебування, %**

	2008		2012		2017	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Польща	10,6	6,7	19,5	11,5	42,6	37,3
Російська Федерація	30,0	57,0	20,4	55,2	15,1	31,0
Італія	25,1	7,7	30,2	4,3	27,0	4,7
Чеська Республіка	10,5	12,5	9,4	14,8	6,2	10,7
Португалія	3,3	2,3	2,0	1,8	0,4	2,0
Угорщина	2,7	3,4	3,0	1,4	0,9	1,5
Інші країни	17,8	10,4	15,5	11	7,8	12,8

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Для трудової міграції з України характерні вікові розбіжності осіб за країнами призначення. За результатами ОТМ-2017, найбільше молоді

¹²⁵Гайдуцький А.П. Міграційний капітал в країнах, що розвиваються. – К.: УкрІНТЕІ, 2008. – 296 с. (С. 178)

мігрують до Угорщини (33,9%), Польщі (17,8%) та Чехії (16,1). Натомість в Італії та Португалії частіше працюють особи старшого віку: в Італії 78,2% українських мігрантів перетнули 40-річну межу, в Португалії – 41,4%. Старші 40 років і 51,8% працюючих в Росії.

Таблиця 3.5.

Віковий розподіл трудових мігрантів залежно від країни перебування, %

	15-24 роки	25-29 років	30-34 роки	35-39 років	40-49 років	50-59 років	60-70 років
Польща	17,8	18,1	10,5	14,4	24,6	13,8	0,8
Російська Федерація	6,9	13,6	19,8	7,9	29,6	22,2	–
Італія	2,5	8,5	5,1	5,7	30,4	39,1	8,7
Чеська Республіка	16,1	5,9	23,6	9,7	26,0	10,0	8,7
Португалія	–	29,1	5,9	23,6	20,7	20,7	–
Угорщина	33,9	9,4	19,3	27,5	4,1	5,8	–
Інші країни	21,9	11,8	17,1	27,4	16,5	5,3	–

Джерело: ОТМ-2017

Традиційно більше беруть участь у трудових міграціях мешканці західного регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька області). Однак, якщо за даними ОТМ-2008, їхня частка становила 57,4%, то за даними ОТМ-2012 і ОТМ-2017 – 71,6 і 69,4% відповідно (рис.3.9). Питома вага населення Півночі (Київ, Житомирська, Київська, Сумська та Чернігівська області) та Півдня (Миколаївська, Одеська, Херсонська області, в ОТМ-2012 також АР Крим і Севастополь) є практично стабільною. ОТМ-2012 зафіксувало знижену (до 3,3%) частку мешканців Центральної економічної зони (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Черкаська області) порівняно з ОТМ-2008 і ОТМ-2017. Істотно змінилась у складі мігрантів питома вага мешканців Східного регіону (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області): якщо, за даними ОТМ-2008, з цього регіону походили 18,8% українських заробітчан, то, за даними ОТМ-2017, - тільки 6,8%. Таке зниження пов'язано не тільки з тим, що частина Донецької та Луганської областей не контролюється Урядом і не може бути охоплена обстеженням – зменшення участі населення Сходу в процесах зовнішньої трудової міграції було зафіксовано ще ОТМ-2012, коли частка відповідної категорії респондентів зменшилась до 9,8%¹²⁶.

Більшість мігрантів, які прямують у всі без винятку країни призначення,

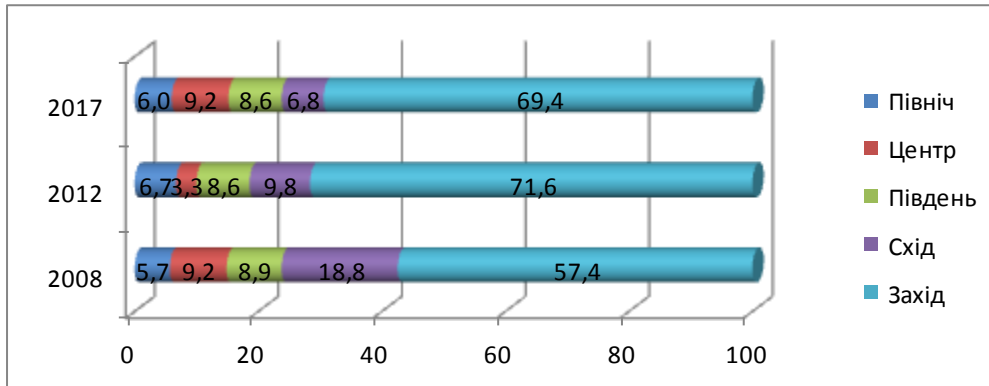
¹²⁶Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи – Будапешт МОП, 2013. – С. 37

походять із Західної економічної зони (табл. 3.6). Найменші частки вихідців із західних областей зафіксовано у Португалії (54,2%) та Російській Федерації (57,4%), найбільшу (95,2%) – у Чеській Республіці.

Рисунок 3.9.

Динаміка територіальної диференціації зовнішньої трудової міграції населення України, %

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Серед мігрантів, які за даними ОТМ- 2017, працювали у Португалії, кожен третій (34,5%) проживав до виїзду у Центральній економічній зоні, і кожен десятий (11,3%) – на Півдні.

Респонденти, які працювали в Росії, представляли за кордоном всі економічні зони України: 15,6% з них походили зі Сходу; 10,9% – з Центру; 9,6% – з Півдня, 6,5% – з Півночі.

Таблиця 3.6.

Динаміка територіальної диференціації зовнішньої трудової міграції населення України залежно від країни працевлаштування мігрантів, %

	Північ			Центр			Південь			Схід			Захід		
	2008	2012	2017	2008	2012	2017	2008	2012	2017	2008	2012	2017	2008	2012	2017
Польща	-	3,3	7,7	10,0	0,6	10,9	10,5	2,3	6,8	4,0	-	0,9	75,5	93,8	73,7
Російська Федерація	6,4	10,3	6,5	10,8	4,6	10,9	12,1	9,9	9,6	32,8	20,0	15,6	37,9	55,2	57,4
Італія	7,0	-	-	2,0	5,8	5,8	3,2	7,0	7,4	6,5	1,7	7,6	81,3	85,5	79,2
Чеська Республіка	0,3	4,2	0,8	7,5	2,5	-	1,8	-	-	2,6	-	4,0	87,8	93,3	95,2
Португалія	-	34,1	-	11,8	7,8	34,5	2,6	-	11,3	-	-	-	85,6	58,1	54,2
Угорщина	-	-	17,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	100,0	100,0	82,5

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Отже, поступово зростає частка вихідців із Західної економічної зони серед працюючих у Російській Федерації (37,9% – 2008 р.; 55,2% – 2012 р.; 57,4% – 2017 р.); паралельно зменшується їхня частка серед працюючих у Португалії. Розподіл трудових мігрантів, які працювали в Італії та Чеській республіці, за територіальним походженням є стабільним. Істотно змінився склад українських заробітчан в Угорщині: якщо за даними ОТМ-2008 і ОТМ-Національна доповідь

2012 майже всі перед міграцією мешкали в Західному регіоні, то за даними ОТМ-2017, 17,5% походили з Північної економічної зони. Більшість працюючих у Польщі походять із Західного регіону: ОТМ-2008 – 75,5%, ОТМ-2012 – 93,8%, ОТМ-2017 – 73,7%.

Дослідження потенційних міграцій також виявило яскраві регіональні відмінності. Передусім привертає увагу найвище представництво у внутрішніх міграціях мешканців Східного регіону: серед всіх, хто хотів би переїхати до іншого району України, найбільше є жителів сходу – 47,6% та центру країни – 30,8%. Частка жителів півдня становить тільки 9,6%, а заходу – 12,0%. Те що, майже половина жителів сходу хотіла би переміститися в інші регіони можна пояснити близькістю їхнього нинішнього проживання до лінії фронту в Донбасі. В Російському напрямі найбільше зацікавлені мешканці Східного регіону – звідти до Росії збираються виїхати 8,1% потенційних трудових мігрантів (табл. 3.7), а частка цього регіону у складі всіх потенційних трудових мігрантів, орієнтованих на РФ, сягає 68,7%.

Таблиця 3.7.

**Розподіл потенційних мігрантів, за регіоном проживання та напрямом
можливої міграції, %**

Напрямок міграції	Захід	Центр	Південь	Схід
До іншої місцевості в Україні	4,5	6,7	7,2	11,9
До Росії	0,5	1,8	3,6	8,1
До інших республік	1,3	1,8	6,2	1,6
За кордон колишнього СРСР	11,2	17,6	7,8	10,5
Ще не знаю куди	21,9	22,3	15,5	25,2
Ніколи і нікуди не виїжджав би	60,1	49,7	60,0	42,7
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Переїзд до інших республік колишнього СРСР обирає невелика частка жителів нашої країни. У цьому міграційному напрямі виділяється південний регіон, мешканцям якого прагнення їхати до колишнього СРСР притаманне в 3-4 рази частіше за інші регіони

Найбільш чисельні регіональні групи потенційних трудових мігрантів збираються їхати за кордони колишнього СРСР. Найчисельнішою групою є вихідці із центру країни – майже. 18% опитаних, найменшою – з півдня – лише 8%.

Мешканці Західного регіону (як і Південного) найчастіше нікуди не збираються їхати (по 60%), а найменше тих, хто нікуди не збирається їхати, серед жителів сходу – 43%.

Освітній склад мігрантів. За даними ОТМ, рівень освіти українських трудових мігрантів є невисоким: найбільше у складі мігрантів представлено

особи із професійно-технічною освітою (33,9%), тоді як у складі зайнятого населення України таку освіту мали 26,2%¹²⁷.

Таблиця 3.8.

Розподіл трудових мігрантів, за рівнем освіти, %

Рівень освіти	2005-2008	2010-2012	2015-2017
Повна вища	13,9	15,4	16,4
Базова або неповна вища	17,3	15,1	17,1
Професійно-технічна	...	...	33,9
Повна загальна середня	59,0	64,9	30,1
Базова загальна середня або початкова загальна	9,8	4,6	2,5

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017¹²⁸

Серед українських трудових мігрантів поступово зростає частка осіб із повною вищою освітою: від 13,9% (ОТМ-2008) до 16,4% (ОТМ-2017). Втім отримані дані відповідають загальноукраїнській тенденції зростання частки осіб з повною вищою освітою серед усього зайнятого населення країни: 23,8% у 2008 р.¹²⁹, 27,1% у 2011 р.¹³⁰ та 32,3% у 2016 р.¹³¹ Рівень залучення цієї категорії до трудових міграцій залишається стабільним – приблизно 4%.

Поступово зростає у складі трудових мігрантів частка чоловіків із повною вищою освітою: 11,0% за даними ОТМ-2008, 13,9% за даними ОТМ-2012, 17,5% за даними ОТМ-2017 (вперше частка чоловіків із вищою освітою перевищила аналог жінок). В той же час, в Україні зайняті жінки працездатного віку традиційно мають вищий рівень освіти. Частка жінок з повною вищою освітою становила 26,2% у 2008 р.¹³², 29,9% у 2011 р.¹³³ та

¹²⁷ Економічна активність населення України у 2016 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2017. – 205 с. – С. 53.

¹²⁸ Зовнішня трудова міграція населення України: Звіт. – К., 2009. – 120 с.; Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт: МОП, 2013. – 96 с.; Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с.

¹²⁹ Економічна активність населення України у 2008 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 228 с. – С. 68.

¹³⁰ Економічна активність населення України у 2011 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2012. – 203 с. – С. 58.

¹³¹ Економічна активність населення України у 2016 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2017. – 205 с. – С. 53.

¹³² Економічна активність населення України у 2008 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2009. – 228 с. – С. 69.

¹³³ Економічна активність населення України у 2011 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2012. – 203 с. – С. 59.

35,5% у 2016 р.¹³⁴ (проти 21,5%, 24,4% та 29,2% чоловіків відповідно). Отже, освіченіші чоловіки більше налаштовані на міграцію, ніж жінки.

Таблиця. 3.9.

Розподіл трудових мігрантів, за рівнем освіти та статтю, %

Рівень освіти	2005-2008		2010-2012		2015-2017	
	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки
Повна вища	19,7	11,0	18,3	13,9	13,6	17,5
Базова або неповна вища	19,1	16,5	25,3	9,8	25,0	13,7
Професійно-технічна	...	...	...	...	27,0	36,8
Повна загальна середня	52,1	62,4	52,7	71,2	30,8	29,8
Базова загальна середня або початкова загальна	9,1	10,1	3,7	5,1	3,6	2,2

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Трудові мігранти з міст традиційно мають вищий рівень освіти, ніж мешканці сільської місцевості. Наприклад, згідно з результатами всіх трьох модульних обстежень, частка осіб з повною вищою освітою серед заробітчан з міст у 2,5-3 рази вища за частку осіб цієї групи з сільської місцевості. Це відповідає загальній тенденції серед всього населення працездатного віку в Україні.

Таблиця. 3.10.

Розподіл трудових мігрантів, за рівнем освіти та місцем проживання до виїзду, %

Рівень освіти	2005-2008		2010-2012		2015-2017	
	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість	міські поселення	сільська місцевість
Повна вища	19,9	6,7	24,9	7,4	23,0	9,5
Базова або неповна вища	21,1	12,8	19,0	11,9	21,5	12,5
Професійно-технічна	...	...	...	...	35,9	31,8
Повна загальна середня	52,5	66,7	52,2	75,5	18,7	41,8
Базова загальна середня або початкова загальна	6,5	13,8	3,9	5,2	0,9	4,4

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017¹³⁵

¹³⁴ Економічна активність населення України у 2016 році: Статистичний збірник. –К.: Державний комітет статистики України, 2017. – 205 с. – С. 54.

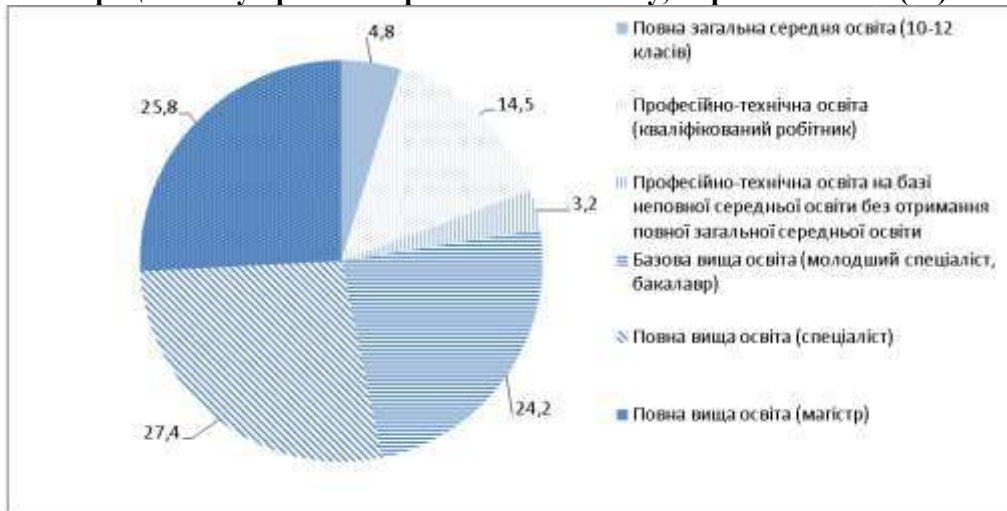
¹³⁵ Зовнішня трудова міграція населення України: Звіт. – К., 2009. – 120 с.; Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт: МОП, 2013. – 96 с.; Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с.

Рівень освіти трудових мігрантів у конкретній країні працевлаштування залежить переважно від галузі, у якій зайняті українські заробітчани, та специфіки їхньої праці (див. додаток 10.4). Високим рівнем освіти відрізняються трудові мігранти в Іспанії та Італії – частка заробітчан із вищою освітою (повною, базовою або неповною) становила в Іспанії майже 50%, а в Італії – майже 40%. Найбільша частка українських трудових мігрантів з професійно-технічною освітою була зафіксована у Польщі (45,5%), Фінляндії (39,8%) та Білорусі (39,1%).

За результатами дослідження «Моніторинг міграції в Україні: вимушена та трудова мобільність» (2016 р.), що включало опитування українських трудових мігрантів, які залишили Україну після 2014 року і працювали у країнах Європейського Союзу, частка осіб з професійно-технічною освітою серед заробітчан була значно нижчою, ніж за даними ОТМ, - 14,5%, а частка осіб з вищою освітою, навпаки, значно вищою: 27,4% мали дипломи спеціаліста, а 24,2% – магістра або бакалавра/молодшого спеціаліста (рис. 3.10). Опитані у ході дослідження експерти¹³⁶, висловили думку, що в Україні спостерігається зростання міграції освіченої молоді.

Рисунок 3.10.

Українські трудові мігранти, які залишили Україну після 2014 року і працювали у країнах Європейського Союзу, за рівнем освіти (%)

Джерело: розраховано за даними «Моніторинг міграції в Україні: вимушена та трудова мобільність»

Проте, масового виїзду молоді з вищою освітою на заробітки не спостерігається. Переважно у трудовій міграції беруть участь особи з професійно-технічною та повною загальною середньою освітою. Інтенсивність трудових міграцій осіб з повною вищою освітою не перевищує 4%.

¹³⁶ Ukrainian Migration in Times of Crisis: Forced and Labour Mobility / Душан Дрбохлав, Marta Jaroszewich (editors). Prague, 2016. – P. 51.

Однак найчастіше потенційні наміри емігрувати притаманні особам із першим ступенем вищої освіти: 31,7% декларують бажання виїхати за кордон, а 2,7% - до іншої місцевості України (табл. 3.11). Найнижчий рівень мобільності закономірно притаманний особам з початковою і неповною середньою освітою.

Таблиця 3.11.

Напрями можливої міграції населення України, за рівнем освіти, %

Напрямок міграції	Початкова, неповна середня	Середня загальна	Середня спеціальна	Перший ступінь вищої освіти	Повна вища освіта
До іншої місцевості в Україні	1,2	6,8	8,6	12,7	7,8
До Росії	5,8	5,4	3,6	2,7	3,0
До інших республік	3,5	1,4	2,3	0,9	2,3
За кордон колишнього СРСР	8,1	12,5	9,6	15,4	18,0
Ще не знаю куди	10,5	18,6	21,9	26,4	25,7
Ніколи і нікуди не виїжджав би	70,9	55,2	54,0	41,8	43,2
Разом	100%	100%	100%	100%	100%

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Найбільше людей, які хочуть переїхати до Росії, мають невисоку освіту. З осіб з початковою і неповною середньою освітою хочуть виїхати у цю країну 5,8% і із загальною середньою освітою – 5,4%. Незначна кількість людей з кожної освітньої групи хотіли б переїхати до інших колишніх республік СРСР. Їхня кількість коливається від 1,0% до 3,5%. Причому найбільша група в 3,5 відсотки має найнижчий рівень освіти. Можна припустити, що це люди похилого віку, які хочуть повернутися на свою батьківщину, до своїх родичів.

Найбільш популярним напрямом міграції у наші дні є виїзд у країни, що знаходяться за межами колишнього СРСР. Найбільше на такі переїзди налаштовані особи із повною вищою освітою. Серед цієї освітньої групи нараховується 18% тих, хто хотів би мігрувати за кордони колишнього СРСР. Трохи менше потенційних мігрантів, що мають перший ступінь вищої освіти, збираються виїхати у далеке зарубіжжя – 15%. Країни за межами колишнього СРСР приваблюють навіть 8% людей з початковою і неповною середньою освітою.

Серед осіб, які ще не визначилися з напрямом міграції, по 26% з них мають перший ступінь вищої освіти і повну вищу освіту. У групу з невизначеною позицією також входять 22% осіб із середньою спеціальною освітою і 19% із середньою загальною освітою. Найбільш іммобільними є люди з початковою і неповною середньою освітою. 71% з них заявили, що ніколи і нікуди не виїжджали б із свого місця проживання.

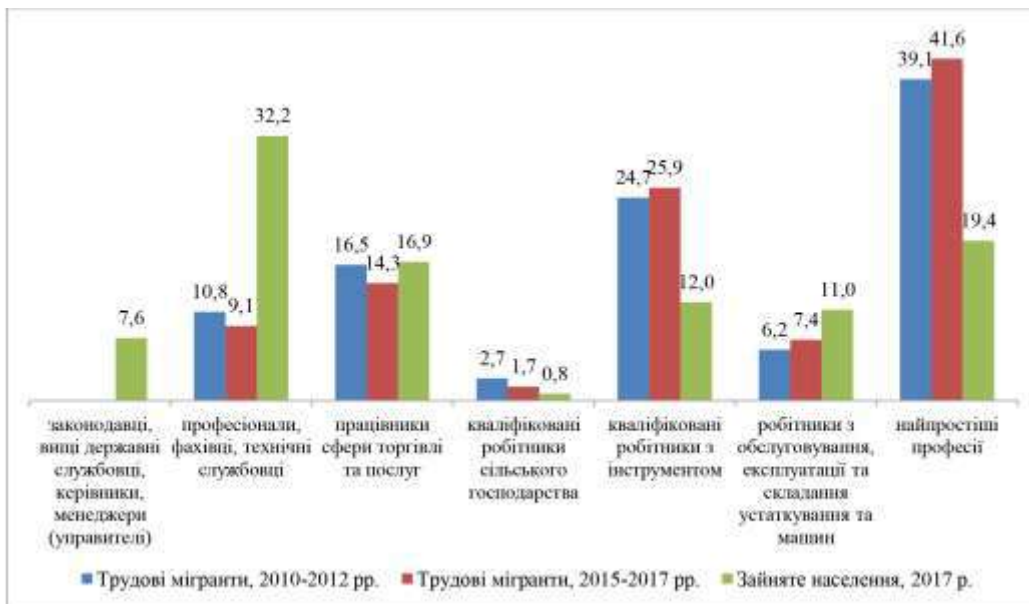
Співставлення результатів опитувань трудових мігрантів та моніторингу міграційних намірів населення України свідчить, що, не

зважаючи на декларування прагнення мігрувати, особи з вищою освітою меншою мірою схильні втілювати свої міграційні плани у життя, ніж громадяни з професійно-технічною та повною загальною середньою освітою.

Професійний склад мігрантів. Результати ОТМ свідчать, що мігранти, здебільшого, не конкурують у країнах призначення з місцевим населенням за престижні вакансії на ринку праці, а обіймають менш привабливі робочі місця: відносна більшість українських трудових мігрантів (41,6%) працюють на робочих місцях, що не вимагають кваліфікації, 25,9% є кваліфікованими робітниками з інструментом, лише 9,% - професіоналом, фахівцем або технічним службовцем (рис. 3.11).

Рисунок 3.11.

Розподіл трудових мігрантів та зайнятого населення України за професійними групами, %

Джерело: ОТМ-2012, ОТМ-2017, Опитування населення з питань економічної активності населення 2017 р.

Порівняно із населенням, зайнятим на вітчизняному ринку праці, серед трудових мігрантів частка професіоналів, фахівців та технічних службовців є більш, ніж у 3,5 рази меншою, а така професійна група, як законодавці, вищі державні службовці, керівники, менеджери (управителі) – із зрозумілих причин відсутня зовсім. Натомість частка кваліфікованих робітників (у сільському господарстві та з інструментом) і представників найпростіших професій серед мігрантів у 2,1-2,2 рази більша. Такі відмінності структури трудових мігрантів та зайнятого населення України за професійними групами є ще одним свідченням переважної зайнятості мігрантів на непрестижних роботах (рис. 2.18).

Українці, які мають робітничі професії, в результаті міграції за кордон, зазвичай, зберігають або навіть підвищують свій кваліфікаційний статус, тоді як представники професій, пов'язаних переважно з розумовою працею, змушені займатися менш кваліфікованими роботами.

В цілому до виїзду за кордон мали роботу 57,7% загальної чисельності українських трудових мігрантів – це 736,3 тис. осіб. З них 22,0% працювали в Україні як професіонали, фахівці, технічні службовці, а ще 17,1% – як працівники сфери торгівлі та послуг. При цьому тільки 29,2% представників першого контингенту і 25,4% представників другого контингенту працювали за кордоном на посадах тих же професійних груп, тоді як відповідно 33,7% і 58,2% представників цих двох контингентів – працювали за кордоном як представники найпростіших професій (див. додаток 10.5). При цьому з числа мігрантів, які в Україні працювали як кваліфіковані робітники з інструментом (це 29,7% зайнятих до виїзду мігрантів), 2/3 зберегли приналежність до тієї ж професійної групи при працевлаштуванні за кордоном. З тих, хто до виїзду працював як працівник з обслуговування, експлуатації та складання устаткування та машин (10,1% зайнятих до виїзду) або як кваліфікований працівник сільського господарства (1,5%) – більшість зберегли свій професійний статус за кордоном або стали працювати як кваліфіковані працівники з інструментом. Найпростішими професіями займалися до виїзду 19,6% зайнятих в Україні мігрантів – з них 2/3 після переїзду продовжували працювати як представники найпростіших професій, інші займалися більш кваліфікованою діяльністю.

ОТМ-2017

За даними ОТМ-2017, лише трохи більше чверті українських заробітчани мали за кордоном роботу згідно кваліфікації, отриманій в Україні (рис. 3.12). Натомість понад третина заробітчани працювали на роботах, які кваліфікації не потребують.

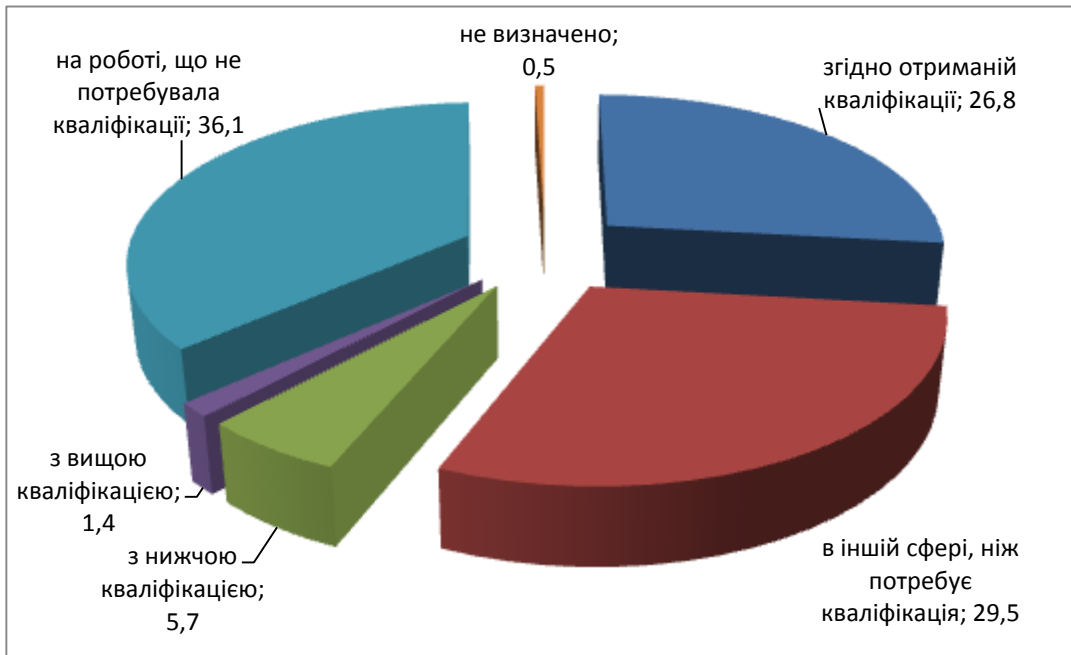
Близько 2/3 українських мігрантів, працюючи за кордоном, виконували низькокваліфіковані роботи, причому суттєвих зрушень у рівні кваліфікованості праці протягом перебування мігрантів в країнах-реципієнтах не спостерігається. При цьому якщо під час перебування в Україні (як до, так і після виїзду) високоосвічені мігранти рідко були залучені до низькокваліфікованих робіт, то за кордоном вони займалися низькокваліфікованою працею частіше, ніж особи з середнім рівнем освіти. Кваліфікованими роботами, не пов'язаними з ручною працею, займалися за кордоном лише 3% українських трудових мігрантів.

TEMPER

Рисунок 3.12.

Розподіл трудових мігрантів, за відповідністю роботи за кордоном кваліфікації, отриманій в Україні, 2015-2017 рр., %

Джерело: ОТМ-2017

Мігранти-чоловіки мали за кордоном роботу згідно отриманій кваліфікації утричі частіше, ніж жінки, городяни – у півтора рази частіше за селян. Загалом понад половина українських мігранток-жінок займалися в країнах-реципієнтах роботами, які не потребували кваліфікації. Найчастіше наші громадяни працювали згідно отриманій кваліфікації у США та Ізраїлі, в іншій сфері, ніж потребує кваліфікація – в Португалії та Фінляндії, на роботах, які не потребують кваліфікації – в Італії, Білорусі, Фінляндії та Польщі.

Більшість мігрантів працювали за кордоном як наймані працівники. Зокрема на підприємствах, установах, організаціях у 2015-2017 рр. за даними третього загальнонаціонального опитування було зайнято 62,5% трудових мігрантів, а у домогосподарствах громадян інших держав - 25,9%. Разом з тим, 11,6% мігрантів здійснювали підприємницьку діяльність у якості самозайнятих, причому порівняно з 2010-2012 рр. їх частка зросла більш як у півтора рази. Тобто все більше мігрантів освоюється за кордоном і переходить від найманої праці до підприємницької діяльності. Це ще раз свідчить, що контингент мігрантів значною мірою формується за рахунок активних людей, готових вирішувати посталі проблеми власними зусиллями. Найбільший відсоток самозайнятих спостерігався серед представників західного регіону – 15,5%.

63% зворотних мігрантів, які на момент опитування були найманими працівниками, працювали по поверненні на приватних підприємствах і 32% - на державних підприємствах. Серед найманих працівників з числа немігрантів відповідні частки становлять 47% та 47%.

Цей факт є красномовним з огляду на те, що загалом в Україні ще повністю не подолані патерналістські орієнтації населення, які були панівними в радянський період. Зазвичай серед українських громадян зайнятість в приватній компанії асоціюється з високими заробітками, але й високим ризиком втрати роботи, відсутністю (або мінімальним рівнем) соціальних гарантій. Натомість робота на державному підприємстві зазвичай розглядається як стабільна зайнятість з високим рівнем соціальної захищеності, але меншою заробітною платою. Відповідно вища частка мігрантів серед зайнятих на приватних підприємствах пояснюється тим, що ця група населення менше сподівається на допомогу держави, більшою мірою орієнтується на власні сили і готова ризикувати задля досягнення прийняттого рівня добробуту.

Опитування, проведене в рамках проекту TEMPER

Найпоширенішими видами економічної діяльності українських заробітчан є будівництво (38,6% від загалу), діяльність домашніх господарств (16,4%), сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство (13,8%). Іншими сферами, де головним чином працювали трудові мігранти були промисловість (11,2%), а також оптова й роздрібна торгівля, ремонт автотранспортних засобів (9,0%).

Основними сферами зайнятості трудових мігрантів із Закарпатської області за кордоном є будівництво (55%), сфера послуг (30%), сільське господарство (9%), промисловість (5%), охорона здоров'я (2%). При цьому 79% заробітчан оцінюють умови праці як задовільні.

Разом з тим, 9% опитаних заробітчан є спеціалістами вищої категорії та до виїзду на заробітки працювали у сфері охорони здоров'я, освіти, культури та у фінансовій сфері. Таким чином в області відбувається процес відтоку мізків, що здійснює негативний вплив на її соціально-економічний розвиток.

Закарпатський регіональний Центр соціально-економічних та гуманітарних досліджень НАН України¹³⁷

Розподіл мігрантів за видами економічної діяльності суттєво варіює в залежності від статі та країни перебування. Так, українські трудові мігранти-чоловіки зайняті переважно на будівництві (рис. 3.13), цей вид економічної діяльності є домінуючим серед чоловіків, працюючих у

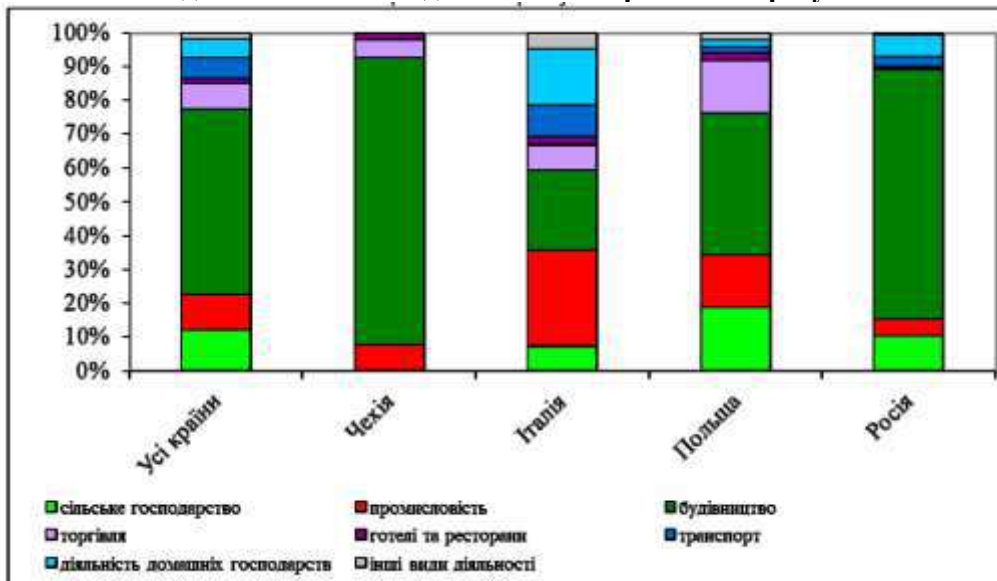
¹³⁷ Регулювання трудовіграційних процесів в транскордонному регіоні: монографія / за заг. ред. д.е.н., проф. Пітюлича М.І.; [М.І. Пітюлич, В.В. Гоблик, Т.Д. Щербан та ін.] – Мукачево: Вид-во МДУ, 2015. – 150 с.

Чеській Республіці, Російській Федерації, а також у Португалії та Угорщині.

Для українців-чоловіків, які працюють у Білорусі, будівництво є однією з двох основних сфер діяльності поряд із сільським господарством, підвищена частка зайнятих у сільському господарстві фіксується також серед мігруючих до Фінляндії та Польщі. Серед українських чоловіків, що працюють у Польщі, досить високою також є частка зайнятих у промисловості та торгівлі, в Італії – у промисловості та в діяльності домашніх господарств, в Ізраїлі та Угорщині – у торгівлі, у США та Німеччині – на транспорті.

Рисунок 3.13.

**Розподіл трудових мігрантів-чоловіків,
за видами економічної діяльності та країнами перебування**

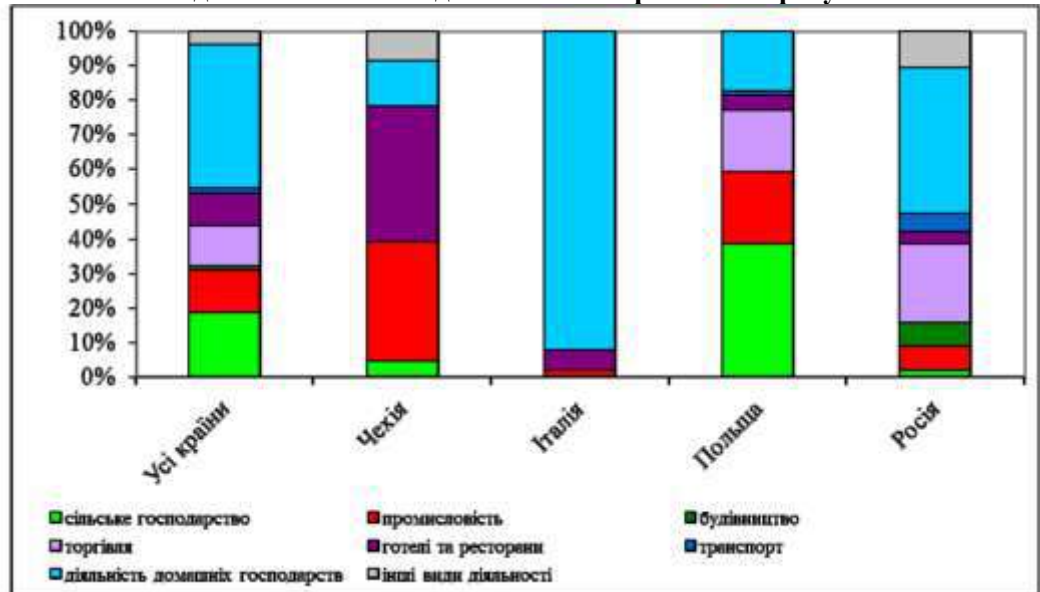

Джерело: ОТМ-2017

Структура зайнятості українських мігранток-жінок варіює по країнах перебування більш суттєво (рис. 3.14). Основними видами діяльності наших співвітчизниць в зарубіжних країнах є робота в якості домашньої прислуги (з чотирьох основних країн-реципієнтів особливо поширена в Італії та Росії), сільське господарство (особливо в Польщі), промисловість (у Чехії та Польщі), торгівля (переважно в Російській Федерації та Польщі), діяльність готелів та ресторанів (головним чином у Чеській Республіці).

Рисунок 3.14.

**Розподіл трудових мігрантів-жінок,
за видами економічної діяльності та країнами перебування**

Джерело: ОТМ-2017

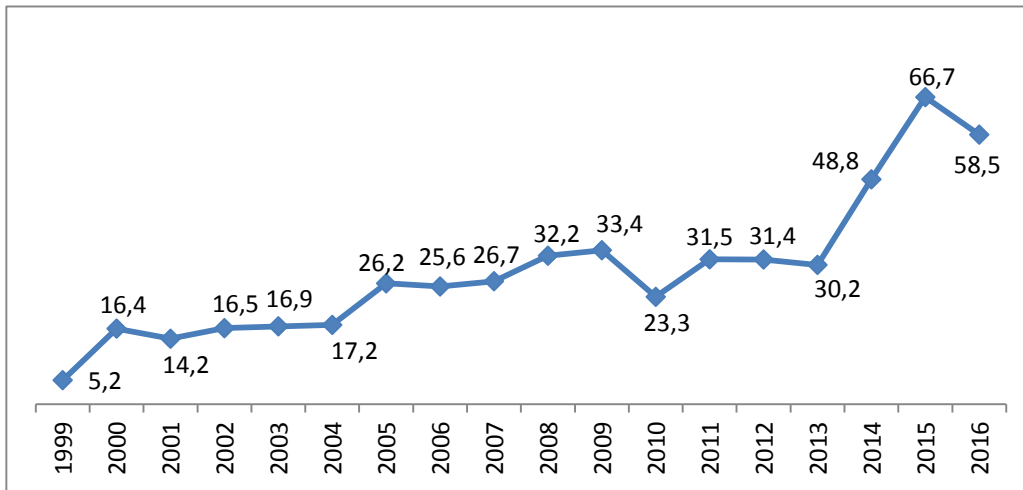
При цьому порівняно з даними ОТМ 2012 р. частка заробітчан, зайнятих у будівництві та діяльності домашніх господарств зменшилася, а частка зайнятих у промисловості та сільському господарстві – навпаки, зросла. Тобто, новий сплеск зовнішньої трудової міграції після подій 2014 р. призвів до збільшення різноманітності сфер прикладання праці наших громадян за кордоном.

3.3 Освітня міграція¹³⁸

За даними ЮНЕСКО¹³⁹, суттєве – майже дворазове – збільшення кількості українських студентів в інших країнах відбулося після 2013 року і у 2015 році сягнуло свого піку (66,7 тис. осіб). Станом на 2016 рік, чисельність українських студентів за кордоном дещо зменшилася, однак це може бути пов'язано з неповнотою даних (рис. 3.15).

Рисунок 3.15.

Кількість українських студентів за кордоном (тис. осіб), 1999-2016 рр.

Джерело: побудовано за даними UNESCO.

Особливу увагу статистичним даним щодо освітньої міграції приділяють країни, які надання освітніх послуг іноземним студентам визначили однією з галузей економіки: США, Австралія, Велика Британія, Гонконг (Китай), Сінгапур, Малайзія. В Україні відсутня статистика щодо громадян, які навчаються за кордоном, як й інформація про те, яка кількість з них повертається на батьківщину після завершення навчання.

¹³⁸ У науковій вітчизняній літературі використовуються різні терміни для позначення освітньої міграції: «навчальна міграція», «учбова міграція», «студентська мобільність» тощо. Для англійської літератури характерно використання терміну «студентська міграція» («student migration»). Наприклад, Управління статистики Великої Британії (Office for Statistics Regulation) запровадило термін «довготермінова студентська імміграція» для позначення мігрантів, які прибувають до країни для формального навчання на 12 місяців або довше. Таким чином, цей термін містить два важливі аспекти: тривалість перебування в країні не менше року (що є характеристикою довготривалої міграції) та навчання як мету.

Для позначення явища виїзду з України з метою отримання освіти доцільним видається використання терміну «освітня міграція». Це дозволить охопити не лише студентів, але й учнів та аспірантів, для яких в англійській мові використовується слово «студент». Втім, саме студенти складають найбільшу групу у навчальній міграції з України.

¹³⁹ Inbound Internationally Mobile Students by Country of Origin [Електронний ресурс]. // UNESCO: офіц. сайт. – Режим доступу: http://uis.unesco.org/indicator/edu-mobility-in-country_

Освітня міграція зазвичай оцінюється як позитивне явище для країни походження студентів¹⁴⁰: це підвищення якості освіти, отримання доступу до більш широкого вибору курсів та дисциплін, налагодження соціальних контактів та вивчення/удосконалення іноземної мови тощо. Проте українська молодь розглядає освітню міграцію, головним чином, як один з шляхів еміграції, своєрідний соціальний ліфт¹⁴¹, що дає можливість вийти на ринок праці країн ЄС.

Популяризація навчання за кордоном активно проводиться закордонними ЗВО та фірмами-посередниками на території України у школах, громадському транспорті, виставках освіти. До цього додається загальне поширення переконаності в кращому житті за кордоном. В результаті, іноземна освіта стає чимось бажаним, попри переваги та недоліки, які з цим пов'язані. Наприклад, за даними дослідження МІОК¹⁴², дві третини студентів «Київського політехнічного інституту» (далі «КПІ») та «Львівської політехніки» хотіли б навчатися за кордоном. Але це доволі абстрактна настанова; оцінює таку можливість як реальну значно менша частка опитаних: 9,0% студентів «КПІ» та 15,9% студентів «Львівської політехніки». Серед найбільш бажаних для навчання країн студенти назвали Польщу, Німеччину, Велику Британію, США. При цьому студенти «Львівської політехніки» тяжіють до Польщі та Великої Британії (29,4% та 29,0% відповідно), а студенти «КПІ» – до Німеччини та США (45,8% та 25,9%). Втім, серед усіх країн найбільш реальну можливість для навчання більшість опитаних незалежно від ЗВО бачать у Польщі: 49,8% студентів «КПІ» та 67,8% студентів «Львівської політехніки». Дається взнаки територіальна близькість, відсутність мовного бар'єру, невисока вартість навчання і проживання, поширення пільгових та безкоштовних програм.

Зрозуміло, що фактичний розподіл українських студентів за країнами набуття освіти істотно відрізняється від бажаного – на вибір країни і конкретного навчального закладу для отримання іноземного диплому впливають різноманітні фактори, що у своїй сукупності визначають доступність закордонної освіти. До 2014 року Російська Федерація була лідером серед країн, які приймають на навчання студентів з України. Зрозуміло, що з початком збройного конфлікту відбулася переорієнтація, і на перше місце вийшла Польща, хоча РФ утримує друге місце з великим відривом від Німеччини, що посідає третє місце за кількістю українських студентів (табл. 3.12).

---

¹⁴⁰ Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. OECD and IBRD/The World Bank. 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>.

¹⁴¹ Лібанова Е.М. Зовнішні трудові міграції українців: масштаби, причини, наслідки // Демографія та соціальна економіка. – 2018. – № 2 (33). – С. 24.

¹⁴² Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс] / І. Ключковська, О. П'ятковська. – Львів, 2017. – 30 с. – Режим доступу: <http://miok.lviv.ua/>

Таблиця 3.12.
Країни з найбільшою кількістю студентів з України (тис. осіб),
2013-2016 роки

Країни / Роки	Польща	РФ	Німеччина	Чехія	Італія	США	Франція	Угорщина	Австрія
2013	9,5	...	5,4	1,8	1,9	1,4	1,1	1,3	1,0
2014	14,7	12,0	5,6	2,1	2,1	1,4	1,1	1,2	0,9
2015	22,5	21,8	5,8	2,3	2,4	1,5	1,2	0,9	1,1
2016	29,2	22,4	...	...	...	...	...	1,1	1,2

Джерело: Побудовано за даними UNESCO.

Статистичні дані щодо українських громадян, які навчаються в аспірантурі за кордоном (програми PhD), є обмеженими. За даними CEDOS¹⁴³, у 2015/2016 навчальному році кількість українських PhD-студентів становила 1600 осіб. Основними країнами отримання наукового ступеню для українців були Німеччина (525 осіб), Польща (380 осіб), Чехія (223 особи), Франція (201 особа), Швейцарія (105 осіб). Проте дані щодо аспірантів у США, Великій Британії та Канаді залишилися невідомими через платний доступ до інформації.

Освітня міграція приносить набагато більше переваг країнам-реципієнтам, ніж країнам-донорам. По-перше, ринок надання освітніх послуг є швидко зростаючим та прибутковим. Так, кількість іноземних студентів у світі сьогодні сягає майже 5 млн. осіб¹⁴⁴, що вдвічі перевищує показник 2000 року, та втричі – 1990. Фінансові надходження від іноземних студентів є вагомою складовою національних бюджетів. Наприклад, за даними Бюро статистики Австралії, у 2017 році від іноземних студентів до економіки країни надійшов 31 млрд. дол. США¹⁴⁵. У США надходження від іноземних студентів у 2016-2017 навчальному році становили 36,9 млрд. дол. США, крім того понад 450 тис робочих місць створено або підтримано за рахунок іноземних студентів¹⁴⁶.

По-друге, країни-сусіди України, приймаючи іноземних студентів,

¹⁴³ Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс] // CEDOS. 19 грудня 2017. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

¹⁴⁴ Measuring up: Global market share and national targets in international education. April 2017 [Електронний ресурс] // ICEF (International Consultants for Education and Fairs): офіц. сайт. – Режим доступу: <http://monitor.icef.com/2017/04/measuring-global-market-share-national-targets-international-education/>

¹⁴⁵ International students contribute \$31 billion to Australian economy. February 15, 2018 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ststephenscollege.com.au/blog/international-students-contribute-31-billion-to-australian-economy>.

¹⁴⁶ NAFSA International Student Economic Value Tool [Електронний ресурс] // NAFSA: Association of International Educators: офіц. сайт. – Режим доступу: https://www.nafsa.org/Policy_and_Advocacy/Policy_Resources/Policy_Trends_and_Data/NAFSA_International_Student_Economic_Value_Tool/

підтримують власну систему освіти, яка потерпає через брак абітурієнтів внаслідок відпливу молоді до більш розвинутих країни та загального скорочення чисельності молоді в країні через тривалу консервацію народжуваності на низькому рівні.

По-третє, освітня міграція використовується для залучення молодих, висококваліфікованих та вже достатньо інтегрованих працівників до місцевих ринків праці. З цією метою, випускникам надаються широкі можливості шукати роботу за фахом після отримання диплому у країні навчання.

Яскравим прикладом використання зазначених переваг від освітньої міграції є Польща, яка активно залучає студентів з України. Польща сьогодні є країною з найбільшою кількістю українських студентів. За даними Центрального статистичного офісу Польщі¹⁴⁷, у 2016/2017 навчальному році у польських вищих навчальних закладах навчалося 35,6 тис українців. Від початку збройного конфлікту на Донбасі кількість студентів з України збільшилася більше ніж вдвічі, а тільки за останній навчальний рік – майже на 5 тис. осіб.

Популярність польських ВУЗів має кілька пояснень: на території України проводиться агресивна рекламна компанія, а умови вступу є надзвичайно ліберальними. В деяких випадках подача документів не вимагає особистої присутності, а відбувається онлайн на сторінці навчального закладу. Крім того, польські ЗВО часом не вимагають знання польської мови, пропонуючи річні мовні курси під час першого року навчання. Хоча й мовні курси, й навчання у польських ЗВО є платним (окрім власників «карти поляка»), студентська віза дозволяє працювати в Польщі. При цьому більшість українських студентів¹⁴⁸ навчаються у приватних польських навчальних закладах, які не мають високих рейтингів і не надають якісної освіти. Таким чином, ще одним поясненням зростання попиту на навчання у Польща є прагнення отримати диплом європейського ЗВО для подальшого працевлаштування в країнах ЄС.

Попри очевидні переваги від залучення українських студентів для польської економіки та системи освіти, стрімке зростання їхньої чисельності (наразі українські студенти становлять половину всіх іноземних студентів в Польщі) викликає подекуди незадоволення у польському суспільстві. «Українізація вищої освіти»¹⁴⁹, як називають цю тенденцію в Польщі,

---

¹⁴⁷ Малиновська О.А. Сучасна міграція українців до Польща та пов'язані з нею виклики. Аналітична записка. 2018 [Електронний ресурс] // Національний інститут стратегічних досліджень: офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/files/migrats_Pol-fbd2a.pdf.

¹⁴⁸ Стадний Є. Українські студенти за кордоном: факти та стереотипи [Електронний ресурс] // CEDOS. 19 грудня 2017. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/articles/ukrainski-studenty-za-kordonom-fakty-ta-stereotypy>.

¹⁴⁹ Jozwiak I., Piechowska M. Crisis-driven Mobility between Ukraine and Poland. What Does the Available Data (Not) Tell Us [Електронний ресурс]. // CMR Working Papers. – 2017. – # 99 (157). – Режим доступу: <http://www.migracje.uw.edu.pl/publikacje/crisis-driven-mobility-between-ukraine-and-poland-what-does-the-available-data-not-tell-us/>

спричиняє зростання негативного ставлення з боку місцевих студентів та навіть акції протесту.

Освітня міграція українців до Чехії має дещо інші ознаки¹⁵⁰, хоча також розглядається як можливість подальшої еміграції з України. Так, чеська освіта характеризується високою якістю, а для безкоштовного навчання необхідно мати достатній рівень володіння чеською мовою. Внаслідок цього, потік бажаючих навчатися в Чехії не є таким масовим, як у Польщі: українські студенти становлять лише 7% іноземних студентів країни.

Перетворення освітньої міграції на етап еміграції є одним з найбільших її негативних наслідків для країни походження студентів. Хоча систематичні данні щодо взаємозв'язку студентської мобільності та імміграції відсутні¹⁵¹, приклади окремих країн доводять позитивну кореляцію¹⁵². Так, в Канаді за приблизними оцінками від 15% до 20% колишніх іноземних студентів живуть та працюють в країні; у Новій Зеландії 13% іноземних студентів, які навчалися у період 1998-2005 років, отримали дозвіл на проживання у 2006 році; у Норвегії 18% іноземних студентів, які навчалися у період 1991-2005 років, залишилися в країні; у Великій Британії у 2005 році 27% іноземних студентів працювали в країні після закінчення навчання.

Вважається, що частка іноземних студентів, які залишаються у країні навчання після отримання диплому, залежить від фаху та країни походження¹⁵³. У випадку США рівень економічного розвитку країни походження має лише частковий вплив: частка аспірантів з таких країн як Китай, Індія, Іран, Ізраїль, Греція, Аргентина, країни Східної Європи, та навіть Нової Зеландії і Великої Британії, які залишаються в США упродовж 5 років після захисту дисертацій, перевищує 50%.

За даними опитування МІОК¹⁵⁴, про бажання повернутися до України після навчання за кордоном повідомили 16,8% студентів «КПІ» та 21,2% студентів «Львівської політехніки». Але ці дані стосуються потенційних студентів закордонних ВНЗів. Дійсні студенти пов'язують своє майбутнє з Україною меншою мірою. Наприклад, опитування у Польщі показали, що повернення на Батьківщину планують не більше 13%-16% українських

¹⁵⁰ Шур М. Студентська еміграція з України: проблема чи можливість? [Електронний ресурс] // Радіо Свобода: офіц. сайт. 13 червня 2018. — Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/29288946.html>.

¹⁵¹ За винятком США, де інформація про іноземних студентів та їх подальше перебування в країні після отримання диплому збирається більш систематично.

¹⁵² Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. OECD and IBRD/The World Bank. 2007 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>.

¹⁵³ Cross-border Tertiary Education: A Way towards Capacity Development. OECD and IBRD/The World Bank. 2007. — С. 95 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6865/Cross-borderTertiaryEducation.pdf?sequence=5>.

¹⁵⁴ Міграційні настрої студентів в умовах візової лібералізації (опитування студентів НУ «ЛП» та НТУУ «КПІ») [Електронний ресурс] / І. Ключковська, О. П'ятковська. — Львів, 2017. — 30 с. — Режим доступу: <http://miok.lviv.ua/>

студентів у Пшемишлі¹⁵⁵ і лише 2% - у варшавському регіоні¹⁵⁶. В той же час, майже третина українських студентів планує залишитися в Чехії після закінчення навчання (37%).

Питанню виїзду української молоді на навчання за кордон лише нещодавно почали приділяти увагу в Україні. Бракує якісних досліджень у цій сфері та відповідної статистичної інформації. Втім, наявні дані дозволяють зробити певні висновки.

По-перше, освітня міграція має позитивні наслідки для України лише у випадку отримання українськими громадянами якісної освіти за кордоном, та їхнього повернення до України після закінчення навчання. По-друге, з боку країн-сусідів (переважно Польщі) спостерігається активна політика залучення української молоді для підтримки власної системи освіти, з перспективою використання її як замісної робочої сили. По-третє, значна частина української молоді виїжджає на навчання за кордон з метою отримати доступ до ринку праці країн ЄС та подальшої еміграції.

В таких умовах українській державі нагально необхідно звернути увагу на освітню міграцію українських громадян, і вжити відповідних заходів, зокрема:

- посилити моніторинг за якістю іноземної освіти;
- запровадити інформування українських громадян, які планують виїхати на навчання за кордон, про іноземні системи освіти та якість навчальних закладів;
- посилити співпрацю з відповідними органами країн високої концентрації українських студентів щодо попередження виникнення негативного до них ставлення;
- сприяти розвитку спільних навчальних програм на території України між українськими ЗВО та провідними навчальними закладами світу.

---

¹⁵⁵Загайкало О. Освіта в Польщі як шлях в еміграцію? <http://gazeta.dt.ua/EDUCATION/jsvita-v-polschi-yak-shlyah-v-emigraciyu>

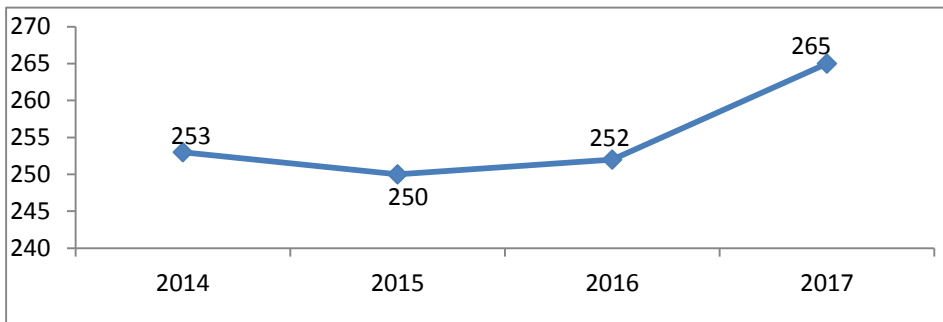
¹⁵⁶Chmielewska I., Dobroczek G., Puzynkiewicz J. A newwaveofukrainianmigrationtopoland. <https://financialobserver.eu/poland/a-new-wave-of-ukrainian-migration-to-poland>

3.4 Імміграція в Україну

Станом на кінець 2014 року, кількість іммігрантів в Україні за даними Державної міграційної служби України становила 253 тис. осіб¹⁵⁷. У 2015 році чисельність цієї групи дещо зменшилася, що ймовірно було пов'язано з військовим конфліктом на території Донецької та Луганської області, та невизначеною ситуацією в країні щодо безпеки. Проте вже на кінець 2016 року кількість іммігрантів досягла свого попереднього рівня і на кінець 2017 року зросла на 13 тис осіб, сягнувши 265 тисяч (рис. 3.16). При цьому серед осіб, які мають дозвіл на імміграцію, частина постійно в Україні не проживають – відповідний дозвіл вони оформлюють з метою вільного в'їзду або ж задля забезпечення можливості поселення в Україні і безперешкодного отримання громадянства у майбутньому.

Рисунок 3.16.

Кількість іммігрантів в Україні, 2014-2017 рр. (на кінець року, тис. осіб)

*Джерело: Показники діяльності Державної міграційної служби України у 2014-2017 роках*¹⁵⁸

Серед іммігрантів домінують представники колишніх республік СРСР і, особливо, громадяни Російської Федерації, які становлять 55,4% загалу. Інші чисельні групи – це громадяни Молдови (6,6%), Азербайджану (4,5%), Вірменії (4,3%), Грузії (3,9%), Білорусі (3,3%), В'єтнаму та Узбекистану (по 0,9%). Серед представників країн, які не входили до складу колишнього СРСР, крім В'єтнаму, найбільше нараховується громадян Туреччини, Сирії та Китаю (по 0,9% від загалу). За останні три роки чисельність іммігрантів-громадян Росії зменшилася на 6,5%, чисельність інших названих груп – зросла, особливо різко збільшилася кількість іммігрантів з Китаю та Туреччини – на 31,8 та 29,2% відповідно.

Станом на 31.12.2017 р. на обліку в ДМС перебувало майже 89 тис. іноземців та осіб без громадянства (далі – ОБГ), які мали дозвіл на тимчасове проживання. Більшість цих осіб прибули в Україну з метою навчання. На

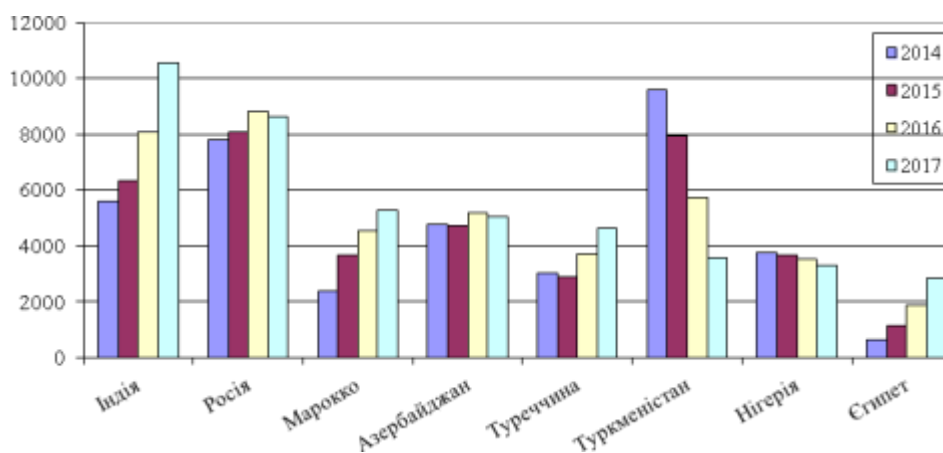
¹⁵⁷ Показники діяльності ДМС за 2014 рік. Державна міграційна служба України. – Режим доступу: https://dmsu.gov.ua/assets/files/statistic/year/2014_12.pdf.

¹⁵⁸ Показники діяльності ДМС за 2014, 2015, 2016, 2017 роки. Державна міграційна служба України. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/statistichni-dani/statistika-z-osnovnoj-diyalnosti.html>.

відміну від іммігрантів, серед тимчасово проживаючих іноземців громадян країн колишнього СРСР відносно небагато – лише третина від загалу. З 2017 р. на першу сходинку за кількістю тимчасово проживаючих в Україні іноземців вийшла Індія (11,9% від загалу), випередивши Російську Федерацію (9,7% від загалу на кінець 2017 р.), яка утримувала лідерство два роки поспіль (рис. 3.17). До 2014 р. першість утримував Туркменістан, однак протягом трьох років кількість громадян цієї країни, які мають дозвіл на тимчасове проживання в Україні, зменшилася утричі (через виїзд осіб, які закінчили навчання і відсутність поповнення контингенту новими особами). Натомість кількість громадян багатьох країн Азії та Африки помітно зростає.

Рисунок 3.17.

Найчисельніші групи іноземців, які тимчасово проживають в Україні, за громадянством, осіб, 2014-2017 рр., на кінець року

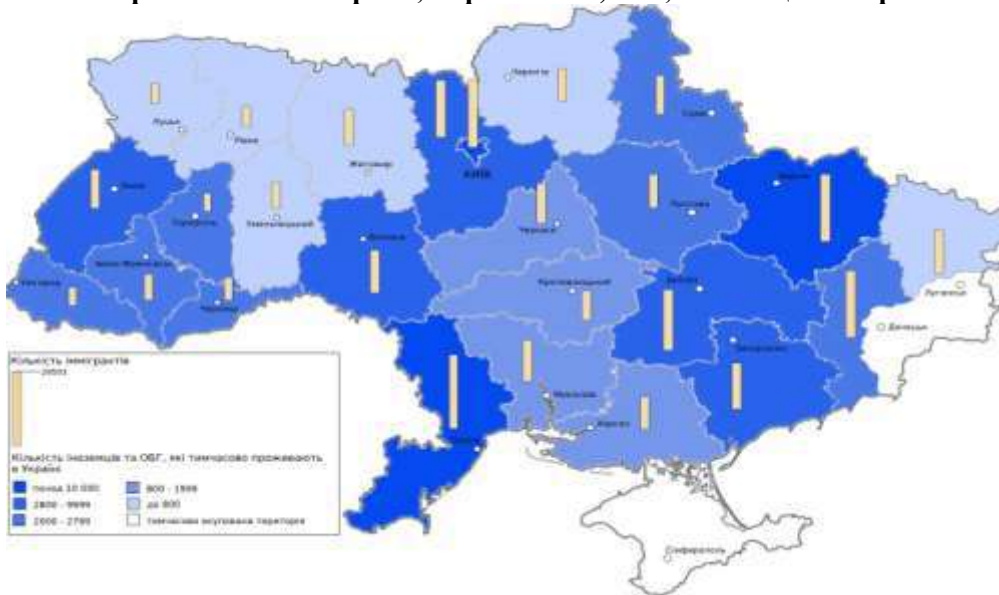
Джерело: Державна міграційна служба України

Значна частина як іммігрантів, які перебувають на обліку, так і, особливо, – іноземців та осіб без громадянства, які тимчасово проживають в Україні, зосереджена в основних освітніх регіонах України (рис. 3.18), де раніше, ніж в інших областях, сформувалися мігрантські національні діаспори. Так перші місця за кількістю зареєстрованих іноземних громадян посідають м.Київ (9,3% іммігрантів та 22,7% тимчасово проживаючих іноземців; разом з Київською областю – відповідно 15,5 та 27,2%), Харківська (9,7 та 18,7%) та Одеська (10,9 та 11,7% відповідно) області, разом на ці регіони припадає третина іммігрантів та більше половини тимчасово проживаючих іноземців. Іммігранти, крім основних освітніх регіонів, концентруються також на сході України: в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях сумарно зосереджені близько чверті іммігрантів. Отже, попри агресію, яка розпочалася у 2014 р., кількість іммігрантів, зареєстрованих на Донеччині та Луганщині залишається значною;

це пов'язано з тим, що (як уже зазначалося) частина імігрантів фактично в Україні не проживає.

Рисунок 3.18.

Розподіл імігрантів та іноземців і осіб без громадянства, які тимчасово проживають в Україні, за регіонами, осіб, на кінець 2017 р.

Джерело: Державна міграційна служба України

Кінцевою стадією входження мігрантів у суспільство країни прийняття є їх інтеграція. Згідно з прийнятою у 2017 році Стратегією державної міграційної політики України на період до 2015 року¹⁵⁹, інтеграція розглядається як «включення імігрантів в економічне, суспільно-культурне і політичне життя держави». Для імігрантів повинні бути створені умови для самостійного існування та реалізації можливостей на ринку праці, у сфері освіти, медичного забезпечення, суспільному житті та реалізації громадянських прав з урахуванням культурних і релігійних потреб.

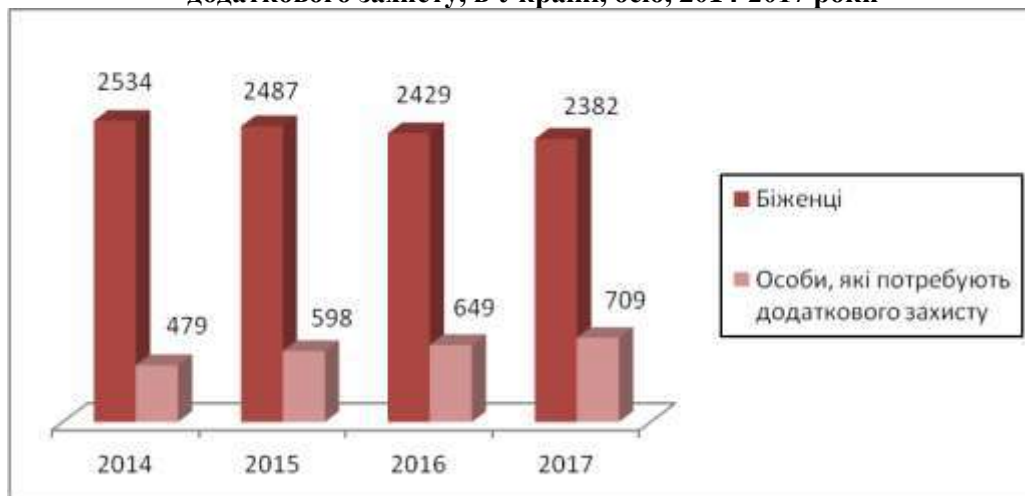
Українська інтеграційна політика спрямована передовсім на такі категорії імігрантів, як біженці та особи, які потребують додаткового захисту. Кількість визнаних біженців є невеликою порівняно із загальною чисельністю імігрантів в Україні. Станом на 31.12.2017 в Україні статус біженця мали лише 2382 особи. Крім того, кількість визнаних біженців у період 2014–2017 років постійно зменшується. Водночас спостерігається протилежна тенденція щодо осіб, які потребують додаткового захисту: їхня кількість навпаки поступово зростає (рис. 3.19).

¹⁵⁹ Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 482-р [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>.

Рисунок 3.19.

Чисельність визнаних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, в Україні, осіб, 2014-2017 роки

Джерело: Показники діяльності Державної міграційної служби України у 2014-2017 роках¹⁶⁰

Серед біженців та шукачів притулку чоловіки складають 60%, жінки – 25%, хлопчики – 10%, дівчата – 5%. До цієї групи іммігрантів входять вихідці з близько 60 країн. Таким чином, вимушена міграція до України має переважно чоловіче обличчя та характеризується багатонаціональністю¹⁶¹.

За даними Представництва УВКБ ООН в Україні, у 2010-2015 роках до України прибували від 1 тис. до 1,5 тис. шукачів притулку щороку. Проте у 2016 році кількість нових заяв про притулок становила лише 654. Можливо ця тенденція пов'язана зі зміною маршрутів шукачів притулку та посиленням контролю на східних кордонах України¹⁶². Наразі міжнародна організація оцінює кількість шукачів притулку в Україні на рівні 5,5 тис. осіб. Основними країнами походження цієї групи вимушених мігрантів у 2017 році були Афганістан, Сирія, Російська Федерація, Бангладеш та Ірак¹⁶³.

¹⁶⁰ Показники діяльності ДМС за 2014, 2015, 2016, 2017 роки. Державна міграційна служба України. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/statistichni-dani/statistika-z-osnovnoj-diyalnosti.html>.

¹⁶¹ Багаторічна стратегія захисту та пошуку рішень із залученням багатьох партнерів. Україна, 2018 – 2022 рр. [Електронний ресурс] // УВКБ ООН. Україна: офіц. сайт – Режим доступу: http://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/06/Multi-Year-Multi-Partner-Protection-and-Solutions-Strategy-2017_2020_UKR.pdf.

¹⁶² Багаторічна стратегія захисту та пошуку рішень із залученням багатьох партнерів. Україна, 2018 – 2022 рр. [Електронний ресурс] // УВКБ ООН. Україна: офіц. сайт – Режим доступу: http://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/06/Multi-Year-Multi-Partner-Protection-and-Solutions-Strategy-2017_2020_UKR.pdf.

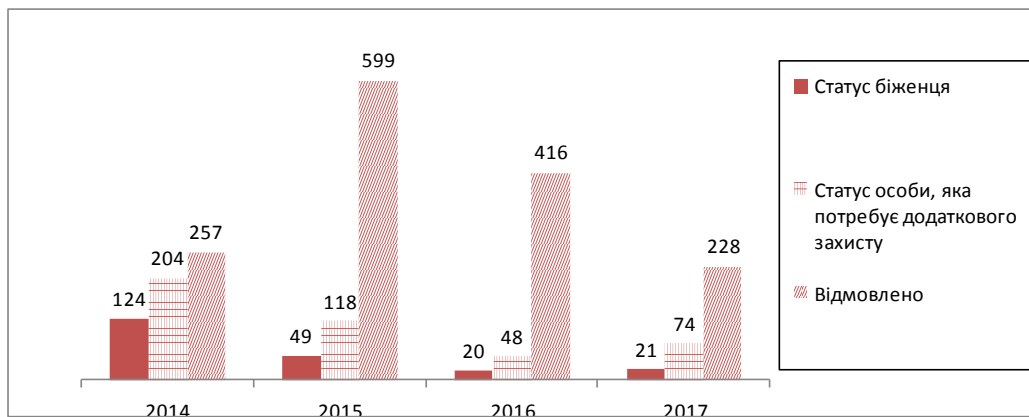
¹⁶³ Refugees and Asylum Seekers. [Електронний ресурс] // УВКБ ООН Україна: офіц. сайт. – Режим доступу: <http://www.unhcr.org/ua/en/refugees-asylum-seekers>.

Рівень надання позитивних рішень щодо статусу біженця в Україні є досить низьким, особливо в останні два роки. Лише 21 особу у 2016 році та 20 осіб у 2017 році було визнано біженцями. В той же час, статус особи, яка потребує додаткового захисту, видавався в зазначений період набагато частіше. Станом на кінець 2017 року, ДМС України позитивно задовольнило 74 клопотання про надання додаткового захисту, що є вдвічі більше, ніж у 2016 році. У той же час рівень негативних рішень залишався високим, не зважаючи на тенденцію до зменшення (рис. 3.20).

Рисунок 3.20.

Кількість прийнятих рішень ДМС України про визнання біженцем, про визнання особою, яка потребує додаткового захисту, про відмову у наданні захисту в Україні (кількість осіб), 2014-2017 роки

Джерело: Показники діяльності Державної міграційної служби України у 2014-2017 роках¹⁶⁴

І хоча кількість біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, є невеликою, Україна не в змозі забезпечити їхню належну інтеграцію.

На практиці визнані біженці і особи, які потребують додаткового захисту, стикаються з цілим комплексом труднощів¹⁶⁵. По-перше, особи, яка знаходяться під додатковим захистом, відчувають свою меншовартість порівняно із визнаними біженцями. Особливо така ситуація спостерігається при проходженні адміністративних процедур та пошуку роботи. Крім того, статус особи, що потребує додаткового захисту, видається на 5 років. Це ще один фактор, який ускладнює пошук офіційної роботи цій категорії іммігрантів.

¹⁶⁴ Показники діяльності ДМС за 2014, 2015, 2016, 2017 роки [Електронний ресурс] // Державна міграційна служба України: офіц. сайт. – Режим доступу:

<https://dmsu.gov.ua/diyalnist/statistichni-dani/statistika-z-osnovnoj-diyalnosti.html>.

¹⁶⁵ Україна. Спільна оцінка потреб 2017. Звіт про проведення у 2017 році спільної оцінки потреб біженців, шукачів притулку та внутрішньо переміщених осіб в Україні. УВКБ ООН. Липень 2017 [Електронний ресурс] // УВКБ ООН Україна: офіц. сайт .– Режим доступу: http://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/05/UKRAINE-2017-PARTICIPATORY-ASSESSMENT_UKR_WWW.pdf.

По-друге, гострою залишається житлова проблема. На сьогодні діють два пункти тимчасового розміщення біженців (далі ПТРБ), які розташовані в Одеській області та Закарпатській області, і розраховані на 200 та 120 осіб відповідно¹⁶⁶. Пункт у м. Яготин Київської області через протести місцевої громади не можуть здати в експлуатацію. Рішення про поселення у зазначені пункти приймається міграційною службою областей, виходячи з кількості наявних вільних місць і потреб заявника. Перевага віддається хворим і сім'ям. Мешканці ПТРБ не утримуються під вартою і мають право на працевлаштування.

Натомість соціальне житло для даної категорії в Україні не передбачено. В результаті більшість біженців в Україні шукають житло самостійно і переважно його знімають. Брак коштів та висока вартість житла змушує біженців об'єднуватись у групи по 5-10 осіб і орендувати квартири за кошти, які вони отримують від УВКБ ООН як допомогу. Орендну плату біженці визначають як найбільший фінансовий тягар¹⁶⁷.

По-третє, незадовільною є соціальна підтримка. Законодавством визначено два види грошової допомоги біженцям¹⁶⁸: одноразова грошова допомога для придбання товарів першої потреби, яка виплачується двома частинами і становить один неоподаткований мінімум доходів громадян (17 гривень) на кожну особу, яка досягла 16 років, та 60% одного неоподаткованого мінімуму доходів громадян на кожну дитину віком до 16 років; та одноразова грошова допомога на відшкодування вартості переїзду до місця тимчасового проживання, виходячи з фактичної вартості проїзду, але не більше за суму залізничного квитка у плацкартному вагоні. Також передбачена державна допомога сім'ям біженців з дітьми, якщо вони не проживають у ПТРБ та виплата пенсій відповідно до законодавства України.

Виплати соціальної допомоги біженцям мають надаватися з бюджетів областей та міста Києва з наступним відшкодуванням коштів з Державного бюджету України. Проте місцеві бюджети не передбачають видатки на допомогу біженцям. Таким чином, неузгодженість виплати процедури надання грошової допомоги зробила даний пункт соціального забезпечення недоступним для біженців. За даними звіту про виконання дослідницького проекту «Дотримання прав людини в Україні стосовно біженців та шукачів

---

¹⁶⁶ Пункти тимчасового розміщення біженців [Електронний ресурс] // Державна міграційна служба України: офіц. сайт. – Режим доступу: <https://dmsu.gov.ua/pro-dms/struktura-ta-kontakti/punkti-timchasovogo-rozmishhennya-bizhencziv.html>.

¹⁶⁷ Україна. Спільна оцінка потреб 2017. Звіт про проведення у 2017 році спільної оцінки потреб біженців, шукачів притулку та внутрішньо перемішених осіб в Україні. УВКБ ООН. Липень 2017 [Електронний ресурс] // УВКБ ООН Україна: офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/05/UKRAINE-2017-PARTICIPATORY-ASSESSMENT_UKR_WWW.pdf.

¹⁶⁸ Про затвердження порядку надання біженцям грошової допомоги та пенсії : Постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 1998 р. № 1016 : за станом на 13 липня 2004 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1016-98-%EF>.

притулку», матеріальна допомога була видана лише в кількох випадках – одноразова допомога придністровським і абхазьким біженцям¹⁶⁹.

Матеріальну і соціальну допомогу біженці в Україні отримують від Регіонального представництва УВКБ ООН і його партнерських організацій в регіонах. Так, для біженців передбачені наступні види допомоги: щомісячна матеріальна допомога, що видається за рішенням спеціальної Комісії, яке переглядається кожні 2 місяці (станом на 2016 р. голова родини отримував 2400 грн., дружина – 1800 грн., дитина – 600 грн.); відшкодування витрат на медичну допомогу; допомога для дітей, які відвідують дитячий садок або школу у розмірі 350 грн. та 250 грн. на дитину відповідно; разова екстрена допомога; засоби гігієни для жінок, тощо¹⁷⁰.

Щодо виплати пенсій, то результати дослідження становища іммігрантів у Києві, яке було проведено у 2007 р., свідчать про отримання біженцями невеликих пенсій за інвалідністю або за досягненням пенсійного віку¹⁷¹.

Більшість біженців розраховують в питанні працевлаштування лише на свої сили, або допомогу власних громад. Це пов'язано з тим, що наявний перелік вакантних посад, який пропонується біженцям, не може задовольнити їхні матеріальні потреби через низьку заробітну платню. До того ж, маючи статус іноземців, які тимчасово перебувають на території України, біженці отримують відмови на українських підприємствах, до яких звертаються щодо працевлаштування.

У біженців існують певні складнощі з реалізацією права на отримання медичної допомоги. По-перше, спостерігається необізнаність лікарів щодо закріпленого законом рівного доступу біженців поряд з громадянами України до безкоштовної, невідкладної медичної допомоги, яка має надаватися за місцем проживання біженця або шукача статусу біженця. По-друге, біженці і особливо шукачі статусу біженця часто не мають коштів на придбання ліків або оплату операції.

Доступність отримання громадянства є ще одним важливим критерієм інтеграції. Самі біженці відзначають, що можливість отримання українського громадянства на практиці є для них обмеженою. Своєю чергою для осіб із додатковим статусом ця процедура є надзвичайно складною і вимагає відмови від додаткового статусу, виїзду з України, подання нової заяви на в'їзд і лише після цього подання заяви на громадянство.

У 2017 році УВКБ ООН в Україні провело оцінку потреб біженців та осіб, які потребують додаткового захисту. Серед інших труднощів, з якими

¹⁶⁹ Отчет о выполнении исследовательского проекта «О соблюдении прав человека в Украине по отношению к беженцам и лицам, ищущим убежище». – К. : УВКБ ООН, 1999. – С. 33.

¹⁷⁰ Standard Operating Procedures for Provision of Material and Social Assistance to Persons of Concern (PoC) in Ukraine. UNHCR Ukraine. September 2016 (revised) [Електронний ресурс] // УВКБ ООН Україна: офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/05/SOPs-on-material-assistance_reviewed_September2016_www.pdf

¹⁷¹ Брайчевська О. Іммігранти з країн Азії та Африки у Києві : здобутки і проблеми / О. Брайчевська // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : міжнар. наук. конф., 16 жовтня 2007 : зб. матеріалів / За заг. ред. О.С. Власюка. – К. : КІД «Фоліант», 2008. – С. 170.

стикаються біженці в Україні¹⁷², виокремлено мовний бар'єр, зловживання з боку лікарів, корупцію у школах та дискримінацію, нестачу грошей в родинах на позакласні заходи, випадки ксенофобії та складнощі із співіснуванням з місцевими громадами через релігійну приналежність. Більшість проблем пов'язано із загальною економічною ситуацією в Україні, мовний бар'єр має об'єктивні передумови, але не можна ігнорувати ризики ксенофобії та дискримінації.

Отже, рівень вирішення питань інтеграції навіть такої малочисельної та уразливої категорії іноземців як біженці, залишає бажати кращого. Що ж до інших категорій мігрантів ситуація є ще складнішою. Результати наукових досліджень свідчать, що в Україні існує дискримінація іммігрантів¹⁷³. Хоча в Україні розроблені та впроваджені нормативні акти, що регламентують питання доступу іноземців до працевлаштування, послуг освіти, медичного обслуговування, забезпечення житлом, проте цей доступ залишається обмеженим як через незнання і низький рівень володіння мовою мігрантами, так і в результаті дій роботодавців, працівників закладів охорони здоров'я тощо.

Українська держава визнає необхідність диференційованого підходу щодо інтеграції різних категорій іммігрантів¹⁷⁴. Своєю чергою, оцінка ефективності процесу інтеграції потребує розроблення системи показників інтеграції іммігрантів. Оскільки набуття членства Європейського Союзу є однією з стратегічних цілей України, а також зважаючи на те, що вже відбувається процес інтеграції українського міграційного законодавства до стандартів ЄС, орієнтація на європейський підхід оцінювання інтеграції іммігрантів видається цілком доцільною.

Спільні основні принципи політики інтеграції іммігрантів були задекларовані рішенням Ради Європейського Союзу у 2004 році¹⁷⁵. Принципами інтеграції визначено повага до основних цінностей ЄС; зайнятість; базові знання мови, історії та інституцій приймаючого суспільства; освіта; доступ до інституцій, послуг і товарів (що включає в себе рівність з громадянами, боротьбу з дискримінацією і доступ до набуття громадянства приймаючого суспільства); взаємодія з громадянами країни-прийняття

---

¹⁷² Україна. Спільна оцінка потреб 2017. Звіт про проведення у 2017 році спільної оцінки потреб біженців, шукачів притулку та внутрішньо переміщених осіб в Україні. УВКБ ООН. Липень 2017 [Електронний ресурс] // УВКБ ООН Україна: офіц. сайт. – Режим доступу: http://www.unhcr.org/ua/wp-content/uploads/sites/38/2018/05/UKRAINE-2017-PARTICIPATORY-ASSESSMENT_UKR_WWW.pdf.

¹⁷³ Дослідження з питань інтеграції, злочинів на ґрунті ненависті та дискримінації різних категорій мігрантів. – Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні, 2014.

¹⁷⁴ Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року № 482-р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. веб-сайт. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>.

¹⁷⁵ Press Release. 2618th Council Meeting. Council of the European Union. Brussels, 19 November 2004. 14615/04 (Presse 321). Accessed mode: http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/jha/82745.pdf.

(міжкультурний діалог, освіта про іммігрантів і їхню культуру, покращення рівня життя іммігрантів); різноманітність культур і релігій; участь у демократичних процесах, особливо на місцевому рівні.

3.5 Торгівля людьми

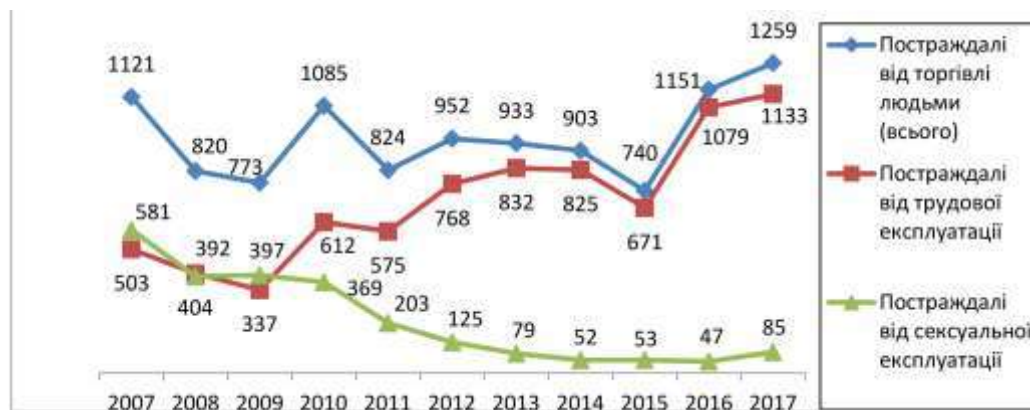
Українська держава докладає чимало зусиль щодо попередження виникнення випадків торгівлі людьми та забезпечення прав постраждалих осіб в Україні, починаючи з кінця 1990-х років. Однак погіршення економічної ситуації та військові дії на Сході України створюють умови для нового сплеску торгівлі людьми і зміну характеристик цього явища.

У 2017 році обсяги виявлених МОМ постраждалих в Україні від торгівлі людьми¹⁷⁶ сягнули рекордної позначки у 1259 осіб (рис. 3.21). Починаючи з 2010 року частка постраждалих від трудової експлуатації становить більше 50%, а з 2014 року – більше 90%.

Серед видів експлуатації переважає трудова: 91% від усіх постраждалих у 2014–2015 рр., 94% – у 2016 р., 89,9% - у 2017 р. У не сексуальній експлуатації відсоток постраждалих чоловіків становить більше половини і має тенденцію до зростання (табл. 3.13). Таким чином, наразі для українських громадян трудова експлуатація є основною формою торгівлі людьми, у яку залучені, переважно, чоловіки.

Рисунок 3.21.

Кількість виявлених постраждалих від торгівлі людьми в цілому, від трудової та сексуальної експлуатації, 2007-2017 рр. (кількість осіб)

Джерело: дані МОМ

¹⁷⁶ Протидія торгівлі людьми в Україні. Статистика МОМ станом на 31 грудня 2017 року // Міжнародна організація з міграції: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/iom_vot_statistics_ukrdec2017.pdf.

Таблиця 3.13

Розподіл постраждалих осіб від торгівлі людьми за статтю та формою експлуатації, %, 2014-2017 рр.

Стать	Види експлуатації (%) (кількість осіб)											
	Сексуальна				Не сексуальна				Змішана			
	2014	2015	2016	2017	2014	2015	2016	2017	2014	2015	2016	2017
жінки	100% (52)	100% (53)	100% (47)	100% (85)	38% (326)	50% (326)	37% (415)	34% (397)	-	-	100% (1)	0%
Чоло- віки	0%	0%	0%	0%	62% (525)	50% (361)	63% (681)	66% (776)	-	-	0%	100% (1)

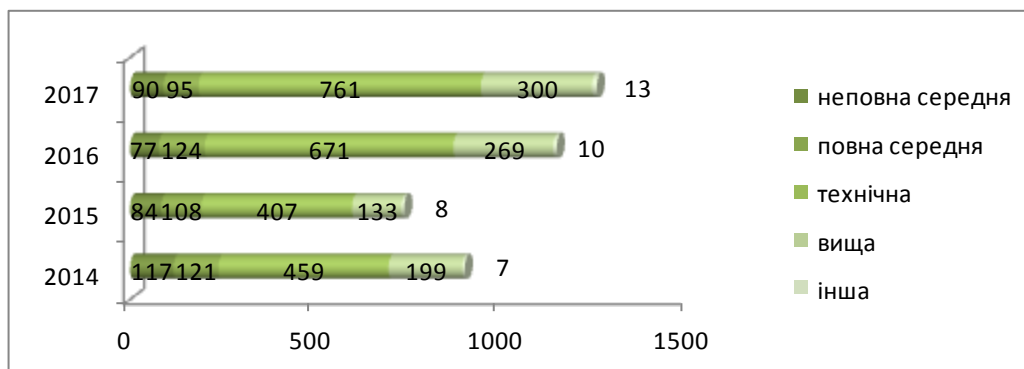
Джерело: МОМ, 2017.

Ризикують опинитися у ситуації торгівлі людьми доволі різні групи населення, але передусім ті, хто знаходяться у важких життєвих обставинах. При цьому рівень освіти не забезпечує від ризику і навіть не мінімізує його (рис. 3.22). За період 2014-2017 років, кількість виявлених постраждалих від торгівлі людьми, які мали вищу освіту, зростає і у 2017 році частка осіб з вищою освітою серед цієї категорії становила 24%.

Але українське суспільство все ще має недостатньо інформації про ризику потрапляння у торгівлю людьми. Більше того, українські громадяни не асоціюють трудову експлуатацію або примусову працю з явищем торгівлі людьми.

Рисунок 3.22.

Рівень освіти виявлених постраждалих від торгівлі людьми, осіб, 2014-2017 рр.

Джерело: МОМ, 2017.

За результатами дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні (2017 р.)¹⁷⁷, 84% респондентів знають про торгівлю людьми, з них лише 52% розуміють торгівлю людьми як примус уразливого населення до праці без оплати або з мізерною оплатою, що не відповідає попереднім домовленостям. Дослідження також показало, що 21% загального населення України належить до уразливої групи – це ті, хто схильні погодитися на ризиковану пропозицію працювати за кордоном. Серед чоловіків частка цієї групи є більшою, ніж серед жінок: 24% проти 19%.

За результатами ОТМ-2008, ОТМ-2012 і ОТМ-2017¹⁷⁸, існує ціла низка ризиків, яким себе піддають українські заробітчани іще до виїзду за кордон.

По-перше, три чверті респондентів шукають роботу за кордоном через неофіційні джерела: друзів, родичів або знайомих. І хоча безпосередньо у роботодавців шукає роботу все менша частина мігрантів, але паралельно знижується і питома вага тих, хто шукає роботу через агентства. Домінують у пошуку роботи за кордоном особисті зв'язки – допомога друзів, родичів, знайомих (табл. 3.14)

Таблиця 3.14.

Способи працевлаштування трудових мігрантів, %

	2007-2008	2010-2012	2015-2017
Через приватні агентства з працевлаштування	9,6	4,0	3,0
Через приватних осіб з працевлаштування	–	15,9	14,5
Безпосередньо через роботодавця	22,2	18,8	10,5
Через друзів, родичів, знайомих	73,8	77,3	76,4
Інше	6,4	7,0	6,7

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

По друге, письмовий трудовий договір укладають менше 40% українських трудових мігрантів (табл. 3.15), хоча частка таких респондентів

¹⁷⁷ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні, 2017 // Міжнародна організація з міграції: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf

¹⁷⁸ Зовнішня трудова міграція населення України. – К.: 2009. – 119 с.; Report on the methodology, organization and results of a modular sample survey on labour migration in Ukraine / International Labour Organization, Decent Work Technical Support Team and Country Office for Central and Eastern Europe (DWT/CO-Budapest). Budapest: ILO, 2013, available at: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_244693.pdf; Зовнішня трудова міграція населення України (за результатами модульного вибіркового обстеження): статистичний бюлетень // Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – 36 с.

зростає з кожним новим опитуванням. Наразі найменша частина мігрантів, які мають письмовий договір, працюють в Ізраїлі та Росії.

Таблиця 3.15.

**Розподіл трудових мігрантів,
за країною перебування та формою трудового договору, %**

	За формою трудового договору, %					
	2007-2008		2010-2012		2015-2017	
	письмова	усна або статус невизначено	письмова	усна або статус невизначено	письмова	усна або статус невизначено
Частка українських трудових мігрантів	34.5	65.5	38.0	62.0	38.3	61.7
<i>За країнами перебування</i>						
Російська Федерація	27.4	72.6	28.9	71.1	18.9	81.1
Польща	14.5	85.5	11.7	88.3	43.1	56.9
Італія	23.5	76.5	48.7	51.3	34.2	65.8
Чеська Республіка	52.0	48.0	58.1	41.9	47.8	52.2
Іспанія	52.2	47.8	48.5	51.5	–	–
Німеччина	–	–	52.9	47.1	24.5	75.5
Угорщина	68.1	31.9	48.7	51.3	42.1	57.9
Португалія	40.7	59.3	35.6	64.4	71.9	28.1
Білорусь	–	–	56.9	43.1	28.9	71.1
США	–	–	–	–	100.0	–
Ізраїль	–	–	–	–	13.2	86.8
Фінляндія	–	–	–	–	100.0	–
Інші країни	59.4	40.6	80.6	19.4	64.4	35.6

Джерело: ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

Необачність на перших кроках працевлаштування за кордоном тягне за собою інші ознаки експлуатації, що проявляються у надмірній праці, проблемах з отриманням заробітної плати, несприятливих умовах праці, відсутності медичного та соціального захисту, та інших зловживаннях.

Таким чином, враховуючи обсяги трудової міграції з України та умови, в яких працюють українські заробітчани, чисельність постраждалих від торгівлі людьми осіб, може бути набагато більшою. Міжнародна організація з міграції¹⁷⁹ за період з початку військового конфлікту на Сході України оцінює кількість постраждалих у 70 тис.

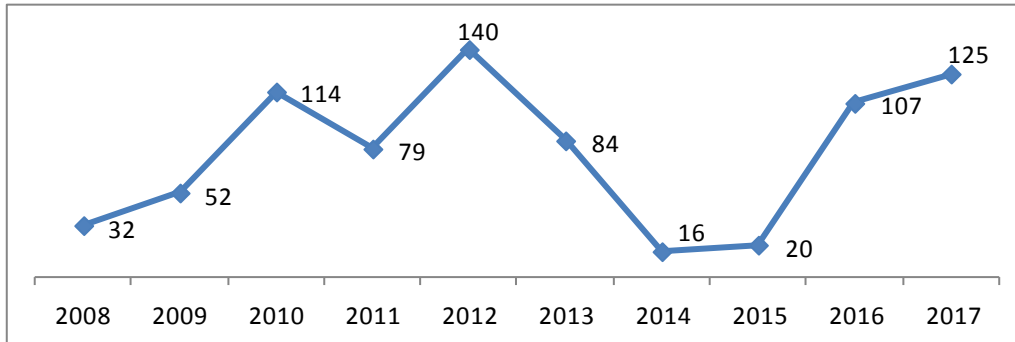
Перетворення України на країну призначення торгівлі людьми є ще однією небезпечною тенденцією сьогодення. Від 2014 року спостерігається збільшення кількості виявлених осіб (як громадян України, так й іноземців),

¹⁷⁹ Про стан реалізації державної політики у сфері протидії торгівлі людьми за підсумками 2016 – I півріччя 2017 рр.: державна доповідь. – К., 2017. – 66 с. // Міністерство соціальної політики України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Protidiya-torgivli-lyudmi.html>.

які постраждали від торгівлі людьми на території України (рис. 3.23). У 2017 році їхня кількість сягнула 125 осіб.

Рисунок 3.23.

**Чисельність громадян України та іноземних громадян,
які постраждали від торгівлі людьми на території України, осіб**

Джерело: MOM

Поширенню явища торгівлі людьми в Україні сприяє ряд факторів¹⁸⁰, серед яких:

- нестабільна політична та економічна ситуація в країні;
- військовий конфлікт на Сході України;
- постійний попит на безкоштовну працю;
- незначні відстані між місцем вербування та експлуатації;
- слабкий контроль з боку держави щодо дотримання законів про працю;
- низький рівень правової культури громадян (згода працювати без офіційного оформлення).

Державний департамент США у своєму звіті щодо торгівлі людьми в Україні¹⁸¹ наводить дані про примушування дітей та дорослих з уразливих груп до жебракування. Випадки трудової експлуатації фіксуються на непідконтрольній уряду України території. Крім того, у документі звертається увага на дітей, які перебувають у державних інституціях (від 82 тис. до 200 тис.), і є особливо уразливою категорією для торгівлі людьми. Зазначаються випадки трудової експлуатації дітей посадовцями дитячих будинків та державних закладів, де вони знаходяться під опікою.

Дослідження обізнаності про ризики торгівлі людьми серед вразливих дітей та молоді в Україні, проведене у 2015 році¹⁸², виявило, що найбільш

¹⁸⁰ Про стан реалізації державної політики у сфері протидії торгівлі людьми за підсумками 2016 – I півріччя 2017 рр.: державна доповідь. – К., 2017. – 66 с. // Міністерство соціальної політики України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Protidiya-torgivli-lyudmi.html>.

¹⁸¹ Trafficking in Persons Report. June 2016. United States of America, Department of State [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.state.gov/documents/organization/258876.pdf>.

¹⁸² Дослідження обізнаності про ризики торгівлі людьми серед вразливих дітей та молоді в Україні. Звіт за результатами комплексного соціологічного дослідження. Січень 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

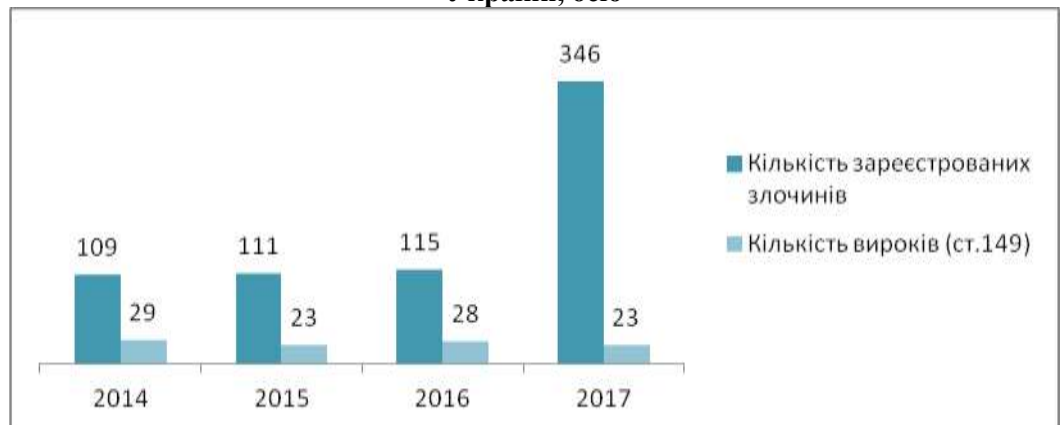
обізнаними про ситуації торгівлі людьми є діти-сироти (91%), а найменше про це знають діти-ВПО (69%).

Іноземні громадяни (особливо з Молдови, РФ, В'єтнаму, Узбекистану, Пакистану, Камеруну, Азербайджану) також стають жертвами примусової праці в Україні, хоча кількість виявлених постраждалих є незначною¹⁸³. Переважно іноземних громадян примушують доглядати за хворими, працювати у домогосподарствах, жебракувати, працювати на будівництві та у сільському господарстві.

Боротьба зі злочинністю, що пов'язана з торгівлею людьми, має як досягнення, так і недоліки. За період з 2014 року кількість зареєстрованих злочинів станом на 2017 рік зросла втричі. В той же час, кількість вироків за ст. 149 Кримінального кодексу України залишається на дуже низькому рівні: лише 23 вирокі у 2017 році (рис. 3.24).

Рисунок 3.24.

Кількість злочинів, що були зареєстровані МВС України, та кількість кримінальних справ з винесенням вироку судами України за ст. 149 КК України, осіб

Джерело: Державна судова адміністрація України, Міністерство внутрішніх справ України

Зростання показників у сфері протидії торгівлі людьми обумовлено застосуванням нових методів МВС України щодо боротьби з цим явищем починаючи з 2016 року¹⁸⁴: нові підходи до кримінального аналізу та підготовки правоохоронців, збільшення штату працівників Департаменту боротьби зі

http://stoptrafficking.org/sites/default/files/mom/documents/Report%20on%20the%20survey%20results%20on%20HT%20awareness%20among%20vulnerable%20children%20and%20youth_UKR.pdf.

¹⁸³ Trafficking in Persons Report. June 2017. United States of America, Department of State [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.state.gov/documents/organization/271339.pdf>.

¹⁸⁴ В Україні запровадять нові методи протидії торгівлі людьми – Арсен Аваков // Міністерство внутрішніх справ України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/ua/news/4591_V_Ukraini_zaprovadyat_novi_metodi_protidii_torgivli_lyudmi_Arsen_Avakov_FOTO_VIDEO_.htm

злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, постійний суспільний моніторинг.

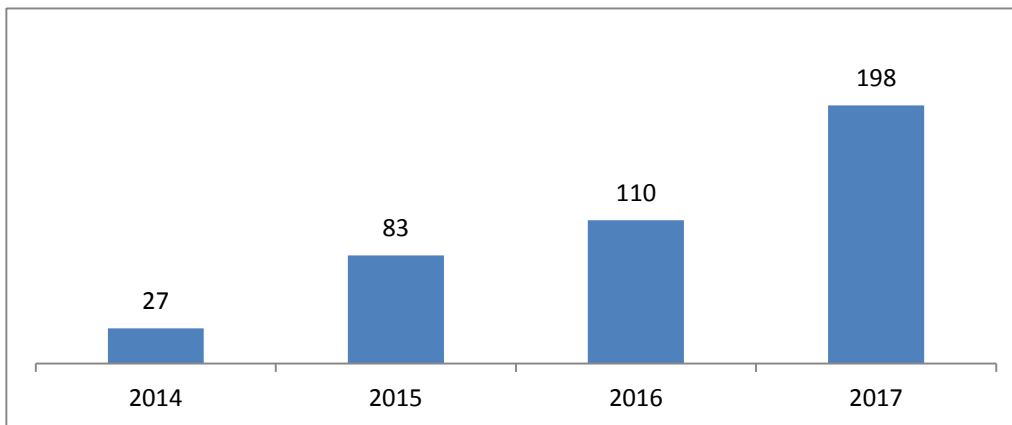
Найбільша кількість злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, реєструється в областях, що межують з Кримом та зоною конфлікту на Сході України. Підвищеним рівнем випадків торгівлі людьми відрізняються прикордонні області та м. Київ¹⁸⁵.

Станом на кінець 2015 року¹⁸⁶ в Україні діяло 692 центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді (у тому числі 25 регіональних, 464 районних, 138 міських, 31 районних у містах та 34 сільських і селищних), які здійснюють оцінку потреб постраждалих осіб, надання їм юридичних, психологічних, медичних, консультативних та інших послуг. У разі необхідності тимчасового притулку постраждалих направляють до територіального центру соціального обслуговування (надання соціальних послуг) або центру соціально-психологічної допомоги.

Процедура встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми, визначається відповідним Порядком¹⁸⁷. Кількість офіційних статусів особи, постраждалої від торгівлі людьми, у 2017 році становила 198 (рис. 3.25)

Рисунок 3.25.

Чисельність осіб, яким надано статус постраждалих від торгівлі людьми

Джерело: Міністерство соціальної політики України

¹⁸⁵ Про стан реалізації державної політики у сфері протидії торгівлі людьми за підсумками 2016 – I півріччя 2017 рр.: державна доповідь. – К., 2017. – 66 с. // Міністерство соціальної політики України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.msp.gov.ua/timeline/Protidiya-torgivli-lyudmi.html>.

¹⁸⁶ Про результати виконання Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2015 року за 2015 рік: Звіт Міністерства соціальної політики України, Додаток 1.

¹⁸⁷ Про затвердження Порядку встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 травня 2012 р. № 417 // Верховна Рада України: офіц. сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/417-2012-%D0%BE>.

Особи, яких визнано постраждалими від торгівлі людьми, отримують розширений перелік прав: одноразову матеріальну допомогу; відшкодування моральної та матеріальної шкоди за рахунок осіб, які її заподіяли; допомогу у працевлаштуванні, реалізації права на освіту та професійну підготовку. Від січня 2017 року сума матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, була збільшена до трьох прожиткових мінімумів¹⁸⁸, і варіює в залежності від категорії особи (діти до 6 років, діти від 6 до 18 років, працездатні особи та особи, які втратили працездатність).

Постраждалим від торгівлі людьми активно опікується в Україні Міжнародна організація з міграції. Серед видів допомоги, яку надає Представництво МОМ в Україні, - медична, психологічна, юридична, кілька видів грантів, надання житла, консультації, підготовка на курсах тощо (табл. 3.16). Особлива увага приділяється працевлаштуванню постраждалих. Так, за 2017 рік кількість виданих грантів на відкриття мікро-бізнесу зросла більше ніж удвічі, у порівнянні з 2014 р. (27 грантів у 2014 р. та 82 гранти у 2017 р.). З року в рік збільшується кількість постраждалих, які отримують професійне обладнання. Крім того, більше 200 осіб отримали гранти від МОМ для організації самозайнятості за останні два роки.

Таблиця 3.16.

**Реінтеграційна допомога, що була надана МОМ особам,
які постраждали від торгівлі людьми, осіб**

<i>Допомога</i>	<i>2014</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>
Зустріч в аеропорту	7	4	4	6
Транспорт	541	419	615	593
Консультації / інформація	903	740	1151	1259
Реінтеграційна підтримка	813	88	10	22
Підготовка на курсах	383	239	384	356
Грант на відкриття мікро-бізнесу	27	54	79	82
Професійне обладнання	729	568	969	1200
Грант для організації самозайнятості	37	43	143	102
Медична допомога	329	331	670	685
Психологічна допомога	497	176	238	374
Юридична допомога	90	63	77	123
Житло	105	79	118	419
Поновлення документів	3	2	1	14
Допомога членам родини	576	145	237	715
Перебування в Медичному центрі МОМ	229	235	232	239

Джерело: МОМ, 2017.

¹⁸⁸ Про внесення змін до Порядку виплати одноразової матеріальної допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми: Постанова Кабінету Міністрів України № 833 від 16 листопада 2016 р. [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіц. сайт. – <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/833-2016-%D0%BF>

МОМ також веде облік постраждалих після завершення виконання реінтеграційного плану. Наприклад, у 2017 році майже вдвічі у порівнянні з попереднім роком зросла кількість осіб, які ведуть власний бізнес або є самозайнятими (170 осіб у 2016 р. та 371 особа у 2017 р.). Досить високі показники в останні два роки спостерігаються щодо працевлаштування постраждалих від торгівлі людьми на приватних підприємствах (519 осіб у 2016 р. та 500 осіб у 2017 р.). Втім, кількість випадків працевлаштування у державному секторі та на державних підприємствах є набагато омнішими із зрозумілих причин (21 особа та 15 осіб відповідно у 2017 році).

Не зважаючи на позитивні досягнення України у сфері боротьби з торгівлею людьми, сьогодні особлива увага державних органів, міжнародних та неурядових організацій має бути спрямована на протидію трудовій експлуатації як за кордоном, так і на території України. Основні заходи мають бути спрямовані на інформування громадськості про ризики трудової експлуатації; роботу з особливо уразливими категоріями, особливо дітьми ВПО; посилення співпраці з державними органами сусідніх держав щодо протидії торгівлі людьми; посилення контролю щодо дотримання трудового законодавства в Україні.

3.6 Потенційні та реалізовані загрози нерегульованої міграції

Характерною ознакою сучасного глобалізованого світу є масштабність міграційних преміщень населення. Представники різних наукових дисциплін — економіки, соціології, політології, демографії, історії тощо ведуть активну дискусію про аспекти позитивного та негативного впливу міграцій на функціонування та розвиток країн та регіонів світу, а також територій усередині конкретних державних утворень. Ґрунтуючись на таких дискусіях, політики та практики вибудовують стратегії своєї діяльності для досягнення поставлених цілей. Однак у разі обговорення нелегальної складової міграційних процесів неможливо знайти жодної переваги для особи або суспільства у порівнянні з врегульованими потоками, тому при дослідженні нелегальної міграції усі дослідницькі зусилля направлені на вивчення ризиків та загроз цих процесів.

В контексті інституційної теорії, нерегульована міграція є відповіддю на неможливість зацікавлених осіб здійснити переїзд до іншої країни у межах правового поля. Роботодавці, які використовують працю мігрантів з нерегульованим правовим статусом, можуть отримувати вигоди оскільки позбавлені необхідності виконувати бюрократичні вимоги, пов'язані з легальним наймом працівників. Однак це свідчить не про переваги нерегульованої міграції, а про недосконалість наявних правових практик, несправедливість світового порядку, де мешканці окремих країн не мають можливості жити та працювати в гідних умовах на батьківщині, нездатність

світових та локальних лідерів навести лад у кожній країні земної кулі.

Дослідження загроз нелегальної міграції являє собою частину більш загальної тематики національної безпеки. У часи холодної війни безпекові дискусії виникали у відповідь на загрози, для вирішення яких необхідною умовою виступала участь військових підрозділів країни¹⁸⁹. Пізніше, увагу почали привертати нові безпекові виміри: економічний, соціальний, екологічний тощо¹⁹⁰. У межах цього переліку знаходить своє місце і міграційна безпека. Найбільш активно питання міграційної безпеки стали предметом наукових обговорень та політичних дій після терористичних актів 11 вересня 2001 р. у США. Після чого необхідність перешкоджання потокам нелегальної міграції для створення безпечного середовища у країні очолила список необхідних для виконання кроків.

Теоретичні розвідки надають таку модель системного вивчення проблем безпеки для певного виміру:

1. Визначення цінностей, які необхідно захищати;
2. Виявлення загроз, які можуть завдати шкоди визначеним цінностям;
3. Вибір засобів та методів діяльності з протидії загрозам;
4. Обґрунтування вартості та знаходження коштів для здійснення заходів¹⁹¹.

Аналізуючи загрози нелегальної міграції, слід приділяти увагу не лише тим з них, які вже відбулися, тобто реалізованим, а й тим, що з високою ймовірністю очікуються в майбутньому (потенційним загрозам). Це є необхідним для розробки багатоваріантного плану політичних дій задля профілактики можливих негативних подій, пов'язаних із неврегульованою міграцією. Перелік потенційних загроз є набагато ширшим за чисельність реалізованих. Потенційні загрози можуть реалізуватися лише за одночасної наявності низки умов: значні масштаби, прибуття міграційних груп зі суттєвими соціально-культурними відмінностями, тривалий період міграційного припливу, здійснення міграцій під час економічних криз або рецесії.¹⁹² У медіа просторі загрози нелегальної міграції нерідко висвітлюються без представлення загальній публіці аналізу того, чи є ці загрози наразі реалізованими у конкретній країні. Це створює надлишкове суспільне напруження і впливає на формування негативних стереотипів

---

¹⁸⁹ Ceccorulli Michela, Migration as a security threat: internal and external dynamics in the European Union [Електронний ресурс]. – режим доступу : <https://warwick.ac.uk/fac/soc/pais/research/researchcentres/csgr/garnet/workingpapers/6509.pdf>

¹⁹⁰ Baldwin D.A., The concept of security. – Review of International Studies, 23, 5, 1997. – р. 23 [Електронний ресурс]. – режим доступу : [https://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20\(1997\)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf](https://www.princeton.edu/~dbaldwin/selected%20articles/Baldwin%20(1997)%20The%20Concept%20of%20Security.pdf)

¹⁹¹ Там само.

¹⁹² Khoser K. When is Migration a Security Issue? [Електронний ресурс]. – режим доступу : <https://www.brookings.edu/opinions/when-is-migration-a-security-issue/>

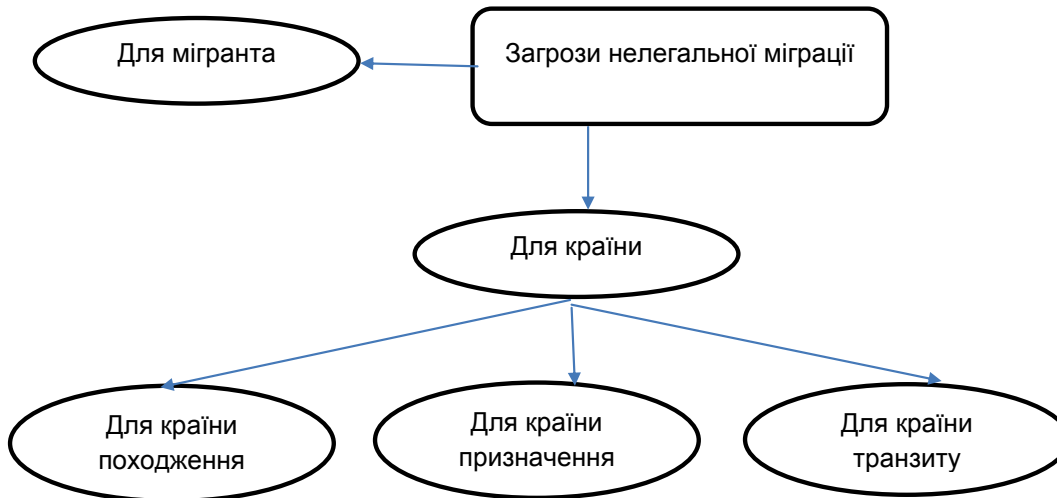

щодо міграції загалом.

Негативний вплив можуть чинити особи, які подорожують без необхідних дозвільних документів, та країни, що входять у певну нелегальну міграційну систему (йдеться про країни походження, призначення та транзиту) (рис. 3.26).

Рисунок. 3.26.

**Структура загроз нелегальної міграції,
за об'єктом, на який вони спрямовані**

Джерело: авторська розробка

У політичних дискусіях найчастіше представлені загрози нелегальної міграції на національному рівні, однак загрози нелегальної міграції для осіб, що беруть у ній участь, є набагато складнішими та більш обтяжливими, порівняно із негативними наслідками для державних утворень.¹⁹³ Інтереси різних країн для подолання загроз нелегальної міграції представлені у наднаціональних політичних дебатах неоднаково. Європо-центрична природа подібних дискусій пов'язана із домінуванням поглядів сильніших гравців геополітичної арени¹⁹⁴. Така ситуація спостерігається незважаючи на те, що більшість світових мігрантів (у тому числі нелегальних), прибувають у країни, що розвиваються (вони виступають місцем призначення або елементом транзитного шляху). З точки зору національної безпеки загрози нелегальної міграції є більш

¹⁹³Thompson C. Frontiers and Threats: Should Transnational Migration Be Considered a Security Issue? [Електронний ресурс]. – режим доступу :<https://www.globalpolicyjournal.com/blog/20/11/2013/frontiers-and-threats-should-transnational-migration-be-considered-security-issue>; Khoser K. When is Migration a Security Issue? [Електронний ресурс]. – режим доступу :<https://www.brookings.edu/opinions/when-is-migration-a-security-issue/>

¹⁹⁴Wohlfeld M. Is Migration a Security Issue?[Електронний ресурс]. – режим доступу :<https://pdfs.semanticscholar.org/e829/de6ceb77be4395a942387fe187568b6b0de1.pdf>

відчутними для менш розвинутих країн, що змушені нести непропорційно велику частку витрат, пов'язаних з цим негативним явищем.¹⁹⁵

Представники різних суспільних агентів спрямовують свою діяльність на подолання різних загроз нелегальної міграції: політики активніше говорять про національну безпеку та загрози для країни, правозахисники наголошують на безпеці самих мігрантів з нерегульованим статусом. Часто ці дві складові протиставляються, і організації та експерти, що висувають відповідні цінності на перший план, сприймаються як антагоністи. Однак таке протиставлення є недоречним і вказує на незрілість політичної волі. Діяльність різних агентів у сфері протидії загрозам нелегальної має бути об'єднана задля досягнення спільної мети – зменшення обсягів нелегальної міграції, переведення їх перебігу у легальну площину.

Ілюстрація протистояння – приклад США

В США у січні 2017 р., президент Д. Трамп підписав указ про заборону громадянам семи держав (Іраку, Ірану, Судану, Лівії, Сомалі, Йємену та Сирії) в'їзд на територію країни протягом 90 днів. Заборона стосувалася також осіб з наявними діючими візами, грін-картами, та, навіть, подвійним громадянством¹⁹⁶. Через це 109 осіб були затримані в американських аеропортах і не мали змоги вийти за їх межі. Така заборона спричинила вибух активності адвокатів та представників правозахисних організацій, які надавали свої послуги на безоплатній основі у багатьох аеропортах країни, завдяки чому багатьох затриманих вдалося звільнити, інших було екстрадйовано незважаючи на наявність чинних дозвільних документів, виданих раніше¹⁹⁷.

Мігранти можуть потрапити у нерегульовану правову ситуацію через нелегальний перетин державного кордону або внаслідок завершення дії документу, що надавав право на перебування на території іншої країни. Перша виокремлена група осіб стикається з найбільшою кількістю загроз та небезпек, для багатьох мігрантів сама подорож за кордон перетворюється на надзвичайно травматичний досвід, під час якого у багатьох з них погіршується стан здоров'я, для численних осіб спроба потрапити на територію бажаної держави вартує життя.

¹⁹⁵Там само

¹⁹⁶Верховный суд США признал законным запрет Трампа на въезд в страну граждан стран с мусульманским населением[Електронний ресурс]. – режим доступу:<https://www.currenttime.tv/a/29321768.html>

¹⁹⁷Три дня с указом Трампа об ограничении въезда[Електронний ресурс]. – режим доступу:<https://www.currenttime.tv/a/28267911.html>

Світ сколихнула трагедія, що сталася неподалік від берегів італійського острова Лампедуза у 2013 р¹⁹⁸, в результаті якої загинуло 366 осіб, які намагалися нелегально потрапити на територію Італії морським шляхом. Через рік після цієї події під егідою Міжнародної Організації з Міграцій вийшла ґрунтова публікація, де було зроблено спробу кількісно оцінити чисельність осіб, які гинуть намагаючись нелегально потрапити на територію бажаної країни прибуття, у світовому масштабі.

Згідно з розрахунками експертів МОМ, що базуються на використанні низки інформаційних джерел, протягом січня-вересня 2014 р. при спробі перетнути державний кордон країн призначення загинуло близько чотирьох тисяч осіб (табл. 3.17).

Таблиця 3.17.

Смертельні випадки, пов'язані з перетином кордону, що трапилися з міжнародними мігрантами протягом січня – вересня 2014 р.

	Кількість випадків	%
Середземномор'я	3072	75,3
Східна Африка	251	6,2
Кордон між США та Мексикою	230	5,6
Бенгальська затока	205	5,0
Країни Африканського рогу	123	3,0
Південно-Східна Азія	70	1,7
Сахара	56	1,4
Карибський басейн	45	1,1
Південна Африка	17	0,4
Інші регіони	8	0,2
Разом	4077	100,0

Джерело: побудовано за даними МОМ¹⁹⁹

Ця цифра відображає лише ті смерті, які мали місце на фізичному кордоні країн світу або безпосередньо під час подорожі до міжнародного місця призначення. Сюди не входять летальні випадки, що відбулися у країнах прибуття і могли статися внаслідок непрямого впливу імміграційної політики: у місцях утримання під вартою, під час депортації тощо²⁰⁰. Переважна більшість смертей (75% за 9 місяців 2014 р.) пов'язана із намаганням мігрантів потрапити до європейських країн Середземномор'я.

¹⁹⁸ Драма з біженцями біля Лампедузи: в морі тривають пошукові роботи [Електронний ресурс]. – *режим доступу*: <https://www.dw.com/uk/драма-з-біженцями-біля-лампедузи-в-морі-тривають-пошукові-роботи/a-17133890>

¹⁹⁹ Там само, с. 18

²⁰⁰ Fatal Journeys. Tracking Lives Lost during Migration.: Geneva: IOM, 2014 [Електронний ресурс]. – *режим доступу*: <https://www.iom.int/files/live/sites/iom/files/pbn/docs/Fatal-Journeys-Tracking-Lives-Lost-during-Migration-2014.pdf>

Існує декілька шляхів нелегальної міграції до цього регіону – Східний Середземноморський маршрут: з Туреччини до Греції (морський та сухопутний); Центральний Середземноморський маршрут: з Тунісу та Лівії до Італії та Мальти; Західний Середземноморський маршрут: з Марокко до материкової Іспанії та з західноафриканського узбережжя до Канарських островів²⁰¹. Така велика кількість смертей пов'язана не лише з великою кількістю мігрантів, які намагаються потрапити на територію ЄС нелегальним шляхом, вона викликана кліматичними та географічними особливостями Середземноморських маршрутів, де мігрантам (залежно від регіону походження) часто доводиться долати пустелю Сахару та перепливати Середземне море. Подорож мігрантів з Африки на південь від Сахари до Європи у більшості випадків може тривати декілька місяців або навіть років і складатися з декількох етапів²⁰².

Точно підрахувати, скільки мігрантів загинуло під час спроби нелегальними шляхами потрапити у бажану країну призначення неможливо. За оцінками, на кожного виявленого мігранта, який загинув, припадає як мінімум два, які ніколи не будуть знайдені, оскільки їхні тіла поховані у пісках пустелі або на дні водоймищ²⁰³. Випадки, коли мігранти тонуть у водах Середземного моря є поширеними, оскільки дуже часто контрабандисти переправляють людей на непристосованих до цього плавальних засобах. Так, до 2008 р. найчастіше на цьому маршруті використовувались склопластикові човни, на кожному з яких розміщали до 28 осіб²⁰⁴. Однак злочинці, які займаються незаконним переправленням мігрантів, постійно видозмінюють методи своєї діяльності, використовують різноманітні плавальні засоби: нещодавно було виявлено групу українців, які переправляли мігрантів з Туреччини до Південної Європи розкішними яхтами²⁰⁵, що є неklasичним транспортним засобом для нелегального перевезення чисельних груп людей.

²⁰¹ Там само, с.86

²⁰² Lutterbeck D. A View from the Ground: Human Security Threats to Irregular Migrants across the Mediterranean // Migration in the Mediterranean : human rights, security and development perspectives. – Msida: Mediterranean Academy of Diplomatic Studies. – P. 124-131 [Електронний ресурс].

режимдоступу: https://www.um.edu.mt/library/oar/bitstream/handle/123456789/21773/Chapter_10.pdf?sequence=1&isAllowed=y

²⁰³ Fatal Journeys. Tracking Lives Lost during Migration.: Geneva: IOM, 2014, P.15 [Електронний ресурс].

режимдоступу: <https://www.iom.int/files/live/sites/iom/files/pbn/docs/Fatal-Journeys-Tracking-Lives-Lost-during-Migration-2014.pdf>

²⁰⁴ Lutterbeck D. A View from the Ground: Human Security Threats to Irregular Migrants across the Mediterranean // Migration in the Mediterranean : human rights, security and development perspectives. – Msida: Mediterranean Academy of Diplomatic Studies. – P.127

²⁰⁵ Українці перевозили мігрантів до Європи на розкішних яхтах - TheTimes [Електронний ресурс]. – режим доступу: <https://www.obozrevatel.com/ukr/crime/14956-ukraintsi-perevozili-migrantiv-do-evropi-na-rozkishnih-yahtah-the-times.htm>

Окрім небезпеки втратити життя у спробі нелегально потрапити на територію бажаної країни призначення, мігранти з неврегульованим правовим статусом, можуть стикатися з поганим ставленням як з боку контрабандистів, так і з боку прикордонників, представників правоохоронних органів та інших службовців. Д.Латербек (Derek Lutterbeck), розглядаючи стосунки між мігрантами, та злочинцями, які організують їх незаконне переправлення за кордон, наголошує на їх невизначеному та парадоксальному характері²⁰⁶: з одного боку мігранти виступають у ролі «клієнтів», оскільки купують певні нелегальні «послуги», з іншого боку вразливість неврегульованого правового статусу перетворює їх практично у заручників для контрабандистів, змушує виконувати всі вимоги.

Географічне та політичне становище України, місце країни у міграційних системах світу, визначають особливості міжнародних міграційних потоків для наших співвітчизників (у тому числі її неврегульовану складову). Для більшості українців, які перебувають за кордоном у неврегульованому правовому становищі, характерним є легальний перетин державного кордону (за допомогою туристичної або іншої візи, наявності діючого закордонного паспорту або іншого необхідного документу) і наступний перехід на неврегульоване положення уже після прибуття на територію іншої держави. У такому разі процес перетину кордону є порівняно безпечною процедурою, основні загрози таким мігрантам виникають уже після прибуття у країну призначення.

Найбільш чисельною групою українців, які перебувають за межами нашої держави, є особи, які виїхали за кордон з метою працевлаштування. За результатами ОТМ-2017, кожен шостий мігрант (17,9%)²⁰⁷ не мав офіційного правового статусу за кордоном (рис. 3.27). До цієї категорії слід додати невелику групу осіб (5,5%), які вказали на туристичну візу, як на законну підставу для перебування та працевлаштування в іншій державі, хоча насправді вказаний документ не надає таких прав.

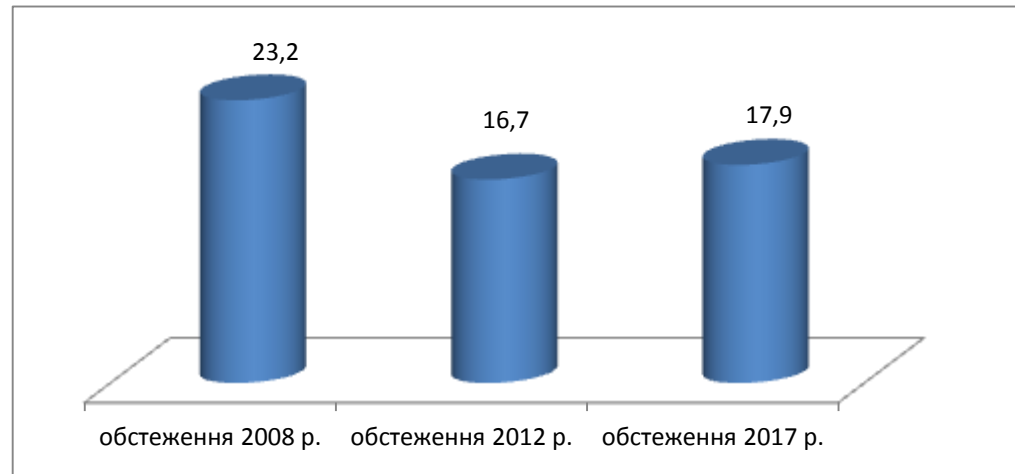
Типові загрози для мігрантів, які перебувають за кордоном з неврегульованим правовим статусом – це небезпека потрапити до рук торгівців людьми або інших злочинців, неможливість відстоювати свої трудові та інші права в рамках правової системи країни призначення, неналежні умови праці, понаднормова робота, незабезпечення роботодавцями правил техніки безпеки на робочому місці, що може негативно впливати на стан здоров'я особи, ризик не отримати заробітну плату або отримати її не в повному обсязі, відсутність можливості отримати належну медичну допомогу у разі необхідності, відсутність гарантій соціального забезпечення тощо.

²⁰⁶Lutterbeck D. A View from the Ground: Human Security Threats to Irregular Migrants across the Mediterranean // Migration in the Mediterranean : human rights, security and development perspectives. – Msida: Mediterranean Academy of Diplomatic Studies. – P.129

²⁰⁷Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2017. – С. 10

Рисунок 3.27.

Частка трудових мігрантів з України без офіційного правового статусу за кордоном, %

Джерело: побудовано за даними ОТМ-2008, ОТМ-2012, ОТМ-2017

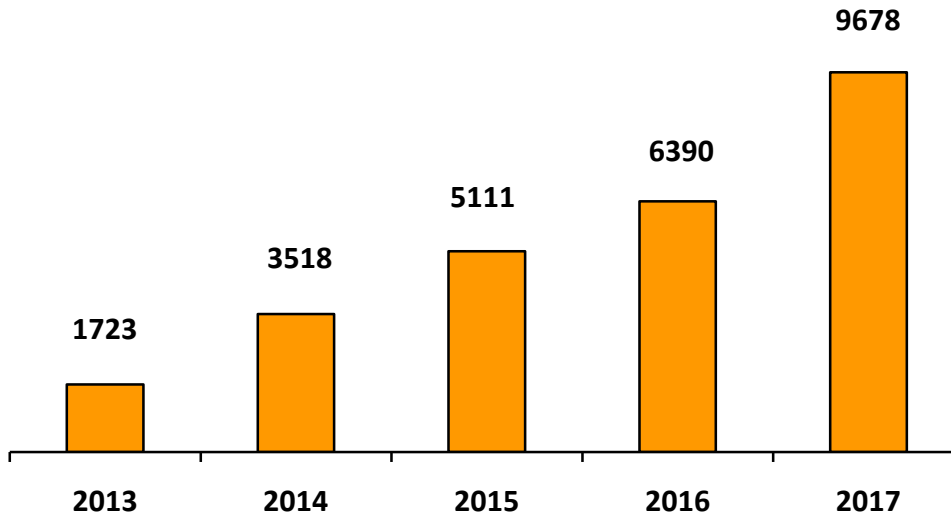
Сучасна Україна включена у декілька міграційних систем та є одночасно країною і призначення, і транзиту, і походження численної кількості мігрантів, включно із мігрантами з нерегульованим правовим статусом. Потіки нелегальної міграції за своєю природою є прихованими і важко піддаються кількісному аналізу, що ускладнює практичні питання профілактики та виявлення відповідних випадків. Незважаючи на те, що світова наукова думка накопичила низку методологічних підходів для прямого та непрямого аналізу досліджуваного явища, якість більшості оцінок обсягів нелегальної міграції залишається середньою і формується з коридору від визначеної мінімально можливої величини до максимально ймовірної. За оцінками МОМ, здійсненими у 2010 р., 10-15% усіх світових мігрантів перебувають у нелегальному правовому положенні²⁰⁸.

У 2017 р. органами ДМС виявлено 9,7 тис. нелегальних мігрантів (рис. 3.28), порівняно і з 2013 р. ця кількість зросла у 5,6 разу. Найчисельніші групи формують громадяни Росії (22,1% від загалу), Азербайджану (18,2%), Узбекистану (9,3%), Молдови (7,2%), Вірменії (6,6%), Грузії (6,4%), В'єтнаму (3,2%), Білорусі (2,1%), Таджикистану (1,9%) та Туреччини (1,8%). Найчастіше нелегальних мігрантів органи ДМС виявляють у Харківській (15,5% у 2017 р.), Одеській областях та м. Києві (9,9%, разом з Київською областю – 14,2%). Тобто значна частина затримань припадає на основні освітні регіони України, де традиційно мешкає найбільше іноземців (див. п. 3.4).

²⁰⁸ PICUM. Platform for International Cooperation on Undocumented Migrants [Електронний ресурс].
— режим доступу:

https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CMW/JointGC_CRC_CMW/PICUM.pdf

Рисунок 3.28.
Кількість нелегальних мігрантів, виявлених органами ДМС, осіб

Джерело: Державна міграційна служба України

Дослідники нелегальної міграції підкреслюють небезпеку суттєвого перебільшення масштабів та ймовірності реальних міграційних викликів для конкретних країн та світу загалом. В англомовній літературі для позначення цих процесів використовують поняття «сек'юритизація» (від англійського слова *security* – безпека) міграції. У руслі такого дискурсу висловлюються алармістські тези про надзвичайну загрозу іммігрантів для традиційних цінностей, релігії, епідеміологічного стану чи інших аспектів життєдіяльності приймаючого суспільства. Найчастіше така позиція висвітлюється у засобах масової інформації, рідше – у наукових публікаціях. Поширення подібної риторики, згідно із положеннями теорії соціальної паніки, може спричинити зростання ксенофобських настроїв серед населення та збільшення пов'язаних із цим злочинів. Саме тому завданням науковців є здійснення врівноваженого, політично нейтрального, науково обґрунтованого дослідження усіх потенційних загроз, виявлення умов, за яких вони можуть перейти у категорію реальних викликів, розробка та впровадження профілактичних заходів, інформування населення про реальний стан справ у міграційній сфері.

Питання впливу міграційних процесів на внутрішню безпеку країн прибуття почали інтенсивно обговорюватися після жахливих подій терористичного характеру у Нью-Йорку 11 вересня 2001 р. Як зазначає Ф. Адамсон (F. Adamson), після цієї дати імміграційна політика та прикордонний контроль перетворилися

на провідні інструменти боротьби з тероризмом.²⁰⁹ У той час коли тероризм як такий, безумовно, являє собою загрозу безпеці сучасного світу та окремих країн, його зв'язок з імміграцією не є переконливим та достатньо обґрунтованим. Прихильники наявності такого зв'язку говорять про те, що відсутність наступних масштабних терористичних актів після 11 вересня 2001 р є прямим наслідком введення більш жорсткої імміграційної політики. Противники цієї точки зору доводять, що терористичні атаки, здійснені іноземцями, не є результатом відкритої та ліберальної міграційної політики, а спричинені неспроможністю прикордонників та інших службовців виявити ту невелику кількість іноземців, які дійсно є загрозою для внутрішньої безпеки. А. Спенсер (A. Spencer) наголошує, що існування зв'язку між імміграцією та тероризмом, виникає в результаті того, що у громадській та політичній свідомості поняття «іноземець» та «іммігрант» зливаються та використовуються як синоніми. Так, теракти 11 вересня 2001 р., були здійснені не іммігрантами (особами, які прибули до США для постійного або довготривалого проживання), а громадянами, іноземних країн, які потрапили на територію країни на основі тимчасової візи.²¹⁰

Вплив імміграційних процесів на громадську безпеку пов'язують із погіршенням криміногенної ситуації в країні призначення внаслідок зростання потоків прибуття. Однак повністю заперечувати відсутність взаємозв'язку між злочинністю та прибуттям іммігрантів, так само як і говорити про взаємозв'язок між цими явищами можна лише після детального вивчення наявних даних у конкретних просторових та часових вимірах. Безумовно, така загроза для переважної більшості країн є потенційною, а не реальною.

На противагу розтиражованій думці про те, що зростання чисельності іноземців призводить до збільшення кількості вчинених злочинів, низка наукових досліджень свідчать про протилежне: низька кореляція між показниками імміграції та злочинності, або повна відсутність такої залежності доводиться у дослідженнях таких авторів: Лі (Lee), Батчер (Butcher), П'єхль (Piehl), Бел (Bell). Натомість в дослідженні Вестбрука (Westbrook) було виявлено, що частка ув'язнених в Іспанії, народжених за межами цієї держави, була у 2001 р. у 25 разів вищою за питому вагу іммігрантів у населенні країни. Коментуючи таку ситуацію цей вчений, однак, зауважує, що це пояснюється насамперед демографічними характеристиками осіб, а не наявністю імміграційного статусу. В Іспанії більшість іммігрантів – це молоді неодружені чоловіки віком 18–35 років, тобто та категорія осіб, ймовірність вчинення протиправної поведінки якої, є найбільш високою.

²⁰⁹ Там само

²¹⁰ Там само

Нелегальна міграція, безперечно, містить загрози як для самих мігрантів, так і для країн їх походження, транзиту та прибуття. Певна негативна ситуація може статися на конкретній території. У світовій практиці досить часто, на жаль, дискусія про міграційну безпеку виходить за межі експертного обговорення. У такому разі риторика навколо міграційних ризиків наповнюється необґрунтованими заявами та сумнівними висновками. Однак це не означає, що міграційні процеси містять у собі лише позитивні сторони, тому виявлення реальної картини щодо основних характеристик міграції та її впливу на безпеку, так само як і на початку зародження міграціології, не втрачає своєї актуальності. Зневажливе ставлення держави до можливих міграційних загроз може позначитися на її внутрішній стабільності, економічному стані, громадській та внутрішній безпеці, у той час для самих мігрантів нелегальна міграція може вартувати життя. Щорічна кількість смертей, пов'язаних з нелегальним перетином держаних кордонів у світі, вимірюється у тисячах, однак найчастіше про міграційні загрози говорять з точки зору національної, а не особистої, безпеки, оскільки сильніші гравці мають більше ресурсів та повноважень для того, щоб їх інтереси були почуті.

3.7. Перспективи зовнішніх міграцій

В системі соціально-демографічних процесів міграція є найдинамічнішою, будь-яка зміна зовнішніх умов одразу відображається на показниках міграційних процесів, тоді як народжуваність, смертність, економічна активність населення тощо реагують на зміну зовнішньої ситуації з певним лагом.

Нинішня соціально-економічна ситуація в Україні не дає підстав сподіватися на зменшення інтенсивності зовнішніх трудових міграцій у найближчому майбутньому. Крім того, говорячи про перспективи розвитку трудової міграції українців, слід брати до уваги, що установки населення, особливо в Західних областях, на працю за кордоном є досить стійкими протягом вже багатьох років. Трудова міграція має не лише динамічний, а й інерційний характер, відтак, потоки вибуття на працевлаштування за кордон триватимуть навіть при поліпшенні ситуації в країні.

За будь-якого розвитку подій, скоріш за все, зменшуватиметься міграція до Росії (хоча вона повністю не припиниться). Водночас частина осіб, які вже виїхали до цієї країни (з трудовою метою або втікаючи від бойових дій), залишаться там на постійне проживання. Передусім, залишаться в Російській Федерації ті мешканці Донеччини та Луганщини, які народилися в Росії, а також їхні нащадки, котрі до початку конфлікту становили суттєву частку населення Донбасу. Вихідці з Донбасу, які отримали або отримують правові підстави перебування в країнах ЄС, також навряд чи повернуться до України.

Враховуючи зміни ситуації в Україні після весни 2014 р., логічно припустити завершення процесу відновлення участі у трудових поїздках за

кордон особами, які раніше припинили такі поїздки (вірогідно, даний процес вже відбувається), та посилення переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму. Крім того, до зовнішньої трудової міграції починають залучатися нові контингенти. Наслідком закріплення частини українських трудових мігрантів на нових місцях проживання в інших країнах стане зменшення серед трудових мігрантів частки осіб, які пересилають або привозять зароблені кошти в Україну. Для повернення бодай частини мігрантів, які закріпилися в країнах ЄС, недостатньо економічного зростання в Україні, необхідно впроваджувати спеціальні програми повернення, і, зокрема, створювати сприятливий бізнес-клімат.

Загалом перебіг міграцій у довгостроковій перспективі залежить передовсім від розвитку ситуації в Україні. Трансформації соціально-економічної ситуації або міграційної політики тієї чи іншої зарубіжної країни скоріше призведуть до змін у розподілі українських заробітчани за країнами-реципієнтами, ніж вплинуть на сам обсяг потоку. Можна виокремити три сценарії розвитку зовнішніх міграцій в Україні відповідно до тенденцій соціально-економічного розвитку.

1. Якщо параметри основних показників розвитку економіки в Україні у довгостроковій перспективі стабілізуються на рівні 2016-2017 рр. (тобто суттєво не покращаться), перехід тимчасової зовнішньої трудової міграції у безповоротну форму посилиться. Причому від ідеї повернення в Україну відмовлятимуться не лише довгострокові мігранти, але й певна частина короткострокових. Перехід тимчасової трудової міграції у постійну форму спричинить прискорення настання дефіциту робочої сили в Україні, особливо за окремими спеціальностями. Загалом масштаби короткострокової міграції суттєво не зміняться: попри перехід частини учасників цього процесу у категорію довгострокових і постійних мігрантів, контингент короткострокових мігрантів поповнюватиметься особами, які вперше включаться у зовнішню трудову міграцію. Крім того, вірогідно відбудеться розширення географії міграцій з України, зокрема, частина осіб, які працюють у Польщі, намагатимуться (після закріплення у Шенгенській зоні) знайти роботу у більш благополучних країнах ЄС, передовсім у Німеччині.

2. Міграційні процеси відбуватимуться ще інтенсивніше за погіршення ситуації в Україні. В цьому випадку закріпитися у країнах призначення прагнуть більшість тих, хто на початку ХХІ ст. віддавав перевагу короткостроковим поїзdkам. Крім того, різко посилиться еміграція з України висококваліфікованих спеціалістів. Залучення нових контингентів до короткострокової трудової міграції буде набагато інтенсивнішим, ніж за попереднім сценарієм, однак, попри це, вже через кілька років короткострокова міграція за своїми обсягами значно поступатиметься довгостроковій. За цих умов можливим є припинення зменшення кількості осіб, які працюють в Росії, оскільки навіть цей напрямок трудової міграції залишиться економічно вигідним.

3. У випадку покращення ситуації масштаби довгострокової трудової міграції стабілізуються, залучення нових осіб до цього процесу

обмежуватиметься членами сімей найбільш успішних довгострокових мігрантів. Більше того, у разі проведення відповідної політики можна очікувати на поступове повернення частини довгострокових мігрантів. Масштаби короткострокової міграції поступово зменшуватимуться, частина учасників процесу почне переорієнтовуватися на внутрішній ринок праці. Кількість українців у Росії буде стрімко скорочуватися, у т.ч. за рахунок репатріації частини осіб, які раніше виїхали до РФ з районів бойових дій на Донбасі. Одночасно зростатиме потік іммігрантів з афро-азіатського регіону до України. З часом Україна може здійснити «міграційний перехід», перетворитися з країни-донора населення та робочої сили на країну-реципієнт, як це вже відбулося з країнами Південної Європи і нині відбувається у низці країн Східної Європи.

Певний сплеск зовнішньої трудової міграції нині відбувається в умовах економічної кризи та складної військово-політичної ситуації в Україні. Відповідний процес у 1990-х рр. розпочинався з короткострокових поїздок без наміру зміни постійного місця проживання, однак частина наших мігрантів вже стали постійними емігрантами. Тому перед державою стоїть завдання формування виваженої міграційної політики, яка б сприяла закріпленню настанов на короткострокову міграцію, запобіганню перетворення циркулярної трудової міграції на еміграцію українських громадян (що призводить до безповоротної втрати населення), соціальному і правовому захисту громадян України, які працюють за кордоном, підтримці зв'язків трудових мігрантів з Україною, поліпшенню реінтеграції мігрантів, що повертаються, та більш ефективному використанню трудового потенціалу України. Особлива увага має бути приділена двостороннім контактам з країнами, де працюють наші громадяни, щодо розвитку циркулярної міграції, яка найбільше відповідає інтересам як України, так і країн-реципієнтів вітчизняної робочої сили. Реалізація принципів циркулярної міграції дозволяє, з одного боку, задовольнити потреби громадян у пристойних заробітках, а з іншого, забезпечити зворотність зовнішніх трудових поїздок.

Протягом більшої частини періоду незалежності зовнішня міграція відігравала для України скоріше позитивну, ніж негативну роль, перш за все за рахунок зменшення напруги на вітчизняному ринку праці і відповідного зниження безробіття, а також валютних надходжень від мігрантів. Однак, негативна тенденція до поширення частоти випадків переходу тимчасових трудових міграцій у постійну форму, яка розпочалася на рубежі у 2000-х рр. і посилилася після початку бойових дій на Донбасі, викликає загрозу для майбутнього демографічного розвитку країни. В той же час забезпечення домінування циркулярної складової в структурі зовнішньої трудової міграції українських громадян сприятиме збільшенню надходжень грошових переказів в Україну, що, в свою чергу, збільшить вигоди українського суспільства і держави від зовнішньої трудової міграції.

4 ВНУТРІШНІ МІГРАЦІЇ

4.1 Міграційні трансформації територіальної структури населення

4.1.1 Трансформація територіального розміщення населення

Трансформаційні можливості параметрів територіального розміщення населення будь-якої країни, економічні та екологічні наслідки цих змін значною мірою впливають на розміщення оборонного комплексу країни та надійність національної безпеки як системи захисту країни від зовнішніх і внутрішніх загроз. За суспільно-політичної невизначеності та ускладнення соціально-економічної ситуації в країні закономірною є поява нових ризиків і загроз національній безпеці внаслідок посилення нерівномірності розвитку регіонів, зниження потенціалу окремих територій та утворення формально заселених, а фактично знелюднених територій, позбавлених внутрішніх стимулів місцевого розвитку. Наразі зміни в системі територіального розміщення населення значною мірою обумовлені міграційною активністю населення, в тому числі реалізованою в межах території країни.

Внаслідок міграційних трансформацій сформовано територіальну нерівномірність заселення України – щільність міського і сільського населення варіює у значному діапазоні на фоні посилення концентраційних тенденцій в економічних центрах та прилеглих до них територій з високою господарською активністю. Посилюється поляризація соціально-економічного розвитку поселень у напрямку центр-периферія на тлі деградації й обезлюднення віддалених сільських поселень та малих міст через активний відтік молодого населення. Сучасні трансформації територіального розміщення населення мають багатофакторну обумовленість – на них впливають як зміни глобального характеру, так і внутрішні соціально-демографічні та соціально-економічні процеси, насамперед міграційні.

Під впливом змін у міграційному русі та природному відтворенні населення за 1991-2017 рр. в Україні щільність сформованої поселенської мережі знизилась із 49 поселень у розрахунку на 1000 км² території до 48 поселень (тут і надалі без урахування АР Крим). Із 24 областей країни в 11-тих цей показник за досліджуваний період фактично не змінився. Лише в двох областях – Закарпатській та Тернопільській – щільність поселень децю зросла за рахунок розукрупнення окремих сіл у процесі адміністративних перетворень. За цей період щільність сільського населення в країні скоротилась із 28 до 23 осіб на один км², причому найвищими темпами (на 25% і вище) – у таких областях, як Житомирська, Київська, Луганська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська (рис. 4.1, додаток 10.6). В цілому територіальне розміщення сільської поселенської мережі України є нерівномірним, характеризується найвищою щільністю у Львівській, Тернопільській та Хмельницькій областях (70-80 поселень на 1000 км²) та найнижчою – у Херсонській, Луганській та Запорізькій (лише 20-30 поселень на аналогічну площу) при середній людності українських сільських поселень на рівні 475 осіб.

Рисунок 4.1.
Зміна щільності сільського населення в областях України, 1991–2017 рр.

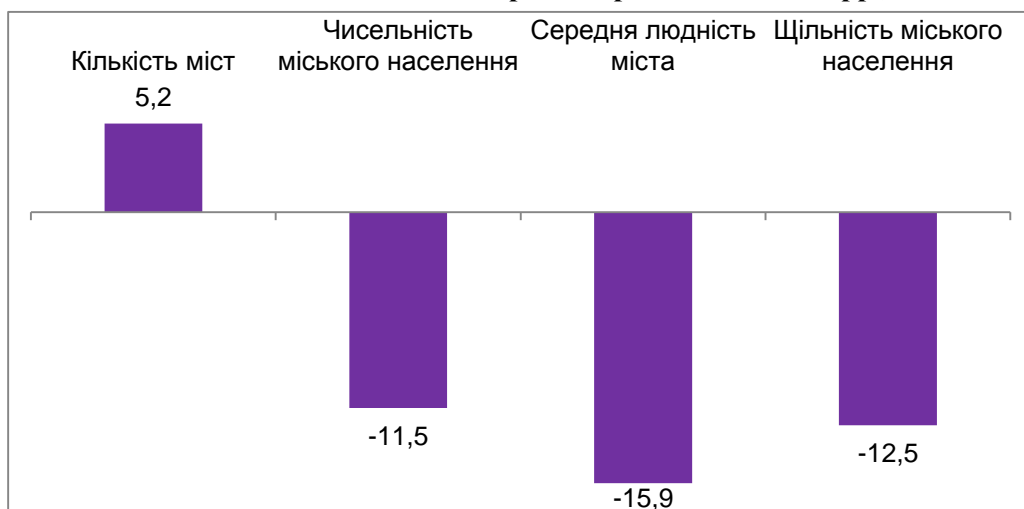
Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

Упродовж 1991–2017 рр. поступово зростала міська поселенська мережа (рис. 4.2), хоча певна частка міських поселень фактично не виконує соціально значущі функції міст щодо належної якості життя населення. Загальна кількість міст збільшилась на 5,2% при зниженні щільності міського населення із 56 до 49 осіб на один км² (найвищими темпами у Луганській, Донецькій, Кіровоградській та Дніпропетровській областях) за рахунок адміністративно-територіальних змін, здебільшого одержання зростаючими селищами міського типу статусу міста (рис. 4.3, додаток 10.7). Лідирують за приростом міської поселенської мережі Житомирська (33,3%) та Тернопільська (12,5 %) області. В трьох областях – Закарпатській, Рівненській та Чернівецькій – загальна кількість міст зросла лише на 10%. У восьми областях країни (Волинська, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська) ситуація залишилась без істотних змін. У підсумку загальна кількість сіл у розрахунку на одне місто зменшилась із 66 одиниць у 1991 р. до 62 у 2017 р.

Рисунок 4.2.

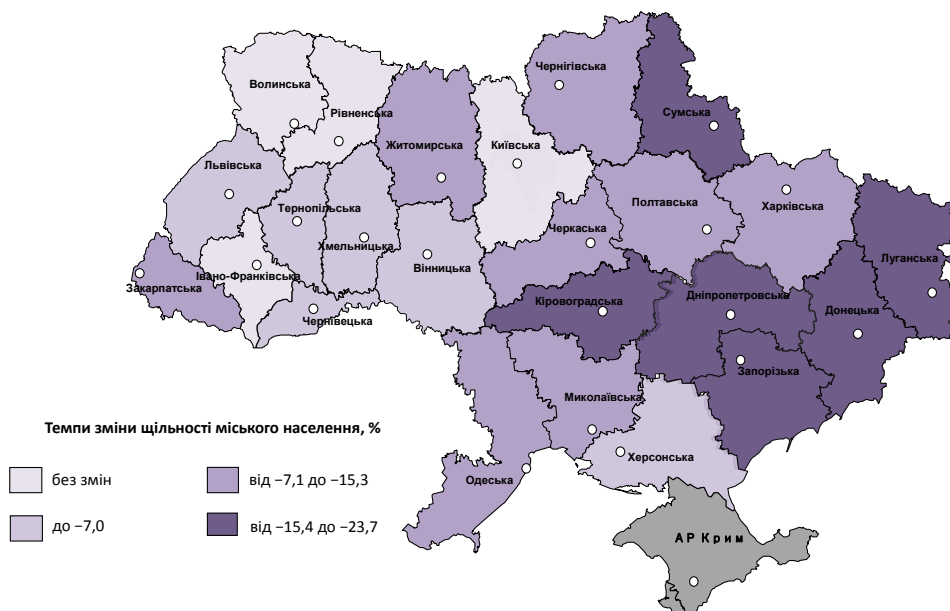
Зміни в міській поселенській мережі України, 1991–2018 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

Рисунок 4.3.

Зміна щільності міського населення в областях України, 1991–2017 рр.

Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

Одночасно з процесами концентрації населення в агломераціях, обумовлених міграційним переміщенням населення, спостерігається значне зменшення людності міст поза їхніми межами. Агломерації як важливий елемент формування систем розселення та зосередження виробничих, інвестиційних, інтелектуальних, освітніх та інших ресурсів обумовлюють зростання шансів на працевлаштування, отримання більш високих доходів та якісних і своєчасних соціальних послуг саме завдяки ефекту концентрації. В залежності від типу агломерацій виникає різна форма міграційної активності. Зокрема, в моноцентричних агломераціях міста-супутники в більшій мірі виконують житлову функцію, а відтак основними потоками переміщення населення є щоденні трудові маятникові міграції. До Києва щоденно з Київської області приїздять на роботу майже півмільйона осіб, що становить близько 30 % населення області. Своєю чергою міста-супутники в агломерації стають центрами тяжіння для сільського населення як перспективні для постійного проживання через відносно дешеве житло (порівняно із центром агломерації) та прийнятне транспортне сполучення. Внаслідок цього периферійні до міста-супутника сільські поселення зазнають пришвидшеної соціально-економічної деградації. Водночас сільські поселення, розташовані на невеликих відстанях від центру агломерації та міст-супутників, є міграційно стабільними, оскільки використовують для свого соціально-економічного розвитку більш вигідне економіко-географічне розташування.

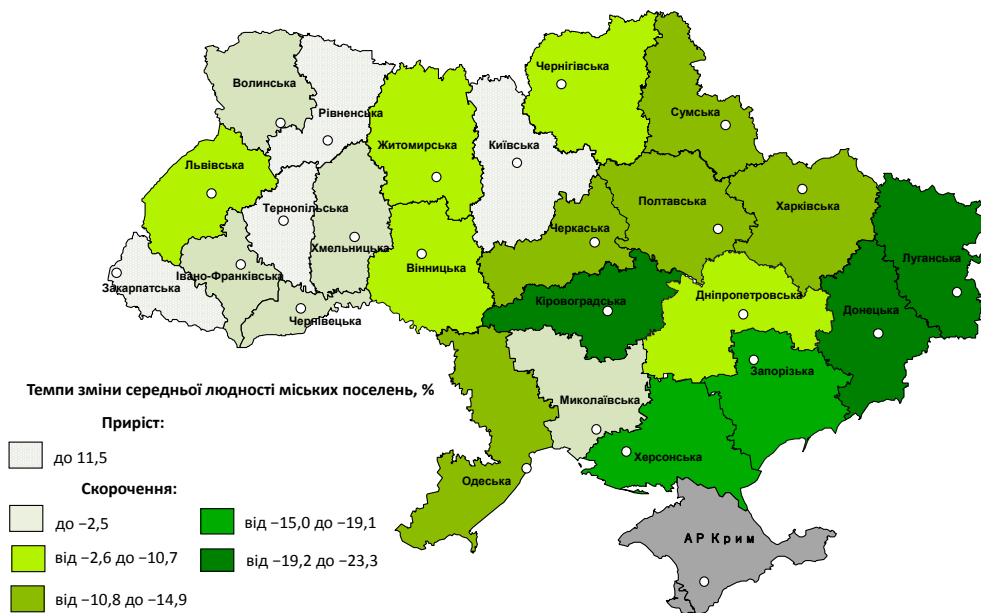
Законодавчо визначеним критерієм статусу міста є чисельність населення не менше, ніж 10 тис. жителів, з яких дві третини має бути зайнято поза сільським господарством²¹¹. Наразі близько п'ятої частини міст України не відповідає зазначеній характеристиці. Крім того, така категорія поселень України, як селища міського типу, фактично не є містами. Населення, яке проживає в них, обліковується як міське. Кількісними критеріями визначення статусу селищ міського типу є чисельність населення, що перевищує дві тисячі жителів (в окремих випадках може бути дещо меншою), з яких дві третини мають бути робітниками, службовцями. В Україні кількість селищ міського типу становила у 2018 р. 826 одиниць, в них проживало близько 36,6% міського населення. За 1989–2018 рр. їхня мережа скоротилась на 5,2%, а населення – на 18,3%. Натомість майже на четверту частину зросла кількість селищ міського типу людністю до 3 тис. осіб (додаток 10.8).

Найбільших зрушень у регіональній структурі зазнала частка міст з населенням понад 500 тис. осіб (т.зв. великих міст), яка скоротилась на третину при зменшенні населення в них лише на 13,6%. Великі міста у 2018 р. займали у регіональній поселенській структурі близько 2%, в них проживало 36,6% міського населення. На зміну людності цієї групи поселень значною мірою впливає міграція, оскільки більшість з них є регіональними та міжрегіональними центрами, центрами агломерацій з достатньо високою міграційною привабливістю.

²¹¹ Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР: Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 12.03.1981 № 1654-X. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (дата звернення: 11.07.2018).

Рисунок. 4.4.

Зміна середньої людності міських поселень в областях України, 1991–2017 рр., %

Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

За існуючими оцінками, 80% міст втрачають населення²¹², проте воно може зростати в інших містах, які входять до складу агломерацій. Процес агломерування відбувається на основі вигідного економіко-географічного розміщення поселень відносно центру та завдяки ефекту концентрації, що істотно зменшує загальні витрати на переміщення працівників.

Стабільною залишається поселенська мережа та людський потенціал міст людністю 100–500 тис. осіб з найнижчими темпами скорочення кількості поселень та населення, що в них проживає (на 10,8 та 6,4% відповідно). Цю групу формують найбільші міста обласного значення як центри регіонального тяжіння для потенційних мігрантів із менших міст та сіл області. Їхня достатньо висока міграційна привабливість обумовлена кращою ситуацією на ринку праці, розташуванням освітніх закладів вищого рівня акредитації та спеціалізованих медичних установ. Вищий, порівняно з іншими містами,

²¹² Україна. Огляд процесів урбанізації 2015 / Міжнародний банк реконструкції та розвитку / Світовий банк. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://documents.worldbank.org/curated/en/787061473856627628/pdf/ACS15060-REVISED-PUBLIC-UKRANIAN-ukr-web-text-cover.pdf> (дата звернення: 11.07.2018).

соціально-економічний потенціал та потреба у робочій силі спричиняють формування нових потоків трудової міграції до цих міст.

Принципово іншою є міграційна ситуація у містах людністю 50–100 тис. осіб (протягом 1991-2017 рр. їхня поселенська мережа скоротилась майже на п'яту частину, а чисельність населення в них – на 28%). До цієї групи входять окремі міста обласного значення, в яких розвиток локального ринку праці та сфери зайнятості поки що залишаються обмеженими. Деякі з них (насамперед, на сході країни) розвивалися тривалий час лише за рахунок декількох крупних промислових підприємств. І хоча трудові міграції з боку населення, що проживає на найближчих до них територіях, впливають на їхній соціально-економічний розвиток, проте економічна доцільність таких поїздок дедалі істотно зменшується через підвищення трансакційних витрат на переміщення на тлі відносно нижчих заробітних плат. Відносно меншим скороченням поселенського, в тому числі демографічного потенціалу (на 12,7 та 8,1% відповідно) характеризуються міста людністю 20-50 тис. осіб, до складу яких внаслідок адміністративних змін поступово перейшли поселення з попередньої групи.

Центрами міграційного тяжіння стали міста людністю до 20 тис. осіб (мережа збільшилась на 28,2%) при зростанні населення в них на 15,5% (додаток 10.8). Стабілізаційним чинником їхнього розвитку є наявність в цій групі міст районного значення або центрів адміністративних районів, які виконують частину функцій, втрачену сільськими поселеннями через реорганізацію виробництва, зміну форм власності чи прискорення процесів депопуляції. Ці поселення як центри адміністративних районів стали центрами тяжіння маятникових міграцій не лише трудового та освітнього характеру, а й торговельного, медичного, юридичного та житлово-комунального. На цьому тлі відставання в розвитку дорожньо-транспортної інфраструктури та якості пасажирських перевезень значно ускладнює отримання необхідних послуг населенням у межах раціональної транспортної доступності, що нерідко сприяє зміні тимчасової міграції на постійну.

Під впливом міграційного руху населення специфічних рис набуває розвиток мережі малих міст (людністю до 50 тис. осіб), статус яких офіційно визначено Законом України «Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст» № 1580-IV від 04.03.2004 р.²¹³ У 2018 р. в них проживало 20,8% міського населення країни при частці 81,7% усіх міст (для порівняння: у 1989 р. їх питома вага становила 76,6%). В Україні зростання кількості малих міст відбувається, на жаль, без адекватного розвитку виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури при збільшенні міграційного навантаження. На відміну від країн Європи, малі міста не стали базисними для розгортання процесів деурбанізації та відповідно не зросла їхня привабливість і престижність як місць постійного проживання і зайнятості. Лише міста-

²¹³ Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст: Закон України від 04.03.2004 № 1580-IV [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1580-15> (дата звернення: 26.07.2018).

сателіти навколо великих міст певним чином виконують цю функцію, решта малих міст країни мають серйозні соціально-економічні проблеми, зокрема низьку ємність локального ринку праці через нестачу робочих місць, зношеність інженерних мереж, обмеженість фінансування на їх оновлення. Закономірно, що за таких умов третину з них визначено як депресивні поселення, 61% з яких має низькі темпи соціально-економічного розвитку²¹⁴. Більшість малих міста є монофункціональними, їх розвиток зазвичай залежить від одного чи двох містоутворюючих підприємств, що здебільшого мають високий рівень зношеності основних засобів, проблеми із збутом продукції чи кадрові проблеми.

Вплив міграційних процесів на територіальну трансформацію розміщення міського населення є неоднозначним, з різними економічними та екологічними наслідками в залежності від форм і напрямів переміщень, структури міграційних потоків, успішності інтеграції мігрантів у нове середовище. В регіонах з крупними агломераціями, зокрема столичною, спостерігається приріст населення за рахунок не лише жителів області, а й сусідніх Чернігівської та Житомирської областей. В агломераційних утвореннях міграційне поповнення молодим населенням до певної міри компенсує депопуляційні втрати та дефіцитність регіональних ринків праці, що створює сприятливі передумови для соціально-економічного піднесення. Значне посилення агломераційного ефекту відбувається лише за умов активного поповнення територій трудоактивним населенням, спроможним реалізувати трудовий потенціал за місцем проживання за наявності відповідних робочих місць з достатньо високою продуктивністю. У цьому контексті важливо зазначити неоднозначність економічних і соціальних наслідків трудових міграцій. Зокрема, соціальні втрати (руйнація сімей, соціальне сирітство) неспівмірні з будь-якими економічними перевагами міграційних переміщень, у тому числі необхідними для виживання найбідніших прошарків населення. Вирішенню цього завдання сприятиме реалізація системи заходів в межах державного програмно-цільового підходу до забезпечення комплексного розвитку поселень, орієнтованого на залучення додаткових інвестицій для створення нових робочих місць та диверсифікації сфери зайнятості в цілому. Шлях інвестиційного оновлення поселень, а не дотаційних виплат сприяє формуванню нових джерел трудових доходів економічно активного населення.

Основним трансформаційним трендом територіального розміщення сільського населення, обумовленого міграційними процесами, є поступове здрібнення сільської поселенської мережі, перехід сіл у нижчу категорію людності чи їх повне знелюднення. Сільська поселенська мережа України представлена 27401 сільським поселенням (без урахування АР Крим), в яких на початку 2018 р. проживало 13015,4 тис осіб, що становить 30,8% усього населення країни. Внаслідок знелюднення та адміністративно-територіальних перетворень за 1991–2018 рр. зникло з території країни 454 села або 1,6% їх

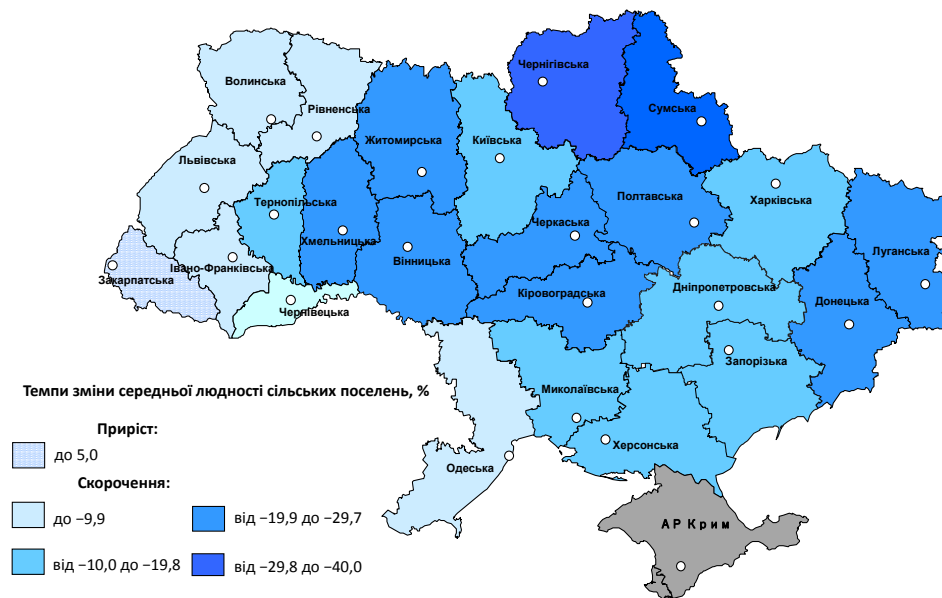
---

²¹⁴ Там само
154

загальної кількості (рис. 4.5, додаток 10.8). Лідерами у процесі поступового згортання сільської поселенської мережі стали Київська (-6,6%), Харківська (-3,9%), Чернігівська (-3,6) та Миколаївська (-3,5%) області. Якщо у першій з них провідною детермінантою трансформаційних змін є адміністративно-територіальні перетворення, то в решти областей – це здебільшого висока депопуляція сільського населення, обумовлена активним міграційним впливом населення з цих територій. У Київській області на зміни мережі істотно вплинула висока інтенсивність урбанізаційних процесів у зв'язку з формуванням навколо Києва найбільшої агломерації. Відносно стабільними показниками характеризується сільська поселенська мережа окремих областей України (Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька), в яких частка сільського населення з відповідними формами організації їхньої життєдіяльності перевищує 50%.

Рисунок 4.5.

**Зміна середньої людності сільських поселень в областях України,
1991–2017 рр., %**

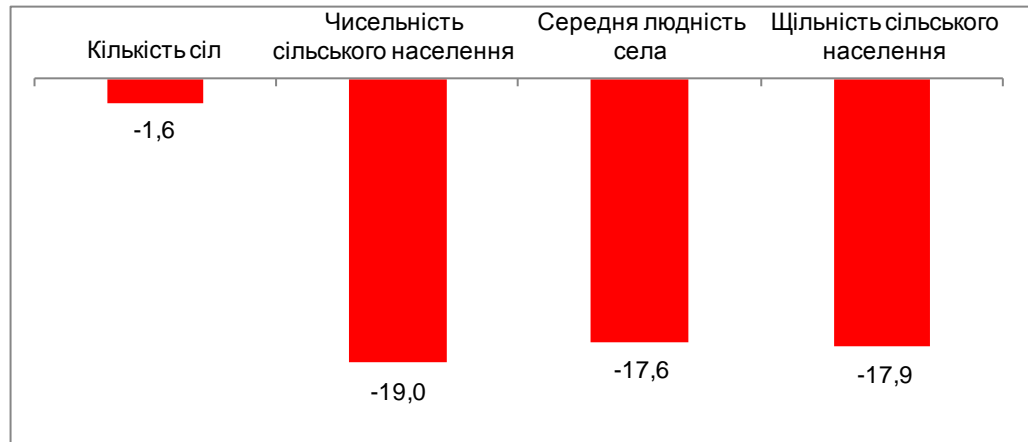
Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp

Інтенсивність скорочення сільської поселенської мережі з часом лише зростала (за 1991–2000 рр. середньорічне скорочення сіл становило 11 одиниць, за 2001–2018 рр. – уже 19). Поступово утворилась деформована і незбалансована поселенська структура, в якій високими темпами зростала питома вага дрібних поселенських структур і скорочувалась частка більш крупних. Зокрема, за 1989–2018 рр. відбулося зростання кількості малих сіл людністю до 100 осіб на 35,9%, а населення в них – на 8,0%; у 2018 р. вони

становили 27,7% всіх сіл країни (додаток 10.8). Враховуючи сучасні тренди міграційного руху населення та значне ускладнення інвестиційних умов відтворення потенціалу сільських поселень, можна очікувати, що зазначені тенденції триватимуть і надалі, збільшивши таким чином території низької щільності населення та створивши певні перешкоди на шляху розбудови дорожньо-транспортної, енергетичної та інженерної інфраструктури.

Рисунок 4.6.

Зміни сільської поселенської мережі України, 1991–2018 рр.,%

Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MULT/Dialog/statfile_c.asp.

Під впливом міграційного руху в Україні триває процес розукрупнення великих і середніх сіл, які поступово переходять в іншу, нижчу категорію людності – якщо у 1991 р. кількість сільських поселень з чисельністю мешканців понад 500 осіб становила 39,5%, то за останніми офіційними даними 32,2%. Протягом 1991-2018 рр. істотно скоротилась мережа великих сіл людністю понад 1000 осіб (на 22,1%) та проживаючого в них населення (на 25%). Таким чином, сформована територіальна структура сільських поселень, за якої у 27,7% малих сіл людністю до 100 осіб проживає 2,2% всього сільського населення, а у великих селах людністю понад 1000 осіб (13,3% всіх сіл) проживає 50,3% населення, лише посилює нерівномірність заселення території. І хоча зменшення людності сільських поселень є закономірним результатом активного міграційного впливу молоді, все-таки активна державна підтримка села до певної міри може уповільнити процес руйнації поселенської мережі та створити нові можливості для соціально-економічного піднесення сільських територій. Ця проблема актуалізується в частині нормалізації життєзабезпечення сільського населення, зважаючи на те, що поки що значна кількість сільських поселень позбавлені зупинок громадського транспорту та доріг з твердим покриттям, відділень зв'язку та лікувальних закладів.

Головним економічним наслідком міграційних трансформацій, здрібнення сільської поселенської мережі та втрати поселеннями людності є траєкторія їхнього розвитку як монопрофільних, вузькоспеціалізованих, інвестиційно непривабливих сільськогосподарських поселень. На жаль, в Україні кількість поселенських структур, в яких суб'єкти підприємництва поступово згортають економічну діяльність, позбавляючи поселенський простір не лише виробничих, але й соціальних структур, щорічно зростає (понад третини їх загальної кількості не має жодного суб'єкта господарської діяльності). Це значно послаблює базові економічні і соціальні функції поселень, знижує спроможність забезпечити місцевий економічний і соціальний розвиток, а головне – продуктивну зайнятість сільського населення за місцем проживання.

Достатньо зазначити, що протягом 2001-2018 рр. майже подвоїлась питома вага сільських жителів, працевлаштованих поза сільськими поселеннями і значно зросла вимушена неформальна зайнятість у дрібнотоварних і низькопродуктивних особистих селянських господарствах, які, хоча і є основними виробниками сільськогосподарської продукції (близько 39,5% продукції рослинництва та 54,2% продукції тваринництва)²¹⁵, проте їхній розвиток, на жаль, не сприяє модернізації сільськогосподарського виробництва чи зростанню його конкурентоспроможності. За існуючими оцінками, в останні роки за кордон на заробітки чи в інші поселення виїздила вагома частка сільських жителів. Зросла чисельність осіб, незадоволених умовами зайнятості та проживання на селі, які зневірилися у пошуку роботи – їхня питома вага майже вдвічі перевищила відповідні показники для міст²¹⁶. У сфері сільськогосподарського виробництва зберігається один з найнижчих рівнів оплати праці (79,3% від середнього рівня в економіці) з тенденцією до скорочення оплати праці найманих працівників у структурі видатків, а також високий рівень виробничого травматизму та незадовільні санітарно-гігієнічні умови. На тлі процесів поглинання невеликих сільськогосподарських підприємств потужними корпоративними агроструктурами та скорочення кількості несільськогосподарських підприємств загальна ємність сфери зайнятості лише знижується, що посилює міграційні настрої сільських жителів. Потрібно враховувати і регресивні зміни у структурі сільського житлового фонду, зокрема збільшення його частки, що використовується лише сезонно в рекреаційних цілях або взагалі не використовується з різних об'єктивних і суб'єктивних причин.

Інтегральним наслідком сучасних трансформаційних перетворень на регіональному і місцевому рівнях є значне поширення бідності на селі. Поки що не покращує соціально-економічну ситуацію розвиток інших форм господарювання, зокрема фермерства, яке не досягло рівня прибутковості,

²¹⁵ С. 135 Україна у цифрах 2017 : стат. зб. / За ред. І.Є. Вернера. – К.: Консультант, 2018. – 241 с.

²¹⁶ Краєвська Г.О. Зайнятість в сільських поселеннях України: проблеми та напрями їх вирішення / Г.О. Краєвська // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 3. – С. 209–219. – doi: <https://doi.org/10.15407/dse2015.03.015>.

необхідного для запровадження нових технологій та гідної оплати праці. Доречно зазначити, що в європейських країнах фермерство є економічною основою зміцнення потенціалу сільських поселень, воно користується потужною державною підтримкою. Створено належні умови для того, щоб територіальні громади створювали агропромислові кооперативи, спираючись на використання комунального майна і ресурсів²¹⁷. Завдяки цьому визначено стратегічно важливі напрями розвитку сільських поселень, здійснено перехід від аграрної політики, орієнтованої на багатофункціональне сільське господарство і розвиток сімейного фермерства до активної політики соціальної інтеграції та скорочення бідності. Цьому сприяє і якісне дорожньо-транспортне сполучення, розгалужена інженерна інфраструктура та поширення інформаційних технологій. На державному рівні значну увагу приділено екологічним та естетичним засадам їхнього розвитку з дотриманням прогресивних стандартів організації і планування території за основними функціональними зонами.

Міграційне збільшення населення великих міст країни спричиняє зростання рівня техногенного забруднення, зростання видатків на вирішення транспортних та житлово-комунальних проблем. У зв'язку з концентрацією населення постійно зростає потреба у розгалуженні мережі інфраструктури переробки чи захоронення твердих промислових і побутових відходів, що становить серйозну проблему для країн світу. За висновками екологів складність проблеми прямо пропорційна наявній чисельності населення міста та його промислового потенціалу, причому загострення екологічних проблем починається, коли чисельність населення досягає 80-100 тис. осіб.

Погіршення екологічної ситуації у великих містах країни відбувається і через поєднання різних джерел забруднення – як стаціонарних, здебільшого промислових, так і мобільних, себто транспортних. За існуючими оцінками у ґрунті в межах міст вміст ртуті в 4–6 рази вищий, свинцю й ванадію – у 25 разів більший, міді, хрому, нікелю – у декілька разів вищий, ніж на сільських територіях. Забруднення бензопіреном повітря міста у 2–3 рази вище, ніж у малих містах і селах, причому таке забруднення зберігається на значних відстанях від великих міст. Внаслідок зниження інтенсивності переміщення повітряних мас в місті утворюється фотохімічний смог²¹⁸.

Нерідко в містах забруднення довкілля відбувається через прориви каналізаційних колекторів, у випадку їх протікання у водопровід можливі спалахи інфекційних хвороб. Каналізаційні системи більшості міст країни потребують капітального ремонту чи повної заміни, а споруди з очистки стічних вод значно перевантажені та не відповідають реальним потребам містян. За даними Державного агентства водних ресурсів України у більшості міст України споруди з очистки стічних вод значно перевантажені чи фізично

---

²¹⁷ Булах Т.М. Соціальний розвиток як чинник подолання депресивності села / Т.М. Булах, К.В. Петренко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2012. – № 3(130). – С. 225–228.

²¹⁸ Доругонцов С.І. Екологія : підручник [Електронний ресурс] / С.І. Доругонцов, К.Ф. Коценко, М.А. Хвесик та ін. — К. : КНЕУ, 2005. — 371 с. — Режим доступу: <http://https://buklib.net/books/21910/> (дата звернення: 19.06.2018).

спрацьовані. У поверхневі водні об'єкти скидається близько 13% забруднених зворотних вод, у тому числі 3,0% без очищення. За 2000–2016 рр. потужність очисних споруд в країні скоротилась з 7992 до 5690 куб. м, тобто майже на третину. Питома вага витрат у капітальних інвестиціях на охорону навколишнього природного середовища за рахунок коштів держбюджету скоротилась з 7,9% у 2000 р. до 2,8% у 2016 р.²¹⁹.

Сучасна трансформація територіального розміщення населення обумовлює необхідність використання нових технологій та підходів в системі муніципального антикризового менеджменту через зростання оперативності реагування на зміни в соціально-економічному розвитку поселень. Йдеться про опосередкований вплив на сформовані міграційні потоки через посилення маркетингового і кластерного підходу в муніципальному управлінні, реалізація яких дає змогу активізувати залучення інвестицій, розвиток малого і середнього бізнесу та підвищити загальний рівень соціально-економічного розвитку території, а в кінцевому підсумку – збільшити кількість робочих місць та надходження до місцевих бюджетів. Особливої уваги та розроблення ефективних регулюючих засобів з боку органів державного та муніципального управління потребує процес міграційного припливу населення у великі міста. Важливо зазначити, що надаючи в цілому ліпші можливості щодо працевлаштування, освіти, якості медичних послуг чи організації дозвілля, велике місто одночасно з цим створює певну систему ризиків щодо можливої раптової бідності внаслідок втрати роботи, вищого ступеню соціальної напруги та конфронтації, яка виникає в процесі адаптації прибулих до нового місця проживання та інтеграції в нове середовище. Вони істотно посилюються за умови зростання обсягів неконтрольованої міграції у великі мегаполіси через напругу на ринку праці, зростання попиту на соціальні послуги, житло, а отже й ціни на оренду та купівлю житла.

Певні загрози містить процес соціальної фрагментації міст, тобто виникнення відокремлених кварталів із бідним населенням та несприятливою криміногенною ситуацією, а з іншого – «ексклюзивних кварталів» (*gated communities*)²²⁰, в яких проживає заможне населення, що користується інфраструктурою та послугами, які підкреслюють цей статус.

Сучасні трансформаційні зрушення в територіальному розміщенні населення в умовах відсутності системного підходу до проектно-просторового управління соціально-економічним розвитком поселень та менеджменту антикризового управління на локальному рівні обумовлюють появу таких загроз національній безпеці:

- обмеженості ефективного використання основних активів заселеної території (природних, людських, фінансових, матеріальних, екологічних, культурних), необхідних для зміцнення обороноздатності країни та її регіонів,

²¹⁹ С. 186, 199 Статистичний щорічник України за 2016 р. / За ред. І.Є. Вернера. – К.: Державна служба статистики, 2017. – 611 с.

²²⁰ С. 230 Функции городов и их влияние на пространство / под ред. Л.Г. Руденко. – К.: Феникс, 2015. – 292 с.

насамперед на територіях, що межують з тимчасово окупованими територіями внаслідок збройного конфлікту з Росією;

- недостатньої концентрації фізичного, фінансового та людського капіталу для реалізації окремих проектів оборонного значення на територіях з низькою щільністю населення, слабким потенціалом соціально-економічного розвитку та нерозвинутою дорожньо-транспортною, інженерною та інформаційною інфраструктурою;

- невизначеності перспектив соціально-економічного розвитку значних територій країни внаслідок їхнього депресивного стану, нестачі фінансових ресурсів для його подолання та значної соціальної ізоляції бідного населення; чітке концептуальне бачення соціально-економічних перспектив конче необхідне для розроблення і реалізації мобілізаційних планів та інших проектів воєнно-оборонного значення;

- повільних темпів формування і розвитку потужних об'єднаних територіальних громад, спроможних власними зусиллями забезпечити зміцнення потенціалу місцевого соціально-економічного розвитку як необхідного підґрунтя для формування оборонного потенціалу локального рівня на тлі відсутності об'єктивної і систематизованої інформації щодо цього.

Перспективним напрямом трансформаційних змін територіального розміщення населення країни є прискорення процесів рурбанізації та реурбанізації, спрямованих на створення соціально-економічних умов для перерозподілу населення на користь сіл, малих міст, приміських територій. Через реалізацію виваженої містобудівної політики, орієнтованої на формування стійких трудових і соціально-культурних зв'язків у межах цих територій (сфера зайнятості, надання медичних, освітніх та культурно-побутових послуг) можна дещо мінімізувати наслідки традиційних відмінностей між міськими і сільськими поселеннями, що сприяють формуванню нових потоків міграційного переміщення населення у напрямі великих міст. Активізація процесу реурбанізації, ініційована на державному рівні, може сприяти зменшенню нерівномірності заселення території країни та поступовому поширенню міських форм організації життєдіяльності на сільську місцевість²²¹. Таким чином, необхідно сформулювати мотиваційні засади проживання у сільській місцевості, зважаючи на те, що все-таки значна частка містян мають наміри змінити місце проживання з причин погіршення екологічної ситуації у великих містах, підвищення вартості життя, житлових проблем та інше. Вирішенню цього завдання сприятиме прискорена інтеграція локальних ринків праці на основі модернізації міжпоселенської дорожньо-транспортної інфраструктури, формування ринку соціального орендного житла, інтенсифікації транспортних переміщень з урахуванням сформованих потоків маятникової міграції.

Отже, структурні і функціональні трансформації у сфері територіального розміщення населення країни, обумовлені його міграційним переміщенням,

---

²²¹ Заяць Т.А. Економічна основа сільських поселень України та перспективи її зміцнення / Т.А. Заяць, Г.О.Краєвська // Економіка України. – 2016. – № 9. – С.70–81.

за природою, характером перебігу та специфікою прояву є неоднорідними, суперечливими і такими, що не відповідають повною мірою інтересам зміцнення національної безпеки. Зрушення у системах міського і сільського розселення не узгоджені та незбалансовані між собою, спричиняють появу нових загроз національній безпеці (зниження стійкості мережі поселень через її здрибнення і знелюднення, надмірна концентрація населення в крупних містах, руйнування раніше сформованих економічних і соціальних структур та зв'язків, зростання територіальної віддаленості населення від господарських та інфраструктурних об'єктів внаслідок нераціонального об'єднання сільських територіальних громад, їхня бідність та відсутність необхідних навичок самоорганізації й саморозвитку). Це не сприяє формуванню сприятливого для життєдіяльності людей середовища та сфери продуктивної зайнятості. Внаслідок низької ефективності державної регіональної політики та політики місцевого розвитку соціально-економічною стагнацією і депресією охоплено значну територію країни. Небезпечним є те, що зрушення відбуваються в умовах значного послаблення координуючої і об'єднуючої функції держави, що не відповідає міжнародній практиці стимулювання місцевого розвитку та активізації поселенського потенціалу. Розробка стратегічно важливих напрямів, заходів на конкретних інструментів з протидії, мінімізації та упередження загроз національній безпеці має бути пріоритетним завданням сучасної політики державного антикризового регулювання територіального соціально-економічного розвитку, орієнтованого на зміцнення ендogenous потенціалу поселень різного типу на основі законодавчо визначених перспектив їхнього розвитку.

4.1.2 Концентрація населення і робочої сили в метрополісах

Територіальна соціально-економічна поляризація та розвиток агломерацій в Україні обумовили виникнення провідних просторових ареалів – метрополій, які активно акумулювали людський, фінансовий та фізичний капітали, різні види економічної діяльності, новітні технології та інформаційні ресурси. Тим самим створено умови для виникнення й динамічного функціонування полюсів зростання та центрів соціально-економічного розвитку, які, в свою чергу, формують потужний механізм мотивації населення щодо міграції в більш привабливі зони проживання і зайнятості.

Протягом останніх років в Україні 6 міст реалізовували метрополійні функції. Місто Київ входить до складу світової метрополійної мережі, міста Харків, Одеса, Дніпро, Львів є регіональними метрополіями суто українського рівня. Наразі у зв'язку з тимчасовою окупацією Донецьк фактично втратив такі функції. Вплив метрополій на формування потоків внутрішньої міграції населення здійснюється через інтенсифікацію процесів економічного відтворення робочої сили, налагодження механізмів саморегуляції та

самопідтримки професійної мобільності економічно активного населення, зростання можливостей для задоволення його інформаційно-комунікаційних потреб. Важливе значення має розширення спектру адміністративних послуг, які можна отримати на умовах кращого сервісу з мінімальними бюрократичними бар'єрами, високі стандарти державної та приватної спеціалізованої медичної допомоги сектору, а також доступ до інституцій освітнього та культурного просторів.

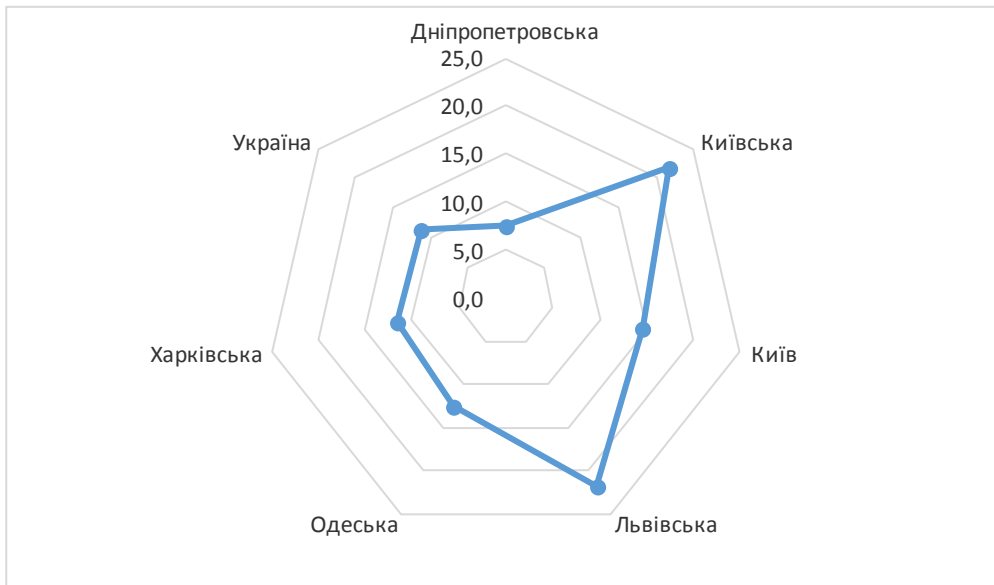
Аналіз статистично обліковуваних внутрішніх міграцій населення показує, що їхня інтенсивність в регіонах метрополісів коливається в доволі широкому діапазоні. Найбільше значення коефіцієнту внутрішнього міграційного обороту на рівні 21,9‰ фіксується у Львівській області, 21,7‰ – у Київській, найменше – 7,5‰ у Дніпропетровській при середньоукраїнському значенні 11,3‰ у 2016 р. (рис. 4.7). Залежно від розподілу населення й структури існуючих внутрішніх зв'язків та міграційних потоків українські метрополісні утворення можна класифікувати як моноцентричні – з єдиним містом-ядром (обласним центром) та супутніми меншими містами й сільськими поселеннями. В їхніх межах налагоджено стійкі, чітко визначені економічні та соціальні доцентрові зв'язки у сфері ринків праці, мережі навчальних закладів, між суб'єктами підприємництва, а також у комунікаційних відносинах між компаніями та місцевими владними структурами, які формують міграційні потоки відповідного напрямку. Це Харківський, Одеський, Дніпровський та Львівський метрополіси.

В Київському метрополісі, на відміну від інших, починають з'являтися ознаки поліцентричності, яка проявляється через синергійний функціональний вплив центрального осередку, тобто м. Києва, на оточуючий простір з переносом за його межі полюсів зростання на тлі збереження визначальної домінації центру. У зв'язку з цим чітко простежується перепрофілювання промислових функцій ядра, винесення нестоличних галузей господарства в периферійну зону і, як наслідок, певний перерозподіл маятникових міграцій на користь міст-супутників та селищ, в яких функціонують високотехнологічні підприємства будівельної, легкої, харчової хімічної, парфюмерно-косметичної промисловості. Зокрема, у смт Велика Димерка діє найбільший у Європі завод транснаціональної компанії «Coca-Cola», ПАТ «Мономах», ТОВ «МІК МЕГА», ТОВ «Дорхан Україна», ТОВ «БАУМІТ УКРАЇНА»; в с. Старі Петрівці – фабрика «Монделіс Україна» (раніше «Крафт Фудз Україна»); у м. Вишгород – ТОВ «Хенкель Баутехнік (Україна)». Динаміка і структура їхнього попиту на робочу силу (за обсягом та професійно-кваліфікаційною структурою) суттєво відрізняється від пропозицій локального ринку праці, тому в цих містах, селищах та сільських поселеннях фактично утворюються нові центри тяжіння маятникових трудових мігрантів. Коефіцієнт внутрішнього міграційного приросту у розрахунку на 1000 населення в Київській області майже вдвічі вищий, ніж у м. Києві (у 2016 р. він становив 6,3‰). Важливим фактором зростання офіційно зареєстрованої незворотної чи тимчасової внутрішньої міграції в поселеннях, що знаходяться за межами центральної частини Київського метро

полісу, є динамічний розвиток заміської забудови. За нашими оцінками лідерами за щорічними темпами зростання чисельності внутрішніх мігрантів Київської області є м. Ірпінь та Києво-Святошинський район (с. Софіївська Борщагівка, с. Святопетрівське).

Рисунок 4.7.

Коефіцієнт внутрішнього міграційного обороту в областях метрополій, місті Києві та Україні у 2016 році, ‰

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

У Дніпровському метрополітному регіоні інтенсивність внутрішніх зареєстрованих міграцій стабільно нижча, ніж в середньому в Україні. Коефіцієнт скорочення населення за рахунок внутрішніх міграцій у розрахунку на 1000 населення становив $-0,78\text{‰}$ у 2016 р. проти $-0,06\text{‰}$ у 2014 р. (рис. 4.8). У Харківському регіоні значення цього коефіцієнта становило $-0,68\text{‰}$ та $+1,02\text{‰}$ відповідно. Міграційні процеси цих двох метрополісів останніми роками формувалися під впливом двох потужних факторів: географічного сусідства з тимчасово окупованими територіями України та розриву економічних зв'язків між суб'єктами підприємництва України й Росії у більшості сфер економічної діяльності. Перший фактор спричинив зростання чисельності внутрішніх вимушених мігрантів, що посилює тиск на соціальну сферу, житлово-комунальний, адміністративний сектори та інфраструктуру.

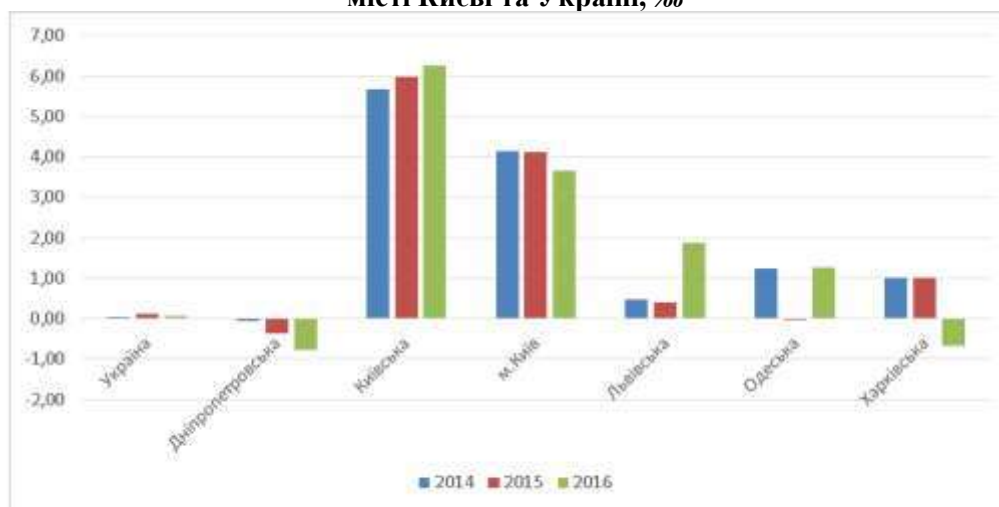
Дія другого фактору змінила географію та обсяги ринків, що формують ланцюги виробництва, постачання, збуту. Такі зміни не могли не вплинути на ринок праці. В Дніпровському метрополітному регіоні ці трансформації обумовили стійку тенденцію до скорочення чисельності зайнятих та попиту на робочу силу, насамперед з боку суб'єктів малого підприємництва. Багатьом

великим підприємствам (зокрема, ПАТ «ДніпроАзот», ПАТ "Південний гірничо-збагачувальний комбінат", ПАТ "Інтертайп нижньодніпровський трубопрокатний завод", ПАТ "Північний гірничо-збагачувальний комбінат") також не вдалося уникнути масштабних скорочень. Про зміни обсягів маятникових міграцій в Дніпровському метрополісі свідчить динаміка користування громадським транспортом. Чисельність пасажирів, перевезених автомобільним та автобусним транспортом (який є найбільш затребуваним у маятникових мігрантів) скоротилася у 2014-2016 рр. на 61,6%, у 2015-2016 рр. – на 37,7%, а у 2016-2017 рр. зросла на 15,0%.

Рисунок 4.8.

**Коефіцієнт приросту (скорочення) населення
за рахунок внутрішньої міграції в областях метрополісів,
місті Києві та Україні, %**

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Харківський метрополіс характеризується більшою привабливістю для мігрантів, ніж Дніпровський. Зрушення, що відбулися в його економічній системі під впливом подій, обумовлених окупацією частини територій сусідніх областей, істотно не вплинули на місткість місцевих ринків праці та сферу зайнятості. Економічна диверсифікація метрополісу значною мірою сприяла мінімізації системи ризиків у цій сфері.

Найбільший внесок у формування соціально-економічної привабливості Харківського метрополісного ареалу для трудових мігрантів здійснюють: підприємства газвидобування (зокрема, філія ГПУ «Шебелинкагазвидобування»), ПрАТ «Філіп Морріс Україна», Харківське відділення ПАТ «Сан Інбев Україна», ПАТ «Євроцемент-Україна», АТ «Турбоатом», ДП «Завод «Електроважмаш», ДП «Завод ім. Малишева», АК «Харківобленерго», Зміївська ТЕС ПАТ «Центренерго», ПАТ «Харківська, ТЕЦ-5», ТОВ «Фармакомпанія «Здоров'я», ПАТ «Харківський плитковий завод». Лише у 2017 році в Харківській області створено 3732 суб'єктів

ЄДРПОУ. Найбільші з них: ТОВ «Ютрі» (чисельність працівників становить 2341 особу), ТОВ «МК «М'ясний» (519 осіб), ТОВ «Фарсі» (467 осіб) та інші. За кількістю середніх підприємств область посідає 3 місце та 4 місце за кількістю малих підприємств серед областей України.²²² Коефіцієнт приросту (скорочення) населення за рахунок внутрішньої міграції в Харківській області становив $-0,68\%$ у 2016 р. проти $+1,02\%$ у 2014 р. Можна припустити, що обсяги маятникової міграції тут скорочувались у 2014–2015 рр. та дещо зростали у 2016–2017 рр. Про це свідчить динаміка інтенсивності перевезень пасажирів автомобільним та автобусним транспортом. У 2014–2015 рр. чисельність пасажирів, перевезених автомобільним та автобусним транспортом, скоротилась на $3,0\%$, а у наступному періоді зросла на $2,7\%$.

Одеський метрополіс традиційно характеризується високою інтенсивністю міграційних переміщень, насамперед маятникових. Про фактичну інтегрованість міста та прилеглих поселень свідчить диференціація цін на нерухомість, насамперед на земельні ділянки і приватні будинки. Вартість землі і приватних будинків меншою мірою визначається віддаленістю від Одеси, більшою – від моря. Дешевшати нерухомість починає в тих поселеннях, з яких час поїздки до Одеси перевищує годину, наприклад, у Теплодарі. Нерідко цілі квартали багатоповерхових житлових будинків будуються за межами міста, але фактично вони належать до його житлових масивів²²³. Між Одесою і її передмістям налагоджено регулярне автобусне, а місцями і залізничне сполучення. Однак автобусні перевезення поступово втрачають популярність, населення області достатньо забезпечене власними авто і активно ними користується. Проте поряд з іншими чинниками це істотно погіршує екологічну ситуацію, спричиняючи насамперед забруднення повітря та водних ресурсів як основних рекреаційних цінностей регіону. Чисельність пасажирів, перевезених залізничним транспортом за 2014–2016 рр., зросла на $5,2\%$. Щодня тисячі людей з передмість здійснюють маятникові міграції. Найчастіше дістатися до центру міста з Дальника або Чорноморська (Іллічівська) буває швидше, ніж з житлового масиву імені Котовського.

Специфічною особливістю міграцій в ареалі Одеського метрополісу є сезонне коливання обсягів, обумовлене міграціями, пов'язаними із зайнятістю в агропромисловому комплексі, туризмі, рекреації, а також транспортно-логістичному господарстві. Найбільшими підприємствами, що потужно впливають на формування сприятливого соціально-економічного клімату щодо міграційної активності є: ДП «Одеський морський торговельний порт»,

²²² Програма зайнятості населення Харківської області на період до 2020 року. [Електронний ресурс] // м. Харків. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <http://kharkivoda.gov.ua/content/documents/910/90910/files/%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D0%9F%D0%97%D0%9D%20%D0%BD%D0%B0%202018-2020.pdf> (дата звернення: 24.07.2018).

²²³ Большая Одесса: какая она есть и какой ей быть? // Таймер © 2008–2018. Новости Одессы. Люди, места, события. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://timer-odessa.net/minds/bolshaya-odessa-kakaya-ona-est-i-kakoj-ej-byt.html> (дата звернення: 09.07.2018).

ДП «Чорноморський морський торговельний порт», ДП «Морський торговельний порт «Южний». В Одеській області відзначається доволі висока підприємницька активність та сприятливе середовище для ведення бізнесу (її частка в загальній кількості малих та середніх підприємств України становила 5,2% у 2015 р.²²⁴). Коефіцієнт приросту населення за рахунок внутрішньої міграції становив 1,26‰ у 2016 р. проти 1,23 ‰ у 2014 р.

Міграційна активність населення Львівського метрополісу наближається до столичного рівня. Львів є історично сформованим центром з потужною концентрацією фінансово-економічних, соціо-культурних, матеріальних та інформаційних капіталів. Поступово покращуються умови для транспортного сполучення обласного центру з прилеглою територією, що створює передумови для розширення географії маятникової міграції. Так, Львівська область долучилась до Програми транскордонного співробітництва Польща – Білорусь – Україна 2014-2020²²⁵, яка передбачає залучення понад 6,5 млн євро для реалізації проектів, які мають на меті розбудову транспортної та прикордонної інфраструктури (насамперед, модернізацію дорожньої інфраструктури та розширення регіональної дороги). Міграційній активності сприяє включення Львівського метрополісу до Єврорегіонів («Карпати-Україна», «Буг») та залученість до транскордонного співробітництва. Вагомі соціально-економічні передумови для внутрішньої міграційної мобільності створюються потужним ІТ сектором (SoftServe, Intellias, ELEKS, Lohika, GlobalLogic), паливно-енергетичною та нафтохімічною промисловістю (НПК Галичина, лінійно-виробничі диспетчерські станції ВАТ "Укртранснафта" («Броди» та «Сколе»), ДП "Львіввугілля"), харчовою промисловістю (завод Компанії Pfeifer & Langen), Фармацевтичною (АТВТ "Галичфарм" (ARTERIUM)), машинобудуванням (ТзОВ «ЛЕОНІ Ваєрінг Системс УА ГмбХ», ТОВ "Універсальна бурова техніка"). Значну частину міграцій до Львівського метрополісу формують переміщення з метою підвищення науково-освітнього та інноваційного рівня. У Львові працюють 8 інститутів Національної академії наук України, близько 40 науково-дослідних та проектних організацій та інститутів, 44 вищих навчальних заклади.²²⁶

Дослідження транспортних потоків, які у 2017 р. провела Львівська міська рада спільно з компанією «Vodafone Україна», свідчать про значні обсяги та віддаленість маятникової міграції до Львова. Протягом одного дня до міста приїжджає в середньому 152 тис. осіб. У будні дні цей показник зростає до 180 тис., а протягом вихідних зменшується до 79 тис. осіб. Половину загального обсягу таких переміщень створюють мешканці, які

²²⁴ Діяльність суб'єктів великого, середнього, малого та мікропідприємництва : стат. зб-к / за ред. М.С. Кузнєцової. – Київ : Державна служба статистики України, 2016. – 514 с.

²²⁵ Львівська область залучила понад 6,5 млн євро для реалізації транскордонних проектів [Електронний ресурс] // Інформаційна агенція «Львівський Портал». - 09 Грудня 2017 – Режим доступу до ресурсу: <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/09/lvivska-oblast-zaluchila-ponad-6-5-mln-yevro-dlya-realizatsiyi-transkordonnih-proektiv> (дата звернення: 06.07.2018).

²²⁶ Метрополійні функції великих міст України: потенціал розвитку та перспективи реалізації: монографія/ НАН України. Державна установа «Інститут регіональних досліджень ім. М.І. Долишнього НАН України»; наук. ред. М.І. Мельник. – Львів, 2016. – 552 с.

проживають в 15-км зоні навколо Львова²²⁷. Загалом у Львівській області коефіцієнт приросту населення за рахунок внутрішньої міграції становив 1,87‰ у 2016 р. проти 0,46‰ у 2014 р.

Відтак, основними тенденціями та якісними ознаками внутрішніх міграцій, сформованих під впливом розвитку метрополій в Україні, є:

- висока концентрація та інтенсивність маятникових міграцій у межах півторагодинної доступності транспортними коридорами за широким спектром різних цілей поїздок: трудових, освітніх, культурних, адміністративних, інформаційних, рекреаційно-оздоровчих;

- специфічна структура міграційних потоків, обумовлена потребами сфери зайнятості метрополісу, в якій переважають індустріальний та інформаційний сектори економіки, здебільшого з вимогами постійної зайнятості, та відповідно незначною часткою тимчасових чи сезонних трудових мігрантів;

- домінування переміщень у напрямі «місто-місто», «селище міського типу-місто» та відповідно їхня висока питома вага в загальному обсязі маятникових міграцій у зв'язку з високим рівнем урбанізації просторового ареалу метрополісу;

- сильна мотивація населення, постійно проживаючого в ареалі метрополіса, до тимчасової зміни місця проживання, здебільшого в напрямку місця роботи, центру ділової, інноваційної чи громадської активності або навчального закладу;

- активне використання територій метрополісу для розміщення внутрішніх вимушених мігрантів через зручність транспортного сполучення з місцями їх попереднього проживання та наявність адмінресурсу, достатнього для спрощення процедури набуття статусу внутрішньо переміщеної особи;

- залежність інтенсивності міграційних переміщень населення у напрямку центр–периферія від особливостей просторового розвитку метрополій: чим далі від центру, тим нижча ділова активність та рівень життя населення і відповідно більше стимулів до пошуку роботи поза місцем проживання.

Розвиток українських метрополісів як центрів тяжіння мігрантів спричиняє низку соціально-економічних проблем через зростання невідповідності між чисельністю й структурою постійного та фактично наявного населення. Зокрема, незареєстрована та вимушена міграція здійснює додаткове навантаження на транспортну, інженерну та соціальну інфраструктуру центральних міст (ядер) метрополісів. Це потребує координації роботи муніципального транспорту міст та приміських поселень з метою врегулювання ситуації та зниження напруги на автомобільних дорогах, а також запобіганню емоційному і фізичному "виснаженню" маятникових

---

²²⁷ Маятникова міграція: 180 тис. людей щодня в'їжджають до Львова [Електронний ресурс] // Агенція інформації та аналітики – 2018. – Режим доступу до ресурсу: https://galinfo.com.ua/news/mayatnykova_migratsiya_180_tys_lyudey_shchodnya_vizhdzhayut_do_lvova_289239.html (дата звернення: 11.07.2018).

мігрантів через складність поїздок на роботу. Особливо гостро ця проблема постає у Києві та Київській області, де є необхідність у будівництві нових під'їздних шляхів до столиці на основі узгодження інтересів, рішень, дій та планів між суб'єктами столичної та муніципальної влади (оскільки територія потенційних доріг належить різним територіальним громадам).

Внутрішня міграція до мегаполісів стимулює житлове будівництво, яке мало б сприяти підвищенню якості життя населення, але на практиці нерідко загрожує соціальній та техногенній безпеці поселень, оскільки здійснюється хаотично з порушенням вимог будівництва, з високим ризиком незавершення та без урахування реальних соціальних потреб. Мешканці новобудов у поселеннях, що розташовані найближче до ядра мегаполісу, недостатньо забезпечені важливими об'єктами загального користування – шкільними та дошкільними навчальними закладами, лікарнями, поліклініками, закладами фізичної культури та спорту. Це спричиняє перенавантаження вже діючих об'єктів соціальної інфраструктури.

Техногенні загрози, обумовлені зростанням концентрації населення на території метрополій, посилюють навантаження на комунальні мережі, які морально застарілі та фізично зношені. Здебільшого вони були побудовані ще за часів СРСР (а в історичних центрах міст ще раніше) і працюють в режимі підвищеної аварійності. Враховуючі, що аномальні кліматичні явища, здебільшого не характерні для країни, трапляються все частіше, зношені комунікації потребують серйозної модернізації. Великі міста з високою щільністю людських та транспортних потоків традиційно є об'єктами кримінальних та терористичних загроз. Висока міграційна активність населення лише підвищує ризик їх настання. На особливу увагу заслуговує складність евакуації населення з районів щільного розселення у випадку настання стихійного лиха через непродуманість забудов, тісне розміщення стихійних об'єктів торгівлі та обмежену пропускну здатність транспортних шляхів.

Розвиток метрополісів прискорює процеси знелюднення певних територій, насамперед із високою концентрацією невеликих міст і дрібних сіл. Сучасна міграційна взаємодія між міським і сільським розселенськими середовищами формується таким чином, що сільські поселення є по суті джерелом формування демографічного потенціалу міст. Однак наявна тенденція до зменшення від'ємного сальдо в сільських поселеннях країни та додатного у міських свідчить про певне зниження потенціалу міграційного впливу населення з сільських поселень через труднощі проживання й працевлаштування в містах. До того ж, офіційна статистика, на жаль, не відображає реального стану щодо міграційного обміну між двома розселенськими просторами – нерідко особи з офіційно зареєстрованим місцем проживання в сільській місцевості реально мешкають в місті. Разом з тим, якщо сформовані міграційні потоки з малих міст спрямовані в переважній більшості до міських агломерацій, то сільське населення здебільшого надає перевагу малим містам через нижчі трансакційні витрати на

переїзд та більш доступну орендну плату чи ціну на житло в порівнянні із крупними мегаполісами

Для зменшення негативних економічних, соціальних та екологічних наслідків надмірної концентрації населення на обмеженій території розвинені країни світу активно здійснюють на державному рівні організаційно-економічні заходи, спрямовані на появу нових полюсів розселення через підтримку приміських територій шляхом розвитку швидкісних шляхів сполучення, зниження цін на житло та землю задля індивідуальної житлової забудови поза межами міст. Зокрема, такі заходи було вжито в процесі розвитку Паризької агломерації у 80-х рр. ХХ століття та для деконцентрації населення Лондона на основі створення восьми нових невеликих міст²²⁸. Інституціональне регулювання розвитку поселень такого типу доцільно здійснювати на загальнодержавному рівні із застосуванням програмно-цільових методів адаптації міських поселень до нових умов. Важливо передбачити реагування на виклики у зміні вікової структури населення міста, адаптацію до неї медицини та освіти, програмну підтримку громадської ініціативи на локальному рівні. У разі потреби необхідно сприяти галузевій переорієнтації економіки міста зі стимулюванням ділової активності та залученням інвестицій на проектній основі.

Розвиток метрополійних міст України відбувається в умовах значної концентрації мігрантів у зв'язку з високою потребою подальшої концентрації капіталу. Наразі міграційний резерв для метрополійних територій не вичерпано. Вони й надалі виступатимуть головним центром тяжіння внутрішніх мігрантів, оскільки пропонують здебільшого кращі і більш комфортні умови проживання і зайнятості. У перспективі змінюватиметься структура формування потоків на користь міграцій «місто-метрополіс» та зберігатимуться невеликі обсяги зворотньої міграції в сільську місцевість та маленькі міста країни. У зв'язку з цим актуалізується завдання щодо створення єдиної платформи злагодженої співпраці усіх суб'єктів муніципальних утворень метрополійного ареалу щодо координації планів розвитку територій з метою мінімізації нових ризиків і загроз в умовах міграційної активності населення.

4.2 Центро-периферійна освітня міграція

Внутрішня освітня міграція молоді є одним із основних каналів територіального перерозподілу населення України та, фактично, його «стартером». Її просторові закономірності зумовлені територіальними особливостями розміщення вітчизняної освітньої інфраструктури. Проте сучасні практики зазнають все більшого впливу економічних, соціальних, політичних та інституціональних чинників як національного, так і глобального рівня.

²²⁸ С. 225 *Функции городов и их влияние на пространство* / под ред. Л.Г. Руденко. – К.: Феникс, 2015. – 292 с.

Цей вплив є неоднозначним щодо позитивних і негативних наслідків внутрішньої освітньої міграції, у тому числі їхніх можливих кумулятивних ефектів. Наприклад, з огляду на процес децентралізації актуалізуються питання щодо демографічних та економічних «надбань» і «втрат» територій внаслідок міжрегіонального і міжпоселенського переміщення молоді. Зменшення обсягів та інтенсивності внутрішньої освітньої міграції можуть бути зумовлені як зростанням конкурентоспроможності регіональних закладів вищої освіти (ЗВО), запровадженням технологічних новацій дистанційного навчання, так і «штучним» коригуванням складу зарахованих абітурієнтів залежно від місця проживання (або інші преференції), погіршенням платоспроможності домогосподарств, звуженням регіональних ринків праці, зростанням обсягів освітньої міграції до інших країн.

У будь-якому випадку, чинники, що стимулюють або послаблюють внутрішню освітню міграцію, мають досліджуватися у різних масштабах (від мікро- до макrorівня, у тому числі у довгостроковій перспективі) та різних контекстах (планування «життєвого циклу», поведінкові стратегії залежно від вікового профілю, збалансованість «матриці можливостей» індивіда, інклюзія, види та форми мобільності студентів, інвестиції у людський капітал, регіональний людський розвиток, нормативні та інституціональні аспекти освітньої політики, географічна «концентрація» соціально-економічної нерівності, національна безпека та ін.).

В Україні мережа ЗВО охоплює усі регіони, проте найбільша їх кількість наразі²²⁹ зосереджена у Києві (100 од.), Харкові (65), Дніпрі (55), Львові (43) та Одесі (40). У цих містах функціонує 45,8% ЗВО України. Ці міста також є лідерами за кількістю студентів: Київ (371,2 тис. осіб), Харків (171,2 тис.), Львів (123,1 тис.) Дніпро (113,0 тис.), Одеса (107,7 тис.); наразі тут навчається 57,6% загальної чисельності студентів України.

Територіальний розподіл ЗВО зумовлює спрямованість та інтенсивність міжрегіональних та міжпоселенських потоків внутрішньої освітньої міграції в Україні. За характером її варто розглядати як центрo-периферійну, оскільки основні її потоки сконцентровано у столиці та чотирьох обласних центрах (Харків, Львів, Дніпро, Одеса), і це переважно потоки із сусідніх до них регіонів; в інших регіонах міграційні потоки студентів зосереджуються також у обласних центрах.

Такий характер внутрішньої освітньої міграції є типовим для України, Білорусі та РФ (як колишніх республік СРСР). На противагу цьому, вища освіта у Великій Британії, Німеччині, США та низці інших країн не є виключною прерогативою великих міст, хоча столичні регіони більшості країн світу є, фактично, «переможцями» щодо залучення на ринок праці випускників ЗВО. У деяких країнах потоки внутрішньої освітньої міграції мають виражену географічну спрямованість. Наприклад, в Італії абітурієнти з південних регіонів обирають для подальшого навчання переважно ЗВО північних регіонів країни; в Австралії найбільший відсоток студентів-

---

²²⁹ На початок 2013/14 н. р. на Донеччині функціонувало 73 ЗВО (друга позиція серед регіонів за цим показником).

першокурсників, які змінили адресу постійного місця проживання, припадає на ЗВО південного сходу та сходу континенту.

Варто зауважити, що для багатьох країн світу значне розширення участі молоді у здобутті вищої освіти, попри вагомі соціально-економічні переваги, призвело до значного перерозподілу населення на їхніх територіях та збільшення міграції молоді на великі відстані у межах країни. Особливо гострою є проблема міжпоселенських дисбалансів: відтік молоді із сільської місцевості, збільшення концентрації населення у містах та окремих районах міст. У деяких країнах (Швеція, Норвегія, Данія, Ісландія, Фінляндія, Україна, РФ та ін.) такий щорічний перерозподіл населення став фактором знелюднення окремих сільських територій.

Освітня міграція все частіше стає предметом уваги дослідників, причому на теоретичному і емпіричному рівні значний потенціал становить саме інтегрований аналіз внутрішньої та міжнародної освітньої міграції. Концептуально основні рушійні сили внутрішньої та міжнародної освітньої міграції ідентичні (перспективи кращої кар'єри, гідних зайнятості та статків, високого соціального статусу; високий престиж ЗВО, галузі знань / професії; здобуття спеціального / унікального фаху / кваліфікації; бажання потрапити у інші регіональні еліти, змінити соціальне середовище / оточення тощо). На інтенсивність потоків можуть вплинути однакові фактори (нормативні, структурні, інституційні тощо). Дисциплінарна фрагментація²³⁰ внутрішньої та міжнародної освітньої міграції передбачає однакові елементи: соціологія (міграція як соціальний процес); демографія (міграція як демографічний процес); економіка (міграція та економічний розвиток, міграційні витрати та вигоди); географія (міграція як просторовий процес); соціальна психологія (поведінкові аспекти); антропологія (міграція і культура).

Процес інтеграції мігрантів-студентів, як і мігрантів взагалі²³¹, теоретично можна поділити на такі сфери:

- 1) структурна (приналежність до ЗВО іншого регіону / країни);
- 2) культурна (можлива зміна когнітивних та поведінкових взірців, настанов);
- 3) інтерактивна (нові соціальні зв'язки);
- 4) ідентифікаційна (збереження етнічної, національної, регіональної, місцевої або іншої ідентичності).

²³⁰ King R., Skeldon R., Vullnetari J. Internal and International Migration: Bridging the Theoretical Divide / Sussex Centre for Migration Research, University of Sussex, UK; Paper for the IMISCOE «Theories of Migration and Social Change Conference», St. Anne's College, Oxford, 1-3 July 2008. – P. 53 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unescogym.org/wp-content/uploads/2015/12/King_Skelton_Vullnetari_2012_Internal-and-International-Migration.-Bringing-the-Theoretical-Divide.pdf (дата звернення: 19.07.2018).

²³¹ King R., Skeldon R., Vullnetari J. Internal and International Migration: Bridging the Theoretical Divide / Sussex Centre for Migration Research, University of Sussex, UK; Paper for the IMISCOE «Theories of Migration and Social Change Conference», St. Anne's College, Oxford, 1-3 July 2008. – P. 30 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.unescogym.org/wp-content/uploads/2015/12/King_Skelton_Vullnetari_2012_Internal-and-International-Migration.-Bringing-the-Theoretical-Divide.pdf (дата звернення: 19.07.2018).

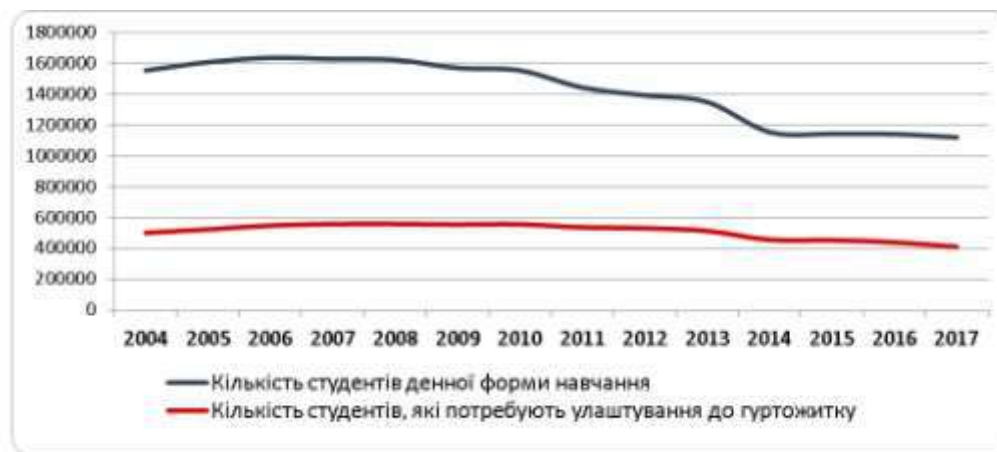
Класифікаційна ознака цих видів освітньої міграції може змінитися зі зворотної на незворотну. Також емпіричні дані свідчать, що «межа» між внутрішньою та міжнародною освітньою міграцією стає менш чіткою. Сучасні стратегії студентської мобільності передбачають: можливість одночасного здобуття освіти у різних ЗВО, зміни спеціальності, фаху або місця навчання; необхідність багаторазових територіальних переміщень між місцем навчання та / або проживання / роботи і батьківським домом; участь у міжнародних освітніх програмах.

Наявні офіційні статистичні дані дають змогу оцінити внутрішню освітню міграцію в Україні та її регіонах лише від 2004 року та за допомогою двох показників – чисельності студентів денної форми навчання та чисельності тих з них, хто потребує улаштування до гуртожитку²³². Це, однак, унеможлиблює дезагрегацію на міжпоселенські та міжрегіональні потоки.

Попри стрімке скорочення загальної кількості студентів денної форми навчання (за досліджуваний період на 28%), кількість тих з них, хто потребував улаштування до гуртожитку, зменшилася на 18% (рис. 4.9). Це свідчить про зростання інтенсивності внутрішньої освітньої міграції в Україні. Загальний її обсяг характеризується такими даними: 2004 рік – 499,2 тис. осіб, 2008 рік – 557,3 тис. (максимум за досліджуваний період), 2017 рік – 408,2 тис. осіб.

Рисунок 4.9.

Студенти денної форми навчання та їхня потреба улаштування до гуртожитків, Україна, осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Найбільша кількість студентів ЗВО, які потребують улаштування до гуртожитку, припадає на м. Київ (2017 рік – 23,9% від загальної кількості по

²³² Методологія показника «Кількість студентів, які потребують улаштування до гуртожитку» не враховує попит на гуртожиток студентів ЗВО, які навчаються на вечірній та заочній формах навчання.

Україні, 2004 рік – 16,6%) та Харківську область (відповідно 14,0 і 12,7%). Львівщина (8,9 і 6,4%), Одещина (7,2 і 7,4%) та Дніпропетровщина (6,1 і 6,4%) значно їм поступаються²³³.

Проте за типами ЗВО першість цих регіонів зберігається лише у розрізі університетів, академій та інститутів, причому за кількістю іногородніх студентів їхня питома вага є ще вищою (наприклад, у Києві – 26,4%, на Харківщині – 15,0%). Щодо коледжів, технікумів та училищ, то розподіл регіонів-лідерів є таким: Дніпропетровщина (2017 рік – 8,0%, 2004 рік – 5,7%), Харківщина (7,2 і 5,9%), м. Київ (7,2 і 6,7%), Одещина (6,8 і 4,7%), Вінниччина (6,6 і 4,6%), Житомирщина (6,5 і 6,4%)²³⁴.

Динаміка рівня внутрішньої освітньої міграції в Україні (рис. 4.10) віддзеркалює низку процесів, які були ініційовані у рамках здійснення освітніх реформ і зазнали впливу безпрецедентних подій 2013-2014 років, що порушили координаційну сталість вітчизняної освітньої системи.

Упродовж 2004–2013 років рівень внутрішньої освітньої міграції збільшився з 32,1 до 38,0%²³⁵, що в цілому свідчить про розширення доступу до вищої освіти незалежно від регіону проживання та типу місцевості²³⁶. У ці роки збільшувався обсяг фінансування студентів, які навчалися за рахунок коштів державного бюджету, а спектр комерційних послуг невпинно розширювався. Уведення ЗНО остаточно «зруйнувало» інституційні бар'єри щодо вступу в університети, академії та інститути. Одним із чинників збільшення рівня внутрішньої освітньої міграції можна вважати і поступове «згортання» мережі ЗВО, насамперед за рахунок ліквідації частини їхніх відокремлених структурних підрозділів. Анексія АР Крим та проведення АТО на Донбасі значно активізували інтенсивність внутрішньої освітньої міграції: у 2014–2015 роках вона сягнула позначки 39,5%. Останні два роки спостерігається зниження рівня внутрішньої освітньої міграції до 36,5% (рис. 4.10).

Розширення можливостей внутрішньої освітньої міграції є позитивним явищем, оскільки становить альтернативу зовнішній міграції. В умовах, коли значна частина наших громадян, які навчаються за кордоном, вступають до неprestижних ЗВО, зокрема до ЗВО периферійних регіонів Польщі, можливість вступу до вітчизняних навчальних закладів може стати стимулом для відмови від виїзду за кордон.

Варто також зазначити, що інтенсивність внутрішньої освітньої міграції на рівні бакалаврату та магістратури (університети, академії та інститути)

²³³ Довідково: частка Донецької області за кількістю іногородніх студентів по всіх типах ЗВО: 2017 рік – 1,2% (23 місце по Україні); 2004 рік – 6,3% (6 місце).

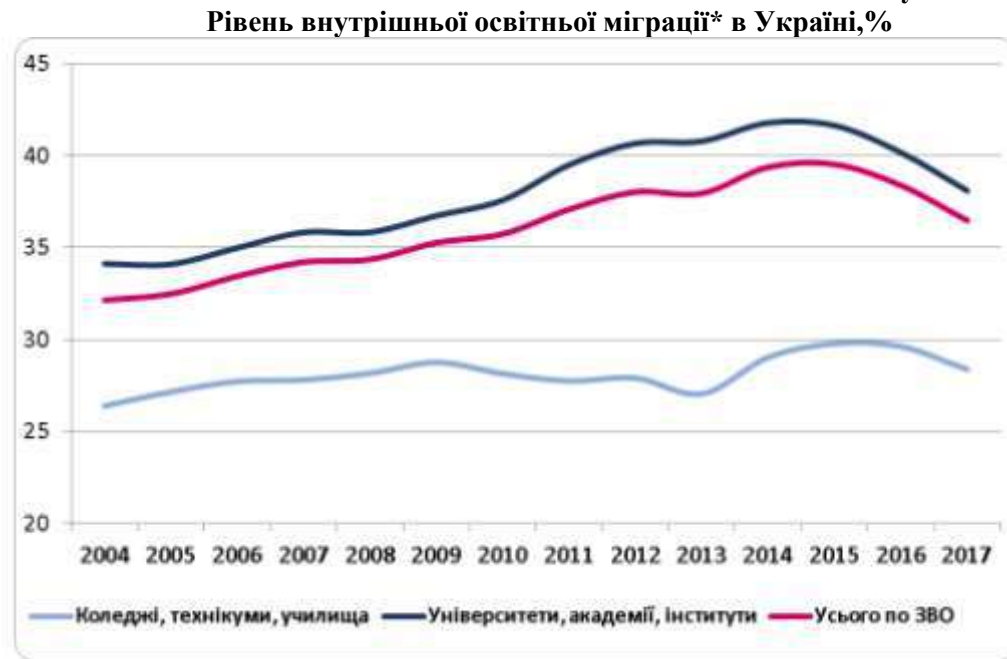
²³⁴ Довідково: частка Донецької області за кількістю іногородніх студентів коледжів, технікумів та училищ: 2017 рік – 3,0% (17 місце по Україні); 2004 рік – 8,1% (1 місце).

²³⁵ Через відсутність інформації щодо іногородніх студентів денної форми навчання, які навчаються та мешкають у різних населених пунктах, або на час здобуття вищої освіти оселилися у родичів/друзів чи орендують окреме житло/кімнату, фактичний рівень внутрішньої освітньої міграції може бути ще вищим.

²³⁶ Цілі Розвитку Тисячоліття. Україна: 2000–2015: Національна доповідь / ПРООН в Україні. – К., 2015. – С. 35.

завжди була вищою, ніж на рівні короткого циклу вищої освіти (коледжі, технікуми, училища): 2004 рік – на 7,7 в.п.; 2013 рік – на 13,8 в. п.; 2017 рік – на 9,7 в. п. (рис. 4.10).

Рисунок 4.10.

Примітка: * співвідношення кількості студентів, які потребують улаштування до гуртожитку, до загальної кількості студентів денної форми навчання.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Рівні внутрішньої освітньої міграції по регіонах України (рис. 4.11) свідчать, скоріше, про так звану «роль дистанції» при виборі навчального закладу абітурієнтом, а також диференціацію наявних економічних ресурсів для здобуття вищої освіти у закладі, що знаходиться на значній відстані від постійного місця проживання студента. Навіть у разі здобуття освіти за кошти державного / місцевого бюджету та отримання стипендії, іногородній студент потребує постійної фінансової підтримки родини. Не можна не враховувати той факт, що шанс потрапити до «престижного» ЗВО (особливо іншого регіону та за держзамовленням) залежить від результатів ЗНО.

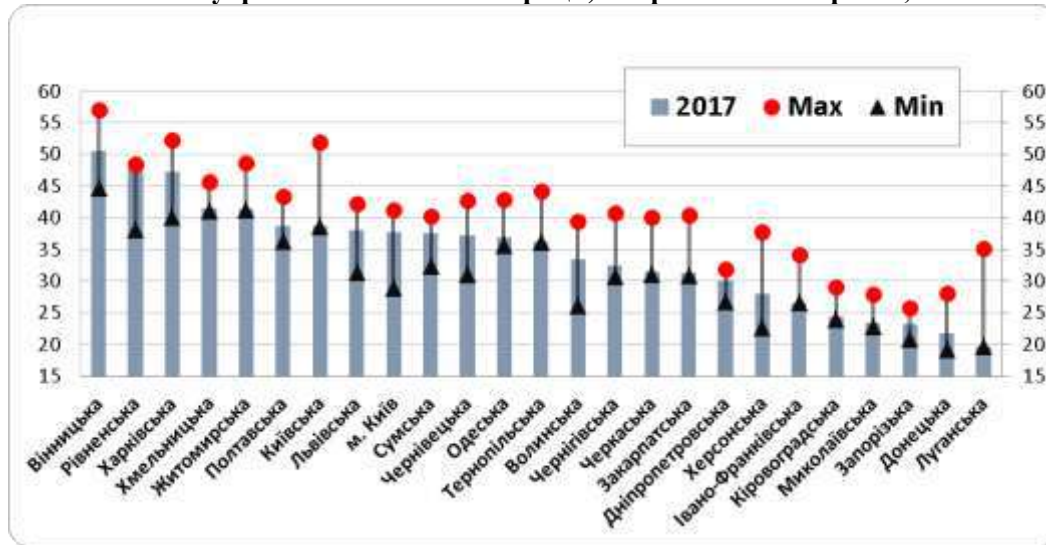
Упродовж 2004-2017 років лише у чотирьох регіонах частка іногородніх студентів постійно перевищувала 40%: Вінницька, Житомирська, Харківська та Хмельницька області. Максимальний рівень регіональної освітньої міграції зафіксований на Вінниччині у 2015 році (56,9%), що пов'язано із переміщенням ЗВО з тимчасово окупованих територій. Нижчий рівень освітньої міграції (до 30%) постійно фіксувався у таких регіонах: Донецька, Запорізька, Кіровоградська та Миколаївська області.

За типами ЗВО найбільше іногородніх студентів наразі приймають університети, академії та інститути Вінницької (54,0%), Рівненської (51,6) та

Харківської (50,5) областей, причому 2015 року на Вінниччині навчалося 63,6% студентів з інших регіонів країни та районів області. Щодо коледжів, технікумів та училищ, то «чутливість до дистанції» тут є вищою, оскільки рівні освітньої міграції нижче. Найбільше іногородніх студентів навчається у Житомирській (40,2%) та Вінницькій (40,1%) областях; у дев'яти регіонах рівень освітньої міграції не перевищує 40%, а в усіх інших – 30%.

Рисунок 4.11.

Рівень внутрішньої освітньої міграції,* за регіонами України,%

Примітка: * співвідношення кількості студентів, які потребують улаштування до гуртожитку у регіоні, до загальної кількості студентів денної форми навчання у регіоні; max / min: упродовж 2004–2017 років.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

За даними сервісу *Google Trends* (рис. 4.12), в Україні пік популярності пошукового запиту «гуртожиток» постійно припадає на останній тиждень серпня (фактично на початок навчального року). Через Інтернет користувачі шукають інформацію про студентські гуртожитки конкретних ЗВО, а серед найбільш вживаних є запит «документи для поселення в гуртожиток». Варто зазначити, що саме у період вступної кампанії понад у два рази збільшується рівень пошукових запитів щодо оренди квартири та / або зняття кімнати, причому пік їхньої популярності також припадає на серпень. Виходячи з того, що в цілому по Україні рівень улаштування до студентських гуртожитків не досягає реальної потреби (2004 рік – 90,3%; 2007 рік – 94,2%), популярність запитів щодо пошуку житла поза межами освітньої інфраструктури свідчить не лише про інтенсивність внутрішньої освітньої міграції, а й на користь здобуття освіти в інших країнах, де освітня інфраструктура є більш розвинутою та якіснішою.

Рисунок 4.12.

Динаміка популярності¹⁾ пошукових запитів²⁾ «гуртожиток», «оренда квартири», «зниму кімнату», Україна, 2013–2018 роки³⁾, бали

Примітка: 1) рівень популярності запитів з урахуванням найбільшого показника за певний період часу: 100 балів – найвищий, 50 – вдвічі менший, 0 – не перевищує 1% від найбільшого рівня запити; 2) пошук запитів «гуртожиток», «оренда квартири», «зниму кімнату» здійснено українською та російською мовами; 3) на графіку відображений період з 04.08.2013 по 28.06.2018 із потижневим інтервалом (заданий часовий період пошуку: останні п'ять років).

Джерело: побудовано за даними сервісу Google Trends [https://trends.google.com.ua/trends/explore?date=today_5-y&geo=UA] (дата звернення: 30.06.2018).

За даними ГО «Центр дослідження суспільства CEDOS»²³⁷, у 2017/18 н. р.²³⁸ у столиці, Київській та Харківській областях майже 100% абітурієнтів вступили до ЗВО свого регіону, Одеській, Львівській та Чернівецькій областях – близько 90%. По інших 18 регіонах цей показник коливається у межах 70–40%, а на Кіровоградщині становить лише 25%. Найчастіше залишали свій регіон абітурієнти з високими балами ЗНО. Позитивне сальдо міжрегіональної освітньої міграції зафіксовано у шести регіонах: м. Київ, Київська, Харківська, Львівська, Чернівецька та Одеська області. Також на картограмах та інтерактивному графіку проілюстровано, що великі університетські міста (Київ, Харків, Львів, Одеса) є найбільш привабливими для вступників із сусідніх областей (наприклад, 15% випускників Тернопільщини надали перевагу ЗВО Львівщини, 8% – Києва).

Висока мобільність є типовою рисою сучасної молоді, і саме внутрішня освітня міграція залишається найбільш доступним шляхом інтеграції у ринок праці іншого міста / регіону після здобуття освіти у відповідних ЗВО.

²³⁷ Самохін І., Онищенко Н. Рух абітурієнтів між областями України / ГО «Центр дослідження суспільства CEDOS». 25.09.2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cedos.org.ua/uk/osvita/mihratsiia-abiturientiv-ukrainy> (дата звернення: 31.06.2018).

²³⁸ На основі об'єднання даних ЄДЕБО про вступників ЗВО (бакалаврат, медична та ветеринарна магістратура) та УЦОЯО про складання ЗНО. CEDOS проаналізовано інформацію щодо абітурієнтів, які склали ЗНО у 2017 році та яких було зараховано до ЗВО на денну форму навчання.

В Україні поки що відсутні всеохопні дані щодо внутрішньої освітньої міграції, хоча певна частина інформації збирається на національному рівні. Так, у Єдину електронну базу з питань освіти МОН України приймальні комісії ЗВО вносять дані щодо зарахування на перший курс денної форми навчання мешканців області, де розташований навчальний заклад, а також мешканців інших регіонів. Проте у Реєстрі суб'єктів освітньої діяльності ці дані не розміщені у вільному доступі (зокрема, окремо по ЗВО та регіонах), що унеможлиблює детальний моніторинг міграційних потоків молоді.

Міжнародний досвід свідчить, що для аналізу особливостей динамічної моделі мобільності молоді на національному, міжрегіональному та міжпоселенському рівнях необхідно задіяти нові джерела даних, сформувати відповідну систему збору інформації та запровадити сучасні аналітичні методи їхньої обробки.

Наприклад, виявлення детермінант внутрішньої освітньої мобільності передбачає збір статистичних та соціологічних даних щодо різноманітних демографічних, соціально-економічних, етнічних, мовних та інших характеристик абітурієнтів і студентів, їхньої «націленості» на здобуття певної спеціальності / спеціалізації у ЗВО іншого регіону країни, схильності до територіальної мобільності, попередньої та поточної академічної успішності тощо. Оскільки частина студентів одночасно здобувають освіту за різними формами навчання, навчаються за кількома спеціальностями або взагалі змінюють місце навчання (у тому числі зі змінами схем фінансування їхньої освіти), важливу увагу приділяють характеру та якості інформації, яку збирають та зберігають ЗВО стосовно академічної та географічної мобільності їхніх студентів. Для покращення оцінок внутрішньої освітньої міграції значний потенціал має система фіксації домашньої (*home address*) та тимчасової (*term-time address*) адреси студента²³⁹. Комбінація та масштабування цих двох наборів даних дозволяє більш точно ідентифікувати усі територіальні переміщення студента не лише упродовж навчання, а й після його завершення, у тому числі у період пошуку першого робочого місця.

---

²³⁹ Цей метод був використаний у 2010 році Національною статистичною службою Великої Британії (*ONS*), а тимчасові адреси студентів вперше зібрані у 2007/08 н.р. Агентством статистики вищої освіти (*HESA*). *Джерело*: Improving Migration and Population Statistics. Improved estimation of student migration within England and Wales / Office for National Statistics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ons.gov.uk/ons/guide-method/method-quality/imps/msiprogramme/communication/improvements-mid-2008/methodology-papers/student-adjustment-detailedmethodology.pdf> (дата звернення: 01.08.2018).

4.3 Перспективи трансформації внутрішньоміграційних потоків, пов'язані із децентралізацією

Трансформація внутрішньоміграційних потоків у перспективі відбуватиметься під впливом системи макро-, мезо- та мікроекономічних чинників, серед яких визначальний вплив матиме реалізація адміністративно-територіальної реформи, орієнтованої на прискорення децентралізаційних тенденцій в Україні. Характер її впливу на міграційні переміщення населення зумовлюється кумулятивним ефектом поєднання певних переваг і загроз (рис. 2.53). Відповідно до їхньої конфігурації формуватимуться різні варіанти децентралізації], які визначатимуть динаміку та спрямованість міграційних потоків. В умовах успішної реалізації адміністративно-територіальної реформи та досягнення цілей фінансової децентралізації відповідно до "Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні" (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333-р) та Закону України "Про засади державної регіональної політики" (ЗУ від 05.02.2015 № 156-VII) відбудеться прискорення місцевого розвитку, підвищення якості життя в об'єднаних територіальних громадах (ОТГ) та будуть сформовані необхідні передумови для зменшення міграційної активності населення, обумовленої здебільшого причинами незадоволеності місцевими умовами проживання.

За масштабного та ефективного впровадження намічених реформ, які забезпечать поступове нарощування фінансового потенціалу ОТГ та його використання в інтересах громади на тлі посилення соціальної відповідальності бізнесу та розвитку громадянського суспільства, можна очікувати, що внутрішньоміграційний рух в країні оптимізуватиметься саме за рахунок цієї складової. Враховуючи досвід європейських країн та сучасні темпи реформування цієї сфери в країні, можна очікувати, що вплив децентралізаційних змін на внутрішньоміграційні потоки в країні з часом лише посилюватиметься. Соціально-економічні наслідки стабілізуючого впливу децентралізації на внутрішню міграцію, зокрема зниження чисельності мігруючих осіб та інтенсивності внутрішніх міграційних переміщень, слід очікувати головним чином у середньо- та довгостроковій перспективі з огляду на тривалість у часі адміністративно-територіальної реформи (у Литві та Фінляндії вона тривала 15-16 років, Латвії – 11 років, Польщі та Німеччині – 8 років, в Естонії – розпочата у 1989 р. й триває до сьогодні)²⁴⁰ (рис. 4.13).

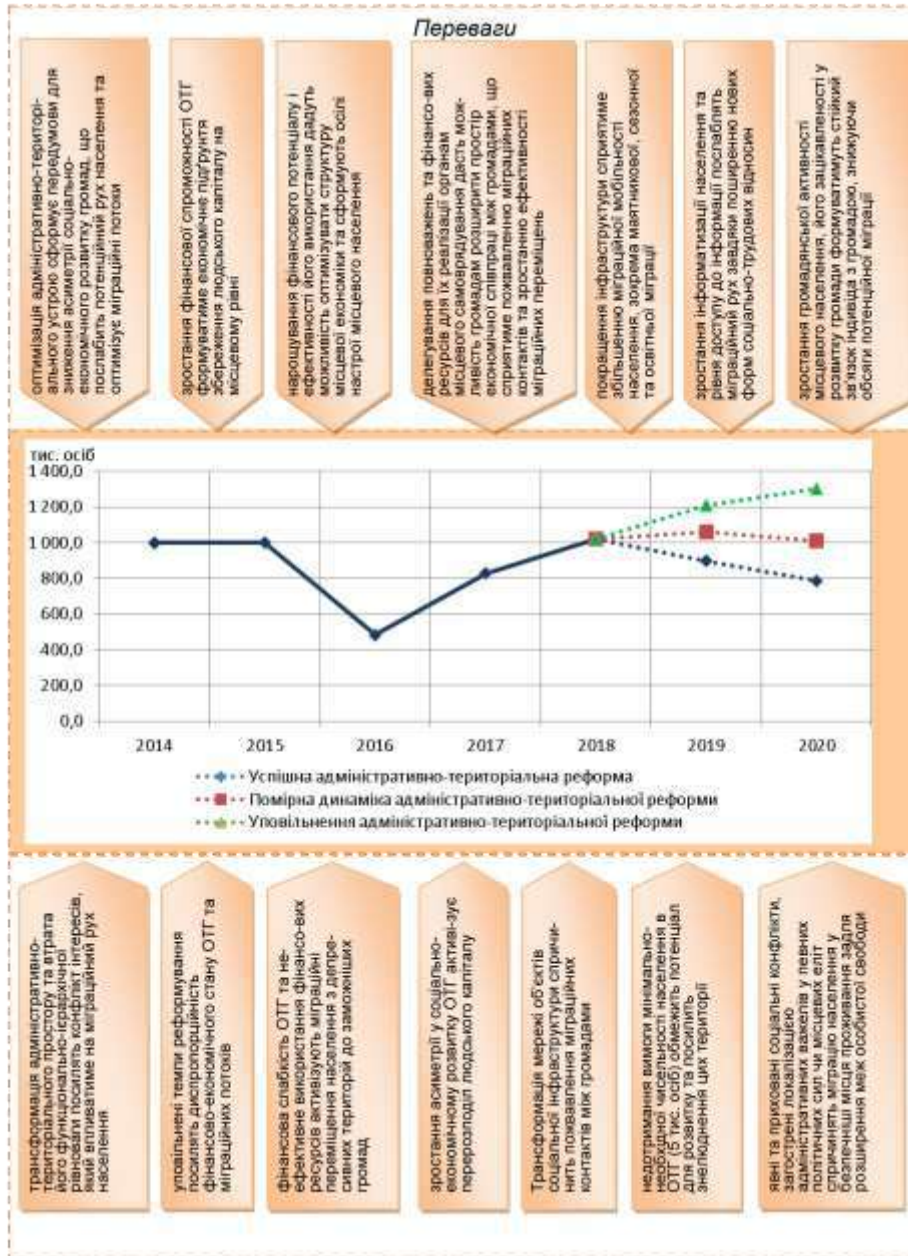
---

²⁴⁰ Мільбрадт Г. Децентралізація – це те, що творить зміни в головах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://decentralization.gov.ua/news/8999> (дата звернення: 7.08.2018); Янг Д. Місьцеве самоврядування в країнах Скандинавії та Балтії : Огляд / SKL International. – Stockholm, 2016. – 59 с.

Рисунок 4.13.

Очікувана валова внутрішня міграція в умовах загроз та переваг реалізації адміністративно-територіальної реформи в Україні

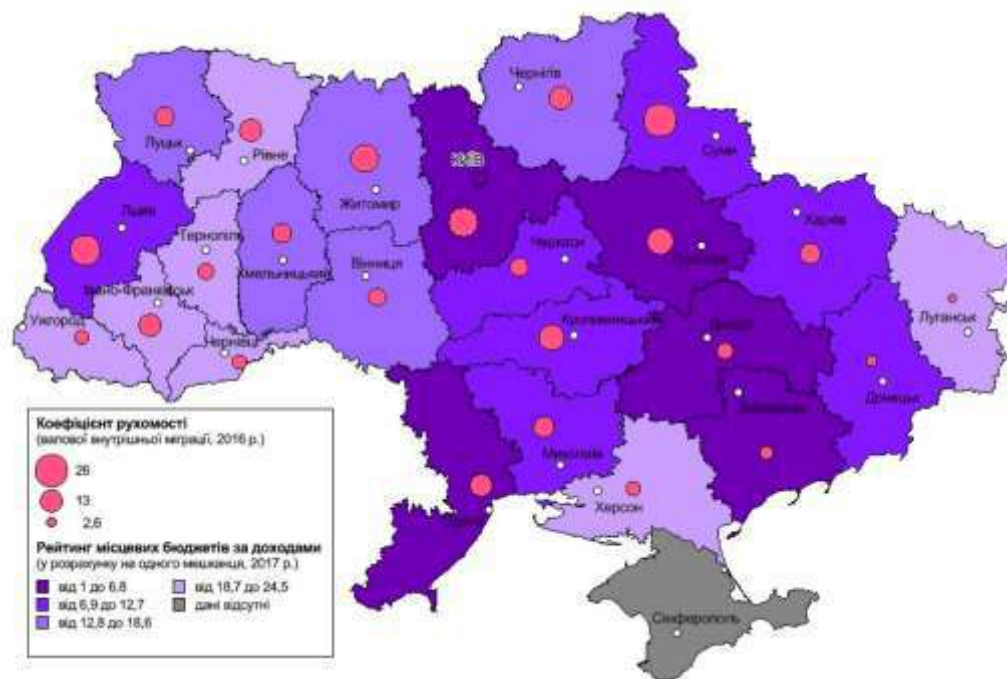

Джерело: розраховано за даними Населення України за 2010 рік : демограф. щоріч. / Держ. служба статистики України ; відп. за вип. Г. М. Тимошенко. - Київ : [б. в.], 2011. – С. 415-416; Населення України за 2016 рік : демограф. щоріч. / Держ. служба статистики України ; відп. за вип. М. Б. Тімоніна. - Київ : [б. в.], 2017. – С. 115

Імовірно, динаміка та напрями міграційного руху залежатимуть значною мірою від різниці в умовах життя мешканців об'єднаних територіальних громад²⁴¹. Нині спостерігається пряма залежність між коефіцієнтом рухомості внутрішньої міграції та доходами місцевих бюджетів (рис. 4.14).

Рисунок 4.14.

Коефіцієнт рухомості (валової внутрішньої міграції), за доходами місцевих бюджетів (без трансфертів) у розрахунку на одного мешканця

Джерело:²⁴²; Держстат України

Зростання нерівності в економічному розвитку, оплаті праці, кон'юктурі локального ринку праці активізуватимуть міграційні переміщення з біднішої громади до заможнішої. Як показує досвід Польщі, в умовах низької ефективності механізму фінансового вирівнювання громади з низьким ресурсним потенціалом та неефективним місцевим управлінням швидше втрачали людські ресурси внаслідок зростання розриву у фінансовому забезпеченні порівняно із заможними громадами. З огляду на зазначене вище, можна очікувати, що у найближчій перспективі у фінансово стабільних громадах відтік населення зберігатиметься в обсягах ретроспективного періоду із незначним зменшенням міграційної активності у середньостроковій

²⁴¹ Корнієнко О.О. Соціально-економічний аспект регіональної асиметрії міграційних процесів : дис. ... канд. екон. наук : 08.00.01 / Корнієнко Олена Олексіївна. – К., 2018. – С. 31 (Всього – 221).

²⁴² Оцінка фінансової спроможності 366 ОТГ за 2017 рік (у розрізі областей). – Київ : U-LEAD, 2018. – 48 с.

перспективі. Зокрема, варто очікувати на зростання позитивного сальдо міграції в громадах із високою фінансовою спроможністю, які відзначаються високими показниками власних доходів та капітальних видатків на одного мешканця, мають потужний підприємницький сектор, розвинуту інфраструктуру та соціальну сферу, себто тут сформовано основні передумови для збереження людського потенціалу в межах громади.

Зважаючи на високі темпи зниження людності поселень в Україні та наростаюче демоекономічне навантаження на працездатне населення, можна передбачити, що спонтанність та низька керованість внутрішньої міграції може поступитися свідомій міграційній політиці на місцевому рівні. Конкуренція за капітали, в т.ч. людський, як умова розвитку територіальної громади набуде нових рис з можливими наслідками у вигляді посилення диспропорційності соціально-економічного розвитку територій і окремих громад. Це містить загрози порушення демографічної, економічної, культурної, психологічної рівноваги як в поселеннях-донорах, так і в поселеннях-реципієнтах людського капіталу. Зокрема, в Латвії нерівномірний розвиток громад в умовах реалізації адміністративно-територіальної реформи став причиною значного збільшення міграції з бідніших громад та відповідно зростання асиметрії розвитку. Для громади-імпортера втрата економічно активної робочої сили є дестабілізуючим фактором і чинником прискорення старіння населення і депопуляції. Натомість в поселеннях-реципієнтах мігранти можуть сприяти пом'якшенню дефіциту робочої сили й наповненню місцевого бюджету, з одного боку, та збільшенню рівня безробіття, дефіциту житла, погіршенню криміногенної ситуації, руйнації місцевого культурного та духовного надбання, трансформації ментальних характеристик населення – з іншого.

У перспективі міграційні переміщення між поселеннями-донорами та поселеннями-реципієнтами людських ресурсів можуть істотно посилити напругу у взаємовідносинах між громадами та сформувати певне превалювання місцевих інтересів над національними. І хоча переорієнтація цілей громади із забезпечення суспільного добробуту на зміцнення добробуту членів ОТГ матиме позитивний вплив на осілість місцевих мешканців, проте можливий деструктивний тиск невиважених кроків у процесі адміністративно-територіальної реформи обумовить появу конфлікту інтересів між громадами, між її членами і суспільством в цілому. Посилення такого роду конфліктності несе загрози територіальній цілісності країни.

На середньо- та довгострокову перспективу зрушення у соціально-економічному розвитку ОТГ, спричинені впливом децентралізаційних змін, можуть сформувати нові центри тяжіння міграційних потоків. За успішної реалізації адміністративно-територіальної реформи внутрішні міграційні потоки зосереджуватимуться переважно у напрямках:

- 1) *"ОТГ – великі міста"*, який залишатиметься найпотужнішим напрямом за будь-яких соціально-економічних умов, його питома вага у структурі територіальних переміщень у найближчій перспективі практично не зміниться;

2) *міграція до ОТГ, розташованих у безпосередній близькості до великих міст* як привабливих територій з вищою діловою активністю та сприятливою кон'юнктурою ринку праці, розвинутою інфраструктурою і сферою послуг.

Додатне міграційне сальдо таких громад обумовлене здебільшого реурбанізаційними процесами. Водночас, як показує досвід Естонії, в таких громадах зростає загроза занепаду власної інфраструктури внаслідок небажання її розвивати та надання переваги міській інфраструктурі;

3) *територіальні переміщення між ОТГ*, які включатимуть: міграцію робочої сили з ОТГ-аутсайдерів в заможні ОТГ з високими можливостями реалізації трудової активності; трудову міграцію між громадами-партнерами; територіальні переміщення між мешканцями громад-сусідів, обумовлені особистісними факторами. Цей напрям міграції поступово зростатиме, що буде, зокрема, обумовлено необхідністю об'єднання зусиль громад у залученні інвестицій, будівництві підприємств, облаштуванні об'єктів соціальної сфери. Зокрема у Польщі для облаштування центру пожежної безпеки об'єднали свої зусилля 3 гміни, для будівництва заводу з переробки сміття – 15 гмін²⁴³;

4) *територіальні переміщення між поселеннями в межах ОТГ у напрямі "периферія–центр ОТГ"*. Економічний та адміністративний центр громади є потужним осередком концентрації місцевих міграційних потоків. Під впливом реалізації фінансової децентралізації (збільшення власних фінансових надходжень місцевих бюджетів та можливості отримання додаткових коштів внаслідок розширення джерел формування дохідної бази) громади матимуть змогу наростити фінансовий потенціал для належного утримання об'єктів інфраструктури, закладів комунальної власності, надання публічних та комунальних послуг. Це поживавить міграційні контакти між населенням громади та активізує міграційний рух.

В умовах успішної реалізації адміністративно-територіальної реформи очікується зниження міграційного відтоку сільського населення до міст внаслідок покращення фінансового забезпечення ОТГ у сільській місцевості, зростання інвестиційної привабливості сільських територій, активізації їхнього економічного розвитку, що позначиться на якості життя сільського населення (рис. 4.15). Зокрема, в Китаї реалізація адміністративно-територіальної реформи та фінансової децентралізації дала поштовх економічному розвитку сіл, що сприяло розширенню цих населених пунктів до масштабів малих міст та селищ. Але навіть за цих умов тиск урбанізаційних процесів залишатиметься доволі потужним, і відповідно міграційні переміщення між сільськими поселеннями та містами в межах конкретного регіону залишатимуться головним напрямом міграційного руху.

За *помірної* динаміки адміністративно-територіальних змін міграційна активність населення залишатиметься в обсягах ретроспективного періоду. Такий варіант децентралізаційних зрушень може бути обумовлений тривалістю адміністративних процедур формування ОТГ, обмеженістю

---

²⁴³ Польські поради щодо розвитку громад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://decentralization.gov.ua/news/9307> (дата звернення: 7.08.2018).

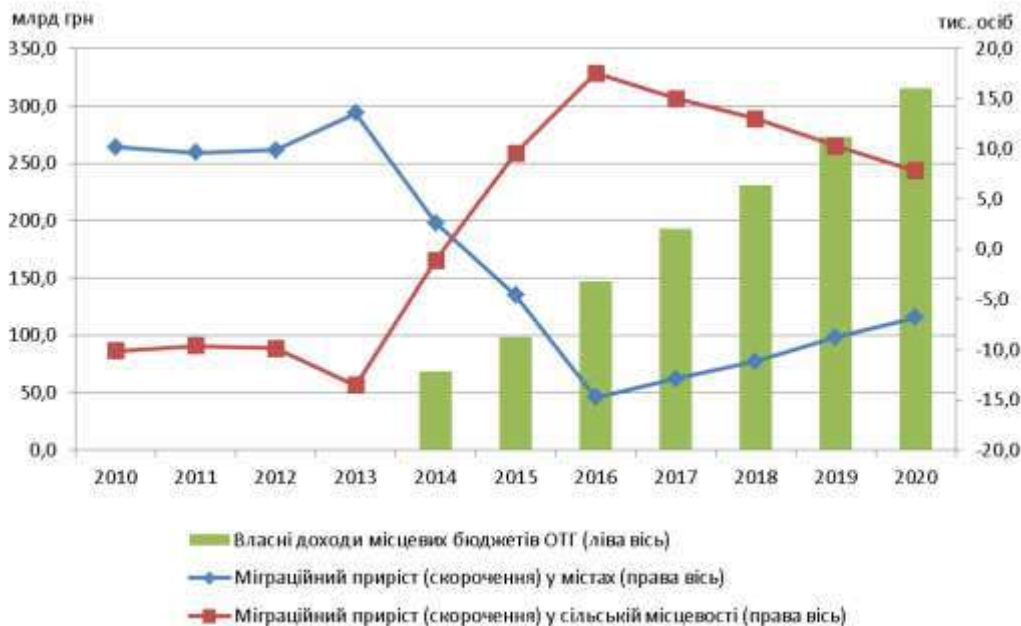

фінансових ресурсів для розвитку громади, політичною боротьбою за владу, загостренням конфлікту інтересів як в середині громади, так і на інших рівнях управління, а також пасивністю місцевого населення щодо участі в місцевому управлінні. Це може активізувати міграційний рух, але його приріст буде природним і не спричинить суттєвих порушень рівноваги на територіальному рівні.

Результати наукових досліджень зарубіжних вчених щодо залежності економічного розвитку громади від адміністративно-територіальної реформи²⁴⁴ дають підстави стверджувати, що в короткостроковій перспективі вплив децентралізації на міграційний рух в Україні буде несуттєвим, в територіальній структурі міграційних переміщень істотних змін не очікується, тож показники міграції відповідатимуть обсягам ретроспективного періоду.

Рисунок 4.15.

Міграційний приріст (скорочення) чисельності населення та власні доходи місцевих бюджетів, за типом поселень, 2014-2018 рр.

Джерело: ²⁴⁵; Держстат України.

Найбільш імовірно, що у середньостроковій перспективі внутрішньоміграційний рух в країні ослабне під впливом активної політики місцевого розвитку, орієнтованої на забезпечення першочергових потреб

²⁴⁴ Fiscal Decentralization Indicators. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www1.worldbank.org/publicsector/decentralization/webfiscal.pdf> (дата звернення: 7.08.2018).

²⁴⁵ С. 15 Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 липня 2018 / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – Київ, 2018. – 39 с.

громади (гуманітарна, інфраструктурна, комунальна сфери). Це формуватиме у населення позитивні очікування щодо поліпшення якості життя та зниження до певної міри міграційних прагнень. Капітальний ремонт доріг, медичних та освітніх закладів, водогонів, встановлення автономного вуличного освітлення, поліпшення благоустрою поселень та транспортної доступності послуг змінюватимуть умови проживання місцевого населення, але можуть обумовити незначне зростання міграційних переміщень в межах ОТГ у напрямі "периферія-центр". Однак на віддалену перспективу така політика, найбільш імовірно, активізуватиме міжрегіональні міграційні переміщення до рівня показників ретроспективного періоду внаслідок неспроможності частини ОТГ визначити й успішно реалізувати основні стратегічні напрями економічного розвитку, які б сприяли зростанню фінансової спроможності громади (розвиток підприємницького сектору, реалізація інвестиційних проектів, створення нових робочих місць, детінізація економіки).

Судячи з наявних тенденцій децентралізації системи управління в Україні, трансформація внутрішньої міграції найбільш ймовірно відбуватиметься саме за сценарієм помірних змін. Реалізація такого варіанту значною мірою визначатиметься дією системи загроз, основними з яких є:

- повільні темпи об'єднання територіальних громад;

Станом на 10 серпня 2018 р. питома вага територіальних громад, не охоплених адміністративною реформою, становила 66,2%²⁴⁶, які очікувано характеризуватимуться погіршенням фінансового забезпечення. Уповільнення децентралізаційних змін обумовлено внесенням коректив до процесу адміністративно-територіального реформування (зміни у законодавчій базі, коригування механізму бюджетного регулювання та вирівнювання, зміни в системі оподаткування тощо), конфліктом інтересів (спротив місцевих мешканців об'єднанню громади, боротьба за владу місцевої еліти, спротив між політичними опонентами), що може активізувати міграцію населення у фінансово забезпечені та безпечніші місця проживання.

- недотримання основних вимог адміністративно-територіальної реформи, зокрема відносно мінімальної чисельності населення громади;

Громади з чисельністю населення меншою за мінімально допустиму норму (5 тис. осіб) мають низькі шанси для розвитку та утримання населення від міграції. Досвід Естонії показує, що волості з населенням до 2 тис. жителів мають труднощі з наданням публічних послуг та фінансовим забезпеченням громади, що посилює міграційні прагнення місцевого населення та знелюднення території²⁴⁷; щоб виправити ситуацію уряд країни встановив мінімальний критерій на рівні 5 тис. осіб та фінансовими й адміністративними методами стимулює відповідне об'єднання поселень. В Україні на 10 серпня 2018 р. питома вага ОТГ з чисельністю жителів менше 5 тис. осіб становила

---

²⁴⁶ Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 серпня 2018 / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. – Київ, 2018. – 37 с.

²⁴⁷ Стежар Т. Децентралізація: уроки Естонії для України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://decentralization.unian.ua/1038703-detsentralizatsiya-uroki-estoniji-dlya-ukrajini.html> (дата звернення: 7.08.2018).

36,9% із 803 об'єднаних громад (у Вінницькій області – 51,4%, Полтавській – 50,0, Запорізькій – 48,0%).

- фінансова слабкість ОТГ, дефіцитність бюджетів та неефективне використання фінансових ресурсів, що впливає на динаміку та спрямованість територіальних переміщень населення;

У 2017 р. із 366 ОТГ дотаційними були 79,8%²⁴⁸. У зв'язку з необхідністю економії коштів очікується скорочення витрат місцевих бюджетів, насамперед стосовно об'єктів соціальної інфраструктури. За результатами оцінювання управління фінансами ОТГ (DOBRE) найбільш видатковою статтею місцевих бюджетів є дошкільна та загальноосвітня середня освіта, питома вага яких у бюджетах ОТГ у 2017 р. становила 45-60%²⁴⁹. Політика формування опорних загальноосвітніх навчальних закладів у таких громадах обумовлює загальне скорочення мережі закладів сфери освіти, що активізує так званий освітній міграційний рух до поселень з розгалуженою мережею навчальних закладів. Зважаючи на той факт, що за період реалізації адміністративно-територіальної реформи (2014-2018 рр.) кількість загальноосвітніх навчальних закладів зменшилась на 1424 од., з яких 92,0% – це ЗНЗ сільської місцевості, варто очікувати на подальший відтік населення з депресивних сільських поселень. Ці територіальні переміщення матимуть спрямованість переважно ”периферія-центр ОТГ” у вигляді постійної міграції чи маятникової за умови розвинутої транспортної інфраструктури.

- корумпованість місцевих чиновників, яка проявлятиметься у лояльності до бізнес-партнерів та наданні їм переваги, свідомому притримуванні коштів місцевого бюджету до передвиборчого періоду чи акумуляції цих коштів на банківських рахунках, обмеженій участі населення в управлінні громадою.

Наразі у більшості ОТГ країни відзначається неспроможність місцевих органів влади до відкритості та відповідальності перед громадою за ефективність використання фінансових ресурсів. Зазвичай у таких громадах спостерігається обмежений фінансовий потенціал для розвитку та низька довіра між мешканцями та місцевими органами влади, що позначається на якості життя населення.

Певний вплив на міграційні процеси матиме реалізація реформи системи охорони здоров'я з трансформацією мережі медичних закладів і вимогою доступності для пацієнта (відстань до амбулаторії не має перевищувати 5 км) та можливістю звернення до медичного закладу незалежно від місця прописки. Це сприятиме поживленню міграційних контактів між громадами. За умови покращення фінансового забезпечення медичних закладів ОТГ, придбання медичного обладнання та службового транспорту, підвищення рівня оплати праці медпрацівників та забезпеченості

²⁴⁸ Оцінка фінансової спроможності 366 ОТГ за 2017 рік (у розрізі областей). – Київ : U-LEAD, 2018. – 48 с.

²⁴⁹ Результати оцінювання управління фінансами об'єднаних територіальних громад. Програма ”Децентралізація приносить кращі результати та ефективність” (DOBRE) / USAID; Global Communities. – Київ : USAID, 2018. – 22 с.

житлом можна очікувати на зниження еміграції медперсоналу та обсягів потенційної міграції місцевих мешканців.

За *песимістичним* варіантом реалізації адміністративно-територіальної реформи, що припускає уповільнення реформи, її часткову реалізацію чи призупинення, високоїмовірним стане різке зростання міграційної активності населення як результат несправджених сподівань на якісні зміни в умовах проживання та зайнятості. Незавершеність реформи матиме загрозливі наслідки для країни і проявиться у різкому посиленні диспропорційності міграційних потоків та появі потенційно небезпечних змін у поселенській структурі.

Імовірність песимістичного сценарію розвитку подій зростатиме за умов погіршення загальноекономічної ситуації в країні, поглиблення фінансової кризи, загострення проблеми енергозабезпечення та зростання тіншового сектору економіки. Варто зазначити, що в умовах фінансово-економічної кризи обмеження обсягів децентралізації є необхідним кроком регуляторної політики. До певного обмеження децентралізації вдаються країни Європи задля отримання більшого контролю над національним дефіцитом та заборгованістю²⁵⁰, оскільки як показали наукові дослідження фінансова децентралізація спричиняє ріст інфляції та споживчих цін²⁵¹.

У разі згортання розпочатих реформ може виникнути необхідність здійснення обмежувальної грошово-кредитної та бюджетної політики, що найбільш імовірно спричинить зниження життєвого рівня населення та активізує внутрішню та зовнішню міграцію. Зростаюча соціально-економічна асиметричність внаслідок перетікання капіталу та робочої сили призведе до акумуляції міграційних потоків у декількох наймасштабніших напрямках, знизивши обсяги і значущість інших напрямів переміщення населення. Нерівномірність концентрації міграційних потоків, з одного боку, посилить загрозу перенаселення окремих територій, а з іншого – збільшить навантаження на місцеві бюджети бідних громад та загострить проблеми фінансового забезпечення ЗНЗ, дитячих садків, закладів охорони здоров'я, сфери послуг. Це стосується дотаційних громад, насамперед Чудейської та Красноільської ОТГ Чернівецької області (рівень дотаційності місцевого бюджету становить 48,4 та 46,4%, а власні доходи на одного мешканця – 600,2 та 695,5 грн відповідно), Луківської ОТГ Львівської області (рівень дотаційності місцевого бюджету – 44,6%, власні доходи на одного мешканця – 713,1 грн), Золотопотіцької ОТГ Тернопільської області (рівень дотаційності місцевого бюджету – 44,7%, власні доходи на одного мешканця – 791,1 грн).

Перспективи трансформації внутрішньо міграційних потоків в країні залежать від системи детермінант, серед яких чільне місце належить умовам реалізації адміністративно-територіальної реформи та успішності децентралізаційних змін в аспекті підвищення якості життя в територіальних

---

²⁵⁰ VEJAKOVIĆ P. (2017). Book review “Multi-level finance and the Euro crisis – causes and effects” / P. VEJAKOVIĆ // *Public Sector Economics*, 1, 131-139.

²⁵¹ Feltensteina A., Iwata S. Decentralization and macroeconomic performance in China: regional autonomy has its costs // *Journal of Development Economics*. – 2005. – № 76. – pp. 481–501.

громадах. У зв'язку з можливістю реалізації різних сценаріїв цих змін та відповідно різних соціально-економічних наслідків для життєдіяльності громад можна передбачити високу варіативність трансформаційних зрушень у напрямках і формах міграційного руху населення. І хоча в найближчій перспективі реалізація адміністративно-територіальної реформи, і насамперед надання більших повноважень органам місцевого самоврядування, здійснюватимуть неістотний вплив на внутрішньоміграційні потоки, проте надалі ситуація змінюватиметься в залежності від соціальної результативності такого реформування. У середньостроковій перспективі за умов активізації місцевого розвитку на засадах самоорганізації територіальних громад очікується загальне зниження міграційної активності населення при посиленні територіальних переміщень за горизонталлю у межах ОТГ та за вертикаллю у напрямі "периферія–центр ОТГ". Найбільший міграційний втрат населення зазнають поселенські структури з низькими ресурсним потенціалом, недостатньою фінансовою спроможністю та пасивністю громадської позиції. Фінансово забезпечені ОТГ зберігатимуть додатний міграційний баланс в обміні населенням з ОТГ-аутсайдерами. Динаміка міграційного руху значною мірою залежатиме від різниці в умовах життя між територіальними громадами. Зважаючи на низьку ефективність механізму фінансового вирівнювання, важливим напрямом оптимізації міграційних потоків та зниження асиметрії соціально-економічного розвитку громад має стати посилення їхньої економічної самодостатності, самоорганізації та безпеки з розробленням відповідної системи заходів щодо ефективної інтеграції до національного господарства.

5. ВИМУШЕНЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ З ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ

5.1 Причини вимушеної міграції з Донбасу та Криму

Вимушене переселення в Україні у 2014 році розпочалось після анексії Криму, розгортання збройного конфлікту на сході України та тимчасової окупації частини території країни. Виникнення збройного конфлікту на сході України вплинуло як на безпекову складову, так і на загальну життєдіяльність мільйонів людей через різке погіршення соціально-економічного стану Донецької та Луганської областей. Значних обсягів руйнувань зазнали об'єкти виробничої, транспортної та соціальної інфраструктури у Донецькій та Луганській областях, посилились екологічні ризики. Відбулись кардинальні зміни у стані економіки цих регіонів, на які до конфлікту припадало приблизно чверть обсягу промислового виробництва та така ж частка експорту України. Наслідком спаду виробництва та масового згорання малого і середнього бізнесу стало широкомасштабне скорочення робочих місць. Розгортання збройного конфлікту та активні бойові дії призвели до таких негативних явищ, як: прямі втрати населення; руйнування житлового фонду, соціальної інфраструктури та систем життєзабезпечення; втрати населенням житла і майна; виникнення проблем з наданням адміністративних послуг та забезпеченням населення східних регіонів необхідними комунальними послугами; обмеження доступу до медичного забезпечення, соціальних та освітніх послуг; економічний занепад та стрімке зростання безробіття внаслідок закриття підприємств, розриву економічних зв'язків, розпаду трудових колективів, фізичного знищення виробничих потужностей; часткове або повне руйнування фінансової, банківської сфери, транспортної інфраструктури та систем зв'язку та комунікацій тощо. В Україні з'явився новий феномен «раптової бідності», тобто виникла ситуація, коли населення, яке можна було віднести до середнього класу, раптово опинилась за межею крайньої бідності внаслідок збройного конфлікту (серед «раптово бідних» переважну частину становили ВПО та постраждале від конфлікту населення двох східних областей).

ВПО, які переселились з Донбасу, на додаток від суто специфічних проблем, пов'язаних із переміщенням, стикнулися з проблемами, які відчула внаслідок конфлікту вся країна. Протягом 2014 - першої половини 2015 років в Україні розгорталась глибока економічна криза, втрачено частину економічного потенціалу та різко знизився рівень життя населення. За 2014-2015 роки ВВП України скоротився на 15,8%, обсяг виробництва промислової продукції - на 21,8%, темпи зростання споживчих цін становили 60,9% (у річному обчисленні станом на квітень 2015 р.), середньомісячна заробітна плата в реальному вимірі знизилась на 23,3%. Урядом та Національним банком України було вжито жорсткі антикризові заходи (встановлення економічно обґрунтованих цін/тарифів на енергоносії; фіскальна консолідація та суттєва зміна структури

видатків бюджету у бік збільшення їх обсягів на оборону; заморожування соціальних стандартів; зміна принципів субсидування; введення адміністративних обмежень на валютному ринку; жорстка монетарна політика тощо). Внаслідок збройного конфлікту Україна втратила значну частину економічного та експортного потенціалу, а східні області на додаток до цього втратили значну частку людських та матеріальних ресурсів.

Через конфлікт відбулось розділення територій східних областей (Донецької та Луганської) на контрольовану та неконтрольовану українською владою частини. У 2014 році вимушене переселення розглядалось як тимчасове явище. Підтримку переселенцям надавали урядові установи, волонтери, неурядові організації та міжнародні організації, насамперед ті, що спеціалізуються у питаннях гуманітарної допомоги. 17 березня 2015 року Верховна Рада України визнала окремі райони Донецької та Луганської областей тимчасово окупованою територією.

Внаслідок анексії Криму у березні 2014 року, активних бойових дій та проголошення незалежності т.зв. «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки» (ДНР та ЛНР) у квітні 2014 року в історію України увійшли такі поняття як: ВПО (внутрішньо переміщені особи, тобто люди, змушені покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту), приймаюча громада (громада вселення ВПО), тимчасово окупована територія, окремі райони Донецької та Луганської областей (ОРДЛО)²⁵², територія проведення антитерористичної операції (АТО)/операції об'єднаних сил (ООС), лінія зіткнення (розмежування), Контрольний пункт в'їзду-виїзду (КПВВ) через лінію розмежування тощо.

Згідно з Керівними принципами щодо переміщення осіб в середині країни, викладеними в Додатку до звіту Представника Генерального секретаря ООН від 11 лютого 1998 р., «ВПО — це особи чи групи осіб, яких змусили чи які були вимушені покинути власні домівки або місця звичного проживання, зокрема внаслідок або з метою уникнення наслідків військового конфлікту, ситуацій загального насильства, порушень прав людини, природних чи антропогенних лих, та які не перетинали міжнародно визнаних кордонів держави».

За визначенням, наведеним у Законі України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», ВПО — це громадянин України, який постійно проживає в Україні, якого змусили або який самостійно покинув своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильств, масових порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру»²⁵³.

²⁵² ОРДЛО — райони, непідконтрольні уряду України у яких, відповідно до Закону України «Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей», запроваджено особливий порядок місцевого самоврядування.

²⁵³ Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 1, ст.1 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18>

Факт внутрішнього переміщення підтверджується довідкою про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Підставами для взяття на облік ВПО є наявність реєстрації місця проживання на території, де виникли зазначені вищі обставини, на момент їх виникнення. Для отримання довідки про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи така особа звертається із заявою до структурного підрозділу з питань соціального захисту населення районних, районних у місті Києві державних адміністрацій, виконавчих органів міських, районних у містах (у разі утворення) рад за місцем проживання у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України. Одержання цієї довідки є передумовою отримання пенсій, соціальної допомоги, пільг та інших виплат, призначених для підтримки ВПО.

З викликами вимушеного переселення стикнулося близько 3,5% населення України. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 19 листопада 2018 р. кількість ВПО, що перебувають на обліку, становила 1,5 млн. осіб²⁵⁴. Чисельність осіб, переміщених з Донецької, Луганської областей України та з АР Крим, становить майже 18% населення цих регіонів.²⁵⁵ Проте наведені дані не повною мірою відображають реальний стан, оскільки частина ВПО, які фактично переїхали до інших регіонів України або до інших країн, з різних причин не реєструвалася, а частина тих, хто зареєструвався, повернулись до ОРДЛО та час від часу перетинають КПВВ через лінію зіткнення. За оціночними даними ООН, фактична кількість ВПО становить від 800 тис. до 1 млн осіб²⁵⁶.

Україна входить у десятку країн світу з найбільшою кількістю ВПО, які отримали такий статус через збройний конфлікт та насилля, та посідає перше місце в Європі. Українська держава поступається лише країнам Середнього Сходу – Сирія (6,6 млн ВПО), Ірак (3,3 млн), Ємен (2,5 млн); а також країнам Африки – Судан (3,2 млн), Нігерія (2,1 млн), Південний Судан (1,7 млн).

5.2 Характеристики та мотивації вимушеного переселення

На масштаби вимушеного переселення вплинули безпекові, культурно-ціннісні та соціально-економічні фактори, але їх значення та співвідношення істотно змінювались з часом. Так, у 2014-2015 роках найважливішу роль відігравали: загроза персональній безпеці, життю та здоров'ю близьких; патріотизм, відданість європейським цінностям, політичні погляди; випадки порушення прав людини; втрата нерухомого та іншого майна; відсутність або часткове забезпечення населення необхідними комунальними послугами

²⁵⁴ Міністерство соціальної політики, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/news/16273.html>

²⁵⁵ Інформація Держстату України про чисельність населення на 01.01.2014: Донецька область 4,34 млн. осіб, Луганська – 2,24 млн осіб, АР Крим – 1,96 млн осіб.

²⁵⁶ План гуманітарного реагування ООН на 2016 рік, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: - http://www.niss.gov.ua/articles/2375/#_ftn9

(вода, газ, електроенергія, опалення); відсутність засобів до існування (безробіття внаслідок закриття підприємств); відсутність доходів; раптова бідність; низька якість життя через руйнування фінансової, банківської сфери, транспортної інфраструктури та систем зв'язку та комунікацій; незадовільний стан навколишнього природного середовища тощо. У 2016–2018 роках превалювали соціально-економічні чинники, характерні для внутрішніх міграцій.

Переміщення з Донбасу було більш масовим та раповим, ніж з Криму, оскільки розділення областей на дві території (підконтрольну та непідконтрольну уряду), активні бойові дії та проведення АТО/ООС змінили життя понад 6,5 млн мешканців Донецької та Луганської областей по обидві боки лінії розмежування. На рішення про виїзд з анексованого Криму більше впливали культурно-ціннісні та безпекові чинники, передусім пов'язані із порушенням прав людини.

Анексія Автономної республіки Крим та Севастополя змусила багатьох мешканців півострова, включаючи кримських татар, залишити свої домівки і шукати притулку на материковій частині України. Вимушені переселенці називали основною причиною виїзду (і подальшого небажання повертатися) загрозу особистій безпеці (за словами переселенців з Криму, вони відчувають загрозу переслідування з боку фактичної влади в Криму за їх політичні уподобання, зокрема за висловлювання своєї думки, відмінної від позиції нової влади). Майже всі кримські татари, які залишили півострів, зробили це через політичні переслідування та дискримінацію, зокрема порушення права на свободу, особисту недоторканість і свободу віросповідання. Від 2014 року у Криму зафіксовано численні випадки порушення прав людини, зникнення, викрадення та незаконного затримання людей²⁵⁷.

«Ще задовго до Майдану ми визначились, з ким і де ми хочемо жити, — у вільній Україні, де можна вільно жити і подорожувати, а не в обмеженому просторі з обмеженими можливостями». Проте виїжджати з Криму відразу після його анексії Росією наша родина не поспішала, розуміючи, що «на материку нас ніхто не чекає і нікому ми не потрібні». Однак безрезультатний пошук роботи протягом понад півроку в анексованому Криму й погрози за висловлювання проукраїнської позиції змусили родину прийняти рішення щодо переміщення. «Ми прийняли кардинальне рішення — просто перебраться. Тихенько зібрали одну валізу, дитячі речі, всі накопичення, що мали, сіли з батьком в його машину і поїхали. Переткнули кордон. До останнього я думав, що мене затримують»

Сергій Вікарчук, інтерв'ю ВВС-Україна

Вимушене переміщення з Донбасу мало більш масовий, раповий та гострий характер через продовження активних бойових дій, проведення

²⁵⁷ ОБСЄ. Спеціальна моніторингова місія в Україні. Тематичний звіт. Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах. Липень 2016.

АТО/ООС, постійні обстріли, численні міни та снаряди, що не розірвалися, нарешті, просто через присутність озброєних людей, численні порушення прав людини на території ОРДЛО тощо.

«...У 40 років ми розпочали життя з нуля без житла, з однією машиною і 4-ма дітьми. Чоловік мав будівельний бізнес, достатньо успішний. Роботи були розплановані на рік наперед. Але за лічені дні все змінилось...26 травня 2014 року, коли почалися перші серйозні обстріли в Донецьку, ми потрапили у саме пекло, тому що жили між аеропортом і залізничним вокзалом. Три дні ми не могли виїхати з цього району. Потім, коли почалося затишшя, ми зібрали дітей і виїхали на два тижні у Кирилівку, до моря. Ми думали, що за цей час все припиниться і ми зможемо спокійно повернутися у свій дім».

Родина додому вже не повернулась і мешкає у Києві.

Ганна Калітвенцева, інтерв'ю BBC-Україна

Процеси вимушеного переміщення населення зі східних областей України мають свої особливості, які суттєво відрізняють цей територіальний рух від традиційних видів міграції. Традиційні міграції обумовлені, в основному, соціально-економічними чинниками та самостійним добровільним вибором учасників цих процесів щодо намірів переїзду, продиктовані свободою вибору людини. Натомість вимушене переміщення обумовлене безпосередніми загрозами життю та здоров'ю. Вимушене переміщення людей із зони бойових дій до безпечного місця, де немає мін, де не стріляють, де можна знайти притулок, супроводжується неминучими втратами житла, майна, роботи, достатку, звичного способу життя. Люди, рятуючись від жахів війни, відчуваючи відповідальність за своїх рідних, не завжди усвідомлюють, що їх чекає попереду та який час триватиме переміщення (значна кількість ВПО сподівалась повернутися додому найближчим часом).

Домінування безпекових мотивів ВПО в 2014-2015 роках, тобто на початку конфлікту та упродовж його розгортання, обумовило терміновий виїзд з охоплених бойовими діями тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей на безпечну територію країни. Найбільш поширеним було «прагнення врятувати власне життя і запобігти шкоди здоров'ю» (82,2% респондентів, «намагання зберегти життя близьких» (70%). Значно меншу роль відігравали «суспільно-політичні переконання» громадян, які прагнули залишитися в Україні (36,2%), «переїзд підприємства, установи, організації» (32,9%), «втрата місця роботи» (20,4%), «втрата бізнесу» (11,2%)²⁵⁸. Поступово вимушене переселення з Донецької та Луганської областей набуло ознак внутрішнього переміщення. У 2016-2018 роках ВПО з Донеччини та Луганщини певним чином пристосувались до ситуації.

---

²⁵⁸ Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення: монографія / О.Ф. Новікова, О.В. Панькова, Л.Л. Шамілева та ін.; НАН України, Ін-т економіки промисловості. – Київ, 2018. – 244 с. - С.29-33.

У цілому, ВПО з Криму відрізняються від ВПО з Донбасу за світоглядом та рівнем адаптивності. Серед кримчан найбільше тих ВПО, які прийняли свідоме рішення переїхати в інший регіон назавжди. Вони є більш підготовленими до соціального життя та інтеграції в приймаючі громади. Серед ВПО з Донбасу можна виокремити кілька типів: ВПО, які мали намір виїхати на недовгий строк із мінімальним набором речей і сподівались незабаром повернутись додому; ВПО, які раптово опинились в умовах воєнних дій уздовж лінії розмежування, та яким довелося виїжджати терміново без можливості підготуватись до евакуації; ВПО, які переїхали з підприємством, організацією, інститутом; ВПО, які мали час для прийняття рішення та можливість підготуватися до переселення. Деякі з цих ВПО досі бажають повернутись додому й не виявляють готовності оселитись у своїх приймаючих громадах чи повною мірою скористатися новими можливостями працевлаштування. ВПО, які були схильні до патерналістських настроїв і до 2014 року перебували за межею бідності, спеціально виїжджали з неконтрольованих українською владою територій, щоб оселитись в інших поселеннях інших регіонів та отримувати допомогу з різних джерел (ще до конфлікту населення східних областей було найбільш схильним до патерналістських настроїв: 68% жителів цього регіону вважали, що держава повинна нести повну відповідальність за забезпечення кожної людини усім необхідним, тоді як в інших регіонах України лише третина населення поділяла таку думку, 35,1% - центр, 34,7% - захід, та 33,8% - південь)²⁵⁹. Такі групи обирали власні «траєкторії виживання». Окремою групою ВПО є «самодостатні» особи, які виїхали у великі міста (наприклад, Київ) та знайшли роботу й житло без зовнішньої допомоги. Вони й бажають, щоб їх вважали не «переміщеними особами», а громадянами України, які переїхали з одного регіону до іншого. Вони майже не звертались по допомогу в будь-якій формі, частина з них самостійно вирішила житлове питання (оціночна кількість – близько 160 тис. осіб, або 10%).²⁶⁰

Фактичне вимушене переміщення можна умовно поділити на такі етапи (хвилі):

- перша хвиля: лютий-липень 2014 р.;
- друга хвиля: серпень-листопад 2014 р.;
- третя хвиля: грудень 2014 р. - березень 2015 р.;
- четверта хвиля: січень-лютий 2016 р.;
- п'ята хвиля: 2017-2018 рр.

Між цими хвилями, тобто різким збільшенням (сплеском) чисельності переселенців, відбувались більш помірні процеси внутрішнього переміщення, викликані низкою мотиваційних чинників та причинами особистого характеру кожної родини.

²⁵⁹ Дослідження «Патерналістські настрої в Україні», Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» та соціологічна служба Центру Разумкова, травень 2013 р.

²⁶⁰ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році" [Електронний ресурс]. – 2018. – С. 516-517. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/3143/>

Таблиця 5.1.

**Ранжування областей за чисельністю прийнятих ВПО у 2014-2018 роках
(профіль локалізації вимушеного переміщення)**

<i>Ранг/ Рік</i>	<i>1 місце</i>	<i>2 місце</i>	<i>3 місце</i>	<i>4 місце</i>	<i>5 місце</i>	<i>6 місце</i>	<i>7 місце</i>
2014	Харківська	Донецька	Запорізька	м. Київ	Дніпро-петровська	Луганська	Одеська
2015	Донецька	Луганська	Харківська	м. Київ	Запорізька	Дніпро-петровська	Полтавська
2016	Донецька	Луганська	Харківська	м. Київ	Запорізька	Дніпро-петровська	Київська
2017	Донецька	Луганська	м. Київ	Харківська	Дніпро-петровська	Київська	Запорізька
2018	Донецька	Луганська	м. Київ	Харківська	Дніпро-петровська	Запорізька	Одеська

Джерело: складено за обліковими даними Мінсоцполітики України ²⁶¹

Під час першої хвилі (130 тис. осіб), відразу після анексії Криму та проголошення ДНР та ЛНР (квітень 2014 р.), виїхали ті групи населення, які боялись переслідувань (з Криму) та представники групи «середній клас плюс» з Донецької області, які перевели бізнес та кошти за кордон, в Київ, або інші міста України (представники цієї групи майже не реєструвались як ВПО). Наступні хвилі стосувались, в основному, мешканців Донеччини та Луганщини.

Друга хвиля (під час та після активних бойових дій у серпні 2014 р.) охопила тих, хто безпосередньо постраждав від бойових дій та/або відчував загрозу життю та здоров'ю (близько 700 тис осіб). Ця група складалась із тих ВПО, які мешкали поблизу зони бойових дій та лінії розмежування і стикнулись з такими проблемами, як руйнування житла від обстрілів, втрата близьких, втрата майна, загроза життю тощо. Найближчим доступним місцем для переміщення цієї групи виявилась Харківська область, що вивело її на перше місце за кількістю ВПО у 2014 році, та на третє – у 2015-2016 роках. У подальшому за цим показником лідерство належало Донецькій та Луганській областям (території, підконтрольній Уряду України). Характерним для цієї хвилі є те, що майже всі постраждалі від конфлікту ВПО виїжджали раптово та сподівались на повернення найближчим часом. Ця група ВПО більш за всі інші потребувала державної та гуманітарної допомоги, саме їм допомагало все українське суспільство, демонструючи солідарність та взаємовиручку. Благодійні організації, неурядові організації, волонтери та просто небайдужі люди надавали допомогу – від зимніх речей до іграшок.

Третя хвиля була викликана тим, що згідно з новим законодавством ДНР та ЛНР з 1 грудня 2014 року всі мешканці цих «республік» мали перереєструватися як громадяни ДНР та ЛНР (з відповідними записами у трудових книжках). Значна частина населення цього регіону (у тому числі працівники бюджетної сфери: державні службовці, вчителі, лікарі тощо) постали перед вибором щодо громадянства (українське чи цих республік). Виникло

²⁶¹ Мінсоцполітики України. Внутрішньо переміщені особи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Vnutrishno-peremishcheni-osobi.html>

розуміння того, що конфлікт матиме затяжний характер. Ця група ВПО («середній клас») приймала виважене рішення щодо переїзду, обираючи найбільш оптимальні «життєві стратегії» нового устрою.

Четвертий сплеск переміщення був пов'язаний з загостренням ситуації на початку 2016 року, активізацією бойових дій, обстрілами, підвищеними ризиками життя та здоров'ю.

П'ята хвиля відрізняється більш помірним внутрішнім переміщенням пенсіонерів, матерів з дітьми та інших вразливих груп, які реєструвалися як ВПО для отримання допомоги, виплат чи послуг. Ця хвиля переміщення мала риси мікро-маятникової міграції, оскільки значна частина ВПО після реєстрації поверталась на територію, непідконтрольну уряду України, та час від часу перетинала лінію розмежування для отримання виплат. П'ята хвиля була пов'язана з процесами пристосування ВПО до ситуації, до існуючих умов життя по обидва боки лінії розмежування та пошуком оптимальної «стратегії виживання».

Від 2017 року процеси переміщення стали більш стабільними та передбачуваними, спостерігаються незначні коливання чисельності ВПО.

Фактичні хвилі переміщення можуть відрізнятися від хвиль реєстрації ВПО. З початку конфлікту брак надійних даних щодо ВПО був викликаний швидкоплинними процесами переміщення. Основним стимулом для реєстрації серед ВПО було прагнення одержувати пенсії або інші виплати від держави, й саме тому пенсіонери або молоді жінки з дітьми становили більшість серед зареєстрованих ВПО. Для оцінки чисельності також ВПО використовувались адміністративні дані, наприклад показники збільшення чисельності учнів у школах, пацієнтів у медичних закладах тощо. У серпні 2016 року Міністерство соціальної політики в тестовому режимі запустило єдиний реєстр ВПО (єдину інформаційну базу даних ВПО). До створення єдиної бази даних облік ВПО обмежувався регіональними форматами: кожен окремих орган соціального захисту адміністративно-територіальної одиниці мав свій автономний реєстр. Відсутність єдиної зведеної бази даних унеможлилювала уявлення про загальну картину щодо кількості переселенців, їх місця знаходження, профілів, реального стану виплат тощо. Введення бази у дію надало змогу здійснити верифікацію регіональних реєстрів ВПО, уникнути дублювання, упорядкувати системи надання допомоги та виплат, налагодити процеси обміну інформацією між відповідними структурами: Державною прикордонною службою, органами Пенсійного фонду, Службою безпеки України тощо. Станом на серпень 2016 року було зареєстровано понад 1,8 млн ВПО, проте до кінця 2016 року через технічні питання чисельність зареєстрованих ВПО суттєво зменшилась²⁶².

²⁶² <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/249225479>

5.3 Державна політика щодо підтримки ВПО та міжнародна допомога

Від 2014 року стихійні процеси вимушеного переселення населення з Криму та різке зростання його масштабів у другій половині року за рахунок переселенців з Донбасу обумовили необхідність пошуку оптимальних шляхів розв'язання проблем життєзабезпечення переселенців. Серед нагальних проблем, з якими стикалися вимушені мігранти та які потребували допомоги з боку держави, можна виокремити такі: відсутність достатніх засобів до існування, невизначеність житлових перспектив, труднощі в реалізації та захисті прав, зокрема права власності, доступу до житла, придатного для проживання, відновлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, а також реалізації виборчих прав. З початку конфлікту та викликаного ним переселення суттєву роль відіграли особисті, родинні, соціальні й інституціональні зв'язки ВПО. Роль держави на початку процесів вимушеного переселення була другорядною, що супроводжувалося значною бюрократичною інертністю органів місцевої влади у місцях вселення. На тлі невизначеності процесів певні функції на себе взяли волонтери та громадянські об'єднання. Значну підтримку надали міжнародні організації та благодійні фонди.

У відповідь на вакуум правового поля та порушення прав і свобод переселенців у жовтні 2014 року був ухвалений Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (від 20.10.2014 р. № 1706-VII), який урахував Керівні принципи ООН з внутрішнього переміщення (1998 р.).

Від початку конфлікту Міністерство соціальної політики України та його служби на місцях несли непомірно важке навантаження щодо вирішення питань вимушеного переселення. Міністерство соціальної політики України налагодило облік ВПО, запровадило систему надання допомоги ВПО та створило механізми вирішення низки першочергових питань. У грудні 2015 року Кабінет Міністрів України затвердив «Комплексну державну програму щодо підтримки, соціальної адаптації та реінтеграції громадян України, які переселилися з тимчасово окупованої території України та районів проведення антитерористичної операції в інші регіони України, на період до 2017 року» (Постанова КМУ від 16 грудня 2015 р. № 1094). Цю програму було спрямовано на розв'язання нагальних на той час проблем ВПО, насамперед передбачалось налагодження механізмів для надання фінансових ресурсів достатніх для забезпечення життєдіяльності; створення чіткого механізму та критеріїв відбору для надання соціальної підтримки переселеним громадянам залежно від їх матеріального становища та соціального статусу; збирання повної інформації про розмір збитків (майнової шкоди), завданих переселеним громадянам у ході воєнних дій, та створення механізмів їх компенсації; забезпечення ВПО робочими місцями, надання інформації про можливості працевлаштування; надання медико-соціальної допомоги у разі наявності психофізіологічних травм тощо. Програмою було передбачено

заходи негайного реагування, які не мали системного характеру. Також було розроблено План заходів із реалізації Програми, проте цей План не було реалізовано, оскільки кошти на виконання заходів не були передбачені у державних бюджетах 2016-2017 років. Навіть з назви цієї програми видно, що у 2015 році державне планування підтримки ВПО носило короткостроковий характер.

Відповідно до рекомендацій ЄС та з огляду на сформоване за три роки бачення державної підтримки ВПО у 2017 році розпочався інклюзивний процес розроблення нового стратегічного документу, який втілює би засади державної політики щодо ВПО та перспективне бачення напрямів подальшої роботи.

Наприкінці 2017 року Кабінет Міністрів України схвалив «Стратегію інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року» (розпорядження КМУ від 15.11.2017 р. № 909-р.). Метою Стратегії є соціально-економічна інтеграція ВПО та впровадження рішень для реалізації та захисту прав, свобод і законних інтересів ВПО, підвищення рівня їх самодостатності та незалежності з урахуванням інтересів приймаючих територіальних громад, налагодження ефективної взаємодії ВПО з приймаючими територіальними громадами, органами державної влади та органами місцевого самоврядування на засадах партнерства²⁶³.

Першочергова увага має приділятися забезпеченню майнових прав ВПО, їхньому соціальному та пенсійному забезпеченню, сприянню інтеграції переселенців шляхом підтримки приймаючих громад. Значна активізація розв'язання проблем ВПО має базуватися на ефективній співпраці держави з бізнесом та іншими зацікавленими сторонами, зокрема волонтерськими та благодійними організаціями, міжнародними донорами. Особливу увагу варто приділяти організаціям самих ВПО, які стали впливовими членами громадянського суспільства, змогли налагодити активну взаємодію з владою. Необхідними є консультування з ними перед ухваленням будь-яких рішень стосовно переселенців. Потребує подальшого удосконалення Закон України «Про забезпечення прав і свобод ВПО» у частині про внесення ВПО до реєстрів об'єднаних територіальних громад (ОТГ), що надасть їм можливість реалізувати свої права, пов'язані з реєстрацією за місцем проживання, сприятиме отриманню громадами від центральної влади ресурсів, які відповідають реальній чисельності жителів. Необхідні зміни виборчого законодавства, ліквідація обмежень участі ВПО в голосуванні на всіх рівнях. Вивчення і врегулювання потребують питання компенсації за зруйноване чи пошкоджене житло, втрачене майно. Необхідно удосконалити інформаційну політику щодо ВПО, насамперед щодо протидії стигматизації переселенців унаслідок постійного нагадування про надані їм

²⁶³ Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року» [Електронний ресурс]. –2018– Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-p>

допомогу й пільги. Заходи зі сприяння інтеграції ВПО мають відбуватися в співпраці з місцевими мешканцями та в інтересах громади загалом. Водночас відповідальність за дискримінацію ВПО має бути суттєво посилена. Незаперечною умовою успішної політики є постійний моніторинг ситуації, дослідження становища ВПО, з'ясування рівня їх інтеграції, планів щодо подальшого проживання в місцях вселення.²⁶⁴

З метою координації зусиль щодо постконфліктного відновлення та підтримки ВПО у вересні 2014 року було створено Державне агентство з питань відновлення Донбасу, яке згодом було реорганізоване у Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб в Україні (червень 2016 року). Для визначення коротко- та середньострокових пріоритетів за відповідними напрямками Міністерство з питань тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб в Україні розробило «Концепцію Державної цільової програми відновлення та розбудови миру у східних регіонах України» (серпень 2016 р), а потім і «Державну цільову програму відновлення та розбудови миру у східних регіонах України до 2020 року» (Постанова КМУ від 13.12.2017 р. № 1071). Заходи Програми охоплюють п'ять східних областей України, у яких мешкає переважна кількість ВПО (Донецька, Луганська, Харківська, Дніпропетровська та Запорізька області). Впровадження Програми мало забезпечити консолідацію зусиль центральних та місцевих органів виконавчої влади, громадських організацій та міжнародного співтовариства у процесі відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, а також соціально-економічного розвитку приймаючих громад. Програма передбачала, зокрема, відновлення критичної інфраструктури та соціальних послуг в сферах освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, енергетики, тепло- та газопостачання, транспорту, водопостачання та водовідведення тощо. Реалізація Програми має значно підвищити якість життя ВПО та приймаючих громад у східних областях країни. Передбачалось, що заходи цієї програми реалізуватимуться як за рахунок державних коштів, так і за рахунок донорських коштів через Цільовий фонд багатьох партнерів.

У 2014-2015 роках за результатами спільної місії ЄС, ООН та Світового банку було здійснено комплексну оцінку шляхів відновлення та розбудови миру (ОВРМ), яку було схвалено розпорядженням КМУ від 5 серпня 2015 року № 797-р «Про схвалення звіту спільної місії Європейського Союзу, Організації Об'єднаних Націй та Світового банку «Оцінка відновлення та розбудови миру в Україні». Цей звіт охоплював оцінку потреб ВПО та надавав такі орієнтовні обсяги сукупних потреб фінансових ресурсів за трьома компонентами: інфраструктура та соціальні послуги (потреба – 1 257,7 млн дол. США); відновлення економіки (потреба – 135,5 млн дол. США);

²⁶⁴ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році" [Електронний ресурс]. – 2018. – С. 762-764. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/3143/>

соціальна стійкість, розбудова миру та громадська безпека (потреба – 126,8 млн дол. США). За результатами цієї оцінки загальний обсяг потреб на відновлення становив 1 520,0 млн дол. США.

Приклади залучення фінансової допомоги на розв'язання подібних проблем в інших країнах (Афганістан, Пакистан, Сомалі, Гаїті, Кенія тощо) через Цільовий фонд за участі багатьох партнерів (ЦФБП) свідчать, що застосування програмно-цільового методу є оптимальним способом отримання позитивних результатів у напрямі покращення рівня життя ВПО та населення постраждалих регіонів. Для України такий механізм (створення фонду та розроблення цільової програми) мав забезпечити узгодженість дій на шляху розв'язання комплексних проблем ВПО, подолати наслідки гуманітарної кризи, сприяти соціально-економічному відновленню постраждалих регіонів тощо. Передбачалось, що через ЦФБП надасть можливість підвищити ефективність процесів залучення узгодженої, своєчасної, гнучкої та орієнтованої на результат допомоги. 28 жовтня 2016 року в Україні відбулося підписання Меморандуму про взаєморозуміння щодо співпраці між КМУ, ООН та МБРР стосовно створення Цільового фонду багатьох партнерів, який мав акумулювати кошти міжнародних та українських донорів для підтримки проектів та програм з відновлення Донбасу та підтримки вразливих верств населення, насамперед ВПО. На жаль, в рамках ЦФБП перші 2 млн дол. США були надані Урядами Канади та Швеції тільки у березні 2018 року. Ці кошти адмініструватимуться Світовим Банком відповідно до пріоритетів, визначених відповідною Державною цільовою програмою з відновлення.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) уповноважена виконувати провідну роль у міжвідомчій координації надання гуманітарної допомоги в усьому світі. В Україні після початку конфлікту у 2014 році розпочав свою роботу Офіс ООН з координації гуманітарних питань (в Україні діють вісім кластерів, до діяльності яких залучено всі агентства системи ООН в Україні). Заходи з надання допомоги установами системи ООН включають різні гуманітарні вантажі, зокрема продовольчі посилки і непродовольчі товари, покривні матеріали, медикаменти, предмети гігієни і комплекти для потреб освіти, а також забезпечують доступ до безпечної питної води для задоволення потреб людей, які постраждали внаслідок конфлікту, насамперед ВПО. З лютого 2015 року в Україні здійснюються заходи щорічних Планів гуманітарного реагування для України, зокрема План на 2018 рік має на меті надання критично важливої гуманітарної допомоги та захисту 2,3 млн осіб (включно із ВПО).

Надання допомоги з боку міжнародних організацій та донорської спільноти в 2014-2018 рр. можна умовно поділити на такі етапи: (i) гуманітарна підтримка (humanitarian response) в умовах непередбачуваної надзвичайної ситуації (emergency); (ii) раннє відновлення/ відновлення (early recovery/ recovery), тобто етап, на якому відбуваються процеси перехідного періоду – від роздавання гуманітарної допомоги до відновлення (відновлення інфраструктури, відновлення систем надання послуг, відновлення миру та

соціальної єдності тощо), (iii) перехід від допомоги та відновлення до розвитку, який базується на їх зв'язку та враховує найкращі практики (humanitarian-development nexus). Види допомоги варіювались та еволюціонували з кожним роком відповідно до потреб ВПО, особливо найбільш уразливих груп. У 2014 році міжнародна спільнота миттєво відреагувала на трагічні події в Україні. Гуманітарні вантажі з продуктами і речами для переселенців систематично надходили в країну, що надало можливість найбільш уразливим групам ВПО пережити скрутні часи. З 2015 року активізувалася специфічна проектна та грантова діяльність з відновлення критично важливих інфраструктурних об'єктів, відновлення процесів надання медичних й освітніх послуг ВПО та постраждалому внаслідок конфлікту населення відповідних областей.

Майже всі агентства системи ООН в Україні долучились до програм, пов'язаних із захистом прав ВПО, створенням умов для гідного життя та сприянням їх інтеграції у суспільство. Програма розвитку ООН в Україні з 2016 року впроваджує «Програму відновлення та розбудови миру», окремі компоненти якої також спрямовані на розв'язання проблем ВПО (у тому числі шляхом грантової допомоги). Агентства системи ООН в Україні надавали допомогу відповідно до свої мандатів та з огляду на гострі потреби найбільш уразливих груп ВПО. Так, ООН-Жінки та Фонд ООН у галузі народонаселення (ЮНФПА) надавали підтримку жінкам-ВПО, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) – дітям, Міжнародна організація з міграції (МОМ) в Україні реалізувала низку проектів, з березня 2016 року запровадила моніторингові опитування щодо ситуації з ВПО (станом на листопад 2018 року проведено 10 раундів), різні види допомоги ВПО надавало Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)

У листопаді 2017 року було підписано «Рамкову програму партнерства між Урядом України та ООН на 2018-2022 роки», яка визначає спільну діяльність за такими напрямками партнерства: 1) Стале економічне зростання, навколишнє середовище і зайнятість; 2) Рівний доступ до якісних та інклюзивних послуг і соціального захисту; 3) Демократичне врядування, верховенство права і громадська участь; 4) Безпека громадян, соціальна єдність і відновлення з особливим акцентом на Сході. В рамках всіх напрямів передбачається співпраця, спрямована на покращення умов та рівня життя ВПО. Так, в рамках четвертого напрямку встановлено завдання «Забезпечити до 2022 року розвиток громад (включаючи їх найбільш уразливі групи та ВПО), які стануть більш стійкими та на засадах рівності отримують переваги від більшої соціальної єдності, якісних послуг та підтримки відновлення». На виконання цього завдання спрямовуватимуться дії агентств ООН з відповідними мандатами (МОМ, УВКБ ООН, УВКПЛ, ООН Жінки, ПРООН, МОП, ЮНФПА, ЮНІСЕФ, ФАО).

За результатами аналізу ефективності донорської допомоги та спрямованих на проблеми ВПО програм та проектів міжнародної технічної допомоги (МТД), які впроваджувались в Україні з 2014 року, можна виокремити такі домінанти процесів подальшої підтримки ВПО:

- адресність: для забезпечення адресності заходів необхідно зосередитись на задоволенні потреб конкретних визначених груп ВПО (насамперед найбільш уразливих – ВПО з інвалідністю, діти, жінки тощо);
- координація та комунікація: ефективна координація є потрібною для забезпечення взаємодоповнюваності заходів, що реалізуються в різних секторах, та досягнення сукупного ефекту, необхідного для максимізації допомоги ВПО та уникнення дублювання заходів; чітка стратегія комунікації має важливу роль у забезпеченні належного інформування та формування суспільної думки щодо інтеграції ВПО у суспільство;
- управління процесами інтеграції ВПО: необхідно розробити механізми для розкриття потенціалу ВПО та їх інтеграції у приймаючі громади з урахуванням реформи децентралізації; реалізація потенціалу ВПО може виступати «драйвером» позитивних зрушень у громаді;
- моніторинг, актуалізація напрямів допомоги та ВПО: необхідно забезпечити здійснення моніторингу ситуації, періодичної оцінки найбільш нагальних потреб ВПО, за результатами якої визначати пріоритети; важливим є досягнення консенсусу навколо ключових наскрізних принципів багатосекторальної підтримки;
- механізми реалізації: необхідно орієнтуватись не тільки на відновлення доконфліктного рівня добробуту ВПО та їх доступу до послуг, але й на покращення ситуації, підвищення якості надання послуг, а також усунення обмежень і викликів, які існували до конфлікту, керуючись принципом «ВВВ» (building back better), тобто «відновлювати навіть краще»;
- використання сценарних підходів для розроблення моделей відновлення та економічного розвитку (промисловість 4.0, зелена економіка, технопарки тощо), розроблення регіональної моделі прогнозування основних макроекономічних показників регіонального розвитку для планування напрямів економічного відновлення та розширення доступу ВПО до ринку праці (створення робочих місць, малий та середній бізнес, тощо). Таке моделювання має визначити напрями можливої грантової підтримки та стимулювання економічної активності ВПО;
- формування сприятливих рамок державної політики з питань ВПО: необхідно посилити ефективність державної політики з питань ВПО та результативність впровадження заходів відповідно до міжнародних стандартів; нагальним є удосконалення процесів національного моніторингу ситуації з ВПО, планування та державного управління, орієнтованого на результат.

5.4 Регіональні аспекти внутрішнього переміщення

Значну кількість внутрішньо переміщених осіб прийняли Донецька та Луганська області, м. Київ, Харківська, Дніпропетровська, Київська, Запорізька, Одеська та Полтавська області (у інших областях зареєстровано менше 15 тис. осіб).

На вибір нового місця проживання впливали такі фактори, як прагнення безпеки, наявність економічних можливостей та житла, родинні та особисті зв'язки, для молоді – можливість отримати якісну освіту. Часто вирішальне значення для вибору місця проживання мала можливість переїздити рідних у ОРДЛО, тобто територіальна близькість до лінії зіткнення. Оскільки обласними центрами Донецької і Луганської області на підконтрольній уряду України території було визначено Краматорськ та Сєверодонецьк відповідно, то значна кількість ВПО-держслужбовців залишилась у цих двох містах. З окупованої території були переміщені практично всі вищі навчальні заклади, медичні установи, весь банківсько-фінансовий сектор, а також окремі підприємства та організації. Разом з ними переїхала і більшість працівників цих закладів. Загалом, вимушені переселенці орієнтувалися на промислово розвинуті регіони, з більш розвиненими ринками праці та житла, розвинутою інфраструктурою, більшими можливостями для працевлаштування.

Регіонами з високою питомою вагою ВПО є області, які територіально близькі до попереднього місця проживання, та найбільш економічно розвинені області, у яких є можливості для працевлаштування та оренди житла.

Перші місця посідають Донецька та Луганська області (райони підконтрольні уряду України). Зміна рангів областей за кількістю ВПО на початок 2016 року та кінець 2018 року представлена на рис. 5.1. За цей період найбільше зросла привабливість для вимушених мігрантів м. Києва (перемістився з 4-го на 3-є місце), Дніпропетровської (з 7-го на 5-е місце), а також Київської, Херсонської, Миколаївської та Закарпатської областей. Найбільш несприятливими для ВПО виявилися умови переселення у Кіровоградську та Сумську області. За кількістю ВПО Кіровоградська область перемістилася з 14-го на 19-те місце, а Сумська – з 10-го на 14-те.

Станом на 1 листопада 2018 р. найбільшу кількість ВПО зареєстровано в Донецькій (550,5 тис. осіб) та Луганській (283,4 тис. осіб) областях, у м. Києві (171,6 тис. осіб), у Харківській (130,1 тис. осіб) та Дніпропетровській (75,5 тис. осіб) областях²⁶⁵. Однак, в структурі ВПО, зареєстрованих у Донецькій та Луганській областях, надто високою (63,5 і 72,1% відповідно) є частка літніх людей (рис.5.2), які є «пенсійними мігрантами» і періодично переміщуються з непідконтрольної території на підконтрольну для одержання пенсій та інших видів соціальних виплат. Тому реальна чисельність ВПО у підконтрольних уряду України районах Донецької та Луганської областей є меншою.

---

²⁶⁵ Єдина інформаційна база ВПО Міністерства соціальної політики України

Рисунок 5.1.

Дрейфограма зміни рангу (місць) областей за чисельністю ВПО (перше місце – максимальне значення)

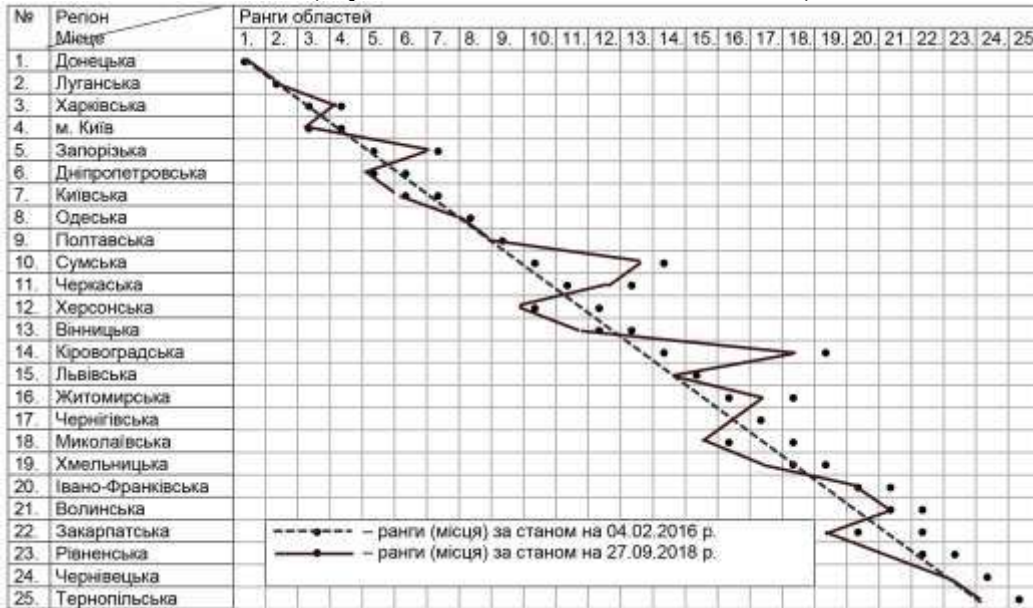
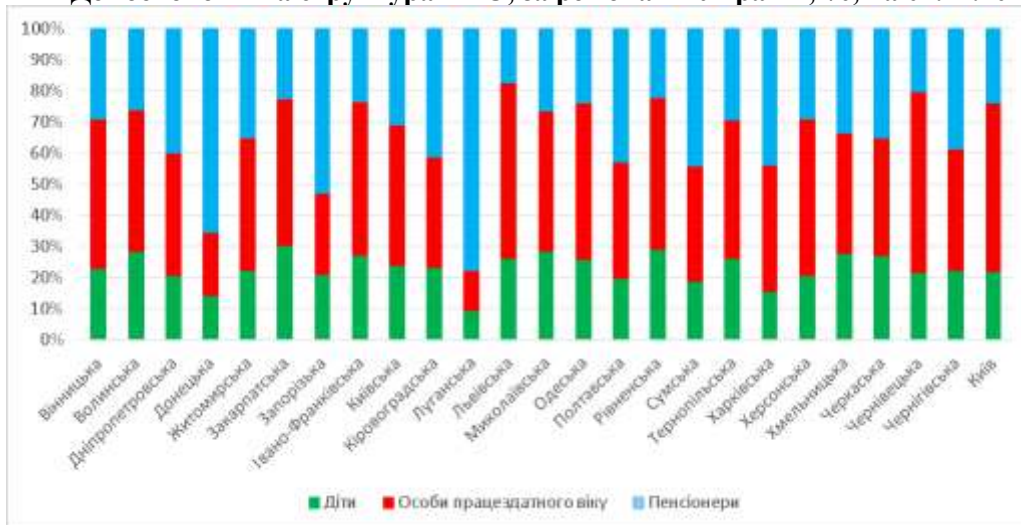

Рисунок 5.2.

Демоеконімічна структура ВПО, за регіонами України, %, на 01.11.2018

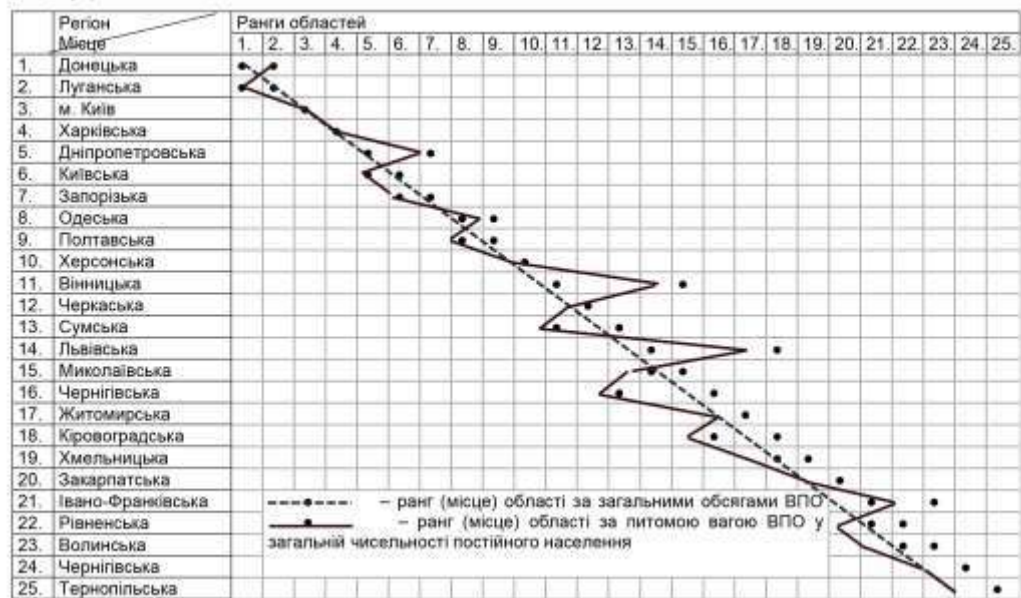
Джерело; розраховано за даними Єдиної інформаційної бази ВПО

Вимушена міграція за своєю суттю є непередбачуваним явищем, вона не була запланованою ані тими, хто мігрував, ані тими, хто приймав, ані державними установами на національному обласному та локальному рівнях. Приймаючі громади зіткнулись із непередбачуваним зростанням чисельності населення, що, своєю чергою, посилює навантаження на соціальну, Національна доповідь

економічну, енергетичну, транспорту та комунікаційну інфраструктуру громади. Найвищим таке є навантаження в Донецькій, Луганській областях (хоча тут статистика віддзеркалює навантаження не лише фактичними ВПО, але й «пенсійними мігрантами»), м. Київ, Харківська, Київська, Запорізька, Полтавська та Одеська області (рис.5.3).

Рисунок 5.3.

Дрейфодіаграма стану навантаження на інфраструктуру області за загальними обсягами ВПО та питомою вагою в загальній чисельності постійного населення (на початок 2018 р.)

Вибір нового місця переселення пов'язаний, в основному, з умовами проживання та можливістю отримання (у власність чи в оренду) житла. Також перевага при виборі місця переміщення ВПО віддавалася тим громадам, де був високий попит на робочу силу) та кращі можливості надати якісну освіту дітям. Підвищена реєстрація пенсіонерів у Луганській, Донецькій, Запорізькій областях радше пов'язана із простішою процедурою реєстрації та можливостями «пенсійної міграції»

Найбільш сприятливими «м'якими» траєкторіями переміщення і адаптації ВПО до нових умов виявилися такі:

- *вибір місця переміщення ВПО у зв'язку з переїздом підприємства, установи, організації на територію підконтрольну уряду України.*

Переваги: (i) ВПО не втрачали місця роботи, а отже, і доходу, вони не різко змінювали своє соціальне, професійне, культурне середовище, зберегли частину свого звичного способу життя; (ii) завдяки соціальній згуртованості у переміщених трудових колективів було легше адаптуватися до нових умов; (iii) переміщені підприємства (установи, організації) надавали допомогу з житлом своїм працівникам (повністю або частково);

- *вибір місця переміщення ВПО у зв'язку з переїздом до родичів.*

Переваги: (i) допомога з боку родини, у тому числі шляхом надання житла; (ii) завдяки родинній підтримці ВПО було легше адаптуватися до нових умов; Недоліки: короткостроковий характер перебування через незручності спільного проживання, тобто ВПО приймали рішення щодо подальшого внутрішнього переселення або повернення додому;

- *вибір місця переміщення ВПО найближче до рідного місця проживання.*

Переваги: (i) необхідність надання допомоги близьким та рідним, які не змогли виїхати з тимчасово окупованих територій; (ii) можливість отримання пенсій, соціальної допомоги, доступ до базових послуг; (iii) зменшення витрат на переїзд, більша доступність до попереднього місця проживання, можливість контролювати покинуте майно і власність; (iv) наявність родичів і знайомих (здатних надати соціальну підтримку); (v) культурна, політична та ціннісна близькість (відсутність комунікаційних та психологічних бар'єрів).

5.5 Стан інтеграції ВПО у приймаючі громади

Негативні наслідки вимушеного переміщення є однаково відчутними як для самих переміщених осіб, так і для приймаючої сторони. Навантаження на місцеві установи та спричинене цим зниження обсягів та якості надання послуг, соціальна нестабільність викликали незадоволення та непорозуміння між переміщеним населенням та мешканцями приймаючих громад. У приймаючих громадах спостерігалось підвищення напруження, зокрема через обмеження доступу до робочих місць та базових послуг. Від початку конфлікту ВПО мали досвід дискримінації на ринку нерухомості та ринку праці. Соціальні та економічні проблеми ускладнюються трьома елементами, пов'язаними між собою, – відчуттям загрози від «іншої» за своєю суттю особи, протилежними політичними поглядами та зростанням конкуренції за обмежені ресурси²⁶⁶. За результатами дослідження, проведеного у 2015 р., 59,8 % українців підтвердили, що мають упереджене ставлення до ВПО (48,4 % – помірно упереджене, 11,4 % – суттєво упереджене)²⁶⁷. Такі фактори як психологічний стан ВПО, відчуття тимчасового характеру життєдіяльності на новому місці, очікування повернення на постійне місце проживання тощо ускладнювали їх інтеграцію в приймаючі громади. Тільки 14 % ВПО не мали бажання повертатися на попереднє місце проживання. Близько половини респондентів вважали свій статус тимчасовим і планували повернутися додому

²⁶⁶ Україна. Оцінка відновлення та розбудови миру «Аналіз впливу кризи та потреб на Східній Україні» зведений звіт Європейського Союзу, ООН та Світового банку, березень 2015, том II, стор. 110–111.

²⁶⁷ Дослідження «Конфлікт в медіа, медіа в конфлікті», проведене соціологічною агенцією «Фама» у серпні–вересні 2015 року на прохання Українського католицького університету та НГО «Львівський медіафорум» за фінансової підтримки Посольства Великої Британії у Києві.

в найближчі декілька років.²⁶⁸ Проте вже у 2016 році ситуація дещо змінилася і результати опитування громадської думки ставлення до переселенців²⁶⁹ проведеного у лютому-березні 2016 року засвідчили, що майже всі опитані ставляться до вимушених переселенців з Донбасу та Криму позитивно (43% по Україні та 58% в місцях найбільшої концентрації ВПО) або нейтрально (47% і 34%). Українці схильні сприймати переселенців як громадян, що мають рівні права з іншими, та які стали заручниками ситуації і потребують підтримки (89% по Україні, 96% в місцях найбільшої концентрації).

Засоби масової інформації є основним джерелом інформації про переселенців (саме на цьому формують своє ставлення до ВПО 65% респондентів), адже тільки кожен п'ятий серед мешканців України спілкувався з вимушеними переселенцями безпосередньо. На жаль, потенціал для налагодження взаєморозуміння між ВПО та мешканцями приймаючих громад використовується недостатньо. Так, за даними моніторингу ЗМІ Міністерства інформаційної політики України, у 2015 році національні друковані ЗМІ мали лише 3 проекти, пов'язані з темою інтеграції ВПО. За результатами аналізу матеріалів, що публікуються, та контенту, що потрапляє в ефір, можна зробити висновок, що аналітичні матеріали з проблем ВПО майже не використовуються, тобто що не підтримується баланс думок для всебічного освітлення поточної ситуації²⁷⁰. Спостерігається брак системних інформаційних кампаній з проблем ВПО та особливостей їх інтеграції до приймаючих громад: так, у період з квітня 2014 р. по листопад 2015 р. було проведено тільки одну інформаційну кампанію на національному рівні²⁷¹.

За даними дослідження, присутність переселенців вплинула на повсякденне життя 30% приймаючих громад. Це стосується насамперед міст найбільшої концентрації ВПО. Кожен четвертий опитаний чув про існування конкуренції між приймаючою громадою та переселенцями у своєму місті за роботу, житло, місця у школах та дитсадках та інші ресурси, але на власному досвіді таку конкуренцію довелось відчувати лише незначній кількості опитаних.

Наявні проблеми вимагають не тільки комплексних дій щодо розроблення та впровадження плану дій у соціальній та гуманітарній сфері, але й реалізації системних стратегічних заходів та скоординованої інформаційної політики, спрямованої на інтеграцію ВПО. Необхідним є подальше висвітлення позитивного досвіду інтеграції внутрішньо переміщених осіб.

²⁶⁸ Аналітична доповідь за дослідженням «Оцінка потреб та умови проживання вимушених переселенців» в рамках проекту експертної підтримки Програми надзвичайної допомоги Європейського інвестиційного банку, Київський міжнародний інститут соціології.

²⁶⁹ Ставлення населення України до внутрішньо переміщених осіб з Донбасу та Криму. Результати опитування громадської думки, КМІС/UNHCR, Київ, квітень 2016 р.

²⁷⁰ Перша моніторингова доповідь «Висвітлення проблем вимушених переселенців в українських ЗМІ», за підтримки Євросоюзу, листопад 2015 р.

²⁷¹ За даними моніторингу Міністерства інформаційної політики.

Взаємовідносини ВПО із приймаючими громадами є невід’ємною складовою нового життя. Через те, що ситуація з безпекою в Криму, на території ОРДЛО та поблизу лінії розмежування залишається нестабільною, переважна більшість ВПО не можуть повернутися додому. Аналізуючи стан таких взаємовідносин, слід зазначити певну трансформацію ставлення до переселенців з часом на фоні загалом поширеного розуміння, співчуття та солідарності. Відразу після переїзду значну частину відповідальності за облаштування ВПО на новому місці брали на себе місцеві інститути громадянського суспільства та волонтери, які надавали допомогу (житло, одяг, предмети домашнього вжитку, шкільне приладдя, іграшки тощо). Вимушені переселенці неодноразово свідчили, що ця підтримка була дуже вчасною та тривалою. Але з часом відчуття солідарності потроху змінювалось розчаруванням, особливо по відношенню до чоловіків призовного і дещо старшого віку, які час від часу стикалися із проявами обурення з боку місцевих мешканців, чиї родичі служать у зоні АТО або тільки-но повернулись звідти²⁷². Швидка трансформація ставлення приймаючої громади до ВПО у позитивний бік спостерігались там, де самі ВПО брали участь у волонтерській роботі, долучались до вже існуючих місцевих ініціатив щодо допомоги переселенцям або там, де завдяки наявності ВПО реалізовано проекти міжнародної технічної допомоги (МТД) або гранти на місцевий розвиток (наприклад, у деяких громадах були відновлені або побудовані нові ЦНАПи). У ставленні ВПО до приймаючої громади також відбулись зміни.

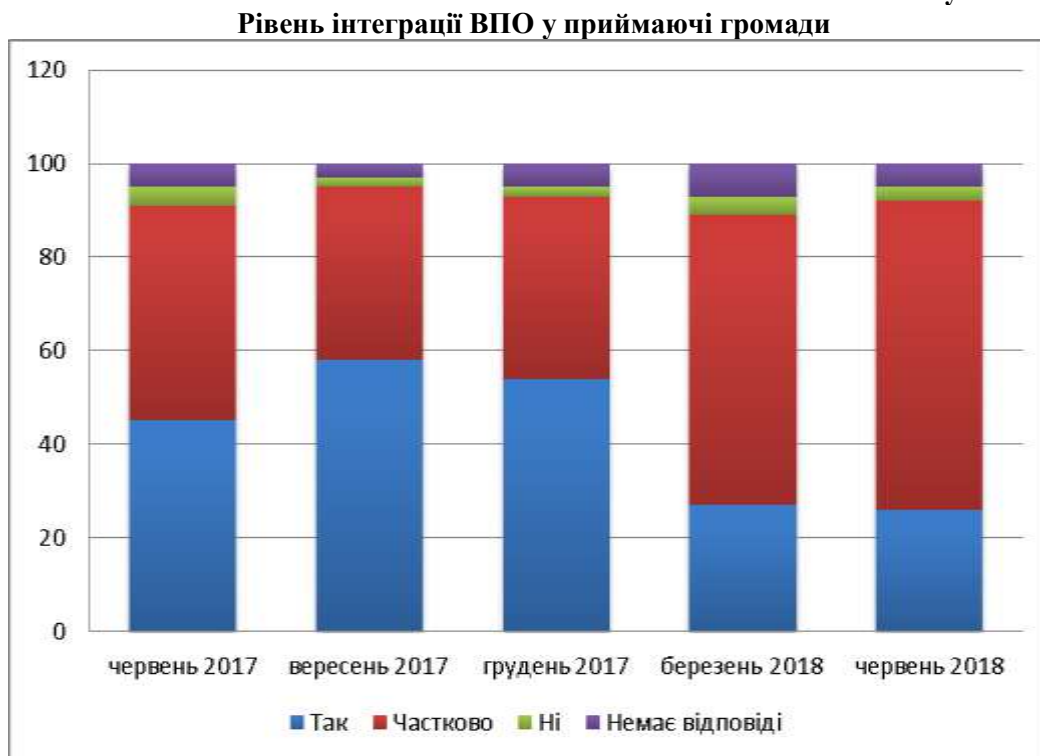
У 2018 році частка ВПО, які повідомили про успішну інтеграцію у нову громаду, значно зменшилася порівняно попередніми періодами. У грудні 2017 року цей показник становив 65%, а у березні 2018 року – лише 38%. Найменш інтегрованими себе почувають ті, хто перемістився у підконтрольну органам державної влади України частину Донецької та Луганської областей. 13% осіб повідомляють про випадки дискримінації чи несправедливого ставлення до них через статус ВПО. Найчастіше такі випадки виявляються у процесі взаємодії з місцевим населенням (32%)²⁷³. Відповідно до досліджень Міжнародної організації з міграції менше половини ВПО вважають себе достатньо інтегрованими у громади (рис. 5.4).

²⁷² ОБСЄ. Спеціальна моніторингова місія в Україні. Тематичний звіт. Внутрішнє переміщення внаслідок конфлікту в Україні: підвищена незахищеність постраждалого населення та чинники напруженості в громадах. Липень 2016. С.8

²⁷³ З роботою, але в зйомній "брежневці" і за межею бідності: Проблеми українських переселенців. URL:

<https://ua.112.ua/golovni-novyni/z-robotoiu-ale-v-ziomnii-brezhnevtsi-i-za-mezheiu-bidnosti-ukrainski-pereselentsi-rozpovily-pro-svoi-problemy-444659.html>

Рисунок 5.4.

Джерело: Звіт національної системи моніторингу²⁷⁴

Проте, значна частина ВПО є достатньо інтегрованими у громади за місцем вселення: вони знайшли прийнятну роботу, мають житло (переважною мірою орендоване), знайшли порозуміння із оточенням і не відчують себе відторгнутими від суспільного життя. Відповідно вперше в 2018 році частка ВПО, які не планують повернутися назад навіть у разі завершення конфлікту, перевищила частку тих ВПО, які хотіли би повернутися.

Експерти умовно поділяють ВПО на такі групи:

- ВПО, які не планують повертатися до місць попереднього проживання (38%) – це майже на третину більше, ніж за даними опитування грудня 2017 р.; здебільшого вони розміщені в центральних та західних областях (в західних областях не планують повертатися 50% ВПО, а в Донецькій, Луганській областях – 30%);

- ВПО, які чекають на можливість повернення (таких, за даним моніторингу, 25%); вони мешкають переважно у східних областях країни (Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька та Дніпропетровська області);

²⁷⁴ Звіт національної системи моніторингу: ситуації з ВПО (червень 2018 року) URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

- ВПО, які зареєстровані максимально близько до свого фактичного місця проживання (переважно у сірій зоні) та які систематично перетинають лінію розмежування;

- особи, які набули відповідного статусу для отримання пенсії й соціальних виплат, але фактично проживають на тимчасово окупованій території;

- ВПО, які не були зареєстровані взагалі (близько 160 тис. осіб, або 10%), оскільки не потребували соціальної допомоги, частина з них вирішила житлове питання

*Національний Інститут стратегічних досліджень*²⁷⁵

Аналіз результатів опитування Інституту соціології НАН України в 2015-2018 роках²⁷⁶ дає змогу проаналізувати поточне ставлення населення до ВПО у різних регіонах, зокрема тих, де, згідно статистичних даних, зараз перебуває їх найбільша кількість. Ступінь особистої обізнаності ситуацією з ВПО є, очевидно, одним з ключових факторів у формуванні громадянами свого відношення до переселенців і поглядів на те, якою має бути політика держави щодо їх тимчасового влаштування та подальшої долі. Загалом, згідно результатів опитування 2015 року (коли кількість нових зареєстрованих переміщень з Криму та Донбасу мала тенденцію до збільшення), трохи менше третини опитаних (27,3%) були особисто знайомі з тими, хто покинув свої домівки внаслідок нещодавніх подій у Криму та Донбасі (втім, серед респондентів у підконтрольних Україні районах Донецької та Луганської областей таких людей було найбільше – 53,7%, тобто майже вдвічі більше, ніж у інших регіонах). Результати опитування підтверджують дані міжнародних та вітчизняних установ стосовно напрямків вимушеного переселення (а, отже, вказують нам на «зону залученості», де місцеве населення спостерігає найбільшу кількість ВПО): переважна більшість переміщених внаслідок конфлікту осіб залишаються в країні, причому пріоритетною територією розміщення є підконтрольні Україні райони Донбасу, що межують з зоною конфлікту, та Схід (Дніпропетровська, Харківська, Запорізька області) (табл. 5.2), тож можемо стверджувати, що жителі згаданих областей найчастіше опиняються у ситуаціях, що передбачає особисту взаємодію з вимушеними переселенцями.

²⁷⁵ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році" [Електронний ресурс]. – 2018. – С. 516-517. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/3143/>

²⁷⁶ У цій доповіді використовуються дані опитувань Інституту соціології НАН України 2015-2018 років. Слід звернути увагу, що деякі питання задавались протягом опитування 2015 року, що був роком-маркером, але не повторювались в повному обсязі в наступні роки, зокрема, питання щодо готовності взаємодіяти з різними групами, виділеними на основі міграційного доступу (діаспорою, заробітчанами, ВПО з Донбасу та Криму). Встановивши загальні «диспозиції» груп у 2015 році, в наступні роки соціологи задавали респондентам питання тільки щодо ВПО з Донбасу, щоб відстежити динаміку змін (тому в цьому тексті наводимо дані 2015 року та супроводжуємо їх спостереженнями щодо динаміки змін у 2017 та 2018 роках).

Таблиця 5.2.

**Розподіл респондентів за відповіддю на питання
«Якщо серед членів Вашої сім'ї, знайомих чи друзів є особи,
які покинули свої домівки внаслідок нещодавніх подій у Криму та Донбасі,
то де вони зараз перебувають?», за регіонами, %**

	2015								2018
	Донбас ²⁷⁷	Схід	Київ	Північ	Центр	Південь	Захід	Загалом в Україні	Загалом в Україні
Перебувають у тому населеному пункті чи області, де живу я	21,7	12,5	12,2	6,1	10,5	7,8	11,8	11,5	10,5
Перебувають в іншому населеному пункті чи області України (не там, де живу я)	32,5	14,3	5,8	8,2	11,6	8,8	11,7	12,9	8,4
Перебувають у Росії	38,6	10,8	6,5	5,7	6,1	5,7	3,2	9,5	4,0*
Перебувають в інших країнах	4,2	3,4	5,1	4,9	2,5	2,6	2,9	3,5	1,3
Не мають вимушених переселенців серед членів сім'ї, знайомих чи друзів	37,3	57,7	66,9	78,4	68,2	77,2	66,4	64,9	68,7
Не відповіли	9,0	8,6	9,4	6,1	4,3	4,2	11,2	7,8	3,9

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

*У 2018 році запитання містило варіант відповіді «Перебувають у Росії, Білорусі, Молдові», отже, результати свідчать про суттєве зменшення кількості переміщених осіб, що перебувають за кордоном, у тому числі, сусідніх країнах. Також, за результатами 2018 року 8,4% опитаних мають членів сім'ї, знайомих чи друзів, які перебувають у зоні конфлікту²⁷⁸.

Спостереження за даними нещодавно проведених опитувань свідчать про те, що з березня-квітня 2014 року, коли в регіонах країни з'явилися перші ВПО з анексованого Криму та, згодом, із зони воєнних дій у Донбасі, масове вимушене переселення поступово стало сприйматися як звичне явище,

²⁷⁷ Опитування проводилось тільки на підконтрольній частині регіону.

²⁷⁸ Даних щодо динаміки немає, оскільки до цього часу питання не ставилось.

наслідки якого, на тлі карколомних геополітичних, економічних та соціальних реалій, бентежать більшість населення набагато менше, ніж зростання цін, загроза безробіття та небезпека великої війни. Оцінка змін, що відбулись у суб'єктивних оцінках головних загроз, яких, на думку респондентів, люди побоюються найбільше, дозволяє стверджувати, що проблема напливу біженців, переселенців та приїжджих турбувала людей у 2015 році не набагато більше, ніж тоді, коли проблеми ВПО в країні взагалі не існувало (для порівняння, у 2012 році 9,8% опитаних вважали, що люди бояться напливу різних груп мігрантів, у 2014 – 13,9%, у 2015 – 15,1%²⁷⁹, у 2016 – 20,4%, у 2017 – 13,2%, у 2018 – 12,3%, тобто з 2014 до 2016 певна негативна динаміка спостерігалась (стурбованість проблемою дещо зростала), але актуалізація загрози, на тлі стрімкого збільшення числа переселенців, не була значною, а з 2017 – впала до передвоєного рівня²⁸⁰.

Звертає на себе увагу спостереження, що респонденти з регіонів, які приймають найбільшу кількість ВПО, найменше мотивовані до участі у різних формах волонтерської роботи, зокрема, допомозі вимушеним переселенцям. Окрім «цивілізаційних»/ціннісних розбіжностей між тими, хто є мотивований до волонтерської діяльності, та тими, хто не вбачає для себе підстави чи ресурсів для допомоги іншим (або просто не вірить у дієвість таких акцій), ймовірна інтерпретація може також базуватись на припущенні про людську властивість деактуалізувати, відсторонювати або навіть зневажати чужу проблему по мірі фактичного наближення до неї. Очевидно, що між усвідомленням об'єктивної необхідності дії та виникненням суб'єктивної мотивації до дії людина натикається на безліч реальних і уявних рифів, багато з яких є для неї нездоланими. Втім, підтверджуючи висновки психологічних досліджень щодо «гіпотези буферизації», експерти, які нині мають справу з ВПО, підкреслюють, що, навіть коли допомоги держави, міжнародних організацій та волонтерських центрів на місцях бракує, саме соціальна підтримка оточення, ознаки розуміння, співчуття, солідарності слугують вимушеним переселенцям захистом від стресу, розгубленості та фрустрації.

Для успішної адаптації та інтеграції людини, що мігрує, у новому оточенні, важливим є комплекс факторів, що має відношення як до матеріальної, так і до соціально-психологічної сфери. Згідно результатів опитування 2017 року, на думку респондентів, для того, щоби відчувати себе комфортно поза межами свого населеного пункту (того, де проживаєш постійно), найважливішими є декілька умов: можливість підтримувати

²⁷⁹ Принагідно зазначимо, що опитування в РФ, проведене в 2013 році, ще до початку українського конфлікту та масового переселення людей з Донбасу, зафіксувало високу стурбованість респондентів напливом приїжджих (27% з загальної кількості опитаних) – див. Мукомель В., *Ксенофобия как стержень российского общества / Фундаментальные проблемы модернизации полиэтничного макрорегиона в условиях роста напряженности: сборник рефератов*, 2014. Режим доступу:

<http://www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2014/12/referaty1.pdf> Це майже вдвічі більший показник, ніж той, що зафіксовано в Україні у 2015 році під час активного переселення громадян з зон конфлікту до інших регіонів.

²⁸⁰ Для порівняння, серед найбільших суб'єктивних загроз у 2018 році респонденти назвали зростання цін (74,3%), безробіття (57,8%) та не виплату зарплат та пенсій (57%).

постійний контакт з рідними, які залишились удома (35,1%), можливість знайти постійну легальну роботу (32,3%), доступ до якісних медичних послуг (29,7%), наявність близьких знайомих у новому оточенні, з якими є взаємна довіра, що дозволяє, наприклад, позичити гроші чи залишити свої речі (25,6%), можливість спілкуватись рідною мовою (26,4%). Оцінюючи умови, яких найбільше не вистачає ВПО з Донбасу (тих, що виїхали з зони конфлікту до інших регіонів України), респонденти назвали, передусім, можливість повернутися додому в будь-який час (33,8%). На другому місці – можливість знайти легальну роботу (29,3%). В регіональному розрізі, на Заході та Донбасі дещо вище оцінюють недостатню можливість ВПО спілкуватись рідною мовою (біля 7% опитаних; показник по Україні – 3,7%). На Півдні найменше опитаних вважають, що переселенцям бракує можливості сприйматись в новому оточенні як «свій» (8,8%, показник по Україні 17%), але більше тих, хто вважає, що ВПО бракує доступу до якісних медичних послуг (14%; показник по Україні – 9,5%). Серед респондентів з Центру та Заходу значно менше тих, хто вважає, що ВПО бракує можливості знайти легальну роботу (22-24%; показник на Півдні та Сході 37-39%). В Центрі 19% опитаних вважає, що ВПО всього вистачає, втім, в Донбасі таких лише 4,8%. Загалом, респонденти Центру є найоптимістичніші щодо оцінки задоволення матеріальних потреб переселенців, але менш оптимістичні в оцінках потреб, що пов'язані з довірою та контактами.

Суб'єктивне сприйняття ролі вимушених переселенців у житті українського суспільства вказує на те, що, незважаючи на постійну присутність теми ВПО у публічному дискурсі, ця категорія населення не вважається ані впливовою, ані значною у піраміді «вагомих» груп і прошарків (яку, до речі, майже у всіх регіонах очолюють олігархи). Серед груп, виділених на основі міграційного досвіду, вимушені переселенці є найменш впливовою групою (для порівняння, 9,2% вважають, що значну роль в житті українського суспільства відіграють представники української діаспори, 7,5% – трудові мігранти, 6,4% – іноземці, що перебувають в Україні, і тільки 3,4% – вимушені переселенці з Криму і Донбасу. Ця тенденція спостерігається у всіх регіонах, крім Донбасу, де переселенці займають четверту позицію з кінця рейтингу.

На тлі перипетій утрудненого численними бюрократичними перепонами формування державної політики щодо вимушених переселенців, роль буферу перехідного періоду беруть на себе волонтерські організації, місцеві громади та окремі громадяни, що вирішують окремі проблеми підтримки ВПО на місцях (окрім інформування, правового захисту, пошуку житла, медичного обслуговування, влаштування на роботу, надання місць для дітей в освітніх закладах на місцях, тощо, така робота також включає щоденну соціально-психологічну підтримку). Втім, чи існування таких активних, але поодиноких громадських ініціатив свідчить про загальний високий рівень толерантності по відношенню до ВПО в Україні і готовність до їх консолідованої підтримки?

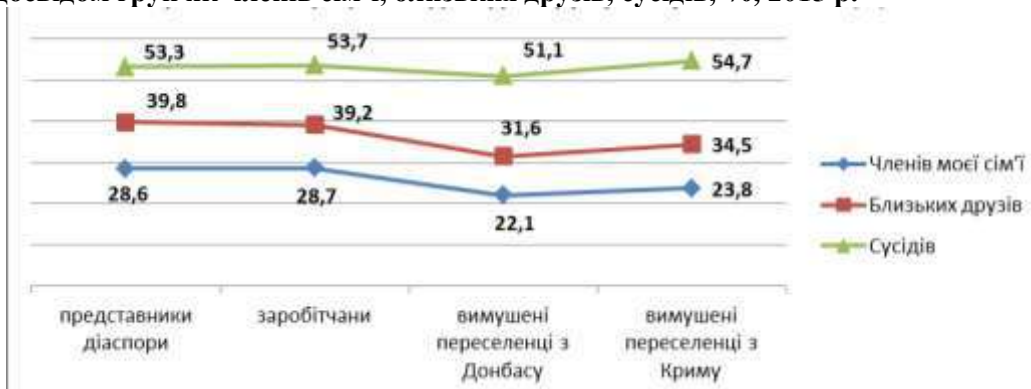
В опитуваннях 2015-2018 року були використані модифіковані запитання зі шкали соціальної дистанції Еморе Богардуса, який виходив з розуміння соціальної дистанції як установки на бажану/припустиму ступінь близькості до представників певної групи. Респондентам була запропонована версія запитань, що, по-перше, передбачають можливість декількох, а не однієї, відповіді, та, по-друге, дозволяють проаналізувати соціальну

дистанцію не на одому узагальненому, а на різних рівнях взаємодії (приватному, професійному, громадянському). Зокрема, у 2015 році респондентам було запропоновано визначити свою готовність до прийняття в різних ситуаціях представників чотирьох груп, виділених на основі міграційного досвіду (представників діаспори, заробітчан, ВПО з Донбасу та ВПО з Криму).

Звертає на себе увагу те, що рівень прийняття вимушених переселенців з Донбасу на приватному рівні взаємодії дещо нижчий, ніж той, що спостерігається у випадку переселенців з Криму та решти референтних груп (рис. 5.5). Найбільш помітна ця тенденція на рівні «близькі друзі», що може зумовлюватись суб'єктивним сприйняттям переселенців з Донбасу як носіїв іншого «ціннісного вокабуляру». За результатами 2017 року, спостерігалася тенденція до зменшення відчуження на приватному рівні, зокрема, ВПО з Донбасу готові прийняти в якості членів сім'ї 26,4% опитаних, в якості близьких друзів 40,5%, в якості сусідів 65,0%. Втім, зменшення дистанцій не є стійким: за результатами опитування 2018 відбувся певний «відкат» до рівня 2015 року, зокрема, в якості членів сім'ї готові допустити ВПО з Донбасу 22,9% опитаних, в якості близьких друзів – 34,1%, в якості сусідів – 58,3%. В регіональному розрізі, на приватному рівні відносно більше дистанційовані до ВПО з Донбасу на Заході, найменше – на підконтрольній частині Донбасу та на Півдні.

Рисунок 5.5.

Частка осіб, які згодні допустити представників різних за міграційним досвідом груп як членів сім'ї, близьких друзів, сусідів, %, 2015 р.

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Не менше половини ВПО – це люди працездатного віку, котрі, як громадяни України, мають рівні зі всіма права на працю, і теоретично, можуть самі себе утримувати, якщо знайдуть свої місце на місцевому ринку праці того регіону, куди вони переїхали. Очевидно, що суб'єктивне ставлення населення до того, чи готове воно прийняти вимушених переселенців у якості колег по роботі не є ключовим у процесі працевлаштування ВПО (реальна статистика складається з тисяч індивідуальних історій успіху чи програшу, у тому числі, працевлаштування на конкурсній, позаконкурсній, «договірній», «непотичній» та «випадковій» основах, – згідно тих, часто, непрозорих принципів, за якими досі функціонує

національний ринок праці). Втім, існуючи у громадській думці негативні установки можуть непрямо впливати передусім на вмотивованість вимушених переселенців до пошуку роботи, – адже поточна регіональна статистика свідчить про надзвичайно низьку активність ВПО працездатного віку на ринку праці²⁸¹. Результати спостережень 2015 року, всупереч стереотипам, свідчать про те, що громадська свідомість не містить істотних пересторог стосовно взаємодії з ВПО на професійному рівні: більше третини респондентів ствердили, що готові прийняти вимушених переселенців у якості колег, які працюють на рівних посадах з ними. Вірогідно, що, проектуючи запропоновані у варіантах відповідей ієрархії, обов'язки керівництва такими колегами респонденти більш охоче делегують третім особам, – адже готовність керувати ними або бути їм підпорядкованими значно нижча, ніж готовність працювати поруч на рівних посадах. Вимушені переселенці з Донбасу також дещо менш охоче сприймаються респондентами як потенційні керівники, ніж, приміром, представники діаспори, але міжгрупові розбіжності не є настільки істотними, щоб констатувати наявність анти-ВПО-фобій у професійній сфері (рис. 5.6).

Рисунок 5.6.

Частка осіб, які згодні допустити представників різних за міграційним досвідом груп як колег по роботі, %, 2015 р.

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Однак, результати опитувань 2015-2018 рр. свідчать про те, що готовність до співпраці з ВПО у професійній сфері має обмеження. Як і на рівні приватної взаємодії, в професійній сфері з часом відбувається поступове, але нестійке та ситуативне, скорочення дистанцій: за результатами 2017 року, кількість тих, хто готові допустити переселенців у якості колег збільшилась на 2-6% відсотків (у різних категоріях «підлеглості»), при

²⁸¹ За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного навесні 2015 року, менше десяти відсотків зареєстрованих ВПО вказали на потребу працевлаштування. Одна з основних причин відмови переселенців від пошуку роботи полягала у переконанні тимчасовості перебування на іншому місці і сподівання на повернення додому у найближчій перспективі (Див. Паніотто В., Харченко Н. (2015), *Актуальний стан справ в українському суспільстві*, травень 2015. Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=529&page=1>). Питання низької мотивації ВПО до працевлаштування, зокрема, у Львівській області, також обговорювалось на проведеному 3 вересня у Львові Симпозіумі «Міграція у кризових умовах: українсько-польський контекст». Режим доступу: <http://www.lp.edu.ua/node/8377>

чому тенденція зберігалась як для ВПО з Донбасу, так і для ВПО з Криму. Втім, результати 2018 року демонструють новий «відкат» до рівня 2015 року (зокрема, ВПО з Донбасу готові допустити в якості підлеглих 21% опитаних, в якості колег, з якими вони працюють на рівних посадах – 34,3%, в якості керівників – 13,1%).

Крім реалізації базових прав вимушених переселенців (на працю, освіту, соціальне забезпечення, охорону здоров'я тощо), запорукою їх успішної соціалізації має бути участь в управлінні, політичному житті і програмах розвитку. Виділення ВПО в окрему групу громадян, які потребують спеціальної уваги держави, є невід'ємним етапом вироблення законодавчої та інституціональної бази для подальшого втілення вищезгаданих умов (передусім, взяття на облік, закріплення за освітніми та медичними закладами, органами соціального забезпечення, тощо). Втім, без інтегрування прибулого населення до життя місцевої громади, без надання прав повноцінної в ньому участі виникає ризик сегрегації та ізоляції вимушених переселенців, що може призвести до подальшої соціальної ексклюзії та створення «синдрому утриманця», виживання і благополуччя якого цілком залежить від держави. Результати опитування демонструють вузьку, але потенційно розширювану межу громадянських можливостей ВПО: хоча, за результатами 2015 року, в цілому менше 10% респондентів згодні допустити вимушених переселенців у якості людей, які очолюють державні органи влади різного рівня (чим ближче до місцевого рівня, тим більш прийнятною участь цієї групи в державному управлінні), і ступінь прийняття дещо нижчий, ніж, прикладом, у випадку представників діаспори (рис. 5.7), позитивним фактом можна вважати вже те, що таке право, в принципі, громадською думкою не заперечується – на тлі обурення, розчарування та втоми, що викликала у більшості населення доба домінування в державному управлінні України вихідців з Донбасу.

Рисунок 5.7.

Частка осіб, які згодні допустити представників різних за міграційним досвідом груп у якості людей, які очолюють державні органи влади, %, 2015 р.

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Важливим індикатором того, що значна частина населення згодна на дотримання виборчих прав ВПО (яких вони наразі позбавлені через неможливість узгодити пропозиції з надання їм можливості для голосування з Конституцією України) є те, що більше чверті опитаних ствердили, що готові Національна доповідь

допустити вимушених переселенців до голосування на виборах Президента та Верховної Ради, – причому, цей показник є вищим, ніж той, що спостерігається у випадку представників діаспори та трудових мігрантів (всупереч того, що останні також є громадянами України, отже мають реалізовувати своє виборче право).

Важливим індикатором того, що значна частина населення згодна на дотримання виборчих прав ВПО (яких вони наразі позбавлені через неможливість узгодити пропозиції з надання їм можливості для голосування з Конституцією України) є те, що більше чверті опитаних ствердили, що готові допустити вимушених переселенців до голосування на виборах Президента та Верховної Ради, – причому, цей показник є вищим, ніж той, що спостерігається у випадку представників діаспори та трудових мігрантів (всупереч того, що останні також є громадянами України, отже мають реалізовувати своє виборче право). Опитані також згодні допустити вимушених переселенців у якості людей, що отримують в Україні податкові, кредитні та інші фінансові пільги більш охоче, ніж у випадку трудових мігрантів (рис. 5.8)²⁸².

Рисунок 5.8.

Частка осіб, які згодні допустити представників різних за міграційним досвідом груп до голосування на виборах Президента та Верховної Ради України, та у якості людей, які отримують в Україні податкові, кредитні та інші фінансові пільги, %, 2015 р.

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Соціальна практика демонструє, що у відношенні до різних груп мігрантів об'єкти ксенофобії дуже часто виникають спонтанно. В тих випадках, коли прибула група не тільки візуально не відрізняється від сталої більшості, але й має ту саму громадянську приналежність, що і більшість мешканців тих населених пунктів, куди вони прибувають, – значну роль у згладжуванні можливої конфліктогенності набуває «укорінення» переселенців, яке втілюється через реалізацію ними прав і

²⁸² Принагідно слід зазначити, що саме заробітчани шляхом грошових переказів з закордону інвестують в національну економіку кошти, об'єм яких перевищує загальний розмір прямих іноземних інвестицій, і не тільки потребують, але й заслуговують спеціальних пільгових програм для продовження підприємницької діяльності після повернення в Україну.

обов'язків, рівних з більшістю місцевого населення. Нині, коли минуло майже п'ять років після початку масового переселення людей з Криму та Донбасу, ВПО сприймаються населенням України скоріше як особлива група, що обмежена в правах, та, в принципі, може розраховувати на цільову підтримку. Очевидно, що на наступному етапі ставлення може змінюватись відповідно до того, про які групи вимушених переселенців йдеться, і якими є їх подальші плани. Найбільш активна працездатна частина ВПО, якщо не має можливостей та намірів скорого повернення додому, повинна активніше соціалізовуватись через працевлаштування, участь у підприємницькій діяльності, входження до ініціативних груп місцевої громади, тощо. З 2015 до 2017 по всіх без винятку запропонованих показниках готовності до громадської взаємодії спостерігалась тенденція на поступове скорочення дистанційованості та на збільшення частки респондентів, що готові взаємодіяти з ВПО та надавати їм різні повноваження та права, а частка тих, хто не згодний допускати їх в жодних якостях, відповідно, поступово знижувалась (ВПО з Донбасу – з 19,6% у 2015 р. до 12,8% у 2017 р., ВПО з Криму – з 17,3% у 2015 р. до 11,3% у 2017 р.). Втім, як попереджують соціальні дослідники, якщо повноцінної інтеграції не відбувається протягом тривалого часу, на тлі можливого погіршення соціально-економічної ситуації та продовження воєнного конфлікту, навколо вимушених переселенців приймаючим населенням можуть створюватись дискурси травми та ксенофобії. Результати опитування 2018 року підтверджують зазначену тенденцію: зокрема, за рік зменшилась з 41,5% до 31,4% частка опитаних, які згодні допустити ВПО з Донбасу в якості громадян, які голосують на виборах Президента України, Верховної Ради або місцевих органів влади. За цей період також зменшилась з 24,3% до 15,2% доля респондентів, які готові допустити ВПО з Донбасу в якості реципієнтів податкових, кредитних та інших пільг. Слід звернути на той факт, що у 2017 та 2018 році трохи більше 20% опитаних не були впевнені в тому, що більшість ВПО з Донбасу вважають себе громадянами України з такими ж правами і обов'язками, як у решти, а 8% були згодні з тим, що ВПО не вважають себе такими громадянами України, як решта. Крім того, у 2017 році 15% та у 2018 році 11,3% опитаних були свідками конфлікту між переселенцями та місцевими (найвищий цей показник – чверть опитаних – серед респондентів на Донбасі, оскільки, як свідчать результати якісних опитувань, негативне відношення приймаючих громад часто спровоковане надмірною, часто подвійною, підтримкою ВПО у прикордонних до зони бойових дій територіях, з боку місцевих та міжнародних організацій з гуманітарної допомоги).

У пошуках потенційних шляхів гармонізації стану справ з ВПО слід звернути особливу увагу на фактори, що впливають на ту чи іншу міру дистанційованості приймаючого населення по відношенню до вимушених переселенців, перевіривши зв'язки між показниками на різних рівнях взаємодії (приватній, професійній, громадській) та низкою соціально-демографічних характеристик респондентів. Слід зазначити, що майже на

всіх рівнях значущими є фактори освіти (чим вона вища, тим дистанційованість менша) та типу населеного пункту (серед людей в малих містах та на селі готовність приймати вимушених переселенців у різних якостях вища, – очевидно, через більшу відкритість та меншу конкуренцію у невеликих громадах). Тип зайнятості впливає на дистанційованість у професійній сфері (наприклад, власники дрібного бізнесу охоче згодні сприйняти переселенців у якості своїх підлеглих, а представники державного сектору – у якості колег, що працюють на рівних з ними посадах), але на інших рівнях взаємодії жодного зв'язку між категоріями не підтверджується. Важливим спостереженням для заперечення можливих фобій та спекуляцій на мовному ґрунті є те, що рідна мова респондентів немає вирішального впливу на готовність до взаємодії з переселенцями з Донбасу та Криму, переважна більшість яких є російськомовними, на професійному та громадському рівнях. Вкрай незначний вплив – і тільки на професійному рівні – має фактор віку (молодші респонденти дещо охочіше готові сприйняти переселенців у якості колег, що працюють на рівних посадах з ними (але це єдиний підрівень, де підтверджується кореляція). Задоволеність своїм статусом у суспільстві має вплив на готовність взаємодії з переселенцями лише на професійному рівні та на схильності прийняти вимушених переселенців у якості керівників місцевого рівня (вірогідно, ці сфери розглядаються респондентами як такі, що безпосередньо впливають на їх особистий соціальний статус).

Оскільки до загальнонаціональної вибірки потрапляє незначна кількість респондентів, які позиціонують себе як вимушені переселенці (зокрема, у 2015 році було опитано 24 ВПО, тобто трохи більше 1% від загальної кількості респондентів), отримані у цій групі спостереження не дають підстав для узагальнюючих висновків. Втім, слід зазначити, що серед опитаних переселенців половину складають особи працездатного віку, які мають незакінчену чи повну вищу освіту. Враховуючи, що більше половини опитаних ВПО нині живуть у невеликих містах та сільській місцевості, можна припустити, що такий тип переселення є найоптимальнішим з огляду на досить високі показники готовності місцевого населення до взаємодії з переселенцями на різних рівнях, а також гостру потребу цього типу поселень у кваліфікованих кадрах.

Однією з найбільших проблем інтеграції є відсутність ВПО у реєстрі мешканців територіальних громад. Вони потрапляють в реєстр лише за умови зміни тимчасового перебування в громаді на довготривале (зокрема, придбання у власність житла тощо). Але такі можливості навряд чи доступні для всіх ВПО. ВПО, які відсутні в реєстрі, позбавляються можливості отримувати грошову допомогу за рахунок державних субвенцій, що виділяються місцевим бюджетам через їх неврахування у кошторисі витрат. На даний час відсутній правовий механізм залучення ВПО до життєдіяльності громад. З метою його створення доцільне внесення змін та доповнень до Законів України «Про місцеве самоврядування в

Україні»,²⁸³ «Про добровільне об'єднання територіальних громад»,²⁸⁴ «Про співробітництво територіальних громад»²⁸⁵ щодо визначення правових засад взаємодії ВПО та територіальних громад.

Проблеми інтеграції ВПО у територіальні громади яскраво проявляються під час спроб реалізації виборчих прав. Зокрема, обмеженими досі залишаються права ВПО брати участь у місцевих виборах.

Українське суспільство поки знаходиться на стадії пошуку механізмів взаємодії ВПО з територіальними громадами, їх інтеграції у всі сфери життєдіяльності останніх. Безперечно, кожен громадянин України повинен мати можливість реалізувати своє виборче право. Однак, зважаючи на специфіку місцевих виборів, законопроектна робота в цьому напрямку має бути чіткою та виваженою, враховуючи наявний зарубіжний досвід з аналогічних питань²⁸⁶.

Запорукою успішної інтеграції ВПО до приймаючих громад є різноманітні державні та громадські ініціативи. Так, наприклад, Німеччина, від 2015 року, активно випробовує різні ініціативи з покращення інтеграції мігрантів, багато з яких ґрунтуються на співпраці з місцевими або регіональними організаціями. У той же час, країна зіштовхнулася з хвилею негативного сприйняття процесу інтеграції мігрантів, що викликало виникнення багатьох непорозумінь та культурних стереотипів. З метою мінімізації наслідків таких тенденцій громадськими організаціями та іншими громадськими інституціями було проведено низку заходів з надання підтримки «новачкам в суспільстві» незалежно від регіону їхнього походження, політичних поглядів, релігії тощо. Отже, врахування наявного досвіду з вирішення даного питання є досить корисним для України. Крім того, слід зазначити, що наразі вже реалізуються німецькі навчальні програми для українських колег з питань інтеграції у новий соціальний осередок окремих категорій громадян.

Важливою передумовою подолання конфліктів, здійснення змін у «порядку денному» життя громад є культурницькі ініціативи (культурна дипломатія). Каталізатором можуть стати переміщені заклади вищої освіти (далі – ЗВО) та наукові установи. Адже вони мають можливість здобути нову роль і суспільне значення не лише як центри освіти й науки, але і як осередки культури та громадської активності, як місця суспільного діалогу, інноваційні платформи пошуку стратегій подолання конфліктів між громадянами з різною ідентичністю. Розвиток супутніх послуг, які можуть

²⁸³ Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>

²⁸⁴ Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад»: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/157-19>

²⁸⁵ Закон України «Про співробітництво територіальних громад»: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1508-18>

²⁸⁶ Гудіма Т. Виборче переміщення: чи порушуються права переселенців в Україні?/Інститут законодавства Верховної Ради України, Європейська комісія «За демократію через право». – Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. – С. 43-49.

надавати переміщені університети місцевим громадам, перетворить їх з одержувачів допомоги від Уряду та місцевої влади на надавачів нових послуг і творців нових ідей та нової української реальності.

Сталі партнерські зв'язки з провідними ЗВО та академічними інституціями країни дозволять налагодити обмін викладачами і студентами й посилять регіональну мобільність і порозуміння між мешканцями різних куточків нашої країни, зокрема ВПО.

Крім того, задля досягнення успішної взаємодії ВПО та приймаючих громад доцільними є різноманітні заходи підтримки на рівні держави. Зокрема, створення умов для розвитку соціального підприємництва; забезпечення цільового виділення земельних ділянок для ВПО згідно з планами розвитку громад і територій для будівництва постійного житла з урахуванням потреб ВПО; вдосконалення управління в ОТГ; підвищення компетентності громад; покращення консультаційних послуг для ВПО тощо.

Важливим напрямом інтеграційних процесів є підтримка приймаючих територіальних громад, особливо новостворених об'єднаних територіальних громад (ОТГ). Доцільно удосконалити розроблення регіональних (місцевих) програм та планів з урахуванням потреб ВПО та забезпечити відповідну підтримку з державного бюджету. Підтримка щодо реалізації проектів децентралізації з урахуванням інтересів ВПО у громадах, залучення МТД з метою підвищення спроможності територіальних громад реагувати на виклики внутрішнього переміщення, налагодження механізмів міжсекторальної взаємодії (охорона здоров'я, психологічна та соціальна підтримка, охорона громадського порядку, правова допомога тощо) має забезпечити позитивні зміни у житті громади. Залучення ВПО до процесу прийняття рішень місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, налагодження діалогу між ними та ВПО, а також між місцевим населенням та ВПО внутрішньо переміщеними особами має сприяти зниженню рівня напруження та розвитку громади.

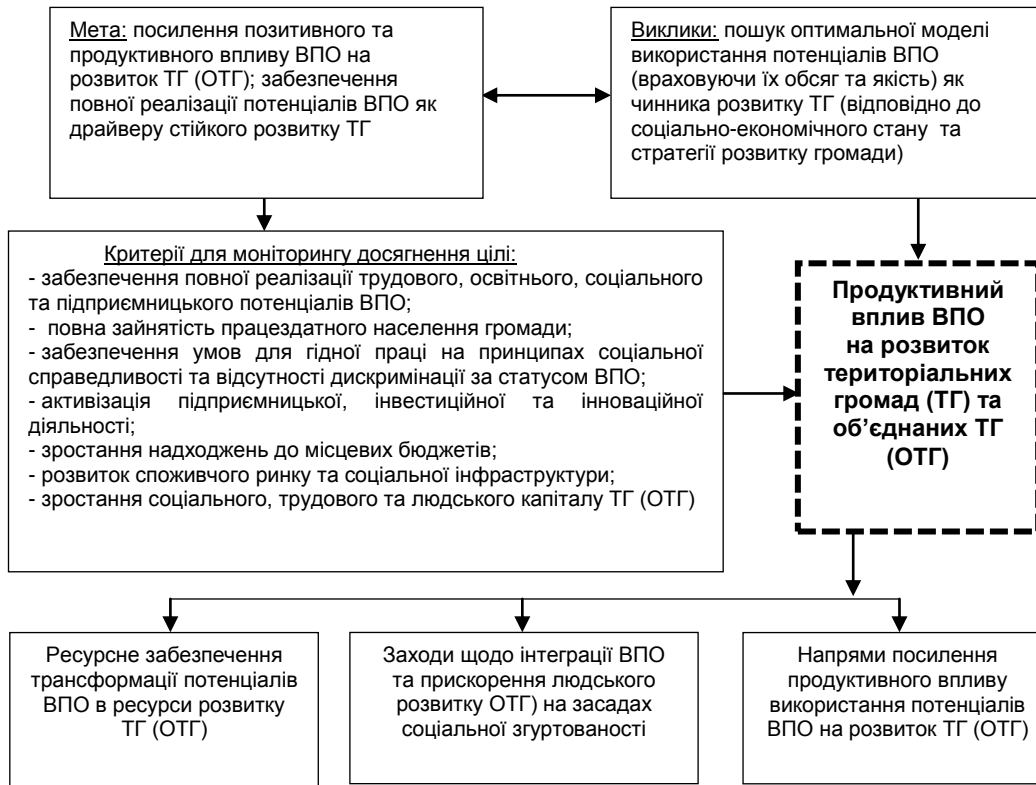
Довготривалість внутрішнього переміщення обумовлює необхідність розроблення механізмів перетворення потенціалу ВПО на ресурс розвитку приймаючої громади (рис. 5.9)²⁸⁷.

---

²⁸⁷ Внутрішньо переміщені особи: від подолання перешкод до стратегії успіху: монографія / О.Ф.Новікова, О.І.Амоша, В.П.Антонюк та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром.-сті. – Київ, 2016. С. 240-262.; Інтеграція внутрішньо переміщених осіб в територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення: Монографія / О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, О.В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром.-сті. – Київ, 2018. – С. 57-88.

Рисунок 5.9.

Формування механізмів посилення продуктивного впливу ВПО на розвиток територіальних громад

Ресурси для трансформації потенціалу ВПО у розвиток громади можна поділити на такі групи: фінансово-економічні (кошти бюджетів різних рівнів; МТД, гранти; кошти спонсорських, волонтерських та інших організацій), інвестиційні, матеріальні, земельні та інші види економічних ресурсів; нормативно-правові ресурси (нормативно-правові документи із забезпечення прав ВПО, насамперед щодо економічної діяльності та розкриття підприємницького потенціалу ВПО, які можуть бути використані громадою); соціально-політичні (освітній, культурний, соціальний, політичний); інституційні, адміністративно-управлінські тощо. Ресурсні можливості самої громади – це бюджетні та інші фінансові ресурси, ресурси життєзабезпечення, організаційні, інформаційні, нормативно-правові та методичні, управлінські (нематеріальні), комерційні тощо. Важливим ресурсом є державні стратегії і програми на місцевому рівні, які визначають цільові орієнтири розвитку.

Складовою механізму досягнення продуктивного впливу ВПО на розвиток територіальних громад є система основних заходів. Соціально-психологічні заходи пов'язані з адаптацією ВПО, інформаційні – з формуванням позитивного іміджу приймаючої громади, поширенням

міжнародного досвіду роботи з ВПО. В структурі економічних заходів найвагоміші пов'язані з забезпеченням продуктивної зайнятості переселенців та активізацією їх трудового та освітнього потенціалу. Стимулювання проєктів, програм, підприємств, що працевлаштовують ВПО та створюють для них робочі місця, може включати такі важелі, як пільгове оподаткування, кредитування, пріоритетне залучення грантів тощо. Організаційно-управлінські заходи забезпечують ефективну реалізацію економічних. Це – розроблення нових та розширення існуючих державних програм зі створення нових робочих місць, навчання, перекваліфікації ВПО, забезпечення основних положень гідної праці. Необхідна правова регламентація додаткових методів стимулювання та підтримки бізнесу при залученні переселенців. Взаємозв'язок усіх визначених заходів (економічних, правових, організаційно-управлінських, соціально-психологічних) має забезпечити синергетичний ефект для перетворення потенціалів ВПО в ресурси розвитку.

Більш активна політика для розкриття потенціалів ВПО (з урахуванням прогнозування тенденцій на місцевих ринках праці та потреб громади) сприятиме розвитку приймаючих громад. При низькому рівні економічної активності та зайнятості існують міграційні ризики відтоку ВПО за кордон. Оскільки здебільшого ВПО не прив'язані до певної територіальної громади нерухомістю (житлом), родинними і дружніми зв'язками, стабільною і довгостроковою зайнятістю, значна їх частина може мігрувати у пошуках кращих умов життєдіяльності в інші регіони України, назад на непідконтрольні Україні території або до інших країн. У червні 2018 р., лише 1% ВПО повідомили, що вже знайшли роботу за кордоном і збираються їхати; 5% відзначили, що мають намір невдовзі знайти роботу за кордоном; 51% ВПО повідомили, що хоча вони не мають нічого проти роботи за кордоном, особисто їхати за кордон не збираються; 34% заявили, що ніколи не працюватимуть за кордоном. Лише 4% ключових інформантів повідомили, що ВПО з їхнього поселення виїжджали в останні три місяці до інших країн, щоб знайти роботу²⁸⁸. Слабка зорієнтованість ВПО на зовнішню міграцію має позитивний вплив на регулювання внутрішньої трудової міграції.

Питання гармонійної інтеграції ВПО у приймаючі громади мають розглядатися у комплексі з регіональною політикою, плануванням розвитку територій, залученням інвестицій у виробництво і створення інфраструктури, а також вирішенням питання житла і задоволення освітніх, медичних, культурних та інших потреб кожного члена громади.

---

²⁸⁸ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами (10 раунд, червень 2018р.).[Електронний ресурс]. Режим доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

5.6 Економічна активність ВПО

Внутрішнє переміщення значної кількості населення завжди пов'язане з проблемами їх залучення до економічної діяльності, що є базовою умовою забезпечення добробуту. Це має пріоритетне значення для ВПО, більшість із яких внаслідок вимушеного переселення втратили роботу й заробіток, який був основним джерелом існування, понесли надзвичайно великі матеріальні збитки. Значна частка працездатного населення Донбасу до конфлікту була зайнята на підприємствах видобувної та обробної галузей, які на даний час не функціонують або знаходяться на непідконтрольній уряду території. Проблема створення нових робочих місць існувала ще до ескалації збройного конфлікту, а нині лише загострилася у зв'язку з вимушеним переселенням. Наслідки конфлікту негативно вплинули як на стан економіки країни в цілому, так і на стан економіки Донецької та Луганської областей. З розгортанням військового конфлікту ситуація продовжила погіршуватися з досягненням свого піку у 2015 році. Так, падіння валового регіонального продукту (ВРП) Донецької області становило 32,9% у 2014 році та 38,7% – у 2015 році, падіння ВРП Луганської області внаслідок окупації її території, на якій були зосереджені основні промислові підприємства, орієнтовані на виробництво на ринки Російської Федерації, а також меншої економічної потужності регіону, виявилось більш суттєвим і становило 39,0% та 52,3% відповідно.

За оцінками, загальна чисельність економічно активних ВПО становить близько 850 тис. осіб, при чому тільки 40-50% з них мають роботу, а близько 100 тис. є незайнятими. В цілому по Україні економічна активність населення була вищою – у першому кварталі 2018 р. її рівень становив 65,6%, зайнятості – 55,9%, безробіття – 9,7%²⁸⁹. Нижчий рівень економічної активності й зайнятості ВПО ніж в середньому по Україні має негативні економічні й соціальні наслідки. Внаслідок такої ситуації трудовий потенціал вимушених переселенців використовується далеко не повністю, що негативно позначається на становищі самих ВПО (втрата потенційних заробітків, втрата кваліфікації, невдоволеність своїм становищем та зневіра у власних можливостях), а також і держави, яка недоотримує частку потенційних доходів бюджету і водночас має витратити значні кошти на допомогу по безробіттю і фінансову підтримку малозабезпечених родин вимушених переселенців.

Зайнятість ВПО є однією з ключових умов їх соціальної адаптації. Загалом спостерігаються позитивні тенденції. Рівень зайнятості ВПО зростає (з 35% у березні 2016 р. до 50% у грудні 2017). Найвищий показник спостерігається у м. Києві (75%), у найближчій до конфлікту географічній зоні (Донецька і Луганська області) він становить 65% і зменшується мірою віддаленості від

²⁸⁹ Зайнятість та безробіття населення в I кварталі 2018 року. Експрес випуск. <http://www.ukrstat.gov.ua/>

зони конфлікту до 43% (в західному регіоні) Рівень зайнятості ВПО-чоловіків (75%) помітно перевищує аналог не тільки жінок (59%), а й середній по Україні (68%)²⁹⁰. Спостерігається позитивна тенденція щодо зростання частки довготривалої зайнятості (понад 12 місяців) з 33% до 71% (відповідно у березні 2016 та грудні 2017). Зростає частка ВПО, які працюють на умовах повної зайнятості (з 44% до 59% відповідно), та тих, чия нинішня робота відповідає їх кваліфікації (з 59% до 78% відповідно). Найбільша відповідність роботи наявній кваліфікації спостерігається у ВПО, які мешкають у м. Києві (91%). Після переміщення удвічі скоротилася частка зайнятих у промисловості (з 12% до 6%) натомість дещо зросли частки зайнятих в охороні здоров'я, державному управлінні, торгівлі, сільському господарстві та сфері послуг.

Національна система моніторингу ситуації з ВПО

Через невизначеність щодо стратегії своєї подальшої життєдіяльності, невідповідність кваліфікації потребам місцевого ринку праці, наявність малолітніх дітей лише 10-11% всіх незайнятих ВПО звертаються по допомогу до Державної служби зайнятості (ДСЗ). Так, упродовж січня-липня 2018 р. звернулось лише 11,3 тис. ВПО. Має місце недостатньо ефективна робота з працевлаштування ВПО, хоча саме в цьому є найбільша потреба. Серед тих, хто звертався до ДСЗ лише 27% працевлаштовано і 10% перекваліфіковано. Діяльність відділень ДСЗ з працевлаштування ВПО та надання їм інших необхідних послуг має регіональну специфіку (табл. 5.3).

Таблиця 5.3.

Розподіл ВПО за видами отриманих послуг у ДСЗ в окремих регіонах за січень-липень 2018 року

Регіони України	Кількість ВПО, що отримували послуги ДСЗ, осіб ²⁹¹ ,	У тому числі, %				
		Мали статус безробітного	Отримували допомогу по безробіттю	Працевлаштовані (у т.ч. за договорами ЦПХ та самостійно)	Проходили професійне навчання	Брали участь у громадських роботах
Україна	11345	78,9	57,0	27,1	10,0	8,6
Донецька	2800	78,3	54,4	28,5	18,8	13,6
Луганська	916	79,9	56,0	30,2	11,0	9,4
Дніпропетровська	816	68,7	54,3	29,5	4,2	5,8
Одеська	329	66,0	48,0	19,1	8,2	1,0
Харківська	1248	77,6	54,1	26,0	9,1	14,2
м. Київ	1044	83,2	70,6	26,2	4,9	2,7

Джерело: розраховано за даними Державної служби зайнятості

²⁹⁰ Економічна активність населення у I півріччі 2017 року. Статистичний збірник / Державна служба статистики України, 2017.

²⁹¹ Інформація про надання послуг державної служби зайнятості внутрішньо переміщеним особам що отримали довідку про взяття на облік (відповідно до постанови КМУ від 1.10.2014 р. № 509) за січень-липень 2018 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/>

Основними причинами низької зайнятості ВПО є такі: брак вакансій за спеціальністю та рівнем освіти; низька заробітна плата на запропонованих робочих місцях; небажання роботодавця наймати на роботу ВПО; брак навичок пошуку роботи; незручний графік роботи; незручне (віддалене) розташування вакантного робочого місця; юридичні труднощі під час реєстрації власного бізнесу; проблеми з оформленням на роботу через брак у переселенців необхідних документів.

Навіть через чотири роки масового вимушеного переселення ці проблеми не розв'язані до кінця, що негативно впливає на рівень добробуту ВПО. Моніторингові обстеження показали, що середньомісячний дохід на одну особу домогосподарств ВПО (2239 грн. у березні 2018 року) є значно нижчим порівняно із доходом на одну особу серед населення України, який становив 3640 грн. у січні-вересні 2017 року. Він є низьким порівняно з фактичним прожитковим мінімумом, який за розрахунком Міністерства соціальної політики України становив 3215 грн. станом на березень 2018 року. Більше половини ВПО оцінюють свою фінансову ситуацію як «коштів вистачає лише на харчування» або «змушені заощаджувати навіть на харчуванні»²⁹².

Підвищення економічної активності ВПО потребує створення умов для розвитку підприємницької діяльності. За даними різних досліджень, значна кількість підприємців із окупованих територій вимушено переїхали на території підконтрольні уряду України, однак лише третина підприємців змогли частково або повністю перевезти активи та майно. Звісно, переїзд не супроводжувався синхронним відновленням підприємницької діяльності у місцях переселення. Спочатку перешкоджала невизначеність самої ситуації. Надалі низька підприємницька активність ВПО була зумовлена економічним спадом, банківською кризою, обмеженим доступом до фінансово-кредитних ресурсів, низькою купівельною спроможністю населення. Чимало тих ВПО-підприємців, яким вдалось перевести активи, утримувалися від відновлення підприємницької діяльності через відсутність сприятливих умов для ведення рентабельного бізнесу у зоні переселення. Тому вони віддавали перевагу найманій праці. Цим можна пояснити низькі показники відкриття безробітними ВПО власної підприємницької справи – приблизно 1% від всіх ВПО, які звернулись до служб зайнятості.²⁹³

Дещо іншими є бар'єри на шляху розвитку підприємництва ВПО, які мешкають у Донецькій та Луганській областях. Однією з особливостей ведення бізнесу в регіоні є обмеженість взаємодії зі споживачами та постачальниками товарів та послуг із інших областей України. Значну роль у цьому відіграє недовіра до місцевих підприємців зі сторони потенційних

²⁹² Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами Березень 2018 року, http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_9_ukr_press.pdf

²⁹³ Внутрішньо переміщені особи: соціальна та економічна інтеграція в приймаючих громадах. За матеріалами Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської та Полтавської областей. Київ, 2016. С.43.

бізнес-партнерів, обумовлена ризиками збільшення термінів доставки, затримок або відсутності платежів через близькість підприємств до зони збройного конфлікту. Близьке розташування зони бойових дій та пов'язані з цим ризики змушують місцевих жителів заощаджувати кошти, витрачаючи їх лише на продукти першої необхідності. Населення загалом, та підприємці зокрема, не мають чіткого уявлення щодо перспектив розвитку регіону. Така ситуація багато в чому виникає через низьку поінформованість місцевого населення щодо майбутнього розвитку регіону та можливих позитивних змін. Це і викликає невпевненість потенційних та діючих підприємців у конкурентоздатності виробленої продукції, а у населення – бажання заощаджувати.

Розкриттю підприємницького потенціалу ВПО перешкоджають також нестача фінансових ресурсів, низькі можливості отримання кредиту на розвиток бізнесу (більше 70% респондентів); недосконала законодавча база щодо надання преференцій ВПО для підвищення підприємницької активності (40%); слабка інформованість про наявність міжнародних грантів із підтримки підприємництва ВПО (32-34%), низький рівень сприяння місцевої влади розвитку підприємницької діяльності ВПО (30%)²⁹⁴.

Для відновлення та активізації підприємництва ВПО необхідно:

- створити сприятливі організаційно-правові умови перереєстрації та відновлення діяльності підприємств малого бізнесу ВПО в нових територіальних громадах;
- забезпечити доступ ВПО до інформаційних ресурсів влади у державних та муніципальних установах у сфері підприємництва;
- запровадити практику розробки й упровадження стратегій підтримки, відновлення та розвитку малого бізнесу з активним використанням підприємницьких ресурсів ВПО на регіональному та муніципальному рівні;
- розробити: комплекс інструментів фінансової підтримки підприємців з боку держави, в тому числі і ВПО; програми підтримки підприємців за рахунок місцевих ресурсів; заходи з реалізації пілотних проєктів;
- сприяти більш широкому залученню міжнародних проєктів та фінансових інституцій для розвитку підприємництва ВПО;
- сприяти розвитку та підтримці соціального підприємництва серед ВПО.

Для забезпечення ефективної зайнятості ВПО доцільно:

- розробити та впровадити організаційно-правові механізми гарантування зайнятості ВПО, включити їх до переліку осіб, які мають додаткові гарантії працевлаштування тощо (ст. 14 Закону України «Про зайнятість населення»);

---

²⁹⁴ Інтеграція внутрішньо переміщених осіб у територіальні громади: діагностика стану та механізми забезпечення: монографія / О.Ф. Новікова, В.П. Антонюк, О.В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки пром-сті. – Київ, 2018. – С. 54, 221-222.

- стимулювати роботодавців до підвищення заробітної плати на основі більш активного використання норми ст. 24 Закону України «Про зайнятість населення» при працевлаштуванні ВПО (компенсація роботодавцеві 50% ЄСВ);
- використовувати інноваційні підходи для підвищення рівня зайнятості ВПО: створення коворкінг-центрів, використання інформаційно-комунікаційних інтернет-технологій, нетрадиційних форм зайнятості;
- формувати навички ефективного пошуку роботи шляхом проведення тренінгів та консультацій;
- удосконалити систему реєстрації, обліку, систематизації збору даних щодо кваліфікації, професійних навичок й освітньо-кваліфікаційних характеристик ВПО;
- розширити можливості професійної підготовки та перепідготовки ВПО.

Оскільки значна частина ВПО мешкають у Донецькій та Луганській областях, підвищення їх економічної активності пов'язано із перспективами розвитку цього регіону. Соціально-економічний прогноз розвитку цих областей надаватиме орієнтири для вибудовування життєвих стратегій цієї групи ВПО. Порівняльний аналіз результатів поточного стану розвитку економіки Донецької та Луганської областей з результатами доконфліктного періоду 2014–2015 років свідчить про незворотність процесу змін. Повернення до «старої» економічної системи регіонів вже де-факто неможливо і недоцільно, про що свідчить динаміка 2017-2018 років. За таких умов стратегічним завданням центральної та місцевої влади повинна стати зміна парадигми розвитку і запуск нових інструментів, побудова нових взаємовідносин та правил гри на ринку. Проте трансформаційні процеси можуть стримуватися значними викликами, серед яких головними є: постійна загроза ескалації бойових дій на сході країни; міграційні процеси; ймовірність погіршення зовнішньоекономічної кон'юнктури на світових товарних ринках.

Попри те, що одним з основних драйверів розвитку економіки Донецької та Луганської областей у середньостроковій перспективі стане зовнішній попит, промисловість та сільське господарство, як очікується, набудуть стійких позитивних тенденцій, вагомим буде і вплив інвестиційної діяльності. Водночас цей вплив, в основному, буде визначатися масштабами державної підтримки та підтримки з боку донорів процесів відбудови Донбасу, а не інвестиційною привабливістю регіонів. У довгостроковій перспективі (через 15 років) більшість експертів бачить Донецьку та Луганську області як «територію, вільну від конфліктів та катастроф» – регіон, де мирно проживають та працюють люди. Однак спільного бачення щодо економічного майбутнього регіону нема. Так, чверть експертів вважає, що це буде «економічно слабо розвинений регіон, де продовжують екстенсивно експлуатувати базові галузі промисловості та сільське господарство», ще близько 20% – що це «депресивний регіон, де проживатиме більшою мірою сільське населення пенсійного віку». Поряд з цим

25% вважають, що це, навпаки, буде «економічно розвинений регіон – лідер з упровадження новітніх технологій та економічних змін». На думку майже 20% експертів, за 15 років це буде «територія, вільна для творчості, де створені передумови для розвитку старт-апів, венчурного фінансування, креативного мислення та виробництва, демографічно наймолодший регіон в країні».²⁹⁵ Успішний розвиток Донецької та Луганської областей у довгостроковій перспективі можливий лише за умови системного вирішення існуючих проблем та докорінної зміни економічної моделі старопромислових регіонів. Донецька та Луганська області упродовж тривалого періоду стикалися з типовими проблемами, характерними для старопромислових регіонів: застаріле обладнання та технології; надмірна енергоємність виробництва; накопичення екологічних проблем і проблем соціального характеру; зниження продуктивності праці; відсутність можливостей та мотивації до інноваційного розвитку й формування конкурентних переваг. Способи розв'язання цих проблем мають бути узгоджені із загальними принципами трансформації економічної системи на державному рівні. Стратегічний розвиток східного регіону України потребує формування й упровадження довгострокової державної політики структурної адаптації економіки Донецької та Луганської областей до змін факторів економічного зростання.

Стратегічні напрями інтеграції ВПО у українське суспільство на середньо- та довгострокову перспективу спрямовуватимуться на захист прав ВПО, а саме:

- Права на житло (внесення змін до законодавства з метою надання пріоритетного права ВПО отримувати соціальне та тимчасове житло; застосування кредитно-фінансового механізму для забезпечення ВПО постійним та доступним житлом; зменшення податкових ставок для операцій з надання в оренду житла для ВПО тощо);
- Права власності (запровадження незалежної та прозорої процедури підтвердження, документування та перевірки права власності та інших майнових прав на житло, землю та інше майно; розроблення механізму оцінки матеріальної та моральної шкоди і надання компенсацій, розроблення та запровадження механізму поновлення порушених майнових прав після повернення контролю над частиною Донецької та Луганської областей тощо);
- Права на пенсійне та соціальне забезпечення (розроблення механізму отримання пенсійних та соціальних виплат для ВПО за місцем їх фактичного проживання/перебування; вдосконалення процедури оформлення пенсії, доведення права на виплату пенсій тощо);
- Права на гідну працю (удосконалення процесів пошуку вакансій та працевлаштування економічно активних ВПО, запровадження

²⁹⁵ Прогноз розвитку Донецької та Луганської областей на 2018–2020 роки, підготовлений на базі матеріалів Консенсус-прогнозу (додатковий випуск від 28.09.2017 р.) Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

податкових пільг для ВПО-суб'єктів малого та середнього бізнесу та дієвого фінансово-кредитного механізму підтримки бізнесу ВПО, налагодження професійної перепідготовки ВПО);

- Права на освіту (удосконалення розподілу освітніх субвенцій з урахуванням кількості дітей-ВПО, надання пільгових кредитів для здобуття ВПО вищої освіти та професійно-технічної освіти; надання допомоги дітям-ВПО (забезпечення підручниками, надання доступу до Інтернету, забезпечення ВПО проживанням в учнівських/студентських гуртожитках тощо);

- Права на медичне обслуговування (удосконалення розподілу медичної субвенції з урахуванням фактичної кількості ВПО, надання ВПО комплексного медичного забезпечення та доступу до послуг у сфері психологічного здоров'я та психосоціальної підтримки тощо)²⁹⁶.

---

²⁹⁶ Стратегія інтеграції внутрішньо переміщених осіб та впровадження довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення на період до 2020 року» [Електронний ресурс]. –2018– Режим доступу: <http://www.zakon.rada.gov.ua/laws/show/909-2017-p>

6. НАСЛІДКИ МАСШТАБНИХ МІГРАЦІЙ НАСЕЛЕННЯ

6.1 Вплив міграцій на демографічні процеси та структури

6.1.1 Демографічна ситуація в Україні

Протягом останніх 60 років відбувся злам демографічного розвитку України. Поступове зростання чисельності населення змінилось стрімким його скороченням (рис. 6.1).

Рисунок 6.1.

Чисельність населення України, млн осіб.

Джерело: Державна служба статистики України

Зміна тенденції демографічного розвитку не була несподіваною для фахівців, про негативні тенденції почали говорити наприкінці 1960-х – початку 1970-х років. Причинами цього стали як загальні, так і специфічні для України причини. До загальних слід віднести початок наприкінці ще ХІХ століття демографічного переходу. Він тривав усе ХХ століття і в Україні ще не завершився. До особливостей демографічного переходу відноситься скорочення рівня смертності, скорочення рівня народжуваності, старіння населення, зміна репродуктивної поведінки, трансформація шлюбно-сімейних відносин. Під час демографічного переходу країни стрімко збільшують чисельність населення. Проте, внаслідок трьох демографічних катастроф (1914–1923, 1932–1933, 1937–1947 рр.) Україна не змогла отримати демографічного виграшу, всі зусилля були спрямовані на подолання їх наслідків. Демографічний потенціал дозволяв підтримувати зростання чисельності населення до початку 1990-х років.

У 1991 році смертність вперше у повоєнні роки перевищила народжуваність (рис. 6.2). Після цього ситуація не змінилася, хоча склалася тенденція до зменшення природного скорочення населення. Задача, яка стоїть

перед Україною зараз – досягти ситуації, коли природний приріст дорівнював би нулю.

Рисунок 6.2.

Число народжених та померлих, Україна, тис. осіб.

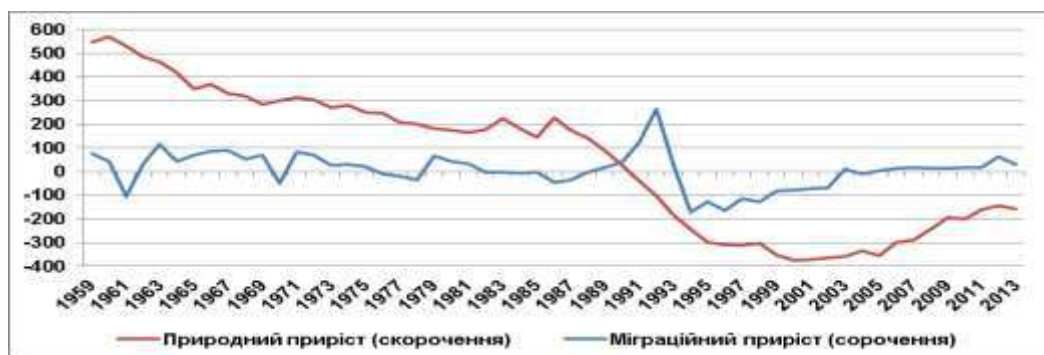

Джерело: Державна служба статистики України

Другою складовою, яка впливає на чисельність та структуру населення, є міграційний приріст (скорочення). Починаючи з 1959 року сальдо міграції більшість років не виходило за межі ± 100 тис. осіб (рис. 6.3). Виключення становлять 1991–1998 рр., що пов'язано розпадом СРСР, що призвело до переміщення значної кількості населення між колишніми радянськими республіками.

Рисунок 6.3.

Природний та міграційний приріст (скорочення) чисельності населення України, тис. осіб.

Джерело: Державна служба статистики України

За абсолютною величиною природний приріст (скорочення) завжди перевищував міграційний приріст (скорочення). Виключення становлять 1990,

1991 та 1992 роки – період, коли природний приріст змінився скороченням, а міграційна активність населення зросла. Тобто природний чинник практично завжди був вагомим за міграційний.

При проведенні цих порівнянь слід враховувати проблеми з обліком мігрантів. До 2013 року частина людей, які їздили на заробітки до інших країн, залишилась там на постійне проживання. Їх точна кількість невідома, проте згідно обліку вони рахуються у чисельності населення України. Російська агресія у 2014 році та введення безвізового режиму з країнами ЄС, а згодом і деякими іншими країнами, призвели до значного переміщення населення, яке оцінюється у декілька мільйонів осіб. Наразі невідомо, скільки громадян України зараз постійно проживають за кордоном. Проте можна констатувати, що вплив міграційного чинника на демографічну ситуацію в країні значно збільшився.

Народжуваність. Пізнання міграції як фактора розвитку населення передбачає визнання її складного багатоаспектного характеру та доволі тісних і різноманітних зв'язків з різними системами. Взаємозв'язки міграції та народжуваності часто є суперечливими, що не дає можливості охарактеризувати їх як виключно позитивні, чи негативні. Огляд можливостей міграції впливати на демографічні зміни у цілому світі або його регіонах, базується на положенні, що мігранти є потенційними агентами розповсюдження сучасних прогресивніших демографічних тенденцій – а зниження народжуваності є однією з них – серед немігрантських спільнот у країнах походження. Оскільки більшість міжнародних міграцій здійснюється з країн із високим рівнем народжуваності до країн з її низьким рівнем, а мігранти зазвичай приймають і «відправляють» у країни походження, де залишилося багато родичів та друзів, моделі та ідеї, поширені у країнах переселення, то це веде до зниження народжуваності у цілому, а відтак й до зменшення демографічного тиску у планетарному масштабі²⁹⁷. Особливість України полягає у тому, що вона є державою з низьким рівнем народжуваності.

За даними Державної служби статистики у 2017 р. чисельність новонароджених в Україні становила 364,0 тис. дітей (без території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях), а сумарний показник народжуваності (число народжених дітей однією жінкою протягом життя) досягав лише 1,37 дит. Найактивнішими щодо дітонародження є 20–29-річні жінки – на них припадає дві третини всіх народжень. Жінки цього ж віку є доволі активними й у міграційних процесах.

В Україні підвищується середній вік матері при народженні дитини: у 2001 р. він становив 25,2 років, а в 2017 р. – 27,7 років. Однак цей показник в Україні є одним із найнижчих в Європі: в Іспанії середній вік матері при

---

²⁹⁷ Fargues Ph. The Demographic Benefit Of International Migration: Hypothesis And Application To The Middle Eastern And North African Contexts // Policy Research Working Papers. October 2006. – <https://elibrary.worldbank.org/doi/abs/10.1596/1813-9450-4050>

народжені дитини перетнув 31 рік, а в Нідерландах, Швеції, Німеччині, Греції, Фінляндії, Норвегії перевищує 30 років. Міграційні процеси посилюватимуть тенденцію постаріння материнства в Україні.

У розподілі народжених за країною громадянства матері в 2017 р. 98,5% дітей народилися у громадянок України, 0,6% у жінок із громадянством у країнах СНД, 0,4% – із громадянством у країнах Далекого зарубіжжя. Серед країн, громадянками котрих були жінки, які народили дитину в Україні, виділяються Російська Федерація, Молдова, Білорусь, Іспанія, Італія та Німеччина. Серед народжених у 2017 р. 93,6% дітей мали батька з громадянством в Україні, 0,7% – з громадянством у країнах СНД, 0,9% – з громадянством у країнах Далекого зарубіжжя. Майже у 5% народжень країну громадянства батька не було вказано.

Народжуваність мігрантів у країнах Європи дещо вища за народжуваність корінного населення й помірно сприяє збільшенню показників народжуваності. Так, у Німеччині сумарний показник народжуваності жінок-іммігранток в 2017 р. становив 1,83 дит. на одну жінку, в той час як народжуваність місцевих жінок знаходилася на рівні 1,42 дит. на жінку. У Франції, відповідно, 3,1 та 1,84 дит. на жінку, в Італії – 1,83 та 1,29, в Великій Британії – 2,08 та 1,74, в Швеції – 2,18 на 1,83 дитини на жінку.

Країни Європи досить неоднорідні за інтенсивністю народжуваності. Впродовж тривалого часу спостерігається розподіл на країни з народжуваністю вище середнього рівня (сумарний показник народжуваності 1,7–2 дит. на жінку) – Північна Європа та більшість країн Західної Європи – та країни з народжуваністю нижчою за середній рівень (сумарний показник народжуваності 1,3–1,6 дит. на жінку) – Південна та Східна Європа і ряд країн Західної Європи (Німеччини, Австрії та Швейцарії).

Інтенсивність народжуваності в усіх країнах Європи впродовж тривалого часу залишається низькою й не забезпечує розширеного відтворення населення. З одного боку, низька та наднизька народжуваність є закономірним наслідком тривалої еволюції суспільства й характерна для усіх розвинутих країн сучасного світу, з іншого – значною мірою обумовлює старіння населення, скорочення частки молодих контингентів та створює ряд соціально-економічних проблем.

В останні десятиліття показники народжуваності в країнах Європи демонстрували «хвилеподібну» динаміку: на зміну зниженню впродовж 1990-х рр. прийшло зростання у 2000-х рр., а після 2008 р. – період певної стабілізації та незначного зниження в ряді країн, як реакція на фінансово-економічну кризу 2008–2009 рр. Значення сумарного показника народжуваності для ЄС в 2016 р. становило 1.6 дит. на жінку.

Вплив міграційних намірів на репродуктивну поведінку. Складність зв'язків міграції і народжуваності призвела до появи чисельних теорій, теоретичних моделей, гіпотез, покликаних пояснити дітородні наміри і поведінку мігрантів та корінних мешканців (не мігрантів). Вже на першій стадії (фазі) міграційного процесу – формування міграційної мотивації – виникає чимало запитань: чи може прагнення народити ще одну дитину (або

незадоволена потреба мати певне число дітей у своїй сім'ї) бути мотивацією для переселення у іншу місцевість (країну). Найімовірніше, що зв'язок є опосередкований через прагнення вирішити проблеми, що вкрай необхідні як для забезпечення гідних умов життєдіяльності, так й для народження і виховання дитини/дітей. За результатами обстеження, проведеного GfK Ukraine на замовлення Представництва МОМ в Україні у квітні-червні 2017 р., при прийнятті рішення щодо роботи за кордоном трійку найважливіших чинників за думкою респондентів, які готові розглянути можливість працювати за кордоном, утворили заробітна плата, законність працевлаштування та умови праці²⁹⁸. Підвищення заробітної плати є незмінною причиною позитивної установки на працю за кордоном. У іншому обстеженні, проведеному у відносно благополучний період розвитку України – у 2010 р. – 72,5% опитаних, які планували виїхати за кордон працювати, вказали як причину «більші заробітки за кордоном», а 17,4% повідомили про «труднощі знайти роботу взагалі в Україні». Міграція для потенційних мігрантів уявляється чи не єдиним шляхом поліпшення життєвих обставин.

Згадаймо, серед перепон для народження бажаного числа дітей в Україні респонденти найчастіше вказують недостатність матеріального забезпечення сім'ї, відсутність належних житлових умов, нестабільність політичної ситуації у країні, неможливість створення необхідних умов для забезпечення майбутнього дітей (дати дітям належну освіту тощо)²⁹⁹. Логічно припустити, що переміщення у район (країну), де є можливість підвищити матеріальний добробут, поліпшити житлові умови, влаштуватися на роботу із заробітною платою, що перевищує ту, яка була у місці вибуття, відчувати захищеність і певну стабільність, – все це сприятиме повній реалізації дітородних планів. Покладання надій і, навіть, впевненість, що завдяки переселенню можна підняти рівень добробуту і створити всі необхідні умови для народження і виховання дитини, може позитивно впливати на репродуктивні орієнтації. Так, назване респондентками, які мали намір переселятися в межах України, число бажаних дітей перевищувало те, що називали респондентки, які не мали такого наміру³⁰⁰. У іншому соціально-демографічному обстеженні установок молоді було виявлено, що число *запланованих ще* дітей «у респонденток, які хотіли б переселитися у велике та середнє місто, було більшим, ніж у тих, хто бажав переселитися у мале місто чи селище міського типу або село»³⁰¹.

Однак, необхідно зважувати й на те, що мігранти, особливо молоді, в умовах нової для них місцевості можуть відчувати певну невизначеність

---

²⁹⁸ Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми в Україні http://iom.org.ua/sites/default/files/migration_and_human_trafficking_in_ukraine_2017_ukr.pdf

²⁹⁹ Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа-Принт», 2009. — 248 с.

³⁰⁰ Хомра О. У. Чвертко Л. А. Орієнтація молоді та безробітних на число дітей в сім'ї // Демографічні дослідження. — 1998. — Випуск 20. — Київ, 1997. — С. 107–124.

³⁰¹ Чвертко Л. А. Репродуктивні настанови молоді Східного Поділля та Центрального Придніпров'я як чинник відтворення трудового потенціалу регіону // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки, № 4 (1). — с. 62-67

майбутнього, невпевненість у своїх силах, що спонукатиме їх відкладати народження дитини. Крім того, згідно гравітаційної моделі, на кожній території діють різні фактори міграції; є фактори, що притягують, або утримують у районі проживання, але є й такі, що немовби «виштовхують», спонукають до переселення. Співвідношення факторів, що притягують і виштовхують, можуть суттєво різнитися у різних мігрантів залежно від їх віку, рівня освіти, рівня доходів, складу сім'ї, числа дітей, здоров'я мігранта і його рідних тощо.

Якщо розглядати не лише дітородну поведінку, а всю систему генеративної діяльності, важливою складовою якої є освіта дітей, то забезпечення майбутнього своїх дітей є серйозною мотивацією міграції. У ході реалізації широкомасштабного комплексного дослідження грошових трансфертів трудових мігрантів в Україну з метою інформування про вплив українських трудових мігрантів на економіку України, було з'ясовано, що найважливішими цілями заощаджень українських довгострокових трудових мігрантів є купівля будинку/товарів тривалого користування та фінансування освіти дітей, що збігається з цілями заощаджень трудових мігрантів з інших країн³⁰². Купівля будинку сприятиме усуненню однієї із найбільших перепон, що, за відповідями респондентів чисельних обстежень, заважає реалізувати дітородні плани і народити бажане число дітей, а намір забезпечити якісну освіту дітям допомагатиме створити надійний фундамент для їх майбутнього.

За теорією селективності (вибірковості), мігранти представляють собою не випадкову вибірку щодо їх життєвого циклу та соціально-економічних характеристик, таких як вік, освіта, доходи, шлюбний стан, число дітей та дітородні наміри тощо. Як правило, мігранти прагнуть переселитися у райони (країни), де умови життєдіяльності та можливості ринку праці відповідають їхній моделі поведінки та споживання. Зокрема, одинокі мігранти і малі сім'ї схильні переселятися у великі та середні міста, а великі сім'ї більш охоче переїжджають у малі міста або сільську місцевість. Найімовірніше, мобільніші індивіди з самого початку зорієнтовані на малодітну сім'ю, і тому, навіть за умов, якби вони залишилися у місцевості, де народилися або проживали тривалий час, народжуваність у них була б нижчою за притаманну населенню цієї місцевості в цілому. Соціально-демографічні обстеження показали, що у респонденток з негативною установкою на переселення за кордон *число народжених дітей* перевищує число дітей у респонденток, які мали намір переселитися за кордон та тих, хто ще не визначився щодо цього³⁰³. Як правило, мігрантам із сільської місцевості у міста притаманний нижчий рівень народжуваності порівняно з

³⁰² Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. – К., 2016

³⁰³ Чвортко Л. А. Репродуктивні настанови молоді Східного Поділля та Центрального Придніпров'я як чинник відтворення трудового потенціалу регіону // Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія: Економічні науки, № 4 (43). – 2010– с. 62-67

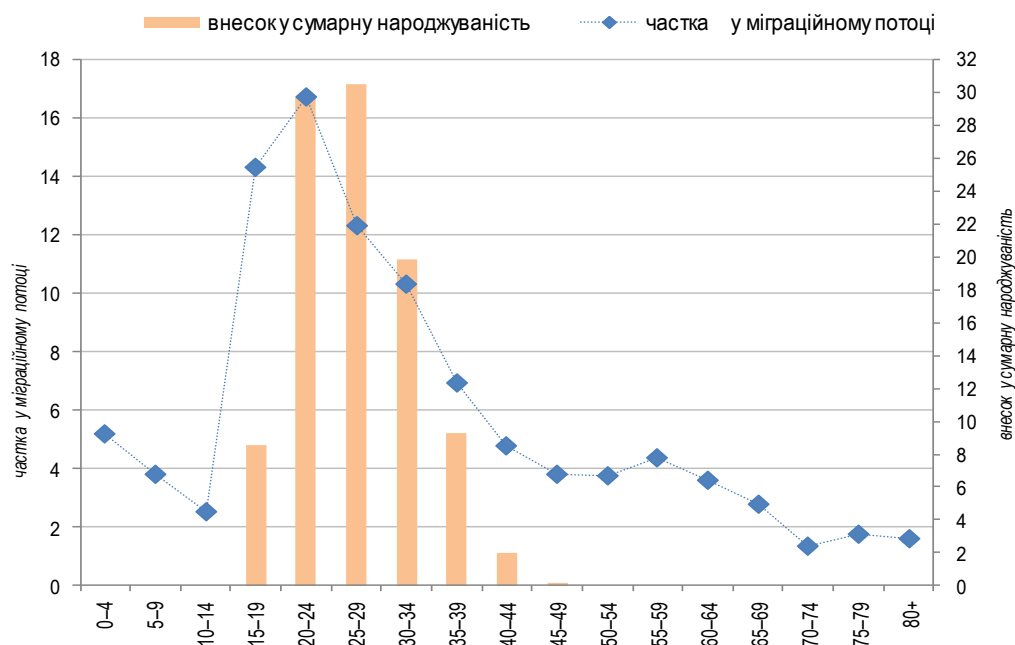
тими, хто проживають у селах, але незалежно від тривалості перебування в містах їх дітородна активність все ж таки перевищує інтенсивність народжуваності у корінних городян.

Проте, використання узагальнених показників народжуваності для мігрантів приховує суттєві відмінності між окремими групами мігрантів і формує спрощене уявлення щодо репродуктивної поведінки мігрантів. Водночас, існує значна варіативність в показниках народжуваності мігрантів в залежності від регіону, походження, соціально-економічних умов районів вибуття і прибуття.

Друга стадія (фаза) міграційного процесу – переїзд на нове місце проживання супроводжується десоціалізацією, підвищенням невпевненості у власних силах. Велику частку міграційного обсягу утворюють репродуктивні групи населення, які на певний період «відлучаються» від дітонародження. Рис. 6.4 чітко демонструє, що серед мігрантів переважають особи молодого віку, які водночас характеризуються високим внеском у сумарну народжуваність. Зокрема, внесок жінок віком 20–24 і 25–29 років у сумарну народжуваність в Україні у 2016 р. становив 60%, і в міграційному потоці частка лише цих двох вікових груп жінок досягала майже 30%.

Рисунок 6.4.

Частка жінок різних вікових груп у міграційному потоці та їхній внесок у сумарну народжуваність в Україні, 2016, %

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Висока міграційна мобільність дівчат віком 15–19 років спричинена прагненням здобути освіту, що часто вимагає переселення у місце розташування навчального закладу. Вже саме по собі навчання, а також

проживання у гуртожитку, можуть спонукати до відкладання шлюбу і народження дитини.

Чим більше часу витрачається на підготовку до міграції, переїзд, адаптацію та улаштування на новому місці, тим на довше відкладається народження дитини.

Необхідно зазначити, що перевага у міграційних потоках осіб молодого і середнього віку сприятиме омолодженню населення у районах переважного прибуття, поповненню його дітородних контингентів, пропорційності статей. Для неодружених мігрантів (а їх частка у міграційних потоках зазвичай є високою) разом із переїздом підвищується ймовірність одружитися і, вже через зміну шлюбного стану відбуватимуться зміни у народжуваності. Як правило, у районах переважного вибуття демографічна ситуація погіршується.

Третя стадія (фаза) міграційного процесу – адаптація до умов нової місцевості (країни) є визначальною щодо того наскільки суттєві зміни відбуватимуться у репродуктивних планах мігрантів та їх репродуктивній поведінці.

Соціологічні обстеження показують, що дітородні наміри починають формуватися у дитинстві, та зазнають впливу пріоритетів і вподобань найближчого оточення. Однак, згідно поколінної моделі, що окреслює зв'язки міграції і народжуваності, повне прийняття мігрантами репродуктивних норм і цінностей, характерних для жителів місцевості (країни) переселення, можливе лише у наступних поколіннях (тобто у поколіннях дітей, онуків переселенців). Поколінна модель добре пояснює, чому народжуваність у мігрантів із сільської місцевості у міські поселення перевищує народжуваність, що характерна для корінних жителів міст, тоді як діти мігрантів, народжені у містах, вже матимуть нижчу дітородну активність порівняно з їх батьками. Однак культура, норми та цінності місця походження все ж таки впливатимуть навіть після переходу на низький рівень народжуваності.

Дослідження, проведені у різних країнах, показують різну динаміку адаптації різних етнічних груп мігрантів і тенденцію зближення рівнів народжуваності у корінних жителів і мігрантів у наступних поколіннях. Зокрема, у Франції – країні з тривалою історією імміграції – швидкість зближення рівнів народжуваності у мігрантів і корінного населення істотно залежить від країни походження. Так, мігранти з Південно-Східної Азії швидше адаптуються, ніж мігранти з Туреччини. Вищий рівень освіти є найважливішим чинником, який сприяє усуненню відмінностей у репродуктивній поведінці корінних жителів і мігрантів, і вже нащадки мігрантів в більшості етнічних груп демонструють дітородні вподобання, характерні для корінного населення.³⁰⁴

³⁰⁴ The convergence of second-generation immigrants' fertility patterns in France: The role of sociocultural distance between parents' and host country Ariane Pailhuy - <https://www.demographic-research.org/volumes/vol36/45/36-45.pdf>

У ряді країн, серед яких Данія, Нідерланди, Норвегія, спостерігається майже однакова інтенсивність народжуваності у місцевих і немісцевих жителів. Найбільше зниження народжуваності у мігрантів в останні десятиліття відбулося в Данії, Італії та Норвегії. Зокрема, у Данії народжуваність у жінок-іммігранток знизилася з 3 дітей на одну жінку в 1990-х рр. до менше, ніж дві дитини на одну жінку після 2007 р. Втім, зближення рівнів народжуваності корінного населення та мігрантів у ряді регіонів відбувається ще й завдяки зростанню народжуваності у корінного населення (Англія, Німеччина)³⁰⁵.

На противагу зазначеній, адаптаційна модель бере до уваги, що зміна норм дітородної поведінки у мігрантів поступово відбувається безпосередньо у сім'ях мігрантів і не вимагає проходження цілого покоління для того, щоб перейти до норм, притаманних району вселення. Відмінності у народжуваності скоріше пояснюються різною заробітною платою чоловіків і жінок та доходами різних сімей. Модель показує, що за усунення впливу демографічних та соціально-економічних характеристик, мігранти, які здійснили переселення недавно, матимуть вищий рівень народжуваності, ніж місцеві жителі та мігранти, які вже давно приїхали.

Репродуктивна поведінка молоді формується здебільшого не під впливом традицій минулого, а під впливом існуючих умов життя, які залежать від економічного розвитку країни. Висловлюється думка, що входження мігрантів у нове суспільство можна вважати завершеним після повної зміни ними ідентичності. Отож, навіть мігранти з високими репродуктивними установками після завершення інституціоналізації їх соціального життя і пристосування до потреб приймаючого суспільства можуть змінити дітородні плани, наприклад, у бік малодітності. Процес адаптації залежатиме від того наскільки норми і пріоритети мігрантів відрізнятимуться від тих, що розповсюджені у приймаючому суспільстві.

Ще наприкінці 1970-х рр. висловлювалася думка, що переселення здебільшого змінює календар народжень, а от на загальне число народжень не впливає³⁰⁶. За умов поширеності малодітності, вряд чи можна сподіватися, що навіть значне поліпшення добробуту в сім'ях мігрантів спричинятиме зростання їх бажаного числа дітей. Водночас підвищення рівня достатку сприятиме повнішій реалізації дітородних планів (особливо, коли бажане число дітей було три або більше). Репродуктивна поведінка мігрантів залежить не лише від їхніх особистісних характеристик, а від того яким тривалим був період прийняття рішення щодо міграції та підготовка до переселення, переїзд до нового місця проживання, адаптація у нових умовах. У випадках міграції одного із подружжя, зміни дітородних планів визначатимуться тривалістю роз'єднаності сім'ї, поставленими цілями і

³⁰⁵ Tombl Sobotka Migrant fertility in Europe: Accelerated decline during the recent recession period? https://iussp.confex.com/iussp/ipc2017/mediafile/Presentation/Paper4629/Sobotka_Migrant%20fertility%20in%20Europe_1Oct2017.pdf

³⁰⁶ Региональные особенности воспроизводства и миграции населения в СССР. / Под ред. Т.В. Рябушкина и др. – М.: Наука, 1981. -267 с.

можливостями їх досягти завдяки міграції, особливостями соціально-економічних умов і їх змін як місцевості «виходу», де залишилася сім'я, так й місця прибуття.

Наявність специфічного соціального середовища в громадах мігрантів, близького за цінностями та поведінкою до країни-походження, може обумовити більш високу народжуваність мігрантів та їх нащадків.³⁰⁷

Ще складнішою ситуація буде у випадках вимушеного переселення, коли стадія підготовки до міграції практично відсутня, а тому заключна стадія відбувається значно важче, а інколи й драматичніше. Головними умовами успішної інтеграції, на думку внутрішньо переміщених осіб в Україні, є житло, постійний дохід та зайнятість³⁰⁸. Мірою вирішення найгостріших проблем підвищується значення «сім'ї та друзів у тому ж місці» як необхідної умови інтеграції.

У дослідженні міжнародної ситуації зазначається, що вимушені міграції, бідність, насилля, психологічний стрес, спричинені загальним погіршенням соціально-економічних умов, зумовлюють зниження народжуваності³⁰⁹. Серед наслідків конфліктів має місце зниження інтенсивності поточної народжуваності в країнах конфлікту із подальшим компенсаційним зростанням по його закінченні. Пovoєнний компенсаційний приріст народжуваності розтягується на певний період після війни й не є має чітко вираженого «сплеску», відрізняється тим, що відбувається за рахунок старших дітородних груп жінок на тлі загальної тенденції відкладати дітонародження на пізніші періоди життя, що здебільшого спричинено світоглядними трансформаціями.

Збройні конфлікти в країнах Європи та супутні міграційні процеси, що відбулись упродовж останніх десятиліть, фактично сприяли прискоренню трансформації процесів народжуваності, не виступаючи при цьому безпосередніми чинниками зрушень³¹⁰. Воєнні дії майже не позначаються на народжуваності жінок старших груп дітородного віку (40–49 роки) й дещо відчутніше впливають на народжуваність у жінок віком 35–39 років, проте зниження інтенсивності народжень та прискорення трансформації вікової моделі народжуваності у молодших жінок є чітко вираженою тенденцією і цим ефект воєнних дій подібний до ефекту економічної кризи. Під час воєн також незначною мірою зростає позашлюбна народжуваність.

³⁰⁷ Hill Kulu, Tina Hannemann, Ariane Pailhй, Karel Neels, LeenRahnu, Allan Puur, Sandra Krapf, Amparo González-Ferrer, Teresa Castro-Martin, Elisabeth Kraus, Laura Bernardi, Andrйs Guarin, Gunnar Andersson, LottaPersson A comparative study on fertility among the descendants of immigrants in Europe - <http://www.familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2015/09/WP40KuluEtAl2015.pdf>

³⁰⁸ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами, червень 2018 / MOM. – http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

³⁰⁹ Debarati Guha-Sapir, D'Aouст Olivia. Demographic and health consequences of civil conflict [Електронний ресурс] // World Development Report background papers. – 2011. – Washington, DC: World Bank. – Режим доступу :

<http://documents.worldbank.org/curated/en/2010/10/14266127/demographic-health-consequences-civil-conflict>

³¹⁰ Вплив на народжуваність воєнних конфліктів останніх десятиліть у країнах Європи / Б.О. Крімер // Демографія та соціальна економіка. - 2015. - № 1 (23). - С.126-136 <https://dse.org.ua/arhcrive/23/11.pdf>

Певна частина досліджень народжуваності мігрантів у останнє десятиріччя (після 2008 р.) були сфокусовані на вивченні народжуваності в період економічної кризи, коли впродовж декількох років в ряді європейських країн відбувалось зниження народжуваності. Було виявлено, що народжуваність у мігрантів в більшості країн знизилася помітніше, ніж серед місцевого населення. Цікавим прикладом є Німеччина та Австрія, де на тлі зниження народжуваності у мігрантів зросла дітородна активність у корінних жителів. Мігранти зберігають доволі високі показники народжуваності у Бельгії, Великій Британії, Швеції, Словенії (2,1–2,3 дитини на жінку). В країнах Південної Європи, в яких економічний спад був найбільшим, падіння рівня народжуваності мігрантів було відчутнішим. Помітно знизився рівень народжуваності мігрантів у тих країнах, де її початковий рівень був відносно високим (понад 2 дитини на жінку)³¹¹.

У політиці ЄС має місце тенденція посилення міграційного законодавства, що з часом обмежуватиме нові міграційні потоки мігрантів. Водночас, активна сімейна політика може стати фактором, що приваблюватиме мігрантів, зорієнтованих на багатодітність.

Сприяння більш повній реалізації дітородних орієнтацій батьків, а відтак й народженню більшого числа дітей, безпосередньо впливає на кількість та структуру населення, що, в свою чергу, впливає на формування міграційних потоків. Сімейна політика поліпшує для батьків з дітьми загальну «комфортність» соціально-економічного середовища країни, що є важливою обставиною у налагодженні механізмів взаємодії держави і різних груп населення, у тому числі й мігрантів.

Міграція, особливо на стадіях безпосереднього переселення і адаптації до нових умов, підвищує ризики бідності сімей з дітьми, що, у свою чергу, зумовлює необхідність застосування інструментів матеріальної підтримки: періодичних платежів, грантів при народженні дитини, виплат у складних життєвих ситуаціях (зокрема, допомога дітям-інвалідам), податкових пільг та негрошових форм підтримки. Запобігання бідності сімей з дітьми, у тому числі й сімей мігрантів, має ґрунтуватися на поєднанні продуктивної зайнятості батьків, яка забезпечує їх матеріальну самодостатність, матеріальної підтримки сім'ям з дітьми у випадку необхідності, вирішення житлової проблеми сімей з дітьми, надання послуг по догляду та вихованню дітей.

Сучасна сімейна політика сприяє створенню у країні дружнього для сім'ї середовища, в якому люди б могли народжувати і виховувати бажану кількість дітей, та зменшує найвагоміші ризики, які виникають у батьків у зв'язку з народженням і вихованням дитини. При цьому видатки на реалізацію сімейної політики сприймаються не стільки як поточні витрати, скільки як інвестиції, що розширюють можливості батьків, сприяють благополуччю дітей в зрілі роки їх життя і зменшують витрати країни в майбутньому.

Смертність та тривалість життя. У 2017 році, за даними Держстату України, зареєстровано 574,1 тис. смертей (2016 – 583,6), з яких 18,3% – смерті населення у працездатному віці. Відносний показник становив 14,5 на 1 000 нас. Найвищий рівень смертності за роки незалежності спостерігався у

---

³¹¹ Tomblъ Sobotka Migrant fertility in Europe: Accelerated decline during the recent recession period? https://iussp.confex.com/iussp/ipc2017/mediafile/Presentation/Paper4629/Sobotka_Migrant%20fertility%20in%20Europe_1Oct2017.pdf

2007 році – 16,4 на 1 000 населення. При аналізі статистичних даних щодо смертності (як загальної, так і за окремими причинами) слід враховувати існування факторів, які впливають на достовірність відображення реальної ситуації в сучасній Україні. До них відносяться: віддаленість у часі останнього Всеукраїнського перепису населення (2001); неповна реєстрація офіційною статистикою, яка оперує лише наявними даними, пов'язаних зі складною політичною та соціально-економічною ситуацією переміщень населення (як всередині країни, так і за її межами) та змін чисельності і статеві-вікового складу населення (без урахування частини зони проведення операції об'єднаних сил та тимчасово окупованої території АР Крим). Звичайно, це має негативний вплив на коректність отримуваної інформації щодо смертності, та, природно, розрахунків відповідних показників як у країні в цілому, так і в окремих її регіонах, починаючи з 2014 року.

Протягом 2014–2017 рр. абсолютна кількість смертей поступово зменшується. З одного боку, це відбувається через зменшення загальної чисельності населення, яке реєструється органами державної статистики. З другого боку, це опосередковано може свідчити про зменшення чисельності населення за рахунок необлікованої міграції. Немає підстав вважати, що це відбувається за рахунок істотного покращення громадського здоров'я.

Впродовж усього періоду незалежності України (як і десятиріччя перед тим) рівень смертності українських чоловіків завжди був вищим, ніж жінок (зокрема, 2017 р. – 1437,6 проти 1287 на 100 тис. населення). У 2017 р. стандартизовані показники смертності чоловіків і жінок від всіх причин становили 1325,4 і 687,7 на 100 тис. нас. відповідно. Особливо значна статеві диференціація спостерігається за рівнями смертності внаслідок зовнішніх причин (вп'ятеро), а також хвороб органів травлення та хвороб органів дихання – більш ніж вдвічі (табл. 6.1).

Таблиця 6.1.

**Смертність за причинами і статтю, Україна,
стандартизований показник на 100 тис. нас., 2017 р.**

	Чоловіки	Жінки	Співвідношення чоловіки/ жінки, разів
Всі причини	1 325,4	687,7	1,9
Інфекційні і паразитарні хвороби	29,0	10,4	2,8
Новоутворення	205,1	103,4	2,0
Хвороби нервової системи	13,6	6,2	2,2
Хвороби органів кровообігу	780,4	460,8	1,7
Хвороби органів дихання	41,4	9,5	4,4
Хвороби органів травлення	64,0	27,1	2,4
Зовнішні причини	117,6	23,3	5,0

Джерело: Державна служба статистики України

Примітка. 1. Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення операції об'єднаних сил.

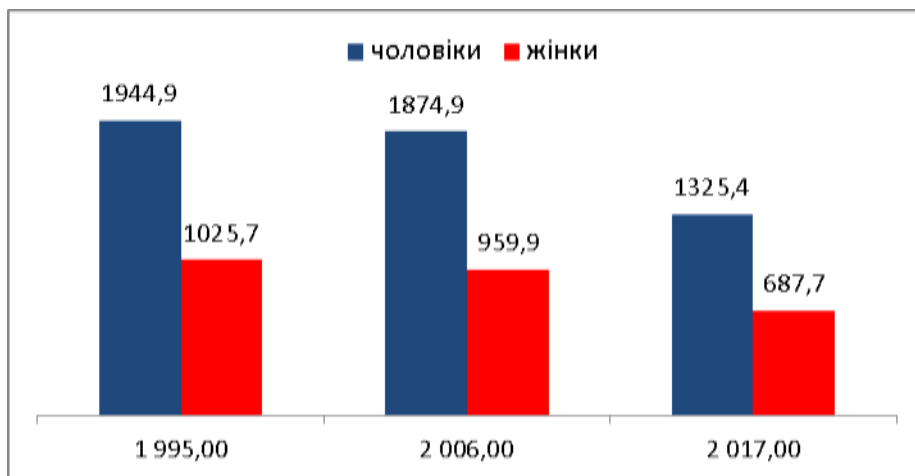
2. При стандартизації використано європейський віковий стандарт.

Порівняно з кризовими 1995 та 2006 роками, коли в країні спостерігались максимуми кількості померлих, ситуація виглядає відносно кращою (рис. 6.5).

Рисунок 6.5.

Стандартизований коефіцієнт смертності за статтю, Україна, 1995, 2006 та 2017 рр., за європейським віковим стандартом, на 100 тис. нас.

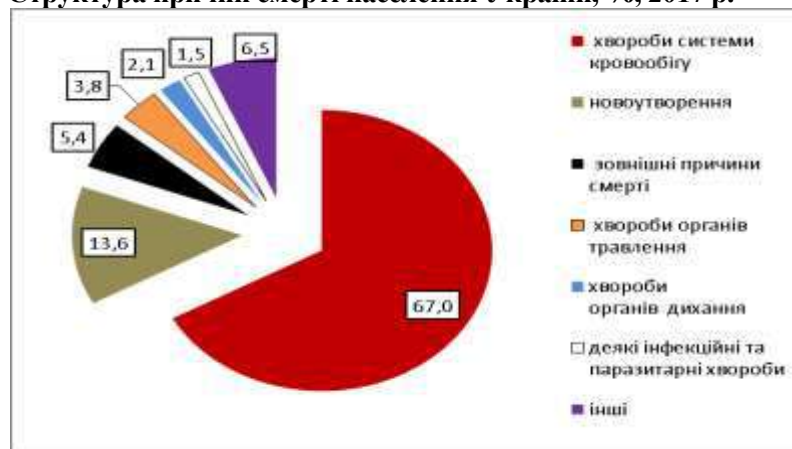

Джерело: дані Державної служби статистики України

У структурі смертності за основними класами причин смерті чільне місце посідають серцево-судинні захворювання (понад 60%), новоутворення та зовнішні причини смерті. Наступні за значущістю у топ-п'ятірці основних причин смерті з внеском менше 5% – хвороби органів травлення та хвороби органів дихання (рис. 6.6).

Рисунок 6.6.

Структура причин смерті населення України, %, 2017 р.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Від 2005 року³¹² у структурі причин смерті відбувається збільшення частки померлих від хвороб системи кровообігу та новоутворень. Особливістю режиму смертності в нашій країні є надмірно високий рівень смертності від інфекційних та паразитарних хвороб (левоу частину якого зумовлюють ВІЛ/СНІД та туберкульоз) і, відповідно, більша питома вага у структурі смертності всього населення. Якщо у розвинених країнах світу показники поступово зменшуються, то в Україні порівняно з набуттям незалежності ситуація погіршилась (табл. 6.2).

Таблиця 6.2.

Смертність від інфекційних та паразитарних хвороб у вибраних країнах світу, стандартизований показник на 100 тис. нас.

Країна	1991р.	2015 р.	2016 р.
Україна	11,4	20,1	*
Румунія	12,4	8,9	10,0
США	19,6	13,3	12,9
Швеція	4,7	8,6	7,1

Примітка: при стандартизації використано світовий віковий стандарт.

Порівняння смертності від хвороб системи кровообігу (основної причини у структурі) в Україні із аналогами Швеції – країни, що останніми роками посідала найвищі сходинки у рейтингах за індексом людського розвитку, свідчить про те, що рівень смертності чоловічого населення України є в 4,7 разу вищим. Попри те, що ситуація зі смертністю серед жінок в Україні відносно краща, рівні її також значно вищі порівняно з всіма розвинутими країнами (зі Швецією у 4,4 раза).

Ще одна причина, за якою спостерігаються разючі відмінності від розвинутих країн, - це травми, нещасні випадки та отруєння, особливо у дитячому, молодому та працездатному віці (до 65 років). Хоча співвідношення рівнів смертності Україна/Швеція зменшилось (з п'яти разів у 1995 р. до 2,5 разу в 2015 р.), воно все ще залишається надмірно великим. За умов ескалації військового протистояння на Сході країни, зростання соціальної напруженості і поглиблення соціально-економічної кризи, втрати державного контролю над правопорядком, зростання частки населення із доступом до зброї та навичками збройного розв'язання конфліктів та з проявами посттравматичного синдрому істотно підвищується ризик загинути внаслідок неприродних причин, в тому числі від насилля та суїциду.

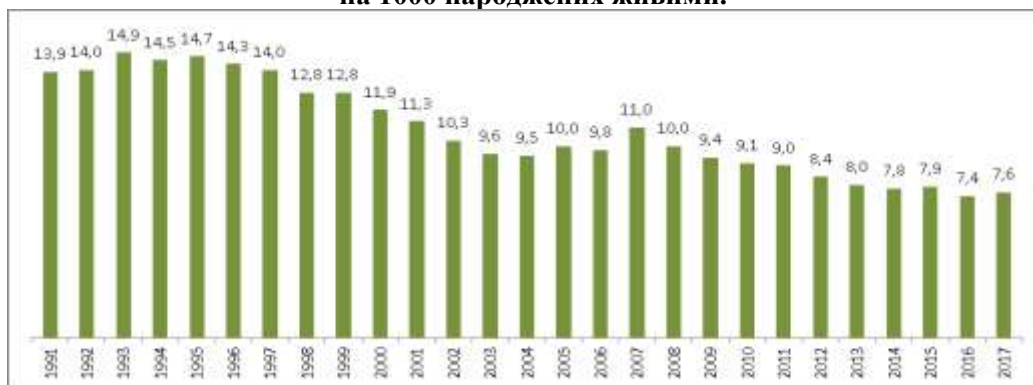
Смертність немовлят в Україні є визначальною у формуванні смертності дітей до 5 років. За офіційною статистикою, у 2017 р. продовжується зменшення показника смертності немовлят, показник становив 7,6 на 1000 народжених живими (рис. 6.7). Однак слід враховувати, що дані з Донецької та Луганської областей є неповними, а саме Донеччина була з початку 2000-их одним із лідерів рейтингу регіонів з найвищим рівнем смертності дітей до

³¹² Починаючи з 2005 року розробка причин смерті проводиться відповідно до Міжнародної статистичної класифікації хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я Десятого перегляду.

року. Як зазначають фахівці ВООЗ, до специфічних проблем, з якими часто стикаються біженці і мігранти-жінки, відносяться і пов'язані зі здоров'ям матерів, новонароджених і дітей більш старшого віку, з репродуктивним здоров'ям і з гендерним насильством, що теж може відобразитися у рівнях дитячої смертності³¹³.

Рисунок 6.7.

**Смертність дітей до досягнення одного року в Україні,
на 1000 народжених живими.**

Джерело: Державна служба статистики України

У 2017 р. було зареєстровано 39 смертей жінок, пов'язаних з вагітністю та ускладненнями післяпологового періоду (у 2016 – 50), або 10,7 випадків на 100 тис. народжених живими.

Особливості режиму смертності в Україні відображаються у відносно вищих, ніж у розвинених країнах як світу, так і Європи, показниках загальної смертності та смертності за основними причинами та несприятливій їх динаміці впродовж останніх десятирічь.

Однією з них є значно вищі показники смертності у відносно молодому віці, як загальної, так і (більш виразно!) від окремих причин. Наприклад, рівень смертності внаслідок інфекційних захворювань українців віком 15-29 р. більш ніж у двадцять два рази вищий, ніж у їх ровесників в Швеції. Вдвічі частіше гинуть молоді люди і через неприродні причини. Натомість в інших країнах колишнього соцтабору рівні смертності молоді за основними причинами значно меншою мірою відрізняються від європейських показників.

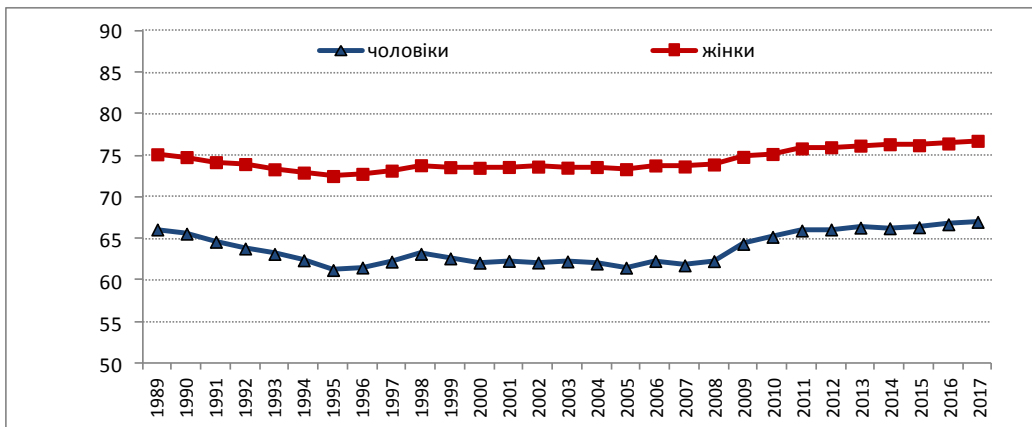
Основна причина у структурі смертності – хвороби системи кровообігу – посідає в Україні не лише набагато вагомішу частку, а й характеризується посиленням «відриву» показника смертності від розвинених країн, особливо для чоловічого населення.

³¹³ Migration and health: key issues // <http://www.euro.who.int/ru/health-topics/health-determinants/migration-and-health/news/news/2015/09/population-movement-is-a-challenge-for-refugees-and-migrants-as-well-as-for-the-receiving-population/migration-and-health-key-issues>

Тривалість життя: рівень, тенденції, резерви, можливості впливу. Благополуччя зі станом здоров'я населення є важливою передумовою сприятливих демографічних та соціально-економічних перспектив розвитку будь-якої країни. З середини 1960-х років тривалість життя у західному світі кожні 10 років зростала щонайменше на 2 роки і на початку 2000-х років в окремих країнах було досягнуто позначки у 80 років. На тлі європейських країн Україна посідає друге місце знизу за рівнем тривалості життя і поступається лише Росії, де показники дещо гірші, насамперед у чоловіків. У 2017 р. чоловіки у нашій країні мали шанси прожити 67 років, а жінки – 76,8 року (без урахування АР Крим, Донецької та Луганської областей), тобто в середньому на 12-14 років та на 8-9 років менше, ніж у розвинутих країнах Європейського Союзу відповідно. При цьому різниця між показниками чоловіків та жінок в Україні досягає 10 років (рис. 6.8). У таких умовах міграція може впливати на загальну ситуацію із смертністю різноспрямовано: за умови значного припливу молодих й більш здорових осіб цей вплив буде позитивним, а у разі переважання відпливу цього контингенту за кордон, віковий склад населення країни буде погіршуватися у бік постаріння, збільшуючи тим самим число померлих.

Рисунок 6.8.

Очікувана тривалість життя при народженні чоловіків та жінок, років

Джерело: Державна служба статистики України

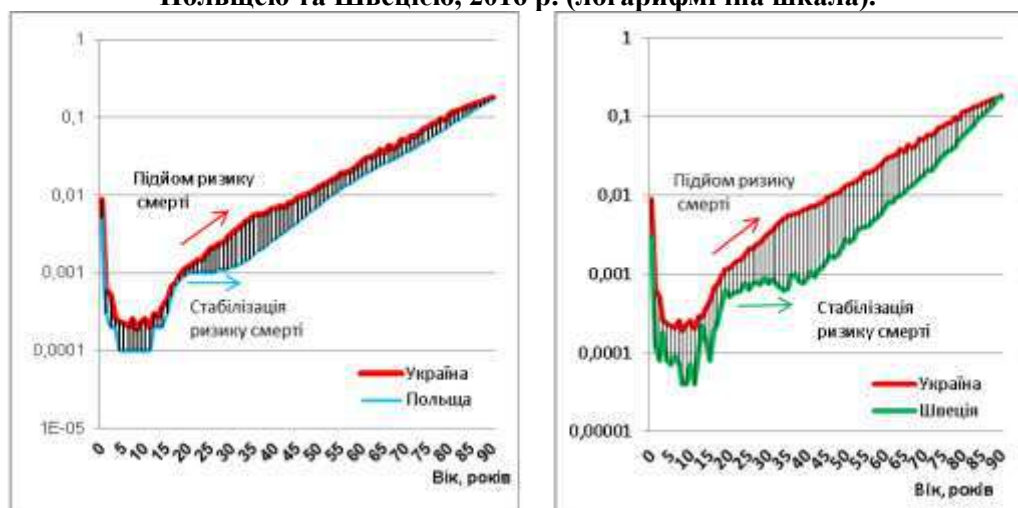
Погіршення соціально-економічних умов та падіння рівня життя населення у 1990-і роки стали каталізатором загострення негативних демографічних тенденцій, накопичених у попередній радянській період. За відносно короткий проміжок часу від 1989 до 1995 рр. очікувана тривалість життя в Україні знизилась дуже відчутно: майже на 5 років для чоловіків та на 2,6 року для жінок. Упродовж 2000-х рр. негативний вплив економічних факторів дещо ослабнув, а динаміка тривалості життя відзначалась певними коливаннями, коли періоди її незначного підвищення чергувалися з певним зниженням. З 2008 р. і до тепер тривалість життя в Україні має виражену тенденцію до зростання, попри військовий конфлікт на сході країни. Разом із

тим, сприятлива динаміка тривалості життя останніх років може виявитись до певної міри і артефактом, беручи під увагу існуючі проблеми якості демографічної статистики, що стосуються обліку населення через відсутність перепису за тривалий період та масштабні вимушені міграції населення внаслідок військових дій у 2014-2017 рр.

Рис. 6.9, на якому зображено вікову ймовірність померти чоловіків для України порівняно з Польщею та Швецією у 2016 р., демонструє виразні вікові відмінності між цими країнами у шансах дожиття до старості. По-перше, в Україні показники смертності чоловіків є помітно вищими упродовж усього вікового профілю. По-друге, після зниження ризику смерті у дитячому віці швидкий підйом смертності починається в Україні значно раніше, аніж у Польщі та Швеції. Зокрема, у Польщі крива ризику смерті тримається майже на однаковому рівні в інтервалі віку від 20 до 30 років, а у Швеції – в інтервалі віку від 20 до 40 років. Це означає, що цим країнам вдалося стабілізувати смертність чоловіків на даних вікових інтервалах, або іншими словами «відкласти» зростання ризику смерті до більш старшого віку. У Швеції ця відносно «полога» ділянка віку із стабілізацією ризику смерті є значно довшою, ніж у Польщі. Натомість в Україні вона відсутня, і стрімкий підйом ймовірності померти починається вже з 20 років. Як наслідок, площа, заштрихована між двома кривими на рис. 1.9, відображає масштаби надсмертності українських чоловіків і водночас резерви її можливого зниження. Найбільший розрив спостерігається у віці від 30 до 60 років.

Рисунок 6.9.

Вікова ймовірність померти для чоловіків в Україні порівняно з Польщею та Швецією, 2016 р. (логарифмічна шкала).

Джерело: для України – Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України; для Польщі та Швеції – Human Mortality Database (<http://www.mortality.org/>).

Це підтверджують також розрахунки по декомпозиції (розкладанню) різниці у тривалості життя між Україною та Польщею і Швецією (табл. 6.3). Зокрема, результати розрахунків для чоловіків показали, що основна частина відмінностей припадає саме на вік 30-64 роки. Зокрема, чоловіча надсмертність у віці 30-64 роки пояснює 57-58% розриву тривалості життя між Україною та Польщею та між Україною і Швецією. При цьому найбільший внесок належить смертності у віці 45-64 роки. Так, надмірна смертність чоловіків у цьому віці пояснює 35% загальної різниці у тривалості життя із Польщею та 39% різниці із Швецією. Натомість у жінок ситуація виглядає інакше. Розрив у тривалості життя на 54-58% визначається смертністю не в трудоактивному віці, а у похилому віці. Внесок смертності у молодому віці до 30 років не перевищує 10-12% для обох статей. Отже, низька тривалість життя чоловіків в Україні визначається насамперед надлишковою смертністю у працездатному віці, а жінок – надлишком смертей у віці 65 років і старше.

Таблиця 6.3.

Декомпозиція різниці у тривалості життя в Україні порівняно з Польщею та Швецією у 2016 році, за віком

Порівняно з Польщею				
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
	роки		%	
Різниця, у т.ч., у віці, років:	6,1	4,5	100,0	100,0
0-14	0,4	0,3	6,3	7,6
15-29	0,4	0,2	5,8	4,2
30-44	1,4	0,6	23,1	13,3
45-64	2,1	0,8	34,7	17,8
65+	1,8	2,6	30,2	57,6
Порівняно із Швецією				
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
	роки		%	
Різниця, у т.ч. у віці, років:	12,7	6,7	100,0	100,0
0-14	0,6	0,5	4,7	6,7
15-29	0,6	0,2	4,7	3,1
30-44	2,2	0,8	17,3	12,0
45-64	5,0	1,6	39,4	23,9
65+	4,3	3,6	33,9	54,3

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України, Human Mortality Database and Statistics Poland.

Це актуалізує потребу пошуку та обґрунтування резервів підвищення дожиття населення. В Україні перспективи зростання тривалості життя

значною мірою залежать від суспільно-політичної та економічної ситуації. Без вирішення проблеми військового конфлікту на Донбасі та підвищення рівня життя населення не можна очікувати суттєвого прогресу у тривалості життя на найближчі роки, проте це є не єдиною передумовою позитивних зрушень у сфері життєзбереження населення. Йдеться також про необхідність змін та пристосування існуючих інституціональних структур українського суспільства, у тому числі системи охорони здоров'я, до демографічних викликів.

Найбільш вірогідним за наявності сприятливих політико-економічних умов є підвищення тривалості життя за рахунок:

- стабілізації смертності у віці від 20 до 30 років (досягнення «пологої ділянки» на кривій ризику смерті як у Польщі та Швеції);
- зниження смертності у віці від 30 до 60 років, насамперед чоловіків;
- подальшого зниження смертності дітей віком до 1 року.

Найбільш реалістичні резерви такого зниження пов'язані зі зниженням смертності, по-перше, від серцево-судинних захворювань, насамперед, цереброваскулярних; по-друге, від інфекційних патологій, зокрема, туберкульозу та ВІЛ/СНІДу; по-третє, від зовнішніх причин смерті, зокрема самогубств та ДТП.

Особливості сучасного статеві-вікового складу населення. Відтворення населення, його міграційна рухливість та зміни щодо якісних характеристик відбуваються у зв'язку і під впливом динаміки його статеві-вікового складу, співвідношень між поколіннями. Специфічна роль статі та віку в системі демографічних процесів і відповідних їм характеристик населення заслуговує на особливу увагу, адже розвиток різних властивостей людей і пов'язаних з ними функцій і позицій індивідів у соціально-демографічному відтворенні є, по суті, функцією віку даних індивідів. Будь-які соціально-демографічні відмінності й особливості демографічної поведінки (репродуктивної, міграційної та ін.) суттєво «накладаються» на вікову й статеву диференціацію, що існує в суспільстві. Не є винятком у цьому відношенні й міграційна рухливість населення. Так, наприклад, традиційно висока міграційна рухливість в Україні притаманна молоді (а в її складі – особам віком 17 та 22-23 років); у низці вікових контингентів відчутно різняться між собою показники сальдо міграції чоловіків та жінок тощо. Тож втрати чисельності й зміни статеві-вікового складу населення України та рівень і результати його міграційного руху знаходяться у тісному динамічному взаємозв'язку.

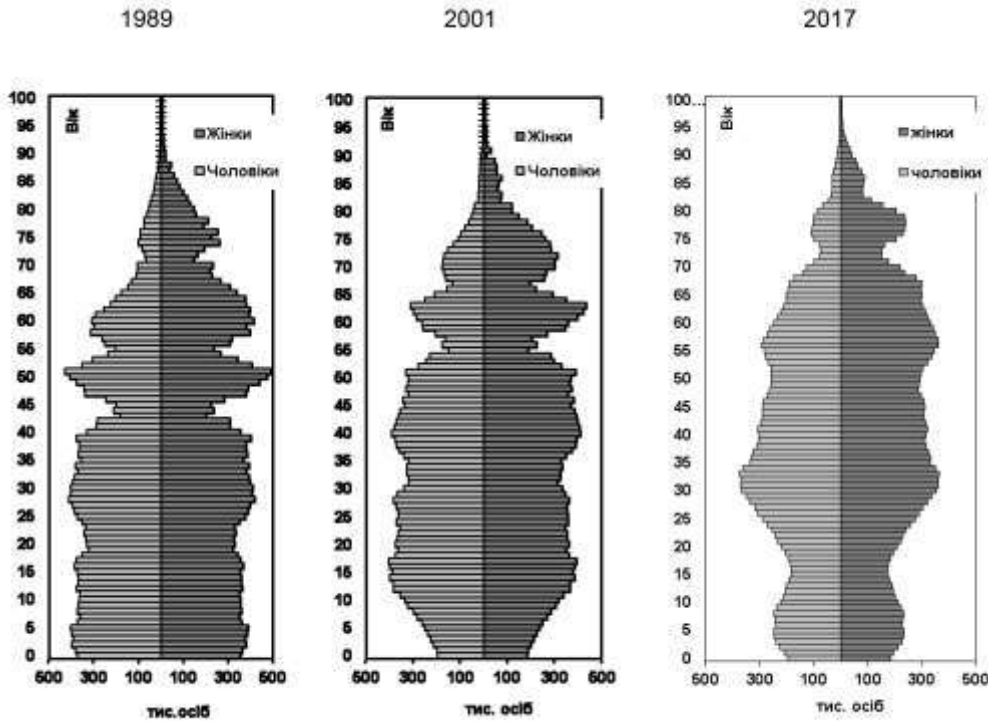
Загалом же статеві-віковий склад населення є, по суті, об'єктивним результатом еволюції як природного, так і міграційного руху даного населення за тривалий період часу, тобто узагальненим відображенням усіх демографічних процесів: народжуваності, смертності, міграції.

Статеві-вікові піраміди (рис. 6.10) дають уявлення про сучасний розподіл населення України за статтю й віком та про втрати загальної чисельності населення й кількісні зміни його статеві-вікових груп за

міжпереписний період (1989 й 2001 рр.) та за шістнадцять років, що минули від проведення першого Всеукраїнського перепису населення.

Рисунок 6.10.

Статеві-вікові піраміди населення України, 1989, 2001 і 2017 рр.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Статеві-віковий склад населення нашої країни традиційно вирізнявся деформаціями, зумовленими впливом воєнних та соціально-економічних катаклізмів, якими неодноразово переривався хід історії України. «Відголоски» цих подій, що збуджують «демографічні хвилі» різної потужності й тривалості, можна спостерігати на представлених вище пірамідах і дотепер, при цьому асоційовані з воєнно-політичними шоками й соціально-економічними кризами «впадини», що деформують плавний контур вікової піраміди, переміщуються, з плином часу, в старші вікові групи. Якщо на обрисі піраміди 1989 р. ще добре помітні «впадини», спричинені прямими втратами життів українців під час Другої світової війни, у період Голодомору, а також ті, що репрезентують нечисленні покоління дітей воєнних років народження, то на обрисі піраміди 2001 р. можна чітко відстежити лише втрати часів Голодомору, несприятливу демографічну хвилю, утворювану поколіннями «дітей Другої світової війни» та ще доволі глибоку «впадину», пов'язану зі зменшенням чисельності дітей внаслідок обвального падіння народжуваності у період суспільно-економічних

трансформацій 1990-х років. Ближче ж до основи сучасної статеві-вікової піраміди населення нашої країни (2017р.) вже утворилось декілька хвиль, асоційованих із перепадами народжуваності в Україні періоду незалежності: після її падіння у 1990-х, з 2002 р. настав підйом десятирічної тривалості з подальшим зменшенням числа народжених останніми роками. При порівнянні обрисів пірамід у динаміці очевидним видається також поступальне обважнення верхівки статеві-вікової піраміди, що є відображенням процесу старіння населення.

Таким чином, особливістю статеві-вікової структури населення України та її змін є їх коливальний характер, зумовлений впливом різноманітних соціальних потрясінь, що породжує проблеми, пов'язані з необхідністю пристосування до постійних перепадів чисельності окремих поколінь та вікових контингентів, які відіграють різну роль у демографічних процесах (народжуваності, міграції тощо) та в соціально-економічному житті суспільства загалом.

За роки незалежності України найбільше скоротилась чисельність дітей, а серед них - малолітніх (до 3 років) та підлітків 15-17 років. Натомість осіб, які належать до вікових груп 41-46 років, 54-57 років, 65-72 роки, а також тих, хто старше 75 років, в Україні наразі стало більше, ніж це було на межі 1980-х та 1990-х років. Порівняння ж сучасної ситуації зі статеві-віковим розподілом населення на момент першого Всеукраїнського перепису населення засвідчує максимальне скорочення чисельності дітей і молоді 12-20 років і найвищі темпи зростання чисельності окремих груп зрілих та літніх осіб (як-от: віком 55 та 57 років, 80 та 82-річних тощо).

Найчастіше віковий склад населення оцінюють з позиції потенційної участі осіб того чи іншого віку в економічній діяльності. З врахуванням подовження періоду навчання й реального «відсунення» початку трудової діяльності принаймні до вікової межі 20 років, доцільно виділити у складі населення такі укрупнені вікові контингенти: осіб віком до 20 років, працездатний контингент (від 20 до 59 років включно) та осіб старше працездатного віку (60 років і старші). Про те, як змінювався розподіл населення України за згаданими контингентами упродовж періоду її незалежності дає змогу судити рис. 6.11.

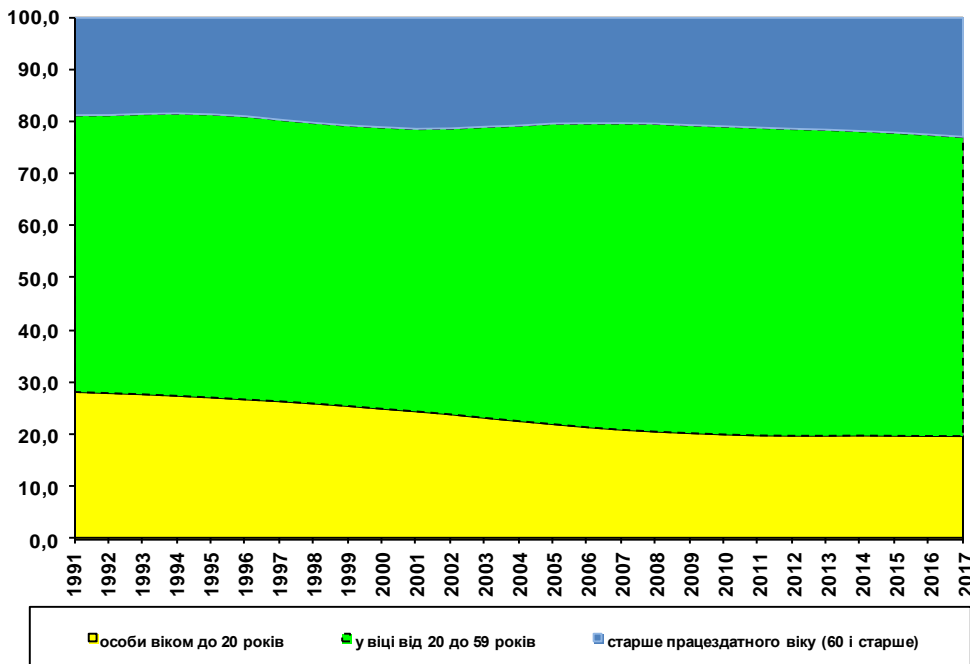
Доволі сталим і поступальним в Україні є випереджаюче скорочення чисельності й відповідне зменшення частки дітей і осіб наймолодшого працездатного віку. Лише останніми роками цей процес призупинився, і частка осіб віком до 20 років стабілізувалась на рівні 19,8%.

Протягом доволі тривалого періоду часу, особливо в 2000-х, зміни вікового складу населення були доволі сприятливими для економіки, адже частка населення працездатного віку зростала. Саме тоді, на межі тисячоліть, працездатного віку досягли порівняно численні покоління народжених у першій половині 1980-х років, і водночас почався вихід за межі працездатного віку і вступ у «пенсійні» лави нечисленних поколінь «дітей війни». Однак наразі Україна вже проминула це демографічне «вікно сприятливих можливостей» і ввійшла у період спаду питомої ваги

працездатних за віком контингентів, який триватиме і надалі (принаймні у середньостроковій перспективі). Збільшення частки контингентів старше працездатного віку в Україні триває вже майже десятиліття й останніми роками йде з прискоренням темпів, причому найближчими роками ця тенденція збережеться через вихід за межі працездатного віку найбільш численних поколінь.

Рисунок 6.11.

Структура населення України за демоеконічними контингентами, %

Джерело Державна служба статистики України

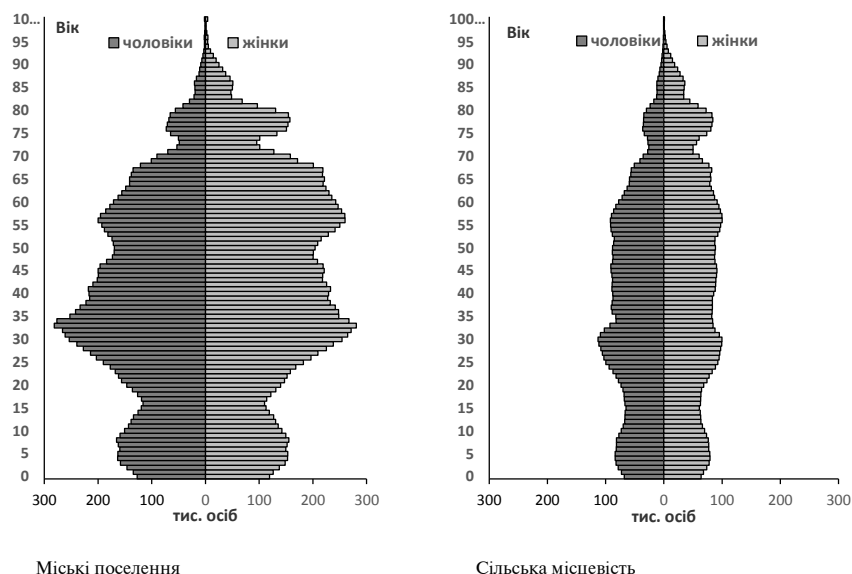
Особливо скрутним в контексті формування трудового потенціалу вже нині є становище тих депресивних територій, де низька частка потенційних (діти) та актуальних (працездатні за віком) працездатних контингентів, підвищена питома вага літніх осіб й особливо несприятливий баланс природного руху населення поєднується з масштабним міграційним відтоком та із „застійною” динамікою й консервативною структурою економіки та зайнятості населення (Сумська, Чернігівська, Луганська, Кіровоградська області).

Характеризуючи особливості сучасного статево-вікового складу населення України, не можна оминати увагою наявність специфічних відмінностей у розподілі міського й сільського населення за статтю та віком (рис. 6.12), що детермінуються особливостями сучасного й ретроспективного перебігу основних демографічних процесів у містах і селах.

Відмінності статево-вікового розподілу жителів міських поселень та сільської місцевості України визначаються насамперед характером міжпоселенської міграції, в якій домінантним традиційно є потік у напрямку село—місто, та специфікою дітородної активності селян, що дотепер забезпечує вищий рівень сумарної народжуваності в селах.

Рисунок 6.12.

Статево-вікові піраміди міського та сільського населення України, на 01.01.2018 р.

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України

Тож попри помітно вищу частку дітей дошкільного й шкільного віку в загальній чисельності сільського населення (понад 20% проти 16% - у містах), ця структурна «перевага» селян поступово втрачається при переході від молодших до старших груп молоді й осіб середнього віку. Це зумовлено саме масовим відтоком працездатних за віком осіб із сіл у міські поселення, вже починаючи зі студентського віку, з наступним їх «осіданням» у більш перспективних містах, які є центрами тяжіння для молоді.

Демографічна специфіка міжпоселенської міграції в Україні і, зокрема, особливості не лише вікового, але й статевих складу внутрішніх мігрантів, зумовлюють відмінності між міськими поселеннями та сільською місцевістю й за такою важливою характеристикою статево-вікового складу як співвідношення за статтю у різних вікових групах (контингентях) та відповідний вік балансування статей у населенні.

Баланс чисельності населення відповідних вікових груп за ознакою статі є необхідною умовою реалізації певних демографічних функцій (створення сімей, народження і виховання дітей тощо). За останні десятиріччя ситуація з балансуванням чисельності статей у населенні України помітно змінилася на краще: певна нестача навіть молодих

чоловіків, що фіксувалась в Україні ще кілька десятиліть тому, поступилася місцем більш природному для молодого віку деякому надлишку осіб чоловічої статі в населенні.

Співвідношення жінок і чоловіків за різними віковими групами демонструє, що чисельна перевага чоловіків, обумовлена їх природним надлишком—запасом при народженні, поступово скорочується зі зростанням віку (табл. 6.4.)

Таблиця 6.4.

Співвідношення чисельності жінок та чоловіків, за типом поселення, 2017 р.

Вікові групи, років	Припадає жінок на 1000 чоловіків		
	Всі поселення	Міські поселення	Сільська місцевість
0-4	940	939	941
5-9	940	939	944
10-14	946	945	948
15-19	947	956	932
20-24	945	945	945
25-29	956	979	910
30-34	974	1000	904
35-39	1006	1027	949
40-44	1053	1075	1000
45-49	1091	1138	996
50-54	1172	1242	1032
55-59	1262	1334	1107
60-64	1408	1477	1248
65-69	1574	1619	1465
70-74	1889	1870	1929
75-79	2227	2183	2312
80 і старше	2632	2492	2875
Частка жінок у чисельності населення, %	53,7	54,1	52,7
Вік балансування статей, років	36,0	30,0	42,0

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Найбільш відчутною чисельна перевага чоловіків є серед дітей та молоді до 25 років, мінімальною – у віковій групі 30–34 роки, надалі ж фіксується переважання жінок, що пов'язано з впливом на природне співвідношення доволі високої чоловічої надсмертності в нашій країні.

Вік балансування чисельності статей у населенні України в цілому наразі становить 36 років, однак саме через специфіку міжпоселенської міграції (а саме – через чисельну перевагу жінок серед молоді, яка мігрує в міста), у міських поселеннях дефіцит чоловіків наразі відчувається вже з 30-річного віку, натомість у селах бракує наречених для чоловіків майже до 40-45 років. Якщо серед молодих міждержавних мігрантів, вибулих із сільської місцевості, дещо переважають чоловіки, то за внутрішніми потоками молодих мігрантів-селян значно більш вагомою серед вибулих є саме жіноча чисельна перевага (за підсумками 2017 р. – в середньому більш ніж у півтора рази – в групі осіб віком від 15 до 24 років та більш ніж удвічі – серед тих, кому від 25 до 35 років).

Статеві-віковий склад населення як результат тривалої взаємодії народжуваності, смертності й міграції нестиме на собі й у майбутньому відбиток як демографічних тенденцій еволюційного характеру, так і екстраординарних подій, які переживає Україна. Маємо наголосити, що збереження відтоку молодих освічених та пасіонарних контингентів за кордон (що є цілком імовірним на найближчі роки) й надалі погіршуватиме віковий розподіл населення України. При цьому вікова структура постарілого населення, своєю чергою, «працюватиме» на ослаблення потенціалу міграцій (як зовнішніх, так і, значною мірою, внутрішніх).

Загалом же, досягти бажаних змін у статеві-віковому складі населення (зокрема, його певного «омолодження») «тут і зараз» можна лише шляхом стимулювання зовнішньої міграції, адже молодь і особи середнього працездатного віку зазвичай переважають серед мігрантів. На противагу цьому, спроби «омолодження» населення за рахунок підвищення народжуваності мають певний сенс лише з огляду на більш віддалену перспективу (принаймні на пару десятиліть), та й то часто не дають очікуваного ефекту через нереалістичність значного підвищення дитородної активності в сучасних європейських суспільствах.

6.1.2 Вплив міграції на стан здоров'я і смертність населення

У сучасному світі очевидний зв'язок міграції (як добровільної, так і вимушеної) та громадського здоров'я вивчається за різними аспектами³¹⁴. Науковці наголошують на різнобічних ефектах³¹⁵ – як на позитивних (надходження заробленого трудовими мігрантами; пом'якшення проблеми постаріння в разі міграції сімей або їх возз'єднання після укорінення покоління дітей); так і негативних (погіршення демографічної ситуації в країні-донорі; збіднення інтелектуального середовища через «відтік мізків» з ерозією національного інтелектуального співтовариства і дефіцитом професіоналів, в т.ч. у сфері охорони здоров'я тощо). Зважаючи на обумовленість стану здоров'я комплексом соціально-економічних детермінант, ці різнобічні ефекти, поєднуючись, формують значний вплив на громадське здоров'я та демографічні процеси.

Зв'язок між міграцією та здоров'ям населення є складним і неоднозначним, оскільки мігранти представляють групу осіб, доволі різноманітну за своїми соціально-демографічними характеристиками залежно від форми й типу міграційних переміщень. З одного боку, відомо, що міграція являє собою соціальний процес відбору осіб із кращими (порівняно з іншими) характеристиками стану здоров'я, тобто здоровіших. Це зумовлено, насамперед, помітно молодшим віковим складом мігрантів, ніж в середньому у країні вибуття, а також з очевидним фактом, що особи, які мають порушення стану здоров'я, меншою мірою схильні до стаціонарної чи тимчасової міграції. Окрім того, з України виїжджають люди з високим рівнем освіти, який позитивно корелює з кращим здоров'ям³¹⁶. З іншого боку, міграція – це процес, який пов'язаний зі стресом та багатьма ризиками, що посилює вразливість мігранта до хвороб та підвищує ймовірність ризикованої поведінки, яка негативно впливає на здоров'я.

Аналізуючи взаємозв'язок сучасної міграції і здоров'я в Україні, спричинені ними загрози, реальні й потенційні наслідки, слід усвідомлювати, що попри детермінованість міграції населення переважно соціально-економічними чинниками (насамперед, економічною та політичною кризою в країні), склад зовнішніх та внутрішніх мігрантів і причини, що спонукали їх до переміщень, істотно розрізняються.

³¹⁴ Migration and health: key issues / WHO Regional Director for Europe, 2018 / <http://www.euro.who.int/en/health-topics/health-determinants/migration-and-health/migrant-health-in-the-european-region/migration-and-health-key-issues>

³¹⁵ Раковская В. С., Соловьёва Н. Н., Туманова И. А. Трудовая миграция: последствия для стран-доноров и стран-реципиентов // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=9443>

³¹⁶ Рингач Н., Лукіна Т. Освіта як детермінанта здоров'я: орієнтири на шляху досягнення цілей сталого розвитку у світлі Мінської декларації / http://e-patp.academy.gov.ua/2016_1/16.pdf.

В Україні вплив міграційних процесів на стан здоров'я населення та смертність можна розглядати у кількох аспектах. По-перше, вплив стаціонарної міграції, тобто переміщень населення, пов'язаних зі зміною постійного місця проживання, є більшою мірою несприятливим у тому сенсі, що відплив осіб переважно молодого віку підвищує частку осіб старшого віку в Україні, а відтак непрямо впливає на число померлих у бік зростання. Зважаючи на високий рівень смертності населення України, цей міграційний потік «працює» у напрямі погіршення демографічної ситуації через зміни у віковому складі населення у бік його постаріння та селективний ефект. Однак цей вплив може бути відчутним у разі дуже значних обсягів виїзду молодого населення. З іншого боку, особи, які виїхали з України на постійно у країні із вищим рівнем життя і зуміли там успішно адаптуватися, у подальшому можуть отримати суттєві переваги для свого здоров'я (або здоров'я своїх родин, в т.ч. тих, що залишились в Україні) через кращі послуги у медичній сфері та кращу соціальну захищеність і таким чином підвищити свої шанси дожити до старості.

По-друге, суттєвим каналом впливу на стан здоров'я населення України є зовнішня трудова (тимчасова) міграція. Україна упродовж тривалого часу була і залишається донором робочої сили для країн Європейського Союзу, і ця характеристика вочевидь буде лише посилюватися у зв'язку із запровадженням безвізового режиму з країнами ЄС. Саме трудова міграція набула у нашій країні значних обсягів і водночас є доволі неоднозначною за своїми демографічними наслідками. Якщо серед тимчасової освітньої міграції (частина якої переходить у постійну) переважає молодь, то віковий склад трудових мігрантів з України відрізняється від них або тих, хто виїжджає на постійне місце проживання. Так, серед заробітчан значно вища частка осіб середнього віку. Оскільки йдеться про зворотну міграцію, то період перебування трудового мігранта за кордоном, умови праці та характер зайнятості мають суттєве значення у контексті впливу на його стан здоров'я.

Труднощі адаптації до нових умов життєдіяльності, доволі часто неврегульованість статусу перебування у країні приїзду та загалом нове соціальне середовище створює певні виклики і є стресовим чинником для здоров'я трудового мігранта. Доволі часто мігранти у пошуках заробітку працевлаштовуються у країні прибуття на ті посади і посідають ті соціальні ніші, які є суттєво нижчими, ніж в Україні. Певна частина трудових мігрантів не може влаштуватися згідно зі своїм рівнем освіти та кваліфікації через мовний бар'єр, високі вимоги на місцевому ринку праці та не завжди легальне перебування у новій країні. У зв'язку з цим трудові мігранти доволі часто виявляються зайнятими на непривабливих робочих місцях із важкими умовами праці. За даними дослідження психологічного здоров'я українських трудових мігрантів (О.Буланова, 2013), для п'ятої частини опитаних мігрантів (18,4%) характерною є дезадаптованість, що виявляється у виникненні негативних почуттів (тривоги, почуття неповноцінності, невпевненості у собі, почуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності,

нездійснення бажань, депресивності, почуттів ворожості, недовіри до представників країни перебування)³¹⁷.

У різних соціологічних опитуваннях, проведених упродовж 2000-х рр., неодноразово зазначалися такі проблеми як от: тривалий робочий тиждень, помітно довший, ніж у місцевого населення, що становив в середньому 10–12 годин на добу (з одним вихідним або й взагалі без нього); фізично виснажливий характер праці. Нерідко мігранти самі погоджувалися працювати понад норму без вихідних з метою додаткових заробітків, підриваючи своє здоров'я. Виснаженню організму та фізичній перевтомі сприяло також незадовільне харчування (на якому мігранти намагалися заощадити найбільше коштів) та незадовільні умови праці й проживання. Як показало проведене опитування, умови, в яких працювали трудові мігранти на будівництві та сільсько-господарських роботах, часто не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам і правилам безпеки, що підвищувало ризик виробничого травматизму. При цьому у країнах ЄС ситуація виглядала значно кращою, а найгіршими виявились умови проживання та праці українських заробітчан у Росії та Білорусі.

Ситуація покращується у зв'язку із багатьма чинниками, у тому числі через зміни у географії трудової міграції та перерозподіл між основними країнами-реципієнтами, а саме: зростання серед трудових мігрантів частки тих, хто їде до країн Європейського Союзу, та зниження частки тих, хто виїжджає до Російської Федерації. Тим не менше, за даними загальнонаціонального обстеження з питань трудових мігрантів 2017³¹⁸ року лише 27% опитаних працювали згідно отриманої кваліфікації та 41,6% були зайняті найпростішими професіями; 23% опитаних не мали офіційного статусу або їх статус був невизначений, тобто фактично перебували за кордоном нелегально. Не мали права на жодну соціальну пільгу 21% опитаних трудових мігрантів; про несприятливі умови праці зазначили майже 10% респондентів. Встановлено також, що трудовий договір передбачав медичне страхування лише для 21% опитаних, оплату лікарняного – 11% опитаних, щорічну оплачувану відпустку – 13%, щотижневий вихідний день – 72%. За таких умов існують значні ризики того, що мігранти у разі потреби не отримують належної своєчасної медичної допомоги, що є додатковим фактором ризику погіршення стану здоров'я та втрати працездатності. Це стосується насамперед жінок-трудова мігранток з України, віковий склад яких є помітно старшим, ніж у чоловіків-трудова мігрантів, і відповідно вони мають вищі ризики, пов'язані із погіршенням здоров'я. Зокрема, за даними вищезгаданого опитування 2017 р., частка жінок у віці 40-59 років досягала 58,4% (у чоловіків – 38,7%). З іншого боку, слід взяти до уваги, що найінтенсивніші потоки міграції спрямовані у країни з вищим рівнем життя і кращими можливостями заробітку. Кошти, зароблені мігрантами, які щорічно

³¹⁷ Буланова О. Психологічне здоров'я мігрантів: результати емпіричного дослідження <http://social-science.com.ua/article/1072>

³¹⁸ Зовнішня трудова міграція (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с.

пересилаються в Україну, становлять суттєву допомогу у забезпеченні послуг з лікування та оздоровлення членів родини колишніх мігрантів, їхніх дітей та батьків.

Більшість мігрантів стикаються з низкою перешкод при звертанні до медичних закладів, що часто спричиняє неповне/малоефективне використання послуг охорони здоров'я. На загальнонаціональному рівні такі перешкоди включають брак інформації й погану обізнаність щодо законів і прав, техніки безпеки та охорони праці, обмежень прямого доступу і високої вартості медичної допомоги; на індивідуальному – комунікаційні проблеми, дискримінація, проблеми конфіденційності/довіри тощо³¹⁹.

Сьогодні наслідки інтенсивної виснажливої праці за кордоном, особливо нелегальної (часто без належного соціального захисту та медичного обслуговування, з незадовільними умовами праці та проживання), для стану здоров'я тієї частини трудових мігрантів, які повертаються після тривалого терміну праці в інших країнах, залишаються невивченими. Адже нерідко саме різке погіршення здоров'я, або навіть інвалідність спричинює неможливість подальшої праці за кордоном, та змушує до повернення. На часі вивчення проблем, пов'язаних зі здоров'ям колишніх заробітчанин, викликів для національних систем охорони здоров'я та соціального захисту.

Третій канал впливу міграції на стан здоров'я – це вимушені переселення в середині країни, спричинені подіями на Донбасі та в Криму.

Будь-яка зміна місця проживання викликає стрес (особливо для соціально незахищених та осіб похилого віку) через злам звичних умов життєдіяльності, необхідність пристосування до нових. Серед вимушених переселенців – вищі ризики розвитку захворювань (в т. ч. суїциду), тілесних ушкоджень і насильства, поширення ВІЛ/СНІДу, туберкульозу, наркоманії. За даними МОЗ України,³²⁰ станом на 01.07.2017 р. з населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, прибули та перебувають під медичним наглядом у ЗОЗ служби СНІДу в інших регіонах України 1660 ВІЛ-інфікованих осіб. Є ризик спалахів інфекційних хвороб (як через погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації, так і через ймовірність прострочити/не отримати необхідне щеплення).

Негативні наслідки спричиняють брак необхідної медичної допомоги та ліків, вимушене порушення звичного лікування, зокрема, таких поширених захворювань як гіпертонія, цукровий діабет тощо. Серед ВПО можна очікувати прогресування/декомпенсацію наявних хронічних захворювань через зниження доступу до необхідної допомоги і медикаментів, та збільшення числа смертей, яких за інших умов можна було б уникнути.

---

³¹⁹ Связанные с миграцией аспекты общественного здравоохранения: обзор фактических данных о состоянии здоровья трудовых мигрантов в Европейском регионе / Judit Simon, Noemi Kiss, Agata Łaszewska, Susanne Mayer. – ВООЗ, 2015. – 57 с.

³²⁰ ВІЛ-інфекція в Україні. Інформаційний бюлетень No 48 Державна установа «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України», 2017. <https://phc.org.ua/uploads/documents/c21991/be9c07b20fdcd077045761e95d0d82a6.pdf>
258

I, нарешті, вплив іммігрантів з інших країн. У суспільстві панує міф щодо особливої небезпеки поширення мігрантами, особливо з «третьох країн», інфекційних хвороб. Дійсно, в таких країнах, як Швеція, більше 50% зареєстрованих випадків туберкульозу спостерігається серед населення, народженого за межами країни. У Російській Федерації, за оціночними дослідженнями, поширеність ВІЛ-інфекції серед мігрантів є невисокою. В Україні, де поширеність ВІЛ серед дорослого населення є однією з найвищих у Європейському регіоні, сьогодні навряд чи слід боятися масштабного внеску вірусу від іммігрантів у епідеміологічну ситуацію. Для сучасної України роль цього чинника поки ще незначна: як через невелику чисельність групи іммігрантів, так і нижчу розповсюдженість ВІЛ у країнах походження. ВООЗ спростовує поширену думку про наявність зв'язку між міграцією та завезенням інфекційних захворювань, наголошуючи, що систематичний зв'язок між цими явищами відсутній, і пов'язує інфекційну патологію в першу чергу з бідністю³²¹. Мігранти ж в основному піддаються ризику зараження вже поширеними в Європейському регіоні інфекціями, а ризик завезення екзотичних інфекційних агентів на кшталт вірусу лихоманки Ебола є вкрай малим (досвід показує, що частіше, ніж мігранти, ним заражалися звичайні пасажери, туристи і медичні працівники). Однак за умови покращання ситуації в країні і збільшення притоку іммігрантів слід бути готовим до пов'язаних з цим проблем і викликів. Зокрема, згідно з Міжнародними медико-санітарними правилами, мають бути забезпечені ефективні системи епіднадзора та епідеміологічної звітності, а також можливості з розслідування спалахів, ведення випадків захворювання і реагування на них.

Зв'язок міграції та громадського здоров'я складається з комплексу різнобічних впливів, що позначається (відразу або через певний відрізок часу) на режимі смертності. Вплив міграції на показники смертності детермінований кількома чинниками. З одного боку, це обумовлено кількісним складом мігрантів та їх статево-віковою структурою. З другого боку, це залежить також від ситуації зі смертністю, що клалася у самій країні. Так, збільшення кількості прибулих до країни в абсолютному вимірі збільшить кількість померлих, збільшення кількості вибулих – зменшить. У відносному вимірі вплив на рівень смертності буде залежати як від статево-вікової структури прибулих або вибулих, так і від статево-вікових характеристик смертності у країні.

Вікові піки прибулих та вибулих, за даними 2013 року (останній рік, коли міграційну статистику можна вважати прийнятною), скоріш за все, пов'язані із навчанням (рис. 6.13). Внутрішня міграція має аналогічні піки, тільки для більш молодшого віку.

Пік смертності чоловіків (рис. 6.14) поступово зміщується у старші вікові групи. Враховуючи, що найбільша міграційна активність припадає на вік до 40 років, а підвищення смертності у чоловіків спостерігається вже після 20 років,

³²¹ Health of migrants. [Electronic resource]. – Access mode : http://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/23533/A61_R17-

досягаючи максимуму у старших вікових групах, можна зробити висновок, що міграція за такої ситуації не суттєво підвищить рівень смертності при позитивному сальдо міграції чи не суттєво зменшить при від'ємному сальдо міграції.

Рисунок 6.13.

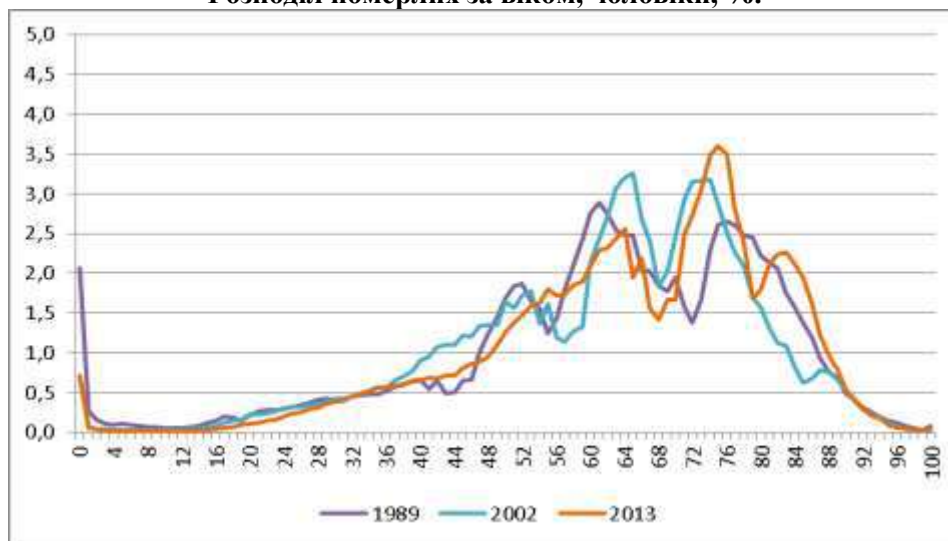
Розподіл мігрантів за віком, чоловіки, 2013, %.

Джерело: Державна служба статистики України

Рисунок 6.14.

Розподіл померлих за віком, чоловіки, %.

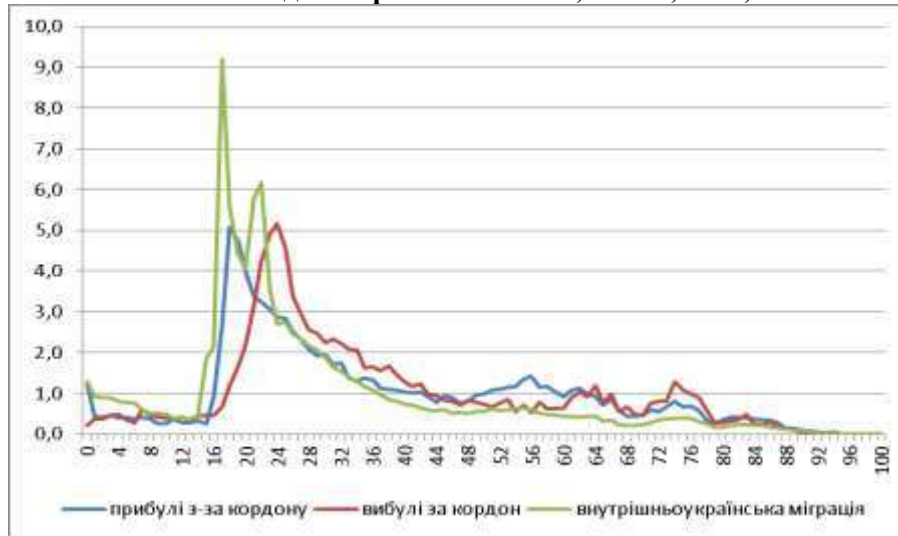
Джерело: Державна служба статистики України

Аналогічна ситуація і у жінок (рис. 6.15 та 6.16). Відмінність полягає у тому, підвищення смертності у жінок спостерігається після 40 років, тобто вплив міграції на смертність у близько та середньостроковій перспективі буде малим.

У сучасній ситуації суть впливу залишається незмінною, проте зростає роль кількісних параметрів, тобто абсолютного значення сальдо міграції.

Рисунок 6.15.

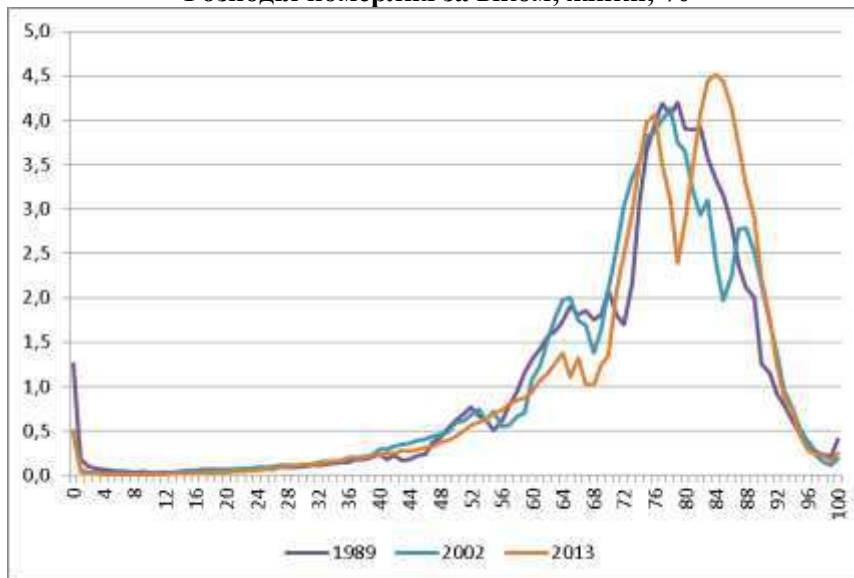
Розподіл мігрантів за віком, жінки, 2013, %

Джерело: Державна служба статистики України

Рисунок 6.16.

Розподіл померлих за віком, жінки, %

Джерело: Державна служба статистики України

Чисельність вибулих з України є більшою за чисельність прибулих. У разі покращення економічного та суспільно-політичного становища й припинення військового конфлікту, країна може стати більш привабливою для мігрантів з країн Азії та Африки, що впливатиме на кількісні та якісні параметри населення, збільшить імовірність завезення інфекційних захворювань (в тому числі незвичних для України), що може негативно вплинути на загальний рівень смертності в країні та на структуру причин смерті. Також можливі зміни і у рівнях смертності від зовнішніх причин. Зокрема, збільшення рівня і частки екзогенних причин смерті буде залежати як від масштабів імміграційного припливу, так і від ступеня інтеграції прибулих в українське суспільство. Адже досвід США та ЄС свідчить, що ізольоване розселення іммігрантів у «національних гетто» супроводжується в середньому вищим рівнем кримінального неблагополуччя, вищим ризиком насильницької смерті тощо.

Таким чином, вплив міграційних переміщень на стан здоров'я та смертність населення України включає в себе кілька напрямів: а) негативний: ймовірність деякого підвищення числа померлих через зміни у віковому складі населення у бік його постаріння та селективний ефект, а також ризик погіршення здоров'я трудових мігрантів у зв'язку з незадовільними умовами праці та відсутністю медичного страхування/соціального захисту у приймаючих країнах; б) позитивний: надходження значних коштів від заробітчан, які дають змогу оплатити послуги з лікування та оздоровлення як самих мігрантів після повернення в Україну, так і членів їх родин. Очевидно, що вплив міграційних процесів на смертність населення на національному рівні є меншим, ніж на народжуваність. Однак, в міру зростання загальної інтенсивності міграційних процесів, насамперед, зовнішньої трудової міграції, цей вплив буде посилюватися, особливо у сільській місцевості та невеличких містечках.

Зовнішня міграція безпосередньо впливає на стан громадського здоров'я, насамперед за рахунок несприятливих змін у якісних характеристиках населення та віковій структурі, та опосередковано – на фінансування систем охорони здоров'я та соціального захисту через зменшення частки економічно активного населення.

Внутрішня вимушена міграція останніх років накладає свій відбиток не лише на здоров'я переселенців, а й на стан здоров'я в масштабах нації. Чисельна вразлива група ВПО зумовила виникнення низки соціальних і медико-демографічних проблем, насамперед через підвищений ризик інфекцій, хвороб серцево-судинної та нервової системи, психічних розладів. Можна очікувати погіршення ситуації щодо ВІЛ/СНІДу, особливо серед контингенту споживачів ін'єкційних наркотиків, активізації нездорової поведінки, особливо за обмеження доступу до життєво необхідних ліків. Через тяжкий психологічний стан та складні життєві обставини серед ВПО збільшується ризик вживання алкоголю та наркотичних речовин. Зростає ризик умисних ушкоджень через загострення криміногенної ситуації. Все це, природно, відбивається на смертності населення.

Перспективи мінімізації негативного впливу міграційних процесів на громадське здоров'я в Україні, її демографічну та національну безпеку тісно пов'язані з вирішенням нагальних соціально-економічних проблем, урегулюванням воєнного конфлікту та розширенням можливостей соціальної та професійної реалізації громадян у рідній країні.

6.1.3 Зрушення у віковому складі та відтворенні населення під впливом міграцій

Домінантою демографічної динаміки в нашій країні наразі й на осяжну перспективу є процес старіння населення та депопуляція. Старіння населення як об'єктивний і закономірний результат еволюції демографічних процесів, неодмінний атрибут і супутник соціально-економічного прогресу являє собою найістотнішу рису довготривалих змін у віковому складі населення всіх європейських країн та інших розвинутих держав світу. Саме демографічне старіння та його наслідки чи не найбільшою мірою визначають соціально-демографічний портрет людства наразі й на перспективу: за результатами всіх сучасних демографічних прогнозів ХХІ ст., на відміну від ХХ-го «століття зростання», буде «століттям старіння населення».

Загальноцивілізаційна тенденція зниження народжуваності, характерна для розвинутого світу протягом останніх сторіч, у поєднанні з досягнутими успіхами у подовженні тривалості життя виступають детермінантами прискореного старіння населення і з часом породжують у старіючому населенні ризик виникнення й закріплення явища депопуляції. Депопуляційні тенденції притаманні вже багатьом країнам (станом на 2017 р. природний убуток населення було зафіксовано більш ніж у двадцяти країнах світу), при цьому, згідно з прогнозними оцінками ООН, у наступні десятиріччя масштаби депопуляції та рівень охоплення нею держав і регіонів світу зростатимуть. Значна частина європейських країн з найбільш відчутним природним убутком населення представлена постсоціалістичними державами Східної й Центральної Європи, а також Балтії; розвинуті ж держави, в яких нині має місце депопуляція (Італія, Німеччина, Японія та ін.), відзначаються як низькою народжуваністю, так і найбільш високими рівнями постаріння населення, адже саме демографічне старіння найбільшою мірою гальмує процес виходу з депопуляції, міцно утримуючи замкнене коло «низька народжуваність—постаріння—депопуляція».

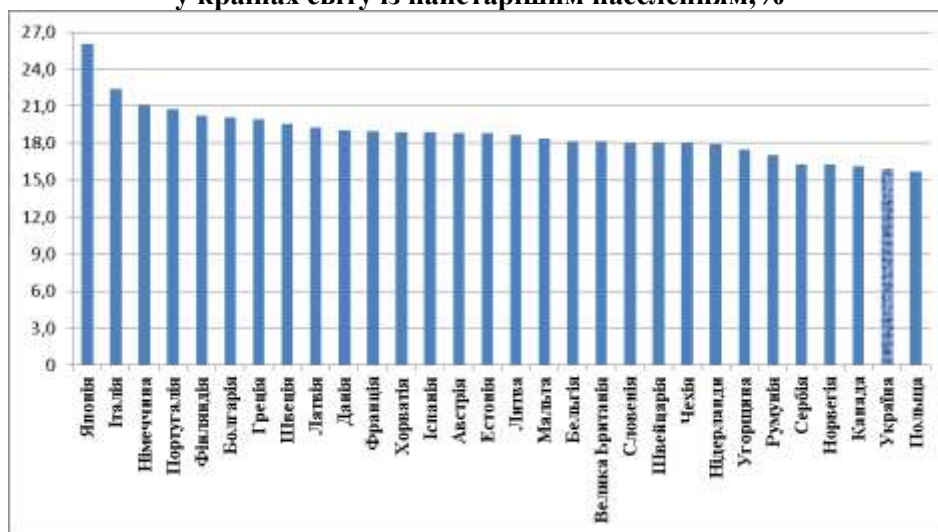
Депопуляція, що уособлює собою кількісну складову відтворення населення, насправді тісно взаємозпов'язана із розвитком диспропорцій у його складі (насамперед – статеві-віковому), причому дана суперечність зазвичай не вирішується у рамках можливого коригування поточного співвідношення між народжуваністю й смертністю, а відбувається за рахунок додаткових демографічних ресурсів, які формуються за межами населення даної країни або регіону і «поповнюють» його ззовні.

Саме новітній, третій етап демографічного переходу якнайбільше зачіпає такий компонент населення як його склад, на котрий починає суттєво впливати міграція: адже низькі рівні народжуваності, старіння та «схильність» до депопуляції зумовлюють відповідні зміни політики щодо міграції, а вона змінює склад населення. Як вважає знаний демограф Д. Коулмен, «у кінцевому рахунку міграція може призвести до повної зміни цього складу й заміни нинішнього населення населенням, яке складають або мігранти, або їх нащадки, або населення змішаного походження»³²². Так, вже нині в умовах глобального демографічного переходу, етапи якого не збігаються у часі в різних частинах світу, міграційні потоки з менш розвинутих країн світу вносять доволі вагомий внесок у формування чисельності населення багатьох країн Європи, Північної Америки, Австралії тощо. Причому у низці розвинутих країн, в яких смертність перевищує народжуваність, саме міграційний приріст протидіє убутку населення.

Україна належить до тридцятки країн світу з найстарішим населенням, посідаючи 29 місце серед них за часткою осіб віком 65 років і старше (рис. 6.17), яка наразі становить у нашій країні 16,5%.

Рисунок 6.17.

**Частка населення віком 65 років і старше
у країнах світу із найстарішим населенням, %**

Джерело: World Population Prospect, 2017.

Попри високий у цілому рівень постаріння населення в Україні за таким показником як частка тих, хто перетнув відмітку 65 років, наша країна дотепер має порівняно невисоку частку довголітніх осіб. Це пояснюється її

³²² Коулмен Д. Третий демографический переход [Электронный ресурс] / Д. Коулмен // Электронная версия бюллетеня «Население и общество» — 2007. — № 299—300. — Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2007/0299/tema01.php>

значним відставанням від розвинутих європейських країн за тривалістю життя і невисоким рівнем дожиття до вікового «порогу довголіття» – 80 років.

Для оцінки постаріння в міжнародній практиці нині використовується також підхід, що базується на врахуванні досягнутої тим чи іншим населенням очікуваної тривалості життя у поважному віці, тобто встановленні різної вікової межі старості для країн із різною тривалістю життя³²³. При якому за віковий поріг старості приймається той вік, в якому ця «залишкова» тривалість життя не перевищує 15 років³²⁴. В Україні дана вікова межа старості наразі становить 66 років і є помітно нижчою, порівняно з розвинутими європейськими країнами: так, у Швеції вона дорівнює 72 роки, у Франції та в Японії – 74 роки. Тож, виходячи з цих диференційованих вікових меж, Україна вирізняється вельми високою часткою старого населення.

Формування рівня та динаміки старіння в Україні характеризується низкою особливостей. Так, на показники постаріння у нашій країні традиційно накладають відбиток «демографічні хвилі», що зумовлюють істотні коливання чисельності вікових контингентів, які перетинають вікову відмітку 60–65 років. Тож за збереження загальної тенденції демографічного старіння в Україні протягом другої половини ХХ-початку ХХІ сторіччя, в окремі періоди частки літнього населення тимчасово знижувались, що пов'язано із вступом до спільноти тих, кому за 65, менш численних поколінь (зокрема, народжених у період Другої світової війни).

Відчутна гендерна асиметрія у складі літнього населення є однією з найбільш відмітних особливостей старіння у нашій країні: дві третини осіб, які досягли 65 років, представлені в Україні жінками. Статева диспропорція у складі літнього контингенту стрімко зростає з віком: серед осіб, що досягли порогу довголіття (80 років) чисельність жінок у 2,5 рази перевищує чисельність чоловіків, а ближче до досягнення 100-річної вікової відмітки жінок-довгожителюк в Україні вже майже вчетверо більше ніж чоловіків. Статеві відмінності щодо постаріння зумовлені вагомим (наразі – десятирічним) розривом у тривалості життя «на користь» жінок.

Для нашої країни характерні також істотні відмінності щодо рівня постаріння населення у залежності від типу поселення. Значно вищим рівнем постаріння вирізняється сільське населення, віковий склад якого «знесилений» масовою міграцією молоді й осіб середнього працездатного віку у міста. Зрештою наразі частка осіб у віці 65 років і старше серед сільських жителів України (19,7%) майже на чверть перевищує таку у містян. Найстарішим же демографічним контингентом в нашій країні є сільські жінки, серед яких особи віком понад 65 років становлять 22,2%.

³²³ Sanderson W., Scherbov S. Rethinking Age and Ageing // Population Bulletin. — 63, № 4 (December, 2008); Sanderson W., Scherbov S. Remeasuring Aging // Science. — 329 (10 — September, 2010).

³²⁴ Визначається за таблицями смертності й очікуваної тривалості життя для населення даної країни.

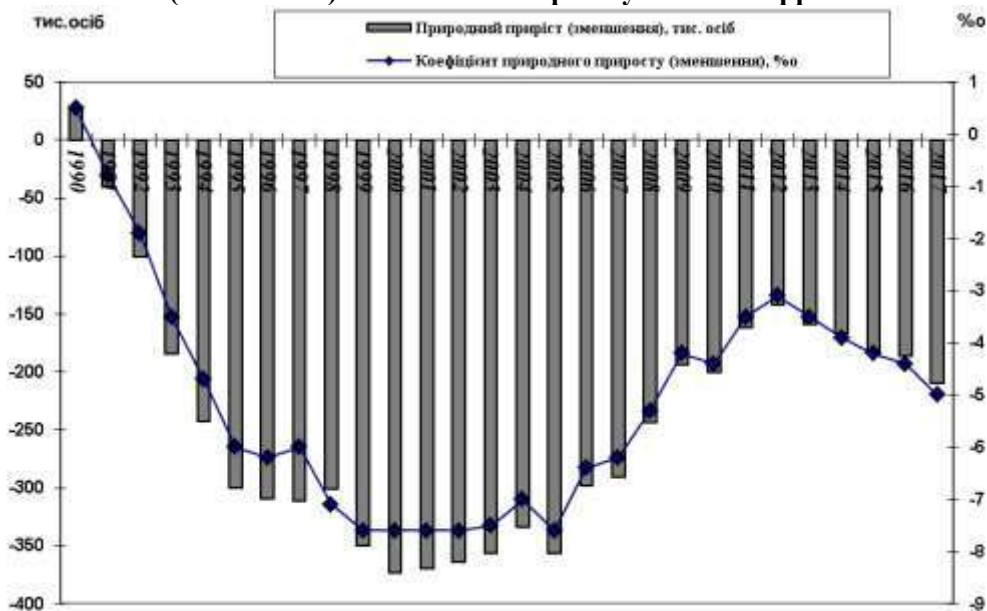
В Україні має місце й суттєва регіональна варіація рівнів постаріння населення. До демографічно «старіших» областей країни відносяться північні та північно-східні, до відносно «молодих» належать західні регіони, столиця та окремі південні. Наразі найвищим рівнем постаріння вирізняється населення Чернігівської області (де частка осіб, старших 65 років, на початок 2018 р. становила 19,4%), найнижчим — Закарпатської (11,7%). Віковий склад населення регіонів і, зокрема, рівень постаріння населення значною мірою визначає його *міграційний потенціал*, адже старе населення вирізняється значно нижчою міграційною рухливістю, ніж молодше.

Оскільки емігрує з України переважно молодь та особи середнього віку, зовнішньоміграційні процеси сприяють посиленню процесу демографічного старіння та поглибленню депопуляції.

Депопуляція в нашій країні вийшла із латентної фази та набула сталого й довготривалого характеру з початку 90-х років ХХ ст. У перше десятиріччя незалежності України її вирізняли прискорені темпи розгортання депопуляції з досягненням «пікових» показників природного убутку населення (-7,6‰) на межі ХХ і ХХІ століть. З початку нового сторіччя масштаби та інтенсивність депопуляції поступово стали зменшуватися, спочатку — під впливом динаміки народжуваності, а згодом — і під дією зниження смертності. Однак протягом останнього п'ятиріччя коефіцієнт природного убутку населення в Україні знову виявив тенденцію до збільшення (рис. 6.18).

Рисунок 6.18.

Природний приріст (зменшення) та коефіцієнт природного приросту (зменшення) населення в Україні у 1990-2017 рр.

Джерело: Державна служба статистики України

Україна вирізняється масштабністю, високою інтенсивністю й затяжним характером депопуляції і поряд з Болгарією та Сербією належить до трійки держав з найвищою інтенсивністю природного убутку населення.

В Україні за весь період її незалежності природний убуток населення супроводжується відчутним і сталим скороченням чисельності населення, в якому саме депопуляція відіграє провідну роль. На відміну від низки інших країн, де природний убуток населення компенсується додатним сальдо міграції (Австрія, Німеччина, Італія, Іспанія, Японія та ін.) в Україні протягом десяти років (з 1994 по 2004 рр.) негативні наслідки депопуляції щодо чисельності її населення посилювались від'ємним сальдо зовнішньої міграції. Однак і з 2005 р., коли баланс міграційного руху населення в країні став додатним, він є надто незначним, аби скільки-небудь суттєво компенсувати природний убуток населення. У багатьох же розвинутих країнах саме *міграційний приріст* наразі відіграє визначальну роль у динаміці чисельності їх населення.

Характеризуючи окремі специфічні риси депопуляції у межах України, слід насамперед наголосити на вищій інтенсивності природного убутку населення та довготривалості депопуляційних тенденцій у сільській місцевості країни, де перевищення чисельності померлих над числом народжених спостерігається вже майже сорок років (з 1979 р.) і поєднується з довготривалим *міграційним* убутком сільського населення. Наразі й особливо в перспективі депопуляція у поєднанні з інтенсивним міграційним відтоком (молоді й осіб середнього віку) із сільської місцевості породжує загрозу можливого обезлюднення окремих сільських територій.

Тривалий поступ депопуляції в Україні неоднаковою мірою протікає у різних регіонах країни. Найбільш пізнім «сповзанням» у депопуляцію та меншою інтенсивністю природного убутку населення (або й виходом із «депопуляційної пастки») з-поміж регіонів України виділяються західні області, для яких традиційно характерна вища дітородна активність населення та порівняно невисокий ступінь його постаріння. На відміну від них, північно-східні регіони з найвищим рівнем постаріння населення характеризуються раннім розгортанням депопуляційних тенденцій та їх найвищою інтенсивністю й дотепер. Проміжну позицію між найнесприятливішими демографічними регіонами й тими, в яких депопуляційні втрати є найменшими, посідають південні та частини — центральні області України.

Прискорене старіння населення на тлі низької народжуваності й депопуляції в Україні є тим демографічним феноменом, який уособлює не лише сучасні проблеми з відтворенням населення у нашій країні, а й має довготривалий вплив на усі сторони життєдіяльності суспільства. Соціально-економічні наслідки демографічного старіння пов'язані насамперед зі скороченням чисельності та частки трудоактивного контингенту, збільшенням демоекономічного (й, відповідно, податкового) навантаження на працездатний контингент, збільшенням попиту на соціальні та медичні послуги з боку громадян похилого віку. Старіння населення найбільше

впливає на публічні фінанси (зокрема, пенсійні кошти), ринок праці, системи охорони здоров'я та соціальних послуг. Прискорене зростання частки осіб поважного віку в загальній чисельності населення зумовлює й загальну зміну потреб в освітніх, житлово-комунальних і транспортних послугах, а також структуру взаємодії між поколіннями в родинях та на рівні громад.

6.1.4 Родинні наслідки зовнішніх міграцій

Трансформація функцій сім'ї та форми сімейних відносин в умовах глобалізації ринку праці та зростаючої мобільності населення. З набуттям Україною статусу асоційованого члена ЄС прискорився процес її входження в глобальний процес обміну товарами, послугами, робочою силою, інформацією, що не могло не вплинути на всі сторони життя її населення, відповідно і на життєдіяльність української родини. Результатом стали нові можливості, проблеми і ризики, притаманні сучасному глобалізованому суспільству.

Вплив глобалізації на сім'ю в сучасних умовах багатогранний: доступ до нових товарів і послуг, до сучасних ідей в усьому їх різноманітті, повна інформація про економічні, соціальні, екологічні, культурні процеси в різних країнах і на планеті в цілому трансформували модель споживання, сформували нові потреби, розширили можливості вибору по багатьох напрямках життєдіяльності сім'ї. У сучасному відкритому суспільстві, з новою якістю комунікацій, існує можливість працевлаштування, навчання, тимчасового чи постійного проживання не тільки в іншому населеному пункті, але і в іншій країні. Зростає мобільність населення, і це безпосередньо впливає на процеси в сімейній сфері, які в першу чергу цікавлять демографів, – на шлюбно-сімейну поведінку населення, на форми сім'ї і шлюбу.

Інтенсивні міграційні процеси в сучасному глобалізованому світі безпосередньо впливають на сім'ю: на її формування, розмір і склад, трансформують сімейні відносини, територіально роз'єднуючи родичів, у тому числі батьків і дітей, подружні пари, міняючи форми взаємодії поколінь в сім'ї. Виникають транснаціональні сім'ї, які дослідники визначають як малу соціальну групу, поєднану шлюбними чи родинними зв'язками, члени якої певний час або й переважно проживають окремо одні від одних, проте зберігають відчуття єдності, працюють над забезпеченням спільного добробуту та демонструють свою солідарність навіть через державні кордони³²⁵. Така сім'я продовжує виконувати свої основні функції, однак змінюється форма їх виконання, їх співвідношення і значення.

Трудова міграція розширює можливості для професійної реалізації та кар'єрного зростання, сприяє збільшенню доходів і відповідно покращенню

---

³²⁵Breceson D., Vuorella U. Transnational families in Twenty First century // The Transnational Families: New European frontiers and global networks – Oxford, N. Y., 2002. – p.3.

добробуту родини. Однак ці матеріальні здобутки провокують звуження, трансформацію інших її функцій, виконання яких значно ускладнюється. Унікальні соціально-психологічні функції сім'ї: психологічна підтримка і взаємодопомога, зняття емоціональної напруги, реалізація найбільш індивідуальних потреб – не можуть повноцінно виконуватись на відстані, через засоби зв'язку, а в умовах інтенсифікації соціальних процесів, прискорення ритму життя вони особливо важливі. Не виконуються повною мірою і такі функції, як взаємний соціальний контроль, соціальний захист. В умовах демографічного старіння зростає значення функцій щодо догляду і піклування про літніх членів сім'ї, які потребують інструментальної допомоги, а їх виконання під питанням.

Основні, найбільш важливі функції сім'ї, необхідні на всіх етапах розвитку суспільства – дітонародження, соціалізація та матеріальне утримання дітей. Зовнішня міграція, як правило, покращує умови матеріального утримання дітей, однак існує значний ризик недовиконання і деформації репродуктивної та виховної функції. Існує ризик відмови від дітонародження у випадку довгострокової відсутності одного з подружжя та погіршення через це стосунків, їх нестабільність, емоціональне відчуження, непорозуміння тощо. Особливо негативний вплив має тривала розлука батьків та дітей, оскільки «батьківство на відстані», яке іноді визначають як транснаціональне батьківство/материнство³²⁶, змінюючи форми взаємодії батьків і дітей, породжує цілий комплекс психологічних, педагогічних, емоційних проблем, і є значним ризиком щодо повноцінної соціалізації дитини. Сучасні засоби зв'язку створюють можливості для нових форм спілкування, виховання, піклування для батьків та дітей, однак це лише частково компенсує відсутність безпосереднього, живого спілкування.

Отже транснаціональна сім'я, з однієї сторони, є свідченням деформації і навіть руйнації традиційних форм сімейних зв'язків, недовиконання ряду важливих функцій, з іншої – свідчить про адаптаційні можливості інституту сім'ї, її здатність пристосуватись до нових суспільних процесів, трансформуючи форми сімейних зв'язків. Інститут сім'ї, будучи досить сталим, має певну гнучкість, здатність адаптуватись до нових умов.

Транснаціональна сім'я в Україні: проблеми та ризики на фоні вирішення економічних питань. В умовах масової трудової міграції в сучасній Україні транснаціональні сім'ї набувають все більшого поширення. Безумовним є позитивний вплив праці за кордоном одного з членів родини на матеріальний стан сім'ї: в умовах бідності значної частини українських сімей, в першу чергу сімей з дітьми, надходження коштів від трудового мігранта дозволяє вирішити частину економічних проблем, у тому числі щодо забезпечення гідних матеріальних умов утримання дітей. Відповідно до результатів модульного вибіркового обстеження із питань трудової міграції, проведеного органами державної статистики у січні-червні 2017 року, 45,0%

³²⁶Hondagneu-Sotelo P., Avila E. I'm here, but I'm there: the meanings of latina transnational motherhood // *Gender and Society*. – 1997 – Vol. 11 (5) – P. 548–571.

домогосподарств, що одержували матеріальну допомогу з-за кордону, оцінили рівень свого добробуту як нижчий від середнього, а 43,8% віднесли себе до бідних та дуже бідних. Отже надходження коштів (1100-1500 долл. США) є значною матеріальною підтримкою³²⁷.

Більшість домогосподарств, які одержують допомогу з-за кордону, одержують її від одного з подружжя (чоловіка/дружини), дорослих дітей та навіть інших родичів (табл. 6.5), що є певним свідченням збереження традиційної для українців сімейної солідарності, взаємодопомоги поколінь у новій, «дистанційній» формі. Сім'я «делегує» одного зі своїх членів для вирішення своїх економічних проблем (житло, освіта, лікування, формування страхових заощаджень), у т.ч. для покращення умов життєдіяльності дітей³²⁸. Основним мотивом трудової міграції є поліпшення якості життя родини, в першу чергу дітей, інвестиція в їх освіту.³²⁹ Однак вирішуючи економічні питання разом з тим така сім'я несе численні проблеми та ризики – щодо шлюбних стосунків, соціалізації дітей, самотності осіб літнього віку.

Таблиця 6.5.

Розподіл домогосподарств за джерелом надходження допомоги з-за кордону, %, 2017 р. *

Находило від:	Усього	Міські поселення	Сільська місцевість
чоловіка/дружини	33,7	34,9	32,2
дітей (сина, дочки)	30,7	27,6	34,9
батьків	15,1	16,5	13,1
інших родичів	20,1	20,1	20,0
друзів та інших	5,7	6,0	5,4

*передбачалась можливість декількох варіантів відповідей

Джерело: Зовнішня трудова міграція населення (результати модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – Київ: Держ. служба статистики України, 2017, с. 28.

Однією з найбільш гострих проблем української сім'ї вже тривалий час є нестабільність шлюбів, високий рівень розлучуваності. За даними кількох вибірових досліджень більше половини трудових мігрантів перебувають у шлюбі і серед тих, чия еміграція короткострокова (до дванадцяти місяців), і серед тих, хто за кордоном довго (табл. 6.6). Тривала відсутність одного з подружжя в тій чи іншій формі неодмінно впливає на стосунки: сприяє відчуженню, непорозумінню, зменшенню спільних інтересів. За даними соціологічних досліджень є кілька сценаріїв розвитку відносин у такій сім'ї, які залежать від особливостей родини та її членів: 1) якщо до еміграції

³²⁷Зовнішня трудова міграція населення (результати модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – Київ: Держ. служба статистики України, 2017, с. 28-29.

³²⁸ Малиновська О. Транснаціональна родина в контексті транс націоналізації міграції: концептуалізація понять // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання // Зб. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф.. – Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2012, с.7.

³²⁹Immigrazione: Dossier Statistico 2010, Edizioni IDOS, Roma 2010, с. 125 – Цит.по: Е. Пономарева. Римский университет La Sapienza Дети, оставленные позади – День, 2010, № 226

стосунки були напружені є висока ймовірність розпаду шлюбу; 2) гармонійний, здавалось би міцний шлюб все ж розпадається; 3) формально шлюб зберігається, однак кожний з партнерів живе своїм життям; 4) шлюб зберігається попри довгу розлуку.³³⁰ Отже в умовах масовості трудової еміграції існує ризик, що позитивна тенденція до зменшення кількості розлучень, яка спостерігається останніми роками в нашій країні, може не одержати продовження, або будуть мати місце розлучення де факто без їх юридичного оформлення.

Таблиця 6.6.

Розподіл трудових емігрантів за шлюбним станом, %

	перебувають у шлюбі	ніколи не були у шлюбі	розлучені	вдові
ОТМ-2012				
всього	58,4	28,2	10,3	3,1
жінки	46,1	25,3	21,3	7,3
чоловіки	64,8	29,7	4,5	1,0
міські поселення	57,5	27,3	11,4	3,8
сільська місцевість	59,1	29,0	9,3	2,6
ОТМ-2017				
всього	61,6	23,4	12,3	2,7
жінки	51,8	16,2	23,5	8,5
чоловіки	65,6	26,5	7,7	0,2
міські поселення	64,1	19,4	14,1	2,4
сільська місцевість	58,9	27,7	10,5	2,9

Джерело: Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні. – Київ: МОП, Держстат України, ІДСД НАНУ, 2013, с. 30; ; розрахунки за даними модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції 2017 р.

Дискомфорт відчувають як трудові мігранти, так і члени їх сім'ї, і тут є певна гендерна специфіка: жінки, які працюють за кордоном, особливо гостро переживають розлуку з сім'єю, з дітьми, а у випадку, коли трудовим мігрантом є чоловік, відчувають себе незахищеними, обтяженими хатніми роботами, що є часто важкими фізично. Чоловіки за відсутності дружини часто схильні до девіантної поведінки, алкоголізму, особливо коли жінка, працюючи за кордоном, є «годувальником» родини. Встановлений консенсус щодо розподілу обов'язків, системи лідерства в сім'ї руйнується, змінюються погляди подружжя на ці питання, і після повернення емігранта в родину досягти порозуміння, встановити нові «правила гри» не завжди вдається.

Найбільше проблем у транснаціональних сім'ях з неповнолітніми дітьми. Якщо за кордоном працює один з батьків, то діти виховуються у одnobатьківській сім'ї, специфіка і ризики якої загальновідомі. Однак якщо відсутні обидва батьки, або трудовим емігрантом є мати, яка сама виховує

³³⁰ О.Б. Иванкова-Стецюк. Проблемы и перспективы дистанционных семей (по материалам социологических исследований) // Вестник Нижегородского университета. Серия: Социологические науки. – 2014 г. - № 3 (35), с. 102-109.

дитину (частка розведених та овдовілих серед таких жінок висока: за даними останнього вибіркового дослідження кожна третя жінка), то соціалізація дітей відбувається у вкрай несприятливих, викривлених умовах. Таких дітей іноді називають «євро сироти» або «діти, залишені позаду». У транснаціональній сім'ї змінені природні основи батьківства: взаємодія дитина-батьки (увага, турбота, любов та ін.) відбувається за відсутності «живого контакту», що породжує психологічні та емоційні проблеми (часто порушується психоемоційний стан здоров'я дитини, змінюється її поведінка, є ризик депресії), а також ускладняє процеси соціалізації та виховання.

Важко оцінити кількість таких дітей, однак вона, безумовно, зростає. Так, за даними, Карітас України з управлінської освіти та шкіл у 7 містах західної України в 2008-2009 навчальному році 6,7% (в 2010-2011 – 7,5%) дітей виховувалось без одного або обох батьків саме з причини трудової міграції. Через інтенсифікацію міграції кількість таких дітей збільшується. Половина дітей виховувалась без матері, третина дітей – без обох батьків, більш ніж четверта частина виховувалась старшим поколінням – бабусями і дідусями. Тривалість відсутності батьків була різною, однак у більшості випадків (64%) діти роками (від 3 і більше років) зростали без батьків³³¹.

У зв'язку з втратою постійних контактів з батьками відносини з дітьми набувають формального характеру, часто пріоритет віддається економічним, діти звикають до матеріального заохочення. Такі діти є більш вразливі та чутливі, швидше за інших роздратовуються, ображаються. Діти після від'їзду батьків сумують за ними, змінюють свою звичну поведінку на негативну; часто зміни відбуваються у ставленні до навчання. Діти почувають дефіцит прояву позитивних почуттів, у деяких з них можна спостерігати агресивну поведінку. Відсутність емоційного контакту з батьками іноді призводить до внутрішнього протесту проти розлучення з ними, який може проявлятися в неадекватній самооцінці, дезадаптивній поведінці, соматичних захворюваннях. Хлопці набагато гостріше, ніж дівчата сприймають відсутність батька; стають неспокійними, агресивними. Оскільки мережа Інтернет стає єдиним способом спілкування дитини з батьком чи матір'ю, такі діти схильні до Інтернет-залежності³³². Наслідком безконтрольності поведінки дітей з боку батьків при досить високому рівні матеріального забезпечення часто стають утриманські настрої, знижуються вмотивованість до праці, підлітки проводять час у клубах, дискотеках тощо.

Водночас діти трудових мігрантів більш самостійні, ніж діти, що живуть з батьками, проте вони не схильні до лідерства та не люблять брати на себе відповідальність за інших; в них є можливість подорожувати і вивчати мови. Ці

---

³³¹Лукавецька З. Діти трудових мігрантів. Проблеми, досвід МБФ «Карітас України» // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання // Зб. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2012, с.254-262.

³³²Венглер Г.С. Психологічні особливості ролевих стосунків у дискантних сім'ях// Проблеми сучасної психології. 2015. Випуск 27. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України, с. 111-112 (103-116).

діти потребують особливих педагогічних та психологічних підходів, оскільки є емоційно вразливими і мають значно вищий рівень тривожності в порівнянні з дітьми із повних сімей. Найбільш проблемним для дітей трудових мігрантів є брак комунікативних навичок та конфлікти у взаєминах із опікунами та родичами. Непросто дітям самостійно справлятися із шкільною програмою без сторонньої підтримки та допомоги, однак, всупереч поширеним стереотипам, за даними цього проекту майже немає випадків, щоб дитина починала погано вчитись, пропускала або кидала школу через бездоглядність з боку батьків. Тривожним є те, що в окремих випадках (серед учасників проекту 4-8%) ці діти попадають під вплив сумнівних друзів, залучаються до алкоголю та тютюнопаління. 20% дітей, орієнтуючись на досвід батьків, не бачать для себе перспективи професійного навчання та працевлаштування в Україні.³³³

Зовнішня трудова міграція є одним із факторів, що значно збільшує ризик самотності осіб похилого віку. Проблема самотності літніх осіб є одним із викликів сучасності, яка в умовах наростаючого старіння населення загострюється у всіх країнах. В сучасній Україні, за даними вибіркового опитувань, переважній більшості літніх осіб (і жінок, і чоловіків) іноді чи постійно потрібна допомога у виконанні домашніх справ, і ця потреба зростає з віком, оскільки через стан здоров'я знижується здатність до самообслуговування та виконання хатньої роботи³³⁴. Ця проблема загострюється внаслідок значних гендерних відмінностей у показниках смертності та середньої тривалості життя та гендерних особливостей шлюбної поведінки. У зоні ризику щодо бездоглядності і відсутності допомоги перебувають в першу чергу літні жінки, що проживають у домогосподарстві самотньо.

Традиції сімейної взаємодопомоги між поколіннями в країні є доволі сильні: більшість літніх осіб при необхідності одержують допомогу та догляд від своїх дорослих дітей, онуків чи інших родичів³³⁵, одержують і матеріальну допомогу, у т.ч. від дітей-трудова мігрантів. Однак можливості інструментальної підтримки, догляду залежать від форми проживання, відстані між родичами³³⁶, і трудова міграція дозволяє збільшити фінансову допомогу літнім батькам, однак змінює форми, а іноді й обмежує спілкування, і робить неможливим безпосередній догляд і піклування.

Проблеми, які виникають у сімей мігрантів відомі в країнах, де міграційний обмін давно є інтенсивним. У правозахисному контексті на міжнародному рівні пріоритетом є питання возз'єднання сімей мігрантів, в

³³³Лукавецька З. Діти трудових мігрантів. Проблеми, досвід МБФ «Карітас України» // Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання // 36. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2012 - С.254-262.

³³⁴Населення України. Імперативи демографічного старіння. – Київ: ВД «АДЕФ-Україна», 2014 - С. 136.

³³⁵Там же, С. 137-140.

³³⁶Сім'я і сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку - К.: ТОВ «Основа - Принт» - 2009 - С. 181.

першу чергу батьків і дітей, в країні перебування. Проте для України важливо, щоб це возз'єднання відбувалось на батьківщині, у нашій країні. Для мінімізації негативного впливу зовнішньої міграції на українську сім'ю, в першу чергу на дітей, необхідно, щоб освітні заклади, соціальні служби враховували у своїй діяльності специфіку сімей мігрантів, вчасно надавали адресну педагогічну, психологічну допомогу дітям, діяли у тісній співпраці з місцевими громадами та неурядовими організаціями. На думку експертів, дана специфічна група дітей обов'язково повинна бути включена у цільову групу для психологів та соціальних працівників.³³⁷

Ряд дослідників відносять дітей трудових мігрантів до категорії соціальних сиріт³³⁸, однак на нашу думку, в цьому питанні необхідний більш гнучкий, адресний підхід: як довго відсутні батьки, як вони підтримують контакти з дитиною, в якій сім'ї перебуває дитина на час їх відсутності, які умови її утримання та виховання, - тобто виходити не зі статусу дитини, а з реальних умов її життя. Однак слід розуміти, що тільки створення в Україні комфортних умов для життєдіяльності й виховання дітей – щодо безпеки, екології, якості соціальної інфраструктури тощо – стане вагомим аргументом для батьків у вирішенні питання: повернутись до дітей на батьківщину чи вивезти їх закордон, в країну свого працевлаштування.

6.1.5 Виклики для соціальної сфери

Процес демографічного старіння впливає практично на всі сфери життєдіяльності суспільства як на рівні індивідів та домогосподарств, так і населення в цілому. Змінюються економічні, соціальні, політичні умови існування: економічна активність, структура та характер споживання матеріальних благ та послуг, якість знань та кваліфікація, електоральна поведінка, міжпоколінні стосунки.

Через природне та міграційне скорочення чисельності молодих людей українське суспільство суттєво втрачає свій потенціал розвитку. З іншого боку – зростання у структурі населення частки людей старших віків обумовлює збільшення попиту на відповідні види підтримки, надання послуг людям похилого віку, пенсійне забезпечення, медичні послуги. Відбувається зміщення соціальних видатків у бік пасивної підтримки людей старших вікових груп та відповідна переорієнтація соціальної політики. За оцінками, здійсненими на основі національних рахунків соціального захисту, загальні видатки, які спрямовуються на підтримку осіб похилого віку в Україні вже

---

³³⁷ Заключна конференція проекту «Мережа соціальних центрів для дітей трудових мігрантів» - Код доступу: <https://caritas-ua.org/news/1-40-r/>

³³⁸ Бордіян Я. Соціальне сирітство як один із наслідків існування транснаціональних сімей; Ключковська І. Транснаціональна сім'я у світовому та українському контекстах// Транснаціональні сім'ї як наслідок української трудової еміграції: проблеми та шляхи їх розв'язання // Зб. доп. Міжнарод. наук.-практ. конф. – Львів : Вид-во Нац. Ун-ту «Львівська політехніка», 2012, с. 72-80; с.37.

зараз складають близько 65% загальних видатків на соціальний захист населення. А виходячи із наявних демографічних тенденцій ці видатки зростатимуть і надалі, створюючи значний тиск на суспільство.

Глобальне та прогресуюче явище демографічного старіння передовсім є значним викликом для пенсійних систем навіть найбагатших країн світу. В Україні ця проблема має свою специфіку. Зміни у віковій структурі українського населення обумовленні як природним демографічним старінням (переважно через низьку народжуваність, яка спостерігається вже доволі тривалий час), так і значними масштабами міграційних втрат працездатного населення, у тому числі через трудові міграції. Як наслідок, ще більше зростає навантаження пенсіонерами на населення працездатного віку, погіршується співвідношення між кількістю платників внесків та кількістю пенсіонерів. Зараз у пенсійній системі України налічується 11,7 млн пенсіонерів і лише 12,8 млн платників внесків, тобто на 100 платників припадає 91 пенсіонер³³⁹. Виходячи із наявних тенденцій, в середині століття це співвідношення може сягнути вже майже 120 пенсіонерів на 100 платників. На ситуацію також впливає значне поширення неформальної зайнятості, що істотно скорочує базу сплати єдиного соціального внеску та податків.

Такі тенденції становлять серйозні загрози стійкості всієї системи соціального захисту, і передовсім – пенсійного забезпечення. Соціальними наслідками цього може бути поширення бідності серед пенсіонерів, соціальне відторгнення людей похилого віку, поглиблення міжпоколінного конфлікту. На жаль ні економічні, а ні демографічні прогнози не свідчать про перспективи покращання ситуації. Солідарна пенсійна система після майже двократного зниження розміру внесків не в змозі забезпечувати гідною пенсією та сприймається значною частиною населення як несправедлива. За таких умов є значним попит на пенсійні реформи, метою яких є прагнення забезпечити фінансову стійкість системи. На даному етапі пенсійної реформи передбачено підвищення вимог щодо необхідного страхового стажу для призначення пенсії по досягненню пенсійного віку з 15 до 25 років в 2018 році з поступовим щорічним підвищенням до 35 років у 2028 році. Крім того, планується введення другого (загальнообов'язкового накопичувального) рівня пенсійної системи. Хоча його введення також пов'язане із значними ризиками: по-перше, через нерозвиненість українського фондового ринку та обмежені можливості альтернативних вкладень, а по-друге, через збільшення фіскального навантаження на працююче населення, що може призвести, принаймні тимчасово, до зниження реальних доходів домогосподарств.

Зовнішня міграція у сучасній Україні безпосередньо впливає на фінансування систем охорони здоров'я та соціального захисту через зменшення частки економічно активного населення, та опосередковано – через зростання потреб у медико-соціальній допомозі у результаті погіршення характеристик здоров'я населення та постаріння.

³³⁹ Звіт пенсійного фонду України за 2017 рік <https://www.pfu.gov.ua/32629-zvit-pro-robotu-pensijnogo-fondu-ukrayiny-u-2017-rotsi-byudzhet-priorytety-diyalnosti-ta-plan-roboty-fondu-na-2018-rik/>

В умовах демографічного старіння загострюється питання підтримки фінансової стабільності системи охорони здоров'я. Її фінансова спроможність залежить від здатності держави забезпечувати достатні податкові надходження та підтримувати баланс між потребою у послугах та обсягами фінансування. Як правило сам по собі попит на послуги охорони здоров'я має тенденцію до зростання. Люди похилого віку мають підвищений попит через появу та загострення хронічних хвороб, пов'язаних із віком та зростання попиту на довготривалий догляд. А в умовах викривлення вікової структури на користь людей старших віків відбувається два різноспрямованих процеси: зменшуються податкова база та база соціальних відрахувань, одночасно зростає кількість населення, яке вже не сплачує внески, а лише потребує послуги. Таким чином, старші покоління дедалі більше стають залежними від молодих поколінь. В умовах значного міграційного відтоку молоді це дійсно створює значні соціальні протиріччя як на рівні суспільства та і на рівні окремих сімей.

Оскільки старіння є процесом незворотнім, то соціальна політика, та зокрема, політика у сфері охорони здоров'я, має бути пристосована до такої ситуації. Передовсім, має йти мова про політику «активного старіння», що означає підтримку хорошого здоров'я людей після 60 років. При цьому має значення як доступність медичної допомоги, так і дотримання здорового способу життя протягом усього життя.

Надання довгострокового догляду для старих людей, які потребують сторонньої допомоги, є надто складною проблемою навіть для країн з високим рівнем економічного розвитку. Забезпечити на рівні сім'ї гідний догляд для таких людей є не часто доступним для людей із низькими та середніми статками. У зв'язку з цим виникає необхідність у державній підтримці для небагатих людей похилого віку з обмеженою фізичною здатністю та недостатніми фінансовими ресурсами. Як правило, проблема полягає не лише у фінансуванні таких послуг, але й у забезпеченості персоналом із догляду: доглядальниць та медичних сестер. Нестача такого персоналу зараз є критичною для багатьох європейських країн, але вони, на відміну від України, хоча б частково можуть вирішувати її за рахунок мігрантів з менш благополучних країн.

Політика довгострокового догляду за таких умов має бути комбінованою: поряд із розвитком альтернативних форм стаціонарного догляду, мають запроваджуватися заходи із підтримки сімейних форм догляду (у т.ч прийомні сім'ї) та волонтерської діяльності.

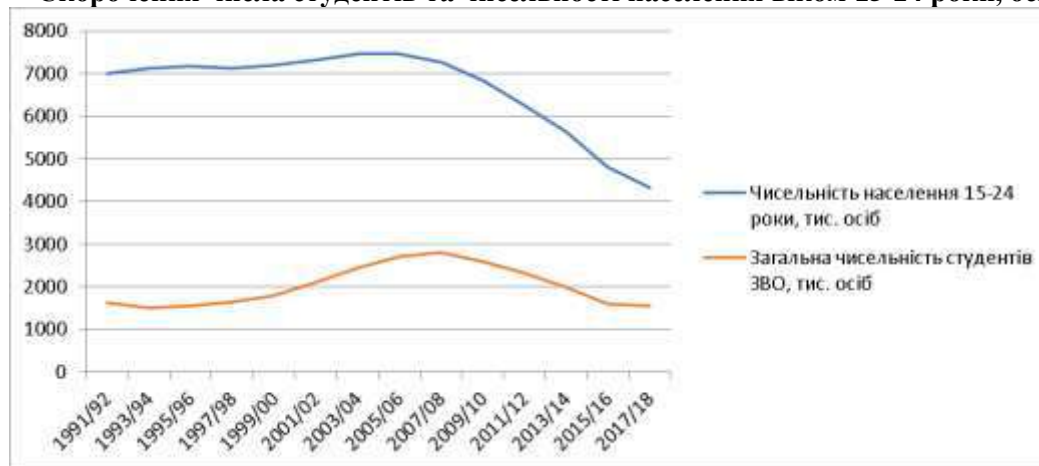
І ще один аспект, актуальний для України. Як зазначалося у доповіді Комісії високого рівня ООН з питань зайнятості в сфері охорони здоров'я і економічного зростання, сектор охорони здоров'я є одним з основних джерел зайнятості кваліфікованих працівників, а міжнародна міграція лікарів і медичних сестер зростає (за останні десять років чисельність медпрацівників-мігрантів в країнах ОЕСР збільшилася на 60%). Згідно з прогнозами щодо попиту і пропозиції на працівників охорони здоров'я, темпи

міжнародної міграції їх прискорюватимуться³⁴⁰. Хоча офіційної статистики закордонної трудової міграції за фахом не існує (оцінка їх кількості потребує спеціального дослідження), певна частина українських лікарів і медичних сестер нині працює в інших країнах на постійній чи тимчасовій основі. З іншого боку, полегшення (у зв'язку з безвізовим режимом) можливостей стажування або навчання за кордоном, вища мобільність медичних працівників (за умови установки на повернення до України) є потужним чинником розвитку людського потенціалу.

Оцінюючи тенденції в області освіти слід відмітити скорочення кількості студентів, яке почало відбуватися з 2007 року. З того часу абсолютна кількість студентів скоротилася ледве не вдвічі (з 2,8 млн. осіб до 1,5), скоротилось також і відносне число студентів у розрахунку на 10 тис. населення (з 606 осіб до 363 осіб) через зміни вікового складу населення (рис. 6.19). Основною причиною такого скорочення стало демографічні втрати населення молодого віку. Хоча, все більш відчутним стає і відтік молоді для навчання за кордоном.

Рисунок 6.19.

Скорочення числа студентів та чисельності населення віком 15-24 роки, осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики

Зменшення числа студентів та, відповідно, числа випускників загрожує появою певного дисбалансу між попитом та пропозицією робочої сили на національному ринку праці. Вже зараз за деякими професіями відбувається інтенсивне старіння зайнятих. Особливо це стосується менш престижних (непопулярних) професій. Але скорочення кількості студентів загрожує не лише ситуації на ринку праці, адже університети, це ще й викладачі, які залишаються без роботи.

Разом з тим слід відмітити зростання рівня освіти населення старших вікових груп, що є певним (але далеко не достатнім) компенсатором втрат

³⁴⁰ WHO. Working for health and growth. Report of the High-Level Commission on Health Employment and Economic Growth. – Geneva: World Health Organization; 2016. – 74 p.

освітнього потенціалу молодих поколінь. Адже в умовах стрімкого нарощування обсягів інформації знання доволі швидко застарівають. Освіта, яка отримана кілька десятків років втрачає здатність до повноцінної реалізації у трудовому житті, наповненому сучасними технологіями. У зв'язку з цим набуває особливої актуальності питання безперервної освіти протягом життя. Крім того, освіта має бути краще пристосована до потреб економічного розвитку країни з точки зору підготовки кваліфікованих фахівців за напрямками освіти.

Суспільство в умовах постаріння зацікавлене у тому, щоб літні люди якомога довше зберігали фізичне здоров'я, соціальну активність, свій інтелектуальний потенціал. Для цього потрібно створювати відповідні умови, зокрема щодо можливості отримання знань протягом життя, розвитку систем освіти для дорослих людей будь-якого віку. Право на освіту є одним з основних прав людини, і воно не може бути обмеженим за ознакою віку. Зрозуміло, що розв'язання цих завдань, які і вирішення будь-яких інших соціальних проблем, потребує додаткових ресурсів, у тому числі і фінансових. Але дедалі більше стає очевидним безальтернативність такої політики в умовах демографічного старіння.

Старіння значною мірою впливає на рівень та структуру споживання, у т.ч. – споживання соціальних послуг. Крім проблеми пенсійного забезпечення, не менш важливими є зростання попиту на послуги для людей похилого віку. МОЗ констатує: кожний п'ятий з числа осіб віком понад 60 років живе самотньо і кожний десятий не може сам себе обслуговувати, 5-6% пенсіонерів прикуті до ліжка³⁴¹. За даними Держстату, станом на початок 2017 року, було виявлено 1,2 млн громадян похилого віку, які перебували у складних життєвих обставинах і потребували соціального обслуговування, з них понад 400 тис. мали потребу в обслуговуванні відділеннями соціальної допомоги вдома, 360 тис. – у відділеннях соціально-побутової адаптації, майже 100 тис. – у відділеннях соціально-медичних послуг, 9 тис. – у стаціонарних відділеннях для постійного або тимчасового проживання. Близько 300 тис. громадян похилого віку потребує надання адресної грошової та натуральної допомоги³⁴². Україна має розгалужену мережу закладів соціального обслуговування для громадян похилого віку, які надають низку соціальних послуг, що охоплюють усі основні аспекти життєдіяльності людини похилого віку. Станом на кінець 2016 року в Україні функціонувало 65 будинків-інтернатів для осіб похилого віку та осіб з інвалідністю, 27 пансіонатів для ветеранів війни та праці, три спеціальні будинки-інтернати, 664 територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), в них – 2465 відділень. За інформацією ГО «Українська ліга розвитку

---

³⁴¹ Першого жовтня в Україні відзначається Міжнародний день людей похилого віку / М-во охорони здоров'я України [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.moz.gov.ua/ua/portal/pre_20121001_4.html (дата звернення: 06.10.2017).

³⁴² Соціальний захист населення України за 2016 рік: стат. збірник / відп. за вип. О. О. Кармазіна; Державна служба статистики України. Київ, 2017. 123 с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 20.12.2017).

паліативної та хоспісної допомоги» у 2016 році в Україні діяло сім хоспісів, два центри та 60 самостійних відділень паліативної допомоги³⁴³. Більшість із цих закладів є державними. Крім того, згідно з даними МОЗ, у 2015 році в країні працювало 25 бюджетних цілорічних санаторіїв для дорослих структури МОЗ³⁴⁴. Водночас проблематика функціонування даної мережі є досить складною, оскільки стосується задоволення різноманітних специфічних потреб осіб похилого віку. Дослідженнями останніх років визначено недостатню кількість деяких видів закладів соціального обслуговування для літніх громадян у країні. Так, за оцінками, зробленими на основі даних опитування «Літні чоловіки та жінки в Україні: умови життя та соціальне самопочуття», потреби населення похилого віку в соціально-побутовому обслуговуванні не задовольняються на 20,5%³⁴⁵.

Складним залишається питання достатності закладів соціально-побутового обслуговування осіб похилого віку у сільській місцевості. Як правило, соціальні служби та територіальні центри соціального обслуговування розташовані у районних центрах і обслуговують села та малі міста районного центру. У самих селах і малих містах такі заклади часто відсутні. При цьому відстань між населеними пунктами може бути досить значною, а у поєднанні з неналежним розвитком транспортної інфраструктури виникає ситуація, за якої працівникам соціальних служб складно дістатись до отримувача, щоб надати відповідні послуги. Надзвичайно гострою проблемою в Україні є недостатність хоспісів і відділень паліативної допомоги для важкохворих та осіб похилого віку. Існує великий розрив між потребою у хоспісних ліжках і реальною їх кількістю. За розрахунками міжнародних експертів, потреба у хоспісних ліжках є більшою у 4-5 разів, і ще більша кількість пацієнтів у термінальній стадії захворювань потребують хоспісної допомоги вдома³⁴⁶. Загалом у кожному регіоні країни має бути створений центральний заклад надання паліативної допомоги. На базі цього центру мають функціонувати виїзні служби, що надаватимуть консультації лікарям, співпрацюватимуть із палатами паліативної допомоги та готуватимуть фахівців у цій справі. Таким чином, не викликає сумніву необхідність створення нових хоспісів і відділень паліативної допомоги та залучення до цього процесу вітчизняних недержавних організацій, міжнародних донорів. У сільській місцевості, де створення хоспісів і відділень паліативної допомоги ускладнюється загальними інфраструктурними

³⁴³ Україна лише на 25 % забезпечена хоспісами та закладами надання паліативної допомоги. Народний кореспондент [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://nk.org.ua/ukraina/ukrayina-lishe-na-25-zabezpechena-hospisami-ta-zakladami-nadannya-paliativnogo-doglyadu-62488> (дата звернення: 22.12.2017).

³⁴⁴ Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2015 / за ред. Шафранського В.В.; МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». Київ, 2016. 452 с.

³⁴⁵ Населення України. Імперативи демографічного старіння / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ: АДЕФ-Україна, 2014. 288 с.

³⁴⁶ Населення України. Імперативи демографічного старіння / Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ: АДЕФ-Україна, 2014. 288 с.

проблемами, частково вирішити проблему нестачі хоспісних ліжок можна за допомогою місцево локалізованого соціального кластера, тобто системи взаємозалежних установ, інституцій, підприємств, розташованих на певній території, продуктом яких є послуги освітнього, освітньо-соціального, медичного, медико-соціального і соціального (у тому числі з профорієнтації та працевлаштування) характеру, споживачами яких є переважно місцеві мешканці. Враховуючи зміни у структурі населення України та потреби осіб похилого віку, для успішного виконання державою гарантій та зобов'язань перед цими громадянами вітчизняна мережа закладів соціального обслуговування має поповнитись більшою кількістю установ, орієнтованих на надання літнім громадянам соціально-побутових та соціально-медичних послуг. При цьому особливій уваги органів державної влади потребує соціальне обслуговування осіб похилого віку у сільській місцевості, оскільки через недоліки соціальної та транспортної інфраструктури проблема недостатності закладів соціального та медико-соціального обслуговування у селах і малих містах набуває надзвичайної гостроти.

Специфіка нинішньої соціально-економічної ситуації в країні обумовлює необхідність пошуку відповідей на соціальні та фінансово-економічні виклики старіння населення, а також концентрації зусиль на підтримці найуразливіших груп населення. Але слід розуміти, що розв'язання проблем соціальної підтримки людей похилого віку та протидії їхньої соціальної ізоляції лежить не лише у площині пасивної підтримки, а й залежить від того, наскільки успішною буде політика збереження активного довголіття, активізації осіб старших вікових груп, створення умов для повноцінного використання їх потенціалу у різних сферах життєдіяльності. Має також бути переоцінено роль старшого покоління у суспільстві. Ми маємо перейти від сприйняття цих людей як бездіяльних та залежних до становлення іміджу активних учасників суспільного розвитку.

6.1.6 Виклики для системи оборони

Негативний вплив природних та міграційних чинників скорочення населення на систему оборони країни проявляється у двох ключових напрямках. В обох випадках йдеться про працездатне населення працездатного віку, яке має необхідний фізичний розвиток, освіту, професійні знання та кваліфікацію для виконання відповідних функцій, що визначає мобілізаційний потенціал населення країни. Процеси природного та міграційного скорочення населення впливають і на можливості задоволення потреб у робочій силі тих підприємств, які залучені до виконання військових (оборонних) замовлень. Виробництво в інтересах сектору безпеки та оборони потребує спеціалістів високого рівня кваліфікації, на яких вже зараз відчувається значний попит, що внаслідок міграцій, значною мірою, залишається незадоволеним.

Депопуляція та старіння населення має прямий вплив на кількість та структуру мобілізаційного контингенту, який з плином часу буде зменшуватись, а в його складі переважатимуть представники старших вікових категорій. Міграційні процеси, які тепер спостерігаються в країні, взагалі ставлять під загрозу оборонні можливості України. Загалом, за даними Державної служби статистики України, протягом 2014-2017 років населення віком 18-60 років скоротилось на 886,9 тис. осіб і на 1 січня 2018 року його кількість складала 24,9 млн осіб³⁴⁷. Але найбільш загрозливим є скорочення економічно активного населення працездатного віку (на 1,8 млн осіб, або ж на 9,7%³⁴⁸), яке складає основу мобілізаційного потенціалу країни. Такої кількості населення цієї групи цілком вистачило б на задоволення основних мобілізаційних потреб у разі відкритої збройної агресії проти України.

Тривала депопуляція та старіння населення, його висока міграційна мобільність вкрай негативно позначаються на мобілізаційному потенціалі базової складової сектору безпеки та оборони – Збройних Силах України (ЗСУ). Так, відповідно до чинного законодавства чисельність ЗСУ зараз становить 250 тис. осіб, з яких 204 тис. є військовослужбовцями³⁴⁹, що, за висновками ГШ ЗСУ, обґрунтовано за сучасних умов³⁵⁰. Однак, у випадку відкритої збройної агресії проти України потреба у військовослужбовцях ЗСУ у найкоротший термін може зрости у 3-4 рази, що викликає необхідність чіткого бачення мобілізаційних можливостей населення України.

Ряд джерел оцінюють загальну кількість резервістів у 720 тис. осіб³⁵¹. Оновлення контингенту резервістів відбувається надзвичайно повільно внаслідок незначних масштабів призиву на строкову службу – кількість строковиків щорічно складає близько 30 тис., з яких близько 20 тис. проходять службу у лавах ЗСУ³⁵². Однак, повноцінно залучити таку кількість

³⁴⁷ Розподіл постійного населення за окремими віковими групами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/ds/nas_rik/nas_u/nas_rik_u.html

³⁴⁸ Економічна активність населення України 2014. Статистичний збірник. – К: Державна служба статистики України, 2015. [Електронний ресурс]. Режим доступу: ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2015/zb/07/zb_ean_2014.zip; Економічна активність населення України 2017. Статистичний збірник. – К: Державна служба статистики України, 2018. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/07/zb_EAN_2017.pdf

³⁴⁹ Про чисельність Збройних Сил України: Закон України від 05.03.2015 № 235-VIII [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/235-19> (дата звернення: 03.09.2018)

³⁵⁰ Чисельність української армії досягла максимуму - <https://www.pravda.com.ua/news/2017/10/3/7157132/>

³⁵¹ Як змінювалася українська армія за 26 років незалежності - https://gazeta.ua/articles/donbas/_ak-zminyuvalasya-ukrayinska-armiya-za-26-rokiv-nezalezhnosti/807738

³⁵² В Україні стартує весняний призов - <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2433579-v-ukraini-startue-vesnaniy-prizov.html>; Кабінет Міністрів України. Розпорядження. від 21 березня 2018 р. № 171-р. «Про затвердження чисельності громадян України, що підлягають призову на строкову Національна доповідь

населення до складу ЗСУ є досить проблематичним внаслідок скорочення населення країни з природних та міграційних причин. Більш високу ймовірність мобілізації мають особи, які протягом 2014-2018 років приймали участь у бойових діях на сході України. Кількість учасників бойових дій нині становить близько 344 тис. осіб, з яких 233,6 тис. підпорядковувались Міністерству оборони України³⁵³. Однак, імовірно, частина учасників АТО, які мають досвід військової служби та бойових дій, стали трудовими мігрантами. Це також знижує масштаби мобілізаційного потенціалу країни. Отже, єдиним, практично повністю гарантованим джерелом мобілізації є 160 тис. осіб³⁵⁴, які проходять службу в військовому резерві ЗСУ³⁵⁵.

Наведені дані свідчать, що існуючі мобілізаційні можливості для забезпечення високого рівня обороноздатності країни є надзвичайно низькими, а темпи їх формування та підтримання – критичними, при чому саме міграційний вплив становить основну загрозу. Така залежність зумовлена тим, що практика роботи за кордоном не лише зменшує кількісні можливості мобілізацій, а й спрощує прийняття рішення щодо відмови від військової служби та роботи на оборонних підприємствах навіть в умовах збройної агресії. Це стимулюватиме значний відтік населення в такому випадку та, ймовірно, може призвести до загального мобілізаційного виснаження населення України.

Відсутність обґрунтованих та рішучих кроків влади у цій сфері в умовах депопуляції та старіння населення, а також значних масштабів та темпів міжнародної міграції формує значну кількість ризиків та загроз не лише у сфері розбудови війська, а й для суверенітету та територіальної цілісності нашої країни.

* * *

Невідворотність демографічного старіння вимагає адекватної реакції суспільства на зміни соціально-демографічних умов життєдіяльності населення та наслідки прогресуючого старіння в Україні. На жаль, у нашій країні проблема швидкого старіння посилюється низьким рівнем життя населення та незавершеністю формування тих інститутів, існування яких створює певні можливості для пом'якшення негативних економічних наслідків старіння. А тим часом сучасні вітчизняні й загальноєвропейські тенденції демографічного розвитку засвідчують, що Україну очікує саме прискорення процесу старіння її населення на середньо- і довгострокову перспективу. При цьому безальтернативним, навіть за певного підвищення

військову службу, обсягу видатків для проведення призову у квітні – травні 2018 року» - <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-chis>

³⁵³ Статус УБД отримали понад 344 тисяч учасників АТО - <https://ua.interfax.com.ua/news/general/528870.html>

³⁵⁴ У резерві перебуває майже 160 тисяч учасників бойових дій – Президент - <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2522482-u-rezervi-perebuvaе-majze-160-tisac-ucasnikiв-bojovih-dij-prezident.html>

³⁵⁵ Указ Президента України «Про Положення про проходження громадянами України служби у військовому резерві Збройних Сил України» - <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/618/2012>

рівня народжуваності, лишається й збереження тенденцій депопуляції в нашій країні.

Демоекономічна ситуація у середньостроковій перспективі значною мірою залежатиме від перебігу зовнішньоміграційних процесів. В нашій країні ще в 2011 р. на 1000 осіб працездатного віку припадало 328 осіб старше працездатного віку, через п'ять років (у 2016 р.) їх було вже 358 осіб, а станом на початок 2018 р. – 378 осіб. В перспективі в Україні очікується збільшення демоекономічне навантаження на працездатне населення, особливо – особами старшого віку.

Насамкінець варто зазначити, що феномен старіння населення не тільки обумовлює виклики для соціально-економічного розвитку, а й створює додаткові можливості для нього в різних сферах: в області зайнятості (зокрема, через розширення сфери прикладання праці в медичному обслуговуванні та соціальному забезпеченні), в системі освіти, в рамках інституту сім'ї і т.п. В Україні ці можливості на сьогодні реалізуються незначною мірою, що пов'язано як з несталістю економічного і політичного розвитку, так і з недостатнім рівнем демографічної культури та врахування фактора старіння в соціально-економічній політиці.

Одна з проблем полягає в тому, що на сьогодні в державній політиці стосовно літніх осіб вектор «соціального захисту та визнання заслуг» явно превалює над напрямом, пов'язаним зі стимулюванням соціально-економічної та суспільно-політичної активності літніх людей, використанням їх потенціалу для розвитку суспільства. Тому пріоритетною на перспективу залишається розробка заходів політики, спрямованих не тільки на соціальну підтримку людей поважного віку, а й перш за все – на створення умов для їх економічної і соціальної активності, максимальної інтеграції в життя суспільства.

Відповіді суспільства на виклики демографічного старіння, а також реалізація обумовлених цим процесом додаткових можливостей мають забезпечити як стійкий збалансований розвиток всіх тих сфер життя, які зачіпають наслідки демографічного старіння, так і поліпшення якості життя літніх людей в Україні.

6.2 Вплив зовнішньої міграції на українську економіку

Україна входить у міжнародну міграційну систему як країна походження, транзиту та призначення мігрантів, однак коли йдеться про трудову міграцію – превалюють потоки вибуття. Процеси трудової міграції впливають на багато аспектів функціонування українського суспільства. Особливо глибоко вони укорінені в економічну систему країни, оскільки породжуються, переважно, відсутністю достатніх можливостей для забезпечення гідного рівня життя для реальних та потенційних мігрантів. З цієї причини, дослідження впливу міграцій на українську економіку

набувають все більшої актуальності та ваги, особливо враховуючи кризовий стан військового конфлікту та Сході та окупацію Криму, що зменшує надходження до державного бюджету та збільшує його видатки. У такій ситуації обмеження внутрішніх ресурсів, Україна повинна зосереджуватися на ефективному залученні та використанні всіх зовнішніх ресурсів, у тому числі це стосується грошових переказів від мігрантів з-за кордону. Однак вплив міграцій на економіку не зводиться виключно до фінансових питань, пов'язаних з міжнародними трансфертами. Сутність цієї науково-практичної проблеми набагато ширша, а всі її аспекти взаємопов'язані: так, трансформація чисельності та структури населення, впливає на кількість та якість трудових ресурсів, що в свою чергу чинить обмежувачий вплив на потенціал для розвитку місцевого виробництва, що у майбутньому може породжувати наступні міграції. Фундаментальними поняттями, що описують глибинні трансформації країн походження, внаслідок міграції, виступають нерівність, бідність, зростання та розвиток. Перші два терміни втілюються у соціальній системі країни, останні – в економічній.

Неоднорідність міграційного впливу на економічне зростання, відмінності між коротко- та довготривалою перспективою частково можуть бути пояснені простою зміною темпоральних характеристик міграції. Модель життєвого циклу міграції проливає світло на гетерогенність міграційного впливу та врегульовує неоднакові, іноді суперечливі, емпіричні знахідки у різних країнах світу на різних часових етапах. Міграції можуть впливати на економічне зростання через пропозицію робочої сили, продуктивність та зміни трансфертної ситуації. Величина цього впливу, його (де)стабілізуючий потенціал залежить, згідно з результатами теоретичних розвідок закордонних експертів, від стадії міграційного циклу, на якій знаходиться певна країна. Найчастіше виокремлюють п'ять стадій (рис. 6.20), кожна з яких пов'язана з різною конфігурацією можливостей, загроз та викликів для економічного зростання³⁵⁶:

1. Вибуття значної кількості мігрантів означає зменшення пропозиції робочої сили на ринку праці і зазвичай викликає зменшення виробництва, за винятком тих ситуацій, коли у країні наявна велика кількість безробітних (як це було в Україні на початку масштабних зовнішніх трудових міграцій) або робочої сили, що не використовується. Зменшення чисельності робочої сили, з великою ймовірністю, призводить до згорання виробництва та зміни його секторальної структури, залежно від особливостей попередньої зайнятості населення, що вибуло.

2. З продовженням еміграційних процесів, залученням нових категорій мігрантів, виробництво продовжує зменшуватися. На цьому етапі знижуються інформаційні та інші витрати, що необхідно інвестувати у переміщення за кордон. Це заохочує членів домогосподарства приєднуватися до первинних

---

³⁵⁶Louka T. Katseli, Robert E.B. Lucas, Theodora Xenogiani, Effects of Migration on Sending Countries: What do we Know? – 2006, 90 p. (P. 27) [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://www.un.org/esa/population/migration/turin/Symposium_Turin_files/P11_Katseli.pdf

мігрантів, збільшується чисельність громадян, які використовують працевлаштування за кордоном як джерело забезпечення засобів для існування. Можливість подальшої міграції виступає мотивуючим фактором для здійснення інвестицій у здобуття якостей, необхідних для виїзду, для населення, що залишилось. Саме на цьому етапі економіка країни починає пристосовуватися до міграційних процесів. Це може відбуватися у формі підвищеної зайнятості певних категорій населення, дитячої праці, розвитку людського капіталу тощо. При певних умовах ці зміни можуть призвести до реструктуризації економіки, механізації сільського господарства чи підвищення інвестицій у накопичення людського капіталу. Однак масове вибуття висококваліфікованих кадрів може стати катастрофою для країни походження за умови виїзду критичної маси кваліфікованих спеціалістів.

3. Попри продовження возз'єднання сімей за кордоном пропозиція робочої сили стабілізується. Країни походження зазвичай переживають підйом економічної активності за рахунок переказів, реструктуризації економіки чи накопичення людського капіталу. Величина трансфертних потоків від міжнародних мігрантів залежить від умов фінансових ринків країн походження, характеристик та поведінки самих мігрантів. На початковій стадії перекази сприяють зростанню споживання, особливо це стосується фінансування харчування та інших базових потреб. Часто переказані гроші використовують для покращання житлових умов, інвестування в освіту дітей. Існує велика ймовірність покращання показників економічного зростання та зменшення бідності. Подальше зниження ресурсів, необхідних для міграції за кордон, призводить до зміни структури домогосподарств, що мають у своєму складі осіб, які працюють за кордоном, та трансформації характеристик самих мігрантів. Бідніше населення також може собі дозволити здійснити міграції за кордон і надсилати перекази, що призводить до зменшення нерівності і відносної бідності.

4. На цьому етапі міжнародні мігранти поступово інтегруються у країнах призначення, що сприяє побудові транснаціональних соціальних мереж; продовжується возз'єднання сімей мігрантів за кордоном та з'являється друге покоління емігрантів. Показники економічного зростання залишаються додатними, їх підживлюють перекази, які продовжують надходити до країни. Створення об'єднань, спілок чи товариств із залученням мешканців країн призначення та походження покращує міжнародні зв'язки та посилює ринкову активність. З плином часу мігранти вивчають особливості функціонування ринків в обох країнах і стають гарними торговими та інвестиційними посередниками. В результаті чого зростає інвестиційна та підприємницька активність в країні походження. Накопичення людського капіталу та покращання перспектив на місцевому ринку сприяють формуванню навичок та кваліфікації працівників, що призводить до зростання продуктивності праці. Вищенаведені процеси можуть супроводжуватися зменшенням абсолютної та відносної бідності, змінами у структурі розподілу доходів. Це залежить від факторів формування

міграційних потоків, способів використання переказів, загальної ситуації в країні. Великою загрозою на цьому етапі виступає ризик, що економічне зростання не зменшуватиме, а, навпаки, посилюватиме нерівність.

5. Лише на п'ятому етапі свого життєвого циклу, трудова еміграція, нарешті, у більшості випадків починає сприяти економічному розвитку. В результаті економіка країн походження починає відчувати нестачу робочої сили, особливо низько кваліфікованої, на місцевих ринках або загалом по країні. Дефіцит працівників задовольняється за рахунок прибуття іммігрантів з інших, частіше за все, сусідніх, країн. Повернення старших емігрантів часто співпадає у часі з імміграцією низькокваліфікованих працівників. Разом зі зростанням пропозиції робочої сили може призупинитися зростання продуктивності, оскільки повернення емігрантів на батьківщину зменшує потоки грошових переказів. У багатьох країнах зворотні мігранти оселяються у містах, що призводить до зростання міського населення та підвищення навантаження на ринки праці міст, а більш рухливі новоприбулі іммігранти прямують у місцевості з нестачею робочої сили. Цей етап здатний чинити неоднозначний вплив на економічне зростання та розвиток, залежно від ступеня заміщення місцевих працівників іммігрантами, трудових та інших навичок зворотних мігрантів, гнучкості ринку праці та низки інших факторів.

6. Наведена аналітична конструкція є теоретичним узагальненням. Вона здійснена експертами на основі тривалого дослідження перебігу міграційних процесів у різних геополітичних контекстах, зміни основних характеристик потоків прибуття та вибуття у часі. Саме тому цю розробку неможливо застосовувати з однаковою вірогідністю для всіх країн світу. Однак звертання до цієї теоретичної моделі є надзвичайно корисним для України, оскільки воно дозволяє визначити місце нашої держави у структурі міграційного циклу, оцінити наявні ресурси, проаналізувати поточні загрози і прогнозувати майбутні, використовувати досвід інших держав як орієнтир для власних політичних дій. Для нинішньої України, очевидно, залишився позаду перший етап міграційного циклу, тією чи іншою мірою спостерігаються характеристики, притаманні останнім трьом стадіям. Натомість перебіг військового конфлікту у східних областях країни та окупація Криму – фактори, що чинять негативний вплив на економічну ситуацію, фінансову спроможність країни, не дають можливості чітко визначити зв'язок економічної системи з визначеними міграційними стадіями.

Майбутній економічний розвиток кожної країни визначається її економічним потенціалом. Зміст останньої категорії розкривають за допомогою конкретних характеристик його складових, а саме: виробничий потенціал, природно-ресурсний потенціал, природний потенціал тощо. Особливе місце у цьому переліку займає трудовий потенціал, що характеризується кількістю і якістю робочої сили. Саме тому вплив зовнішніх трудових міграцій на загальну чисельність населення виступає фундаментальним фактором, який необхідно коректно оцінити для здійснення будь-яких наступних етапів аналізу у межах цього розділу роботи. Для ров'язання даного наукового завдання фахівці ІДСД ім. М.В. Птухи НАН

України у 2015 р. здійснили два варіанти кількісної оцінки впливу зовнішньої трудової міграції українців на довгостроковий демографічний розвиток країни³⁵⁷. Результати розрахунків показують, що зовнішні міграції, безумовно, чинять негативний вплив на динаміку чисельності мешканців України. Однак цей вплив не є визначальним або суттєвим для депопуляційних тенденцій. Додаткове зменшення чисельності населення, пов'язане з переходом частини тимчасової міграції у постійну, становить близько 2 в.п. Ще менш відчутним є вплив трудової еміграції на трансформації статево-вікової структури населення у довгостроковій перспективі: вони оцінюються у 0,1–0,2 в.п.³⁵⁸

Рисунок 6.20.

Стадії міграційного циклу та їх вплив на економіку країни походження мігрантів

Джерело: авторська розробка на основі³⁵⁹

³⁵⁷Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. – Демографія та соціально економіка, 2016, №2(27).– С.169–182 (с.175)

³⁵⁸Там само, с. 176

³⁵⁹Louka T. Katseli, Robert E.B. Lucas, Theodora Xenogiani, Effects of Migration on Sending Countries: What do we Know? – 2006, 90 p. (P. 27) [Електроннийресурс]. – режимдоступу : http://www.un.org/esa/population/migration/turin/Symposium_Turin_files/P11_Katseli.pdf

У контексті розгляду значення процесів виїзду населення за кордон для працевлаштування, на економіку країни, особливо важливим аспектом впливу є зміна чисельності економічно активного населення, яке продукує елементи національного багатства. Довгострокові зміни чисельності економічно активного населення зазнають більш суттєвих трансформацій внаслідок зовнішньої міграції, аніж загальна чисельність мешканців. Згідно із здійсненими розрахунками, внаслідок можливого переходу тимчасової трудової міграції у постійну форму дефіцит робочої сили в країні може наступити принаймні на три роки раніше, аніж за умови відсутності цих процесів³⁶⁰.

Невтішні довгострокові прогнози щодо вичерпання трудового потенціалу країни внаслідок виїзду працівників за кордон та ряду інших причин погіршуються наявною ситуацією нестачі кадрів на національному ринку праці. В інфляційному звіті, підготовленому експертами НБУ в липні 2018 р., міграційні процеси, поряд з диспропорцією попиту і пропозиції робочої сили, названі визначальними чинниками наявності значної кількості незаповнених вакансій. За оцінками підприємств, здійснених у ході опитувань щодо їх ділових очікувань, перетворення «нестачі кваліфікованих працівників» на перешкоду нарощуванню обсягів виробництва значно посилюється у другій половині 2017 р., особливо в таких видах діяльності як от: будівництво, промисловість, сільське господарство, транспорт і зв'язок³⁶¹ – тобто у традиційних галузях зайнятості українських мігрантів за кордоном. Разом з тим, трудова міграція за кордон здатна зменшити напруження на національному ринку праці в умовах перевищення пропозиції робочої сили над попитом. Так, за розрахунками, наприкінці 2000-х рівень безробіття населення України за умови відсутності зовнішніх трудових міграцій був би на 36,7% вищим за фактичний³⁶².

Освітньо-інтелектуальний рівень є однією з визначальних характеристик якості трудового потенціалу країни. В контексті міграційних процесів у багатьох експертів виникає занепокоєння щодо процесів відпливу умів (відпливу інтелекту), які описують потоки вибуття висококваліфікованих мігрантів за кордон. Поряд з цими оперують також поняттями: «відтік умів», «приплив умів», «циркуляція умів» та «марнування умів». Перші два поняття описують один і той самий процес міжнародної міграції висококваліфікованих осіб з точки зору країни-донора та реципієнта. «Обмін умами» об'єднує два наведені поняття і має місце у ситуаціях, коли протилежні потоки прибуття та вибуття висококваліфікованих осіб направлені з однаковою інтенсивністю між двома або декількома країнами або у разі коли міграційні втрати висококваліфікованих осіб у певній країні заміщуються особами відповідної кваліфікації з третіх країн.

---

³⁶⁰ Там само

³⁶¹ Інфляційний звіт. Липень 2018 року. Національний Банк України. – 60 с. (с.23)[Електронний ресурс]. – режим доступу : <https://bank.gov.ua/doccatalog/document?id=73913117>

³⁶² Позняк А.В. Трудовая эмиграция в Украине как фактор развития рынка труда [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0405/analit05.php>

У процесі переїзду висококваліфікованих осіб з однієї країни в іншу зміна їх освітньо-кваліфікаційних характеристик може розгортатися за одним із наступних сценаріїв:

1) підвищення, в результаті зайнятості на місцях, що відповідають високому рівню освіти та кваліфікації мігрантів, доступу у процесі цієї роботи до передових технологій, методів, обладнання, устаткування тощо;

2) зниження або повна втрата кваліфікаційного рівня особи, у випадку, коли на новому місці вона протягом тривалого часу не може застосувати наявні знання та вміння.

Останній сценарій, описує процес марнування умів (brain waste), який є найгіршою з можливих ситуацій у процесі трансформації професійно-кваліфікаційних характеристик під впливом міграції. У табл. 6.7 наочно представлено вплив міграцій на зміни згаданих характеристик у результаті різних форм інтелектуальної міграції з точки зору країни-донора, країни-реципієнта та мігранта («+» означає позитивний вплив, здобутки, а «-», навпаки – негативний вплив, втрати).

Таблиця 6.7.

Освітньо-кваліфікаційні здобутки/втрати у результаті різних видів інтелектуальної міграції з точки зору країни-донора, країни-реципієнта та мігранта

	Мігрант	Країна-донор	Країна-реципієнт
Відтік умів (brain drain)	+	-	+
Приплив умів (brain gain)	+	+	+
Марнування умів (brain waste)	-	-	-
Обмін умами (brain exchange)	+	+	+
Циркуляція умів (brain circulation)	+	+	+

*Джерело:*³⁶³

Серед вітчизняних та зарубіжних експертів не існує одностайності у визначенні контингентів, яких слід відносити до висококваліфікованих мігрантів: різні автори зараховують до цієї групи осіб з неоднаковими освітніми рівнями – від одного року навчання в університеті до наукового ступеня. Тематика інтелектуальної міграції набула особливого поширення в Україні на початку 1990-х, коли загальна територіальна рухливість населення була надзвичайно інтенсивною. Еміграційні настрої того часу поширювалися і серед науковців зі ступенем. У перші два десятиріччя незалежності Україну залишило майже 700 докторів наук. Облік кандидатів наук, які виїхали за межі країни, національні статистичні відомства почали вести лише у 1996 р. Протягом перших тринадцяти років ведення відповідної статистики (1996–2008 рр.) 1,2 тис. вітчизняних кандидатів наук змінили країну проживання.

³⁶³Майданік І.П. Сучасні риси висококваліфікованої міграції в Україні та світі: основні тенденції та структура // Україна: аспекти праці. – 2018. – №2. – С 43–49 (с. 44)

Ретроспективний аналіз еміграції кандидатів та докторів наук показує, що тенденції розвитку цих процесів подібні до тих, що описують еміграції громадян України загалом. Так, найбільша кількість докторів наук, які виїхали за кордон, зафіксована у 1994 р. коли спостерігався пік загальних еміграційних процесів. На межі 20 та 21 століть чисельність емігрантів з науковим ступенем стабілізувалася на порівняно низькому рівні. На сучасному етапі ця цифра вимірюється одиницями – для докторів наук та десятками – для кандидатів. Так, за даними служби статистики, у 2014 р. Україну залишило 49 осіб з науковим ступенем (кандидата чи доктора наук)³⁶⁴. Відповідно на сучасному етапі не йдеться про масштабні потоки вибуття інтелекту. Основними країнами, куди прямують вітчизняні науковці, виступають США, Канада, Росія та країни ЄС.

Зменшення масштабів міжнародної міграції кандидатів та докторів наук можна пояснити вичерпанням еміграційного потенціалу науковців, які здобули ступінь у радянські часи та у перші роки незалежності. Протягом останніх років статус науки та наукової діяльності не зазнає таких радикальних змін як у перші роки незалежності, що робить прогнозованими основні параметри зайнятості в науці. Крім того останнім часом з'являються різноманітні можливості здобуття громадянами України вищої освіти та наукового ступеню за кордоном. Тому для осіб, які бажають займатися наукою поза межами нашої країни, доцільніше скористатися такою можливістю, аніж інвестувати час та зусилля в процедуру захисту на Батьківщині, а потім робити додаткові зусилля для переїзду за кордон. Процеси виїзду потенційних науковців також є несприятливими для економіки, однак їх масштаби наразі неможливо адекватно оцінити.

У рамках дискусії про вплив зовнішніх трудових міграцій на економіку України одне з найважливіших місць посідає обговорення тематики грошових переказів. Експерти з наукових та практичних кіл покладають великі надії на міграційні трансферти як джерело економічного розвитку. З одного боку, такі припущення ґрунтуються на реальних прикладах країн світу коли прибуття міграційного капіталу значно стимулювало економіку країн походження³⁶⁵, з іншого – існує багато обмежень для того, щоб перекази мігрантів здійснили реальний поштовх для економіки. Важливою особливістю використання міграційного капіталу є його відмежування від управлінської бюрократії: уряд, банки, міжнародні та інші організації можуть впливати на використання переказів населенням лише опосередковано, через створення сприятливих політичних і соціально-економічних умов. Значення грошових переказів для економічної системи України суттєво залежить від особливостей використання цих коштів. Звертання до моделі життєвого циклу міграцій, наведене на початку підрозділу, показує, що для кожного етапу розвитку

---

³⁶⁴Наука та інноваційна діяльність України, 2015 р. – [Електронний ресурс] Державна служба статистики України : офіц. Веб-сайт. – Режим доступу :http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/Arhiv_u/16/Arch_nay_zb.htm

³⁶⁵Гайдуцький А.П. Міграційний капітал в країнах, що розвиваються. – К.: УкрІНТЕІ, 2008. – 296 с.

міграційних процесів характерною є певна поведінка населення з використання переказів. На початку зародження потоків трудової міграції за кордон природним є використання переказів населенням переважно на споживання. Україні не слід сподіватися на спонтанний перехід на наступний рівень – інвестиційне використання переказів. Для цього необхідні професійні зусилля з боку держави для створення сприятливого соціально-економічного клімату. На сьогодні в Україні лише незначна частка переказів використовується у способи, що здатні суттєво покращити економічне становище країни (йдеться про інвестиції та підприємництво).

У вітчизняній міграціології виокремлюють декілька напрямів використання грошових переказів мігрантів залежно від ступеня їх корисності для економічного розвитку (табл. 6.8). До частково корисних відносяться ті, що мають значення для добробуту домогосподарств-отримувачів, однак їх вплив на економіку проявляється лише через незначний мультиплікативний ефект. Корисні напрями відзначаються більш швидким і потужним мультиплікативним ефектом, у той час як особливо корисні способи використання надходжень, здійснюють безпосередній вплив на розвиток економіки.

Таблиця 6.8.

Класифікація напрямів використання грошових переказів в залежності від міри корисності для економічного розвитку

Групи	Напрями використання
Частково корисні	<ul style="list-style-type: none"> • задоволення щоденних потреб • придбання товарів довготривалого використання • заощадження • оплата кредитів
Корисні	<ul style="list-style-type: none"> • оплата навчання/лікування членів домогосподарства • будівництво/реконструкція будинку або квартири
Особливо корисні	<ul style="list-style-type: none"> • відкриття власної справи • інвестиції у власний бізнес • інвестиції у цінні папери

*Джерело:*³⁶⁶

За положеннями Кейнсіанської моделі економіки, зростання масштабів грошових переказів може розглядатися як збільшення доходів населення, яке не викликане зростанням виробництва. В подальшому таке підвищення доходу має потенціал впливу на нарощення обсягів виробництва за рахунок: по-перше, вищого споживання товарів та послуг внутрішнього виробництва (в

³⁶⁶Позняк О.В. Оцінювання наслідків зовнішньої трудової міграції в Україні. – Демографія та соціально економіка, 2016, №2(27).– С.169–182 (с.176)

короткостроковій перспективі), та, по-друге, більші інвестиції (в довготривалій перспективі)³⁶⁷.

Протягом останнього десятиліття зроблено низку спроб оцінити загальний масштаб переказів, що направляються в Україну від трудових мігрантів, які працюють за кордоном. Фахівці ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, у 2010 р. оцінили їх у 1,3 млрд. євро³⁶⁸, за даними Світового Банку у 2014 р. в Україну було направлено 6,4 млрд. дол.³⁶⁹, хоча за даними Національного банку України, щорічні грошові перекази протягом 2005–2014 рр. коливалися в межах 2,4–9,7 млн. дол.³⁷⁰ (однак тут йдеться виключно про офіційні канали направлення коштів). Однак, велика кількість мігрантів направляє свої перекази в Україну неофіційними каналами: за даними ОТМ-2017, лише трохи більше чверті (29,2%) надсилають гроші на батьківщину за допомогою банківських переказів, організацій з грошових переказів або користуються послугами пошти³⁷¹, а також в натуральній формі. Невизначеність інших вихідних даних для розрахунків (зокрема масштабів трудової міграції) не дає змоги точно оцінити обсяги коштів, що надходять в Україну від мігрантів з-за кордону. Однак порядок цифр цієї суми співвідносяться із масштабами декількох відсотків ВВП країни.

В сучасних умовах вплив переказів на ВВП України є незначним і здійснюється, в основному, через споживання. За різними оцінками, цей внесок оцінюється від 2,1% до 4,0% ВВП (спрощені розрахунки без врахування мультиплікативного ефекту – додаткового зростання виробництва внаслідок збільшення доходів окремих верств населення).³⁷² Називаються також дещо вищі оцінки – 4,9%.³⁷³ Однак порівняно з іншими країнами походження даний показник є невисоким: у Республіці Молдова він становив 26,1%, Боснії і Герцеговині – 11,2%, Албанії – 8,5%³⁷⁴.

---

³⁶⁷Кравчук К. Трудова міграція як фактор економічного зростання в Україні. [Аналітична записка МЗ/2014] Інститут економічних досліджень та політичних консультацій[Електронний ресурс]. – режим доступу:http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_M3_2014_ukr.pdf

³⁶⁸Населення України. Трудова еміграція в Україні. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. – 265 с. (с. 192)

³⁶⁹Migration and Remittances factbook 2016. Third Edition.– WorldBankGroup. – 2016. – 273 p. (P.12)[Електроннийресурс]. – режимдоступу: <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23743/9781464803192.pdf?sequence=3&isAllowed=y>

³⁷⁰Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. –К., 2016. – 116 с.

³⁷¹Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень. – К.: Державна служба статистики, 2017. – С. 27

³⁷²Кравчук К. Трудова міграція як фактор економічного зростання в Україні. [Аналітична записка МЗ/2014] Інститут економічних досліджень та політичних консультацій[Електронний ресурс]. – режим доступу:http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_Briefing_Series/PB_M3_2014_ukr.pdf

³⁷³Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. –К., 2016. – 116 с. (С.72)

³⁷⁴Там само

Надходження міграційних переказів може здійснювати позитивний вплив на макроекономічну стабільність країни походження мігрантів. Зокрема, воно впливає на готівковий валютний ринок, однак величина цього впливу має тенденцію до швидкої зміни. Наприклад, в 2002 р. в Україні грошові перекази трудових мігрантів становили 61% валютної готівки, ввезеної банками в країну, а вже через чотири роки частка міграційних надходжень зменшилась до 20%.³⁷⁵ Відтак, завдяки масштабним потокам грошових надходжень від мігрантів курс національної валюти стає стабільнішим. У світі навіть існують приклади ревальвації, як наприклад в Молдові у 2001–2005 рр., коли відбулося реальне зміцнення національної валюти, хоча номінально вона девальвувала. На жаль, наразі відсутні розрахунки щодо виявлення кількісного впливу грошових переказів на формування валютного курсу в Україні.

Поряд із позитивним значенням переказів простежується їхній негативний вплив, в основному, через запуск інфляційних механізмів в країні³⁷⁶. Кошти, що надходять від мігрантів з-за кордону, підвищують купівельну спроможність населення, що може спричиняти зростання цін. У разі високого імпорту в країну (що є характерним і для України) товари національних виробників можуть витіснятися дешевшою або якіснішою імпортною продукцією. З урахуванням того, що поширеним видом інвестицій трудових мігрантів є придбання землі або нерухомості, негативним фактором може бути зростання цін у цій сфері. Існують позитивні оцінки подорожчання нерухомості внаслідок надходження грошових переказів: аналізуючи мексиканський досвід, американські дослідники говорять про те, що інтенсивне придбання земельних ділянок сім'ями мігрантів привело до зростання їх ринкової ціни, відповідно сім'ї не мігрантів також покращили своє матеріальне становище.³⁷⁷ Однак таке покращання має разовий, нестійкий характер, а зростання цін на нерухомість спричиняє підвищення нерівності та майнового розшарування населення, коли особи, які працюють на батьківщині, не мають змоги інвестувати у нерухомість. Відповідні тенденції щодо зростання цін на об'єкти нерухомості можна спостерігати у великих містах західних регіонів України.

Важливим аспектом впливу трудової міграції та надходжень коштів від мігрантів на економіку виявляється розвиток фінансово-банківської системи країни. Грошові перекази дають змогу підвищити фінансову кредитоспроможність держави і розширити доступ до міжнародного ринку капіталу. Поширеними є свідчення того, що в окремих країнах світу міграційний капітал сприяє наповненню національних та місцевих бюджетів шляхом збільшення податків та інших фіскальних платежів. Однак це

³⁷⁵Гайдуцький А.П. Міграційний капітал в країнах, що розвиваються. – К.: УкрІНТЕІ, 2008. – 296 с (с.171)

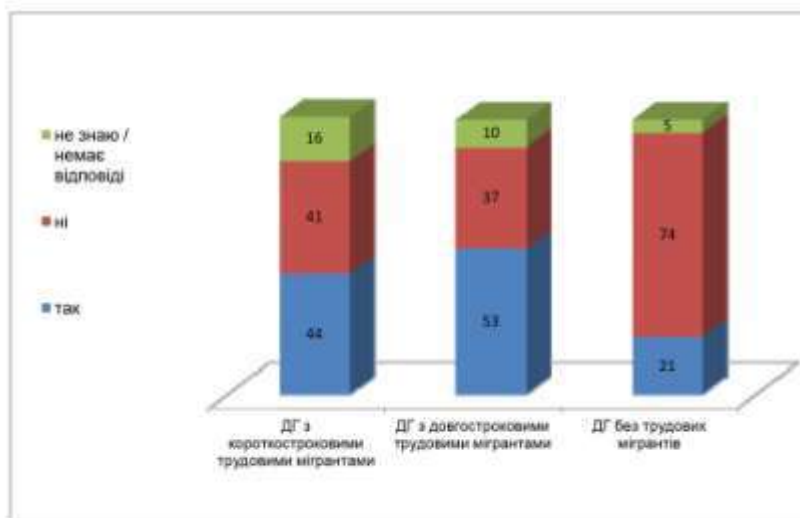
³⁷⁶Овчарова Л.П. Приватні грошові перекази і розвиток економіки // Соціально-економічні та етнокультурні наслідки міграції для України: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (Київ, 27 вересня 2011 р.) / упоряд. О.А. Малиновська. – К.: НІСД, 2011. – С.105–114

³⁷⁷Гайдуцький А.П. Міграційний капітал в країнах, що розвиваються. – К.: УкрІНТЕІ, 2008. – 296 с. (с.158)

можливо лише за умови перебігу міграційних процесів у рамках правової площини. Згідно з результатами обстеження трудових мігрантів, проведеного МОМ протягом серпня 2013 р. – квітня 2015 р., досвід зовнішньої трудової міграції позитивно впливає на банківську поведінку українських домогосподарств. При чому із зростанням тривалості перебування за кордоном збільшується величина цього впливу: більше половини (53%) домогосподарств, що мали у своєму складі довгострокових трудових мігрантів, підтвердили наявність банківського рахунку в Україні; серед домогосподарств із короткостроковими трудовими мігрантами подібний показник становив 44%, а в домогосподарствах без мігрантів ця цифра була вдвічі меншою – 21% (рис. 6.21). Доволі інформативним є порівняння різних категорій респондентів, які відмовились від відповіді або обрали варіант «не знаю». У середовищі домогосподарств з мігрантами частка таких осіб є вищою у декілька разів порівняно із тими, що не мають у своєму складі осіб з міграційною біографією: удвічі – домогосподарств із довгостроковими трудовими мігрантами та утричі – домогосподарств з короткостроковими мігрантами. Це може свідчити про існування підвищеної підозрливості та недовіри у середовищі мігрантів щодо розголошення будь-якої інформації про своє фінансове становище. Такі настрої не сприяють легалізації доходів та інвестуванню.

Рисунок 6.21.

Наявність банківського рахунку в Україні у різних категорій домогосподарств, %

Джерело: складено за даними МОМ³⁷⁸

Таким чином, трудові міграції чинять різнобічний вплив на економічну систему країн походження мігрантів і України, зокрема. До елементів позитивного впливу належить зменшення безробіття, приплив міграційного

³⁷⁸ Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. – К., 2016. – 116 с. (С.83)

капіталу, стимулювання виробництва, зменшення рівня бідності, розвиток фінансово-банківського сектора, підвищення платоспроможного попиту, інвестиції, розвиток підприємництва, зростання ВВП. Серед негативних наслідків відзначаються посилення депопуляційних тенденцій, прискорення демографічного старіння населення і робочої сили, втрата певної частини трудового потенціалу, стримування розвитку певних галузей економіки через брак кваліфікованих працівників, зниження інтелектуального потенціалу. Реальні характеристики міграційного впливу на економічну систему країни залежать від стадії міграційного розвитку та конкретно-історичних умов.

За розрахунками фахівців, трудова еміграція чинить негативний вплив на динаміку чисельності населення України та трансформацію його статевовікової структури, однак величина цього впливу є порівняно невеликою. У сфері інтелектуальної міграції на сьогодні відбулося вичерпання еміграційного потенціалу науковців зі ступенем, виїжджають радше потенційні, а не зреалізовані таланти. Грошові перекази мігрантів становлять за різними оцінками 2,0–4,9% від ВВП України, однак найбільша їх частка використовується на споживання, що є з одного боку – небезпекою, якщо така ситуація не виправиться у майбутньому, а з іншого – резервом розвитку, якщо керівництво країни знайде можливості для створення сприятливого клімату для інвестиційного використання цих грошових ресурсів.

Грошові перекази є не єдиним видом міграційних трансфертів: експерти наголошують на важливій ролі соціальних переказів.

Поняття «соціальні перекази» запропоноване Пеггі Левіт (Peggy Levitt) близько двадцяти років тому для позначення процесу експорту цінностей, світоглядних орієнтирів, моделей поведінки, демократичних поглядів, нових ідентичностей, науково-технічних та інноваційних знань тощо, що відбувається паралельно з грошовими та товарними переказами. У своїх роботах дослідниця виокремлює три типи соціальних переказів: нормативні структури, що складаються з ідей, цінностей та переконань, наприклад, гендерна рівність; системи практик, що описують розподіл праці в домогосподарстві, зразки участі у громадському та політичному житті громади, релігійні практики, членство в організаціях, зразки лідерської поведінки тощо; соціальний капітал, що означає можливість індивідів мобілізувати ресурси (інформаційні, фінансові, організаційні) з соціальних мереж та ширших соціальних утворень, у які вони включені³⁷⁹.

Grabovska I., Engbersen G.

При дослідженні соціальних переказів, так само як і грошових, можна виокремити два рівні – індивідуальний та колективний. Перший з них описує процеси передачі індивідуальних поведінкових практик, зв'язків та обміну між друзями, членами домогосподарства, сусідами. Колективні соціальні перекази існують у вигляді організованих соціальних дій, здійснених мігрантами для

створення колективного блага, наприклад, кампанії з охорони громадського здоров'я, поширення здорового способу життя, побудова мистецьких центрів, спортивних майданчиків тощо. Наразі в Україні внаслідок недостатньої задоволеності індивідуальних потреб громадян та низького рівня соціальної відповідальності населення за розвиток місцевих громад не спостерігається активного вираження колективних соціальних переказів.

Країна походження може отримувати соціальні перекази як в результаті повернення мігрантів на батьківщину, так і в процесі міжнародних зв'язків із діаспорою.³⁸⁰ Надзвичайно важливим у цьому контексті є процес зворотної міграції оскільки безпосередня присутність особи на батьківщині, безумовно, є запорукою більш глибокого включення у соціальне життя суспільства. Теоретики пов'язують складність дослідження соціальних переказів з тим, що мігранти та їх домогосподарства часто самі не можуть усвідомити соціальні наслідки міграційного досвіду відразу після повернення на батьківщину. Це стає можливим після певного часового проміжку після повернення³⁸¹. З огляду на те, що методологія вибіркового обстеження зворотних мігрантів, проведеного у ході проекту TEMPER (див. п. 3.1), передбачала збирання даних про тривалий часовий відрізок (опитувалися респонденти, які працювали в Польщі чи Італії протягом двох місяців і довше та повернулися в Україну в 2000 р. і пізніше), отримана інформація заслуговує на підвищену увагу та довіру у визначеному контексті. За результатами цього дослідження, переважна більшість опитаних повідомили про позитивний вплив повернення мігрантів на здатність забезпечувати потреби членів домогосподарства з охорони здоров'я (90%), освіти (82%), піклування (89%); майже стільки ж респондентів (87%) заявляли про позитивний вплив повернення на емоційний добробут дітей. Однак ці дані описують більшою мірою не соціальні перекази, а соціальні наслідки повернення на батьківщину.

Важливою складовою соціальних переказів, що здатні у подальшому чинити позитивний вплив як на життєдіяльність самих мігрантів, так і на економічну систему України, є покращення навичок внаслідок працевлаштування за кордоном. Згідно з результатами опитування TEMPER, найчастіше респонденти за кордоном змогли удосконалити рівень володіння іноземною мовою, про це заявили 66% опитаних. Кожен третій (36%) мігрант, що повернувся, отримав або покращив професійно-технічні навички, кожен п'ятий (19%) – соціальні навички. З огляду на характер роботи, що здійснюється українськими мігрантами за кордоном, не дивно, що навички в області ІТ-технологій були покращені або отримані досить рідко - лише у 8% випадків.

Однак в Україні навички, отримані за кордоном, на жаль, часто марнуються. Це відбувається, по-перше, тому що велика частка зворотних

---

³⁸⁰ Степанова О.В. Накопичення соціального капіталу в системі інтеграції мігрантів // Ефективна економіка. – 2012. – №2 [Електронний ресурс]. – режим доступу: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=960>

³⁸¹ Grabovska I., Engbersen G. Social Remittances and the Impact of Temporary Migration on an EU Sending Country The Case of Poland// Central and Eastern European Migration Review. – Vol.5. – №2. – 2016. – P. 99–117 (P. 102)

мігрантів не шукають роботу на батьківщині після повернення (у ході опитування TEMPER про це повідомили 17% респондентів), і по-друге, навіть у разі коли колишні мігранти задіяні на національному ринку праці, досить часто (у 53% випадків, згідно результатів TEMPER) вони не мають можливості використовувати набуті за кордоном навички у процесі роботи на батьківщині.

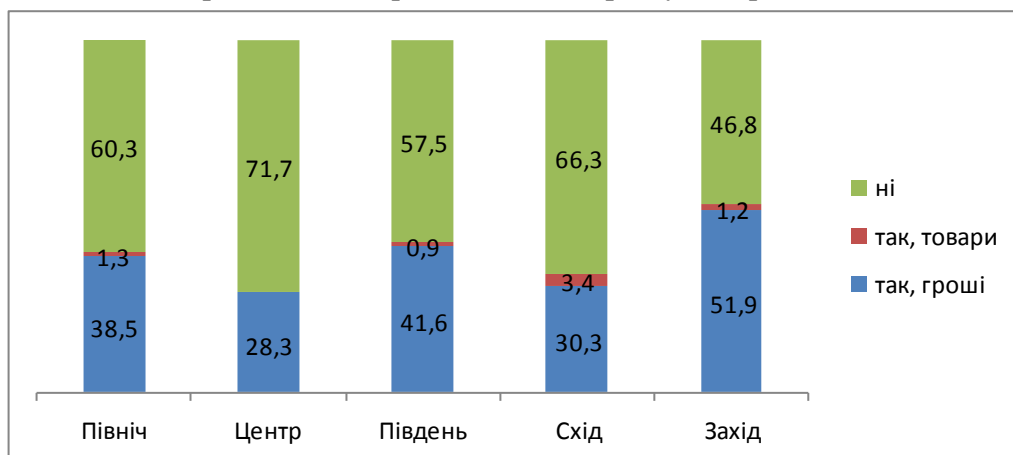
Значення переказів для добробуту домогосподарств. Для самих мігрантів та членів їх домогосподарств, безумовно, значення міграційних трансфертів є ще важливішим, оскільки вони, більшою чи меншою мірою, фінансують забезпечення основних потреб отримувачів. Експерти з різних країн світу відносять дослідження трансфертної поведінки мігрантів і, особливо, виявлення величини, надісланих з-за кордону, переказів до чутливих аспектів міграційних обстежень. Це відбувається за рахунок того, що відправники грошових переказів часто перебувають за кордоном у нерегульованому правовому становищі, поряд з офіційними, використовують неофіційні канали переказів; отримувачі – не бажають розголошувати сам факт отримання грошей з-за кордону та їх величину оскільки відчують небезпеку як з боку фіскальних служб країни, так і з боку кримінальних елементів. Таким чином, достовірність даних про грошові перекази мігрантів у вибіркових дослідженнях завжди буде дещо нижчою у порівнянні з іншими аспектами, що розглядаються.

Для потоків міжнародних трудових міграцій характерною особливістю є виникнення зворотних потоків грошових переказів: їх величина, структура, особливості та значення розрізняються як між країнами, так і для однієї країни у різні моменти часу. Всі без винятку обстеження зовнішньої трудової міграції з України свідчать, що наші співвітчизники, які тимчасово працюють за кордоном, досить часто направляють частину зароблених грошей на батьківщину. За результатами ОТМ-2017, 46,6% респондентів надсилали гроші членам свого домогосподарства під час останнього перебування за кордоном, ще 1,2% – надсилали на батьківщину товари (найчастіше продукти, одяг, господарчі товари, косметика, парфумерія, електронна техніка тощо). Невелика частка трудових мігрантів (6,4%) направляли гроші або товари в Україну іншим особам, які не входять до складу їх домогосподарств (родичам та знайомим).

Не зафіксовано різниці у частоті надсилання переказів залежно від місцевості проживання респондентів: 47,0% містян та 48,8% селян направляли гроші або товари членам свого домогосподарства. Натомість існує помітна різниця у трансфертній поведінці мігрантів залежно від регіону проживання. Мешканці центральних та східних областей надсилають грошові чи товарні перекази на батьківщину найрідше: у 28,3% та 33,7% випадків відповідно; респонденти, які походять з півдня та півночі, повідомляли про це дещо частіше – у 42,5% та 39,8% випадків. Найвища частота зафіксована серед мешканців західної України – 53,1% (рис. 6.22).

Рисунок 6.22.

Розподіл трудових мігрантів, за місцем проживання і надсиланням грошей та товарів домогосподарству в Україні, %

Джерело: ОТМ-2017

Такі територіальні відмінності можуть пояснюватися низкою факторів: тісністю зв'язків з батьківщиною у вихідців з різних економічних зон України, тривалістю перебування за кордоном, відстанню до країни працевлаштування. Останні два чинники можуть сприяти власноручному перевезенню коштів чи товарів на батьківщину. За даними ОТМ-2017, трудові мігранти, які працювали у сусідніх країнах – Польщі та Російській Федерації, робили перекази рідше порівняно із респондентами, зайнятими у більш віддалених країнах.

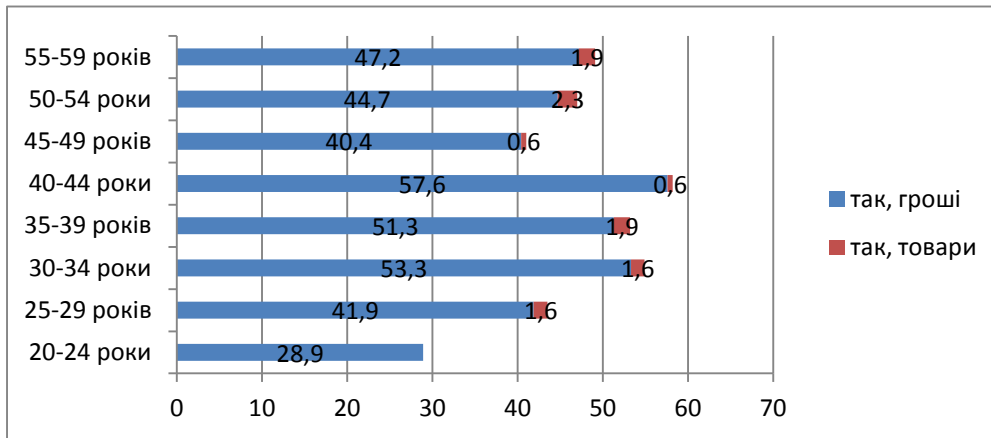
Приблизно половина і жінок, і чоловіків пересилають членам своїх домогосподарств гроші або товари. Помітна різниця існує у частоті товарних чи грошових переказів іншим особам, окрім членів домогосподарства. Чоловіки це роблять лише у 3,5% випадків, а жінки – у 13,2%.

Найрідше доправляють гроші або товари своєму домогосподарству молодші мігранти, зі зростанням віку частота переказів збільшується, досягаючи свого піку у 40-44 роки. Після цього вікового рубежу, частота переказів дещо знижується, але все ще залишається на досить високому рівні. Така ситуація, швидше за все, пояснюється наявністю більшої кількості сімейних обов'язків та утриманців у осіб середніх та старших вікових груп.

Закономірно суттєво різною є трансфертна поведінка мігрантів із різним сімейним станом. Одружені трудові мігранти надсилали гроші або товари домогосподарству в Україні найчастіше (у 56,2% випадків), серед неодружених респондентів про відповідну поведінку повідомили помітно менше осіб – 37,9% (табл. 6.9).

Рисунок 6.23.

Частки респондентів, які пересилали членам своїх домогосподарств товари чи гроші залежно від віку та виду переказів, %

Джерело: побудовано за даними ОТМ-2017

Примітка: з графіку були виключені особи віком 15–19 років та 65–70 років через статистично незначущу чисельність відповідних груп.

Таблиця 6.9.

Частота здійснення різних видів переказів трудовими мігрантами, %

	Чи направляв респондент гроші або товари домогосподарству під час останнього перебування за кордоном?			Чи направляли Ви гроші або товари іншим особам (крім членів домогосподарства) в Україні або в інших країнах під час останнього перебування за кордоном?			Загальна частка респондентів відповідної групи, які робили перекази у грошовій чи товарній формі
	так, гроші	так, товари	ні	так	ні	не знаю	
одружені	55,3	0,9	43,8	5,6	93,8	0,6	61,8
неодружені	36,6	1,3	62,1	0,3	97	2,6	38,2
розлучені	21,1	3,1	75,8	21,6	75,9	2,5	45,8

Джерело: побудовано за даними ОТМ-2017

Примітка: з таблиці були виключені удівці через статистично незначиму чисельність цієї групи.

Найменшу активність з надсилання переказів виявили розлучені особи, відповідний показник для цієї групи становив лише 24,4%, які найчастіше (у 21,6% випадків) надсилали гроші або товари іншим особам в Україні чи іншій країні (не членам домогосподарства). Очевидно, що у випадку розлучення найчастіше відбувається зміна структури домогосподарства, коли діти залишаються з одним із батьків, а другий вносить певний внесок для їх утримання. Однак навіть враховуючи обидва потоки грошових та товарних переказів (спрямованих членам домогосподарств та іншим особам) частота переказів розлучених осіб є набагато нижчою за відповідний показник одружених респондентів і лише

незначним чином перевищує частоту, з якою здійснюють перекази неодружені особи.

Значення переказів для осіб та домогосподарств, які їх отримують, найбільшою мірою розкривається через дослідження структури використання цих коштів. За даними дослідження, проведеного МОМ у 2014-2015 рр., найчастіше (68%) підтримують чоловіка/дружину/дітей (тобто тих осіб, які, найімовірніше, входять до складу домогосподарства трудового мігранта), ще 38% мігрантів матеріально підтримують батьків; підтримка інших родичів є менш розповсюдженою практикою серед мігрантів (рис. 6.24).

Рисунок 6.24.

**Розподіл відповідей трудових мігрантів,
за 3-ма найважливішими цілями переказу грошей в Україну, %**

Джерело: побудовано за даними МОМ³⁸²

Грошові перекази трудових мігрантів є важливим механізмом фінансового забезпечення покращання житлових умов населення України. Однак придбання нових об'єктів нерухомості відбувається набагато рідше, ніж ремонт чи перебудова будинку або квартири, що уже належить респондентам (15% та 37% відповідно за дослідженням МОМ). Це може свідчити про недостатні обсяги переказів для суттєвого покращення житлових умов домогосподарств мігрантів.

Майже половина (49%) трудових мігрантів роблять заощадження.³⁸³ Можна сподіватися на те, що повернення мігранта на батьківщину супроводжуватиметься і припливом цих коштів. Дуже корисним напрямом використання грошових переказів, як для держави, так і для домогосподарства, є інвестування в бізнес; про таке використання переказів респонденти повідомили у 6% випадків. Якщо для держави відкриття нового бізнесу за рахунок грошових переказів означає економічне зростання, то для домогосподарства, у разі успішної реалізації бізнес проекту – це можливість підтримки гідного рівня життя на

³⁸² Міграція як чинник розвитку в Україні. Дослідження фінансових надходжень, пов'язаних з міграцією, та їхнього впливу на розвиток в Україні. – К., 2016. – С. 56

³⁸³ Там само

батьківщині без необхідності виїжджати на заробітки за кордон у майбутньому.

При оцінці значення грошових переказів трудових мігрантів для рівня та умов життя домогосподарств та економіки територій, на яких вони проживають, слід враховувати те, що наявна статистика, значно занижує як масштаби міграції, так і обсяги грошових переказів, оскільки значна частка мігрантів (42,0% за даними ОТМ-2017). Відтак офіційні дані доцільно використовувати скоріше для оцінки розподілу сум, отриманих від мігрантів домогосподарствами-реципієнтами, за напрямками використання, ніж для оцінки загального обсягу грошових потоків від мігрантів.

Хоча більшість домогосподарств, що отримують допомогу з-за кордону, за даними ОТМ-2017, вважають себе тими, хто має доходи «нижче середнього», або «бідними і дуже бідними» (табл. 6.10), рівень грошових доходів та грошових витрат домогосподарств у західних регіонах України, на які припадає найбільша частка трудових мігрантів є доволі значним³⁸⁴.

Таблиця 6.10.

Розподіл домогосподарств, за самооцінкою рівня добробуту та розміром грошової допомоги, отриманої з-за кордону, 2016 р.

	Усього, тис.	у тому числі за розміром грошової допомоги, дол. США, %							Сума отриманих коштів у середньому на одне домогосподарство, дол. США
		до 500	500–1000	1001–2000	2001–3000	3001–4000	4001–5000	понад 5000	
Кількість домогосподарств, які повідомили про отримання грошової допомоги, усього	567,0	34,6	25,5	16,4	9,2	4,8	3,6	5,9	1409
у тому числі за рівнем добробуту									
заможні	2,0	–	–	–	–	–	35,0	65,0	5150
середні	61,5	22,4	24,6	12,0	14,6	8,6	4,1	13,7	2022
нижче середнього*	255,3	31,3	22,2	19,9	11,7	4,2	4,7	6,0	1524
бідні та дуже бідні	248,3	41,3	29,3	13,9	5,5	4,6	2,1	3,3	1107

* за рівнем добробуту віднесли себе не до середнього класу, але вже не до бідних.

*Джерело*³⁸⁵.

³⁸⁴ Витрати і ресурсидомогосподарствУкраїни у 2017 році (за данимивибірковогообстеження умов життядомогосподарствУкраїни)/Статистичнийзбірник. ЧАСТИНА I. – Київ: Державна служба статистики України, 2018. – 380 с.

³⁸⁵ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження)/Статистичний бюлетень . – Київ: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с.

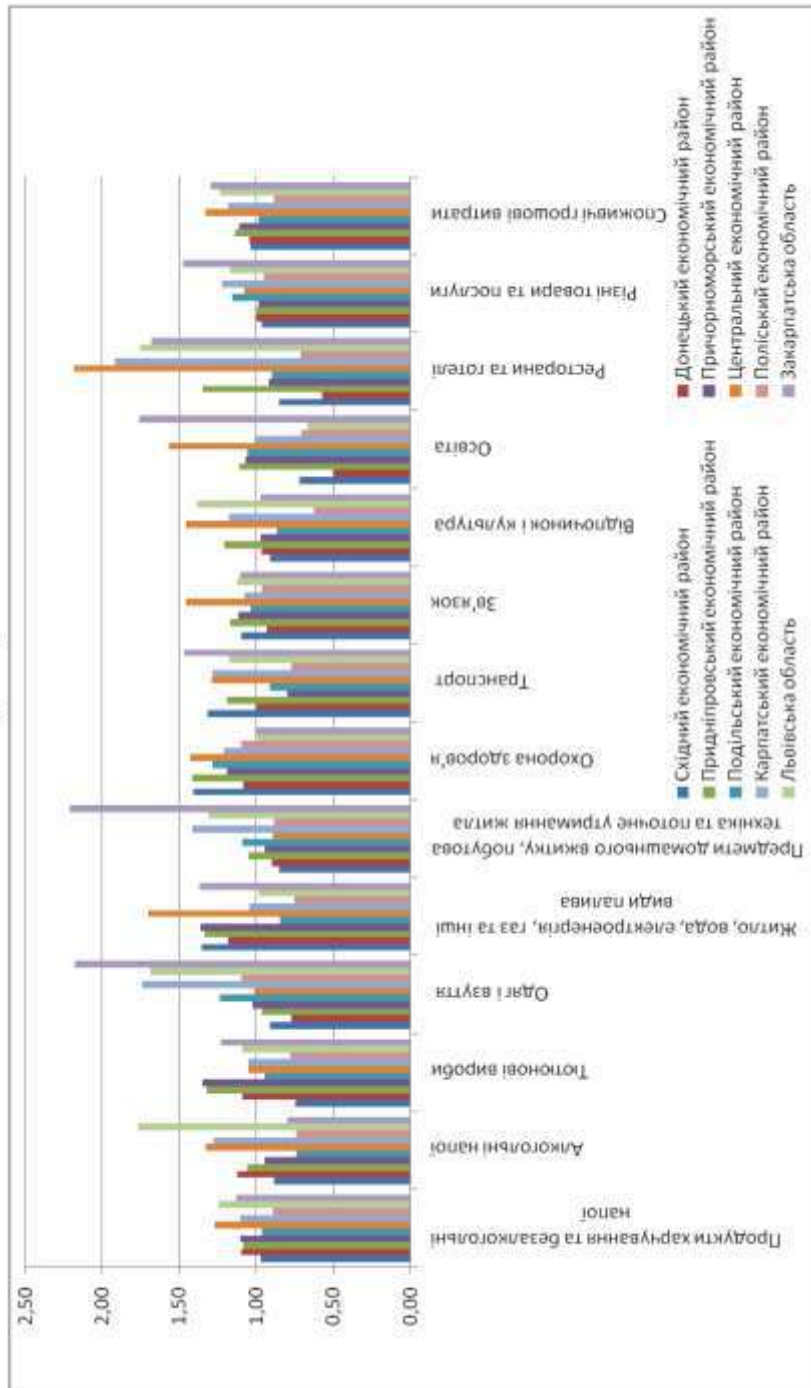
На рис. 6.25 представлено відносні грошові витрати домогосподарств (щодо середньоукраїнських) за основними групами споживчих витрат за укрупненими економічними районами та у Закарпатській та Львівській областях, що виокремлені для окремого аналізу через високий рівень участі їхніх мешканців у зовнішніх трудових міграціях.

У західних регіонах домогосподарства витрачають помітно більше на такі групи товарів як одяг і взуття, предмети домашнього вжитку, побутову техніку та на поточне утримання житла. Порівняно високими є витрати на ресторани і готелі та інші послуги. У Карпатському економічному районі (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська та Чернівецька області) вищими за середні є грошові витрати на всі групи товарів та послуг за винятком охорони здоров'я та освіти, а неспоживчі грошові витрати (витрати на купівлю нерухомості; капітальний ремонт, будівництво житла та інших будівель; купівлю акцій, сертифікатів, валюти, вклади до банків) в цілому не перевищують середньоукраїнські.

Таким чином, наведені непрямі оцінки підтверджують те, що гроші, отримані від трудових мігрантів, витрачаються домогосподарствами переважно на споживчі товари та послуги. Інвестиційний потенціал міграційних трансфертів залишається в Україні доволі низьким. Нема підстав стверджувати наявність підвищеної схильності до збережень серед населення регіонів з підвищеною частотою трудової міграції. Безумовно, переказані з-за кордону суми є доволі значними, однак для того, щоб ці кошти змогли запрацювати на економіку, необхідно суттєво покращити загальну соціально-економічну ситуацію, посилити довіру населення до фінансово-банківської сфери та спростити ведення підприємницької діяльності.

Рисунок 6.25.

Відносні грошові витрати домогосподарств за економічними районами,
у Закарпатській та Львівській областях, ОУЖД 2016 р.

6.3 Наслідки трудових міграцій для ринку праці

Збільшення нерівності між країнами за рівнем життя, глобалізація економік та ринків праці, розвиток транспортної логістики та IT-технологій, зменшення бюрократичних бар'єрів в перетині кордонів та інші взаємопов'язані процеси обумовлюють зростання усіх форм зовнішньої міграційної мобільності, одночасно формуючи і міграційні настрої, і можливості для їх реалізації. Для пропозиції робочої сили на національних ринках праці найбільші наслідки мають дві форми такої мобільності: постійні міграції населення працездатного віку та трудові міграції. Причому трудові міграції можуть справляти навіть більший вплив, оскільки характеристики працівників-мігрантів та їхніх робочих місць мають ясно виражену специфіку. Це надзвичайно актуально для України, яка на фоні незначного позитивного сальдо в постійних зовнішніх міграціях стала для сусідніх країн одним з найбільших донорів робочої сили.

За даними ОТМ-2008, ОТМ-2012 та ОТМ-2017, чисельність населення з досвідом трудових міграцій стабільно перевищує 1 млн. осіб, сягаючи 3,5-4,5% населення віком 15-70 років. Макроекономічна ситуація в країні певною мірою позначається на інтенсивності трудових міграцій, але не є вирішальним чинником. Лише 8,2% трудових мігрантів вказали основною причиною працевлаштування за кордоном відсутність в Україні підходящої роботи, що відповідає здобутій кваліфікації, тоді як майже 85% поспішили на низький розмір заробітної плати в Україні.³⁸⁶ Враховуючи існуючу прірву в розмірах заробітків між Україною і країнами-сусідами, сподіватися на швидке зупинення потоків трудових міграцій не доводиться.

6.3.1 Наслідки для можливостей офіційної зайнятості в Україні

Детінізація трудових відносин і зарплат традиційно проголошується важливим завданням на шляху вирішення проблем фінансової стабілізації системи публічних фінансів, включаючи наповнення місцевих бюджетів та фондів соціального страхування.

Наразі трудові міграції цю проблему радше поглиблюють. Повну процедуру офіційного працевлаштування за кордоном (дозвіл на проживання та на роботу) проходять менше 40% трудових мігрантів, тоді як близько 23% працюють за кордоном без оформлення офіційного статусу. В ході ОТМ-2017 зафіксовано майже дворазове збільшення частки мігрантів, які працювали маючи дозвіл лише на роботу, ще майже 20% трудових мігрантів працювали за наявності тимчасової

---

³⁸⁶Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень/Державна служба статистики України. Київ, 2017. С.20.

реєстрації.³⁸⁷ Це пояснюється лібералізацією законодавства країн-реципієнтів, які через дефіцит «корінної» робочої сили вимушені полегшувати правила працевлаштування іноземців, заодно зменшуючи свої зобов'язання щодо їх соціального захисту.

Поширення неформальної чи напівофіційної зайнятості серед трудових мігрантів є звичайним явищем через низку обставин, зокрема через їх загалом нижчий рівень освіти та обізнаності. В результаті мігранти концентруються в менш прозорих і підзвітних секторах економіки, особливо, коли йдеться про роботу в приватних домогосподарствах. Але звичайно, це аж ніяк не сприяє подоланню тінізації у сфері зайнятості в самій Україні, адже поваги до закону не додає. Новітня тенденція спрощення процедури працевлаштування може обернутися для українців ще меншою захищеністю, адже може навіть дозволяти роботодавцям не сплачувати соціальні внески за короткострокових мігрантів. Відсутність належного оформлення та офіційного статусу не лише обмежує трудові і соціальні права, а й може обернутися багатьма іншими ризиками, включаючи залучення до злочинної діяльності та торгівлю людьми.

Зміни у кількісних параметрах пропозиції робочої сили мають двобічний характер. З одного боку, вплив працездатної частини населення за кордон призводить до зменшення рівня безробіття та тимчасово знімає певні зобов'язання держави щодо надання конкурентних умов працевлаштування в країні. З іншого боку, негативним наслідком цих змін є виникнення дефіциту робочої сили в окремих сегментах ринку праці, особливо в найбільш економічно перспективних та інноваційних сферах діяльності. Наразі в Україні, попри на відкриття кордонів та збільшення міграційної активності населення, чисельна структура зайнятого та безробітного населення, поки що не зазнала значних змін. Її кількісні параметри протягом останніх років коливалися статистично не значуще).

Вплив трудових міграцій на скорочення робочої сили в Україні є значно меншим за вплив природного руху, особливо завдяки високому рівню повернення мігрантів до країни. Але на фоні швидкої депопуляції та змін мотиваційних пріоритетів населення вони можуть істотно вплинути на перспективи розвитку країни.

Зміни у віковій структурі робочої сили. Міграційні втрати працездатного населення негативно впливають на загальну економічну ситуацію в країні, спричиняють затримання процесів зміни поколінь робочої сили та поступове вимивання трудового потенціалу. Найчастіше трудовими мігрантами з України є молодь до 29 років та особи 40-49 років (див п. 2.3.2).³⁸⁸ Окрім того, сучасна молодь достатньо часто виїжджає за кордон з метою отримання вищої освіти, при цьому частка повернення цієї

³⁸⁷Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень/Державна служба статистики України. Київ, 2017. С. 10.

³⁸⁸Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень/Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – с.36

категорії населення на батьківщину є достатньо низькою. Причиною виникнення цього процесу є: мотиваційні настанови молоді до міграції, невелика різниця вартості навчання за кордоном порівняно з українськими навчальними закладами, можливість отримати більш якісну освіту, диплом європейського зразка та кращі перспективи для працевлаштування й отримання конкурентоспроможної заробітної плати.

Зміни у професійній структурі робочої сили. Активний вплив робочої сили за кордон може стати одним з факторів виникнення змін у секторальній структурі економіки, причиною дефіциту робочої сили в окремих сферах професійної діяльності, що своєю чергою може спричинити скорочення обсягів виробництва та підвищення собівартості виробленої продукції (послуг), за рахунок більшої вартості праці дефіцитного фахівця. Нині для України є характерним достатньо високий рівень професійно-кваліфікаційної розбалансованості ринку праці (дефіцитними є кваліфіковані робітники з інструментом, фахівці в сфері науково-технічної, зокрема інженерно-програмної діяльності тощо). Трудова міграція загострює цю ситуацію: у період 2015-2017 рр., найбільш активними до виїзду за кордон були фахівці, що користуються найбільшим попитом на національному ринку праці (див п. 2.3.2).³⁸⁹ Основними причинами впливу цієї групи професіоналів є вищий рівень оплати праці за кордоном (відзначають 84,4% трудових мігрантів) та перспективи працевлаштування з більш вигідними умовами праці. Водночас достатньо високим є вплив фахівців, які раніше працювали на найпростіших професіях, однак мали високий рівень освіти, що говорить про наявність процесу втрати кваліфікації не лише при виїзді за кордон, а й при перебуванні на батьківщині.

Зміни в освітньо-кваліфікаційній структурі робочої сили. Одним із ключових наслідків впливу населення за кордон є виникнення процесу вимивання його освіченої частини, що спричиняє втрату накопиченого в країні людського капіталу, скорочує обсяги віддачі державних інвестицій в людський розвиток (освіту, охорону здоров'я, соціальне забезпечення, тощо) та зменшує можливості поширення інновацій в країні через відсутність відповідної кваліфікованої робочої сили. Нині в освітній структурі потоку трудових мігрантів з України майже третину становлять особи з повною, базовою та неповною вищою освітою (див п. 2.3.2). Більшість із них працюють на робочих місцях, що взагалі не потребують кваліфікації (36,1%) або в інших сферах, ніж отримана кваліфікація (29,5%).³⁹⁰ Окрім того, повертаючись та продовжуючи працювати в Україні мігранти, що працювали не за фахом, не можуть використовувати отриманий досвід на практиці,

---

³⁸⁹ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень/Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – с.36

³⁹⁰ Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження). Статистичний бюлетень/Державна служба статистики України. – Київ, 2017. – с.36

потребують додаткового навчання для оновлення знань і навичок та повернення частини втраченої кваліфікації.

Загострення конкуренції на національному ринку праці за кваліфіковану робочу силу. В сукупності прояву зазначених вище наслідків передбачуваним у майбутньому є загострення питання конкуренції роботодавців за кваліфікованих фахівців, що мають не лише комплекс необхідних професійних, а й соціальних компетенцій. Прояв цього наслідку має двобічний характер. З позитивного боку, він може сприяти покращенню якості наявних робочих місць, зростанню рівня заробітної плати та розширенню соціальної компоненти компенсаційного пакету працівників, загальному оновленню виробничого фонду та автоматизації робочих місць, за умови наявності відповідних інвестицій та підготовки необхідної робочої сили орієнтованої залишатися в країні. З негативного боку, при стагнації розвитку економіки наявна тенденція може призвести до неконтрольованого зростання заробітної плати без прив'язки до продуктивності праці та виникнення процесу недокваліфікації робочої сили при найми фахівця на посади, що є вищими за його наявний людський капітал (рівень освіти, досвід, вміння, знання, навички).

З метою мінімізації прояву загроз від впливу наслідків відтоку населення на пропозицію робочої сили, актуальним є впровадження наступних заходів:

- проведення модернізації економіки, створення сучасних нових робочих місць та реструктуризація вже наявних, що сприятиме збереженню наявного трудового потенціалу країни, більш ефективному використанню праці кваліфікованих працівників та розширенню інноваційного вектору розвитку економіки;
- створення умов для стимулювання молоді отримувати вищу освіту та працевлаштовуватися в Україні, досягнення цього результату є можливим за умов ефективності молодіжної політики в країні, розширення проєктів розвитку молодіжного підприємництва, практики функціонування молодіжних центрів зайнятості, сприяння розвитку молодіжних підприємств (підприємства, керівник якого та більш ніж 80% персоналу є молоді особи до 35 років) та надання їм додаткових субвенцій;
- розширення практики прогнозування стану ринку праці задля реалізації можливості швидкого реагування на зміни в структурі попиту та пропозиції робочої сили, а також наближення структури підготовки кадрів сучасним вимогам економіки, що дасть змогу мінімізувати наслідки професійно-кваліфікаційного дисбалансу та розширити можливості працевлаштування за фахом в Україні;
- впровадження закордонного досвіду прогнозування навичок робочої сили та навчання протягом життя з метою підвищення конкурентоспроможності робочої сили на національному ринку праці та скорішої адаптації реемігрантів до його умов;

- створення умов для підвищення економічної активності населення країни та повернення на ринок праці працездатних осіб (зневірені, зайняті у тіньовому секторі економіки, жінки зайняті доглядом за дітьми, тощо) з метою мінімізації ризиків дефіциту робочої сили, що може проявитися в майбутньому.

6.3.2 Розвиток внутрішньої мобільності населення

Трансформаційні процеси останніх років в економіці та соціальній сфері України суттєво впливають на зрушення не тільки міжнародної, але й національної та локальної мобільності. Відбувається нерівномірне зростання інтенсивності мобільності на різних рівнях локації, характер мобільності стає усе більш суперечливим і нелінійним, напрями мобільності ускладнюються, перехрещуються та зациклюються.

Вказані зрушення розгортаються під тиском двох протилежних трендів. Тренд глобалізації «пропонує» не звертати увагу на кордони та невадалу спеціалізацію країни, або території, у світовому розподілові праці. Центральна ідея глобалізації є такою: жодна країна не може задовольнити переваги й потреби усіх своїх громадян у виборі виду заняття та професії, тому слід створити умови для вільного пересування усіх всюди, що зніме соціальну напругу від неможливості надати людині бажане в її межах.

Нові технології знімають вимоги епохи концентрованого індустріалізму, коли економічно виправдана організація виробництва мала охоплювати велику територію, бути структурованою за однією чи кількома вузькими спеціалізаціями та зв'язаною потужними логістичними потоками. Сьогодні можуть бути самодостатніми менші територіальні одиниці, позбавлених завдяки глобальності ринків залежності від гарантованої ув'язки із конкретними постачальниками та споживачами. Процеси регіоналізації стимулюються й вигодами кластерної організації різнорідних та різнорозмірних виробничих одиниць, що підвищує цінність обмежених територіальних одиниць, не перевантажених зобов'язаннями щодо розвитку економічно непотрібних територій.

Тренд корпоративізації є самостійним, хоча він експлуатує одночасно і тренди глобалізації й регіоналізації.

Зміст відповідних процесів розкривається авторами концепцій «міст-корпорацій», «держав-корпорацій» (М. Харт і А. Негри), «регіонів-економік» (К. Омає). За висловом А.Фурсова: «Нація-держава відходить, але держава як структура ще досить сильна і не дозволяє нікому зайняти своє місце. Вона залишається, але втрачає свою національну форму. На зміну нації-державі гряде корпорація-держава: принципово новий ... феномен, який може здатися сучасникам не менше страшним, ніж «нові монархії» XV століття жителям

пізньо-середньовічного соціуму. Корпорація-держава - це не завтрашній день, а вже сьогодні. Воно вже тут, ми просто не бачимо його за тріснутим панциром нації-держави, який вона використовує»³⁹¹. Тренд корпоративізації певною мірою можна вважати подальшим запереченням (у філософському сенсі) розвитку форм територіальної організації, оскільки не потребує жорсткої територіальної прив'язки, але експлуатує непереміщуваність або у широкому сенсі обмеженість доступу до ресурсів свого функціонування для не членів корпорації. У кожен момент часу такі корпорації мають певну локалізацію, однак не критично залежать від неї, орієнтуються на перманентну здатність працювати за її межами та максимально легко її змінювати.

Зазначені тренди протидіють та викривлюють один одного, але разом входять у суперечність із територіальною зв'язаністю соціального простору, оскільки розривають давніший зв'язок між контурами економічного виробництва і соціального відтворення. Сьогодні формується потужна спокуса скористатися людським капіталом певної території та залишити задоволення соціальних потреб, на базі яких він був сформований, непризвольще.

В цих умовах організація соціальної сфери окремих локацій (різного масштабу) перетворюється на складну політично та невизначено наукову проблему.

Переважає більшість розвинених країн із значним економічним потенціалом, розвинутою транспортною та соціальною інфраструктурою достатньо ефективно стимулюють розвиток внутрішньої мобільності населення. Насамперед, це передбачає сприяння зайнятості усіх категорій населення на основі розбудови транспортної, соціальної та житлової інфраструктури, зорієнтоване на забезпечення збалансованого розвитку національного та локальних ринків праці.

Ситуація в Україні характеризується, з одного боку, функціонуванням сформованих потоків внутрішньої трудової міграції, зокрема маятникової, а, з другого боку, наявністю суттєвих обмежень для їх подальшого розвитку. Феномен розвитку пересувних (мобільних) ринків праці пов'язаний з нестачею або дисбалансом робочих місць. Неспроможність стаціонарного ринку праці задовольнити попит населення на працевлаштування стає головною причиною незайнятості. Якщо потреба отримати роботу за місцем постійного проживання не може бути реалізованою, українці шукатимуть працевлаштування в іншому регіоні країни або за її межами.

Внутрішні пересувні ринки праці функціонують в Україні упродовж кількох десятиліть попри адміністративний тиск і численні заборони, створені міграційною доктриною радянської доби. Структуру внутрішніх міграційних потоків у її сучасному вигляді наведено у таблиці 6.11. *Основною ознакою внутрішнього пересувного ринку праці є територіальна роз'єднаність*

³⁹¹Фурсов А. Держава вона ж корпорація // Експерт. Український діловий журнал. №7 (58), 20 лютого 2006.

постійних місць проживання та місць зайнятості усередині країни й щоденні або тижневі трудові поїздки працівників до іншого поселення й повернення додому. Дані табл. 3.1 свідчать, що значна частина українських робітників залучена в трудову діяльність поза місцем постійного проживання (19,8% або щоп'ятий). Особливо високою є участь у консолідації трудових зв'язків між міськими і сільськими поселеннями працівників-селян (38,0%), переважна більшість (81,6%) яких зайнята в містах різної людності та економічної спеціалізації. Отже, дані табл. 6.11 підтверджують феномен існування пересувних ринків праці в Україні, об'єднаних в загальну систему, що сприяє/підтримує зайнятість українців як в місті, так й на селі. Двосторонній обмін робочою силою поміж міською та сільською місцевістю існує в усіх регіонах країни.

Таблиця 6.11.

Розподіл працюючих за місцем роботи та місцем постійного проживання, 2016 р., %

Місце роботи	Місце постійного проживання				
	Усі поселення	В тому числі за типом поселення			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис. осіб	Невелике місто	Сільська місцевість
Розташування місця роботи					
За місцем проживання	79,4	92,9	93,9	81,3	61,3
В іншому поселенні в Україні	19,8	4,7	5,3	18,2	38,0
За межами України	0,8	2,4	0,8	0,5	0,7
Тип населеного пункту, де знаходиться місце теперішньої роботи (серед тих, хто працює в іншому поселенні в Україні)					
В іншому місті	80,7	75,0	58,3	83,6	81,6
В іншому селі	19,3	25,0	41,7	16,4	18,4

Джерело: соціологічний моніторинг Інституту соціології НАН України

Загалом розвиток внутрішньої мобільності, особливо в міських агломераціях, потенційно є дієвою альтернативою зовнішній міграції і вигідним для держави, оскільки дає змогу запобігти надмірним втратам населення й робочої сили. Однак, не дивлячись на те, що трудові поїздки за межі свого населеного пункту стали звичним явищем ще за радянських часів, внутрішня мобільність населення в Україні відзначається нестабільністю. Економіка України та вітчизняний ринок праці не реагують належним чином на потреби підвищення мобільності населення, не стимулюють відповідний розвиток інфраструктури.

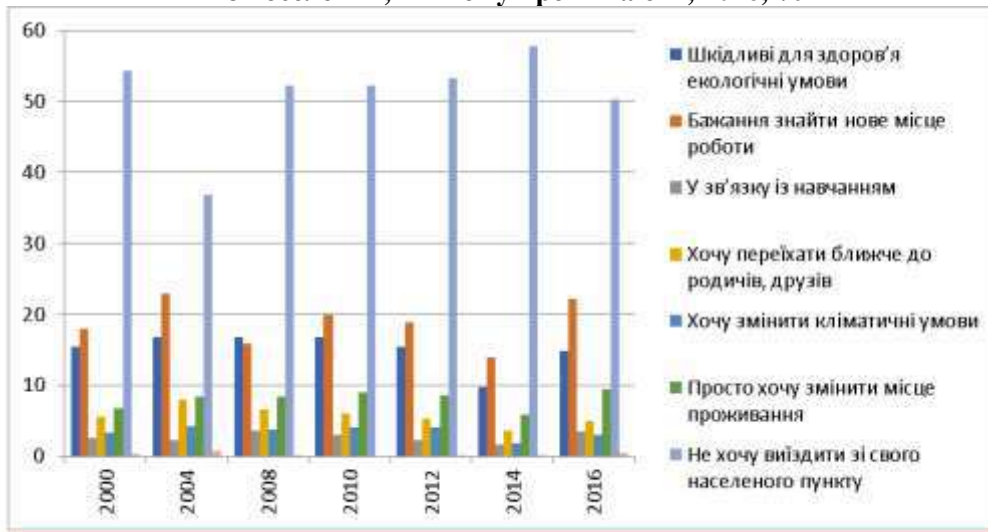
Серед найбільш вагомих причин консервації невисокого рівня внутрішньої мобільності слід відзначити збереження застарілого сприйняття значною частиною населення ідей «постійних змін місця проживання».

Передусім, це стосується збереження системи традиційних цінностей «батьківського дому», сформованих протягом попереднього періоду часу. Дотепер однією з домінуючих настанов населення залишається будівництво/купівля власного помешкання (квартири, будинку) та передавання його у спадок наступним поколінням як однієї з найбільш надійних капітальних інвестицій.

Частка населення, націленого на зміну місця проживання (в результаті незадоволеності умовами проживання у населеному пункті), збільшилася з 19,3% у 2000 році до 22,7% у 2016 році. Натомість, домінуючою залишається частка населення, яке планує залишитися у населеному пункті, в якому проживає на даний момент (ця частка коливалася у межах від 55,2% до 61,9% за аналогічний період часу) (рис. 6.26).

Рисунок 6.26.

Розподіл відповідей респондентів стосовно намірів виїзду з поселення, в якому проживають, 2016, %

Джерело:³⁹²

При цьому зберігається орієнтація саме представників старших груп населення на постійне місце проживання. Водночас, молоді притаманний більш високий рівень мобільності (як територіальної, так і професійної). Це пов'язано, передусім, з поширенням моделі «ротації професій та посад» серед молоді, сприйняттям зарубіжного досвіду динамічних змін місця проживання (поселення, країни) залежно від розташування робочого місця, що пропонується. Зокрема, протягом останніх років частка населення, яке позитивно сприймає пропозицію змінити місце проживання для того, щоб знайти роботу, зросла до 22,5% у 2016 році (vs 18,0% у 2000 році).

³⁹² Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. — Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. Електронний ресурс. — Назва з екрану: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>
 Національна доповідь 311

Не менш важливим обмежуючим чинником посилення внутрішньої мобільності населення країни в Україні є нерозвиненість ринку орендного житла.

Ринок державного орендного житла у світі щороку збільшується. За оцінками Віце-прем'єр-міністра України Г. Зубка, у Німеччині частка державного орендного житла сягає 60% загального житлового фонду. У США та Великобританії – приблизно 30%, у Франції та Швейцарії – 40% і 70%, відповідно³⁹³.

Водночас в Україні, навіть попри збільшення попиту на оренду житла на 20% після анексії Автономної Республіки Крим та військових дій на території Донбасу, ситуація з розвитком ринку орендного житла залишається незадовільною. Дотепер недостатньо поширена практика залучення роботодавців до співфінансування найму орендного житла: це застосовується лише у випадку найму компаніями працівників високої/унікальної кваліфікації.

Вагомим напрямом стимулювання зростання внутрішньої мобільності населення має стати розширення сфери прикладання праці населення. Трансформація локальних ринків праці в умовах децентралізації може як сприяти зростанню потреби в робочій силі, так і обмежувати попит на окремі групи професій (кваліфікацій). При цьому однією з найважливіших передумов посилення мобільності населення може виступати створення робочих місць з гідними умовами найму та оплати праці. Це стимулюватиме працівників до переїзду на нове місце роботи (оскільки альтернативні витрати на проживання, проїзд та утримання членів сім'ї будуть меншими за рівень оплати, що пропонуватиметься на новому місці роботи).

Достатньо розповсюдженими проявами зростання обсягів внутрішньої мобільності населення в Україні залишаються сезонні міграції населення (залучення працівників до сезонних робіт). Однак, з одного боку, можливості фінансування сезонних робіт (організація транспортування, проживання та оплати праці зайнятих за цих умов працівників) достатньо обмежені. З іншого боку, вітчизняні роботодавці відчувають жорстку конкуренцію з боку зарубіжних бізнесменів, які пропонують конкурентні умови найму та оплати праці українським працівникам, організовують вахтове «довезення» працівників на робочі місця за кордоном, доволі часто уникаючи витрат на соціальне страхування та соціальний захист. Відповідно, це ускладнює перспективи розширення обсягів сезонних робіт та розвитку внутрішньої мобільності.

---

³⁹³Електронний ресурс: - Назва з екрану: <http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/Poyasnyvalna-zapiska24.pdf>, <http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2016/01/Proekt-Zakonu.pdf>, <http://pda.finance.ua/ua/news/?curID=365540>, http://gazeta.dt.ua/business/dohidniy-dim-orenda-zhitla-vumovah-vimushenoyi-migraciyi-naselennya-_html

Важливим резервом посилення внутрішньої мобільності населення є освітня міграція (у межах країни), яка також зазначалася респондентами у переліку потенційних причин виїзду з населеного пункту, в якому вони проживають. При цьому трансформація освітніх траєкторій молоді, націленість на поєднання роботи та навчання може стимулювати до посилення територіальної мобільності, збільшення інтенсивності поїздок між місцями проживання та навчання/роботи. Разом з тим, молодь достатньо активно змінює місце проживання, орієнтуючись на можливості вступу до обраних навчальних закладів та подальшого працевлаштування. За даними дослідження руху абітурієнтів між областями України, проведеного експертами аналітичного центру CEDOS, найбільш привабливими для вступників залишаються Київська (м. Київ), Львівська, Харківська області. Також останнім часом посилюється націленість на отримання освіти у навчальних закладах Вінницької, Одеської та Чернівецької областей. Географія освітніх міграцій свідчить, що невисока престижність місцевих закладів вищої освіти в окремих регіонах, несприятлива демографічна та соціально-економічна ситуація, обмежені можливості працевлаштування обумовлюють зниження обсягів освітніх міграцій у ці регіони³⁹⁴. Разом з тим, перспективи повернення абітурієнтів у рідні регіони після навчання будуть достатньо проблематичними, якщо можливості працевлаштування випускників у містах, в яких вони навчалися, недостатньо сприятливі. Водночас отримання молоддю досвіду навчання та роботи за межами місця постійного проживання може стимулювати посилення внутрішньої мобільності населення..

Збереження диспропорційності територіального розміщення виробництва та розселення населення, посилення тенденцій урбанізації, збільшення інтенсивності міграційного впливу населення, що проживає у сільській місцевості, невеликих містах, приміських зонах великих міст (з обмеженими можливостями працевлаштування) у міські агломерації (у пошуках роботи), також ускладнюють перспективи зростання маятникової міграції.

Стримуючим чинником підвищення рівня внутрішньої мобільності населення є відсутність розвиненої дорожньої та транспортної інфраструктури. Зважаючи, що щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям державного та місцевого значення в Україні залишалася практично незмінною протягом 2016-2017 рр. (навіть враховуючи активізацію дорожньо-ремонтних робіт в регіонах останнім часом), можливості регулярного переміщення населення з одного поселення до іншого на роботу або навчання (без зміни постійного місця проживання) обмежені. Відповідно, це є перешкодою зростанню *соціальної мобільності населення*, трансформації соціальної структури сільського населення.

³⁹⁴ГорСамохін, Наталія Онищенко (2016). Рух абітурієнтів між областями України. Електронний ресурс: - Назва з екрану: <https://cedos.org.ua/uk/articles/mihratsiia-abituriientiv-ukrainy>

Значною мірою на посилення зацікавленості працівників у підвищенні рівня територіальної та соціальної мобільності впливають інфраструктурні можливості регіонів. Дотепер переважна більшість місцевих громад не має достатніх можливостей для фінансування розвитку місцевої дорожньої, транспортної та соціальної інфраструктури. Оскільки кожна громада може фінансувати публічні блага (товари та послуги) за рахунок акумуляції податкових надходжень від фізичних осіб (податок на доходи фізичних осіб) та підприємницької діяльності юридичних та фізичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності (єдиний податок), значними будуть регіональні диспропорції стосовно фінансування місцевих інфраструктурних проектів.

Реформа децентралізації передбачає можливість залучення коштів фізичних та юридичних осіб до фінансування інфраструктурних проектів (на засадах державно-приватного (публічно-приватного) партнерства), розбудови соціальної, дорожньо-транспортної та житлово-комунальної інфраструктури. Досвід зарубіжних країн свідчить про достатньо успішну реалізацію спільних інфраструктурних проектів (держави, місцевих органів влади, бізнесу, міжнародних фінансових організацій, недержавних організацій та ін.), що сприяли посиленню зацікавленості роботодавців у створенні ефективних робочих місць у регіонах, збільшенню рівня економічної активності населення, що проживає у даній місцевості регіонів, та зростанню заінтересованості усіх суб'єктів у розвитку місцевих громад.

За умов посилення територіальної мобільності платників податків (це стосується можливості достатньо вільно переміщуватися між регіонами, населеними пунктами та територіальними громадами), регіональні та місцеві органи влади будуть вимушені покращувати якість місцевих публічних послуг. У випадку відсутності можливостей розвитку інфраструктури, розвитку локальних ринків праці, резиденти (роботодавці, самозайняті, підприємці, працівники та члени їхніх сімей) можуть переміщуватися до інших регіонів, що пропонують кращу якість послуг³⁹⁵. Відповідно, обсяги податкових надходжень до місцевих бюджетів можуть зменшуватися, продукуючи подальше зниження якості послуг. Таким чином, в умовах децентралізації посилення конкуренції може стимулювати місцеву владу створювати належну інфраструктуру та покращувати якість соціальних послуг.

Професійна мобільність працівників також значною мірою впливає на стан та динаміку внутрішньої мобільності. Дотепер мотивація як роботодавців, так і працівників до підвищення рівня професійної мобільності залишається достатньо слабкою.

---

³⁹⁵С. А. Романюк (2018) Децентралізація: теорія та практика регулювання. Електронний ресурс: – Назва з екрану: http://bookri.com.ua/wp-content/uploads/2017/12/romanuk_predprosm1.pdf

37,1% респондентів, оцінюючи ступінь важливості підвищення освітнього рівня (інтелектуального розвитку), відзначили особливе значення цього чинника (порівняно з 47,2% у 2002 році). Водночас частка респондентів, не впевнених у важливості цього чинника, збільшилася з 12,5% у 2002 році до 21,3% у 2014 році (навіть незважаючи на поступове зниження до рівня 14,8% у 2016 р., це достатньо значна частка тих осіб, хто не визначився)³⁹⁶.

Це свідчить про поступове посилення рівня усвідомлення працівниками/роботодавцями важливості підвищення освітнього рівня, хоча дотепер недостатньо чітко зрозуміло, яким чином це може бути забезпечено та хто буде відповідальним за ефективність цих процесів. Загалом, особливої актуальності питання підвищення внутрішньої мобільності населення набувають в умовах розвитку інноваційних форм зайнятості, поширення нестандартних форм зайнятості, що не потребують від працівників фізичного переміщення/фактичного перебування на робочому місці.

Статистичні дані щодо кількості та структури вакансій Державної служби зайнятості традиційно охоплюють сегменти ринку праці, в яких сконцентрований попит на працівників з середнім та низьким рівнем кваліфікації. Зокрема, за даними Державної служби зайнятості, найбільше вакансій (станом на кінець 2017 р.) було заявлено підприємствами промисловості (майже 30,0% від загальної кількості вакансій), оптової та роздрібною торгівлі (16,2%). У регіональному розрізі за кількістю вакансій традиційно лідирував Київ (13,2% загальної кількості вакансій станом на кінець 2017 р.)³⁹⁷. Разом з тим, достатньо динамічно у 2017 році збільшилася кількість вакантних робочих місць, заявлених у службу зайнятості Львівської області (11,4%); причому це збільшення було забезпечено, передусім, за рахунок зростання потреби промислових підприємств області на робітничі кадри (14,4% загальної кількості вакансій у промисловості).

Однак, переважною мірою роботодавці, які подають дані про вакансії до Державної служби зайнятості, зорієнтовані на сегменти середньо- та низькокваліфікованої праці. Разом з тим, більш комплексний аналіз співвідношення попиту та пропозиції праці (на основі даних про кількість вакансій та резюме кандидатів) може бути здійснений на основі даних сайтів з працевлаштування. Зокрема, за даними сайту з пошуку роботи Work.ua, загальна кількість вакансій в Україні (станом на 5 грудня 2017 р.) складала 85,5 тис. одиниць (майже на 4,1% вище показника попереднього року)³⁹⁸. Разом з тим, у поточному році відбулося погіршення

³⁹⁶Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / Головні редактори д.екон.н. В.М.Ворона, д.соціол.н. М.О.Шульга. – Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. Електронний ресурс. – Назва з екрану: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf>

³⁹⁷Статистичний збірник «Регіони України у 2017 році». Електронний ресурс. – Назва з екрану: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2018/zb/11/zb_ru1ch2018.pdf

³⁹⁸ <https://www.work.ua/stat/count/?time=year&quantity=1>

ситуації із заявленими вакансіями (їх кількість скоротилася майже на 29,7%, та складала станом на 4 грудня 2018 р. 60,0 тис. одиниць) (табл. 6.12).

Таблиця 6.12.

Кількість вакансій/резюме в окремих обласних центрах України

	Кількість вакансій (станом на)			Кількість резюме (станом на)		
	6 грудня 2016	5 грудня 2017	4 грудня 2018	6 грудня 2016	5 грудня 2017	4 грудня 2018
Україна	81 597	85 455	60 004	1 809 960	2 082 619	2 332 158
Київ	29 127	30 403	21 587	716 003	788 287	854 408
Дніпро	7 311	7 259	5 236	180 296	198 741	214 609
Харків	6 306	6 961	4 673	133 181	158 428	181 723
Львів	4 403	4 433	3 450	104 736	124 908	144 092
Ужгород	495	453	338	9 016	10 650	12 300
Тернопіль	771	853	625	16 892	20 446	24 392
Івано-Франківськ	884	959	657	22 167	27 318	32 887
Запоріжжя	2 506	2 613	1 797	62 636	72 324	80 831
Одеса	6 024	6 091	4 315	142 691	166 574	188 307
Полтава	1 177	1 230	841	28 610	34 089	39 836
Вінниця	1 567	1 777	1 142	42 657	52 078	61 631

Джерело: сайт Work.ua <https://www.work.ua/stat/count/?time=year&quantity=1>

Найбільша частка вакансій традиційно зосереджена у Києві (36,6% загальної кількості вакансій станом на 4 грудня 2018 р.), тоді як аналогічні показники у Дніпрі становили 8,7%, Харкові – 7,8%, Львові – 5,7%. Це свідчить про значні регіональні диспропорції розподілу вакансій, обумовлені, з одного боку, більш широкими можливостями прикладання праці у привабливому для інвесторів столичному регіоні, з іншого боку – більш високим показниками обороту вакансій у цьому ж регіоні. Разом з тим, окремі західні регіони демонструють критично низький рівень активності підприємств стосовно заявленої потреби у кадрах (станом на 4 грудня 2018 р., в Ужгороді заявлено лише 338 вакансій, порівняно з 3450 вакансіями у Львові). Це свідчить, з одного боку, про обмежені можливості працевлаштування мігрантів, які планують повернутися додому, на вакантні робочі місця. З іншого боку, це може також бути результатом збереження значної частки «тіньової» зайнятості у цих регіонах, посилення мотиваційних настанов населення прикордонних регіонів на т.зв. «транскордонне працевлаштування» (самозайнятість у сфері роздрібної торгівлі («човниковий» бізнес), будівництва).

Своєю чергою, найбільш динамічне збільшення кількості пошукувачів роботи, що розмістили резюме (станом на 4 грудня 2018 р.)

спостерігалось у Києві (майже 854 тис. осіб). Хоча, навіть зважаючи на збереження лідерства за кількістю вакансій, навантаження на вакантне робоче місце з боку пошукувачів роботи у Києві (станом на 4 грудня 2018 р.) було дещо вищим, порівняно з середнім рівнем по країні (майже 39,6 пошукувачів), порівняно з показником 38,9 пошукувачів у цілому по Україні. Це, відповідно, свідчить про значно більш високу мобільність пошукувачів роботи у столиці, що посилює конкуренцію між кандидатами. Однак найбільш проблематичною залишається ситуація у тих містах, в яких зберігається невисока активність підприємств стосовно створення робочих місць (при одночасному зростанні кількості пошукувачів роботи).

Також достатньо очікуваним є співвідношення між кількістю вакансій, заявлених на сайті з працевлаштування Work.ua (станом на початок грудня), та чисельністю населення у віці 20-64 роки, що претендує на зайняття вакантних посад. Зокрема, у цілому по Україні цей показник становив у 2017 році 314 осіб / вакансію (порівняно з 332 особами / на вакансію у 2016 році). Аналогічні показники у місті Києві становили 61,7 осіб / вакансію (порівняно з 64,8 у 2016 році).

Розподіл вакансій за професійними сферами також характеризується нерівномірністю. Зокрема, за даними Міжнародного кадрового порталу HeadHunter Україна, найвищі щаблі у рейтингу найбільш затребуваних вакансій у 2017 році займали сфери продаж, IT-сфера та маркетинг, адміністративний персонал та сфера виробництва³⁹⁹. Натомість, дещо знизилася потреба у робітничому персоналі невисокого рівня кваліфікації, фахівцях банківсько-фінансової сфери, транспорту. Разом з тим, пропозиції по заробітній платі (по вакансіях) традиційно більш привабливі також у місті Києві (табл. 6.13).

Зокрема, станом на 4 грудня 2018 року середня заробітна плата (за вакансіями) у Києві, заявлена на сайті Work.ua, майже на 16,5% перевищувала середній по Україні рівень (13,1 тис. грн. порівняно з 11,2 тис. грн.). Водночас пропозиції по заробітній платі (за вакансіями) у Харкові, Львові та Дніпрі були практично співставними з середнім рівнем по країні (передусім, за рахунок збільшення частки високооплачуваних вакансій).

Загалом, аналіз даних стосовно кількості вакансій, чисельності пошукувачів роботи (за резюме), середньої заробітної плати (за вакансіями та резюме) за регіонами свідчить про збереження значної регіональної диференціації, обумовленої, передусім, різними можливостями регіонів щодо створення робочих місць, а також специфікою традиційних мотиваційних настанов населення окремих регіонів. Не менш важливим є вплив структурних змін в економіці та зайнятості, збереження тенденцій до

³⁹⁹ Барометр ринку праці України: підсумки року та головні тенденції 2017 року. Міжнародний кадровий портал HeadHunter Україна Електронний ресурс. – Назва з екрану: https://kiev.hh.ua/?gclid=Cj0KCCQiAi57gBRDqARIsABhDSMoAdtmWHK8BADGduq4V031OhV90JYTvdXlJeIzk7UqXw6Tq8E3_wPoaAp9PEALw_wcB

відкриття вакансій у сфері торгівлі та обслуговування. Хоча окремі сектори економіки, пов'язані з виробництвом, також почали демонструвати позитивну динаміку (передусім, у великих промислових центрах). Однак саме дія цих тенденцій значною мірою впливає на формування можливостей зайнятості населення, реалізацію намірів започаткування власної справи.

Таблиця 6.13.

**Середня заробітна плата за вакансіями/резюме
в окремих обласних центрах України**

	Середня зарплата по вакансіях			Середня зарплата по резюме		
	6 грудня 2016	5 грудня 2017	4 грудня 2018	6 грудня 2016	5 грудня 2017	4 грудня 2018
Україна	6 809	8 664	11 222	7 887	10 060	12 384
Київ	7 977	10 005	13 076	9 933	12 617	15 256
Дніпро	6 777	7 944	10 824	9 151	12 071	14 101
Харків	6 587	8 340	10 925	9 057	12 247	13 840
Львів	6 519	8 357	11 075	9 763	12 960	14 567
Ужгород	5 237	8 390	9 927	10 030	13 650	14 908
Тернопіль	6 124	8 102	9 982	8 966	12 984	13 773
Івано-Франківськ	5 601	7 719	10 113	7 979	13 456	14 199
Запоріжжя	5 537	7 392	9 292	8 469	12 236	13 392
Одеса	7 669	9 134	11 700	10 004	12 478	14 794
Полтава	5 329	7 621	9 408	8 280	11 442	13 802
Вінниця	5 785	7 960	10 160	9 010	11 787	14 308

Джерело: сайт Work.ua <https://www.work.ua/stat/count/?time=year&quantity=1>

З метою забезпечення зростання внутрішньої мобільності населення та запобігання стрімкому збільшенню обсягів міграційних потоків за кордон необхідна реалізація наступних заходів:

- стимулювання розвитку державно-приватного (публічно-приватного) партнерства щодо розбудови дорожньо-транспортної, соціальної та житлово-комунальної інфраструктури, зорієнтованого на забезпечення збалансованого розвитку національного та локальних ринків праці;
- внесення пропозицій до проекту Закону України «Про орендне житло», розробленого Міністерством регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України стосовно визначення терміну пільгового оподаткування доходів приватних інвесторів, які вклали інвестиції у будівництво соціального орендного житла;

- покращення нормативно-правового забезпечення розвитку нестандартних форм зайнятості, неформальної зайнятості (з урахуванням можливостей підвищення рівня маятникової міграції);
- сприяння розвитку зворотної освітньої міграції (на основі надання пільгових кредитів на отримання освіти за кордоном з можливістю їх погашення за рахунок державного / місцевих бюджетів за умов працевлаштування за отриманою спеціальністю в Україні);
- створення умов для залучення коштів фізичних та юридичних осіб до фінансування інфраструктурних проектів (на засадах державно-приватного (публічно-приватного) партнерства), розбудови соціальної, дорожньо-транспортної та житлово-комунальної інфраструктури.

6.4 Зміни етнічного складу та ідентичності населення

Зовнішні міграції за звичай спричиняють зміни етнічного складу та ідентичності населення країни/регіону/поселення. Ступінь деструктивності цих змін для забезпечення етнополітичної стабільності, збереження міжетнічної злагоди та миру в державі безпосередньо залежить від міри інтеграції мігрантів у суспільство країни-реципієнта, себто від ефективності взаємної адаптації іммігрантів та країни-реципієнта. Безперечно, інтеграція є простішою в поліетнічних суспільствах, де присутня толерантність до розмаїття способів життя, мов, конфесій тощо. Але без відповідних державних заходів (забезпечення доступності робочих місць, освітніх, медичних та соціальних послуг тощо) повна інтеграція мігрантів є неможливою. В Україні нормативно регламентована доступність для іноземців зазначених послуг на практиці залишається обмеженим, по-перше, через необізнаність мігрантів щодо своїх прав, по-друге, через низький рівень володіння мігрантами українською мовою.

Механізм інтеграції передбачає:

- натуралізацію/перспективи отримання громадянства;
- протидію дискримінації у всіх сферах життя;
- здійснення інтеграційних заходів — запровадження навчальних курсів та програм, що надають базові знання української мови, історії та культури, з одного боку, та проведення просвітницьких заходів серед українців, з іншого, що популяризують внесок мігрантів в розвиток України, пропагують толерантність та цінність культурного багатоманіття;
- забезпечення мігрантам можливостей та каналів для дотримання культурних традицій та сповідання власних релігій;
- визнання професійної кваліфікації, набутої в інших країнах та забезпечення можливостей для підвищення кваліфікації мігрантів.

Демократична процедура інтеграції мігрантів, яка практикується Україною, принципово відмінна від асиміляції, яка відбувається протягом кількох поколінь і передбачає переймання мігрантською меншиною переймає етнокультурні компоненти домінантного етносу: цінності, норми поведінки, мову, культуру, національну свідомість і в результаті втрачає свої. Мігранти, перебуваючи в тісному контакті з титульним етносом, асимілюються, засвоюють його етнічну ідентичність, втрачають власні етнічні ознаки (мову, культуру, традиції). Вони переймають етнокультурні ознаки домінантного етносу, зливаються з ним, ідентифікують себе з ним. Асиміляції можуть зазнавати як меншини, що довгий час проживають на території домінантного етносу, так і недавні іммігранти.

Для України характерна інтеграція мігрантів та природна асиміляція, яка відбувається під час безпосереднього довготривалого контакту різних мігрантських груп, національних меншин з титульним етносом – угорців на Закарпатті, румун на Буковині, поляків на Півночі та Заході України. Як і інтеграція, природна асиміляція характеризується добровільністю та безконфліктністю: представники національних та мігрантських меншин не виступають проти інтеграції до українського етносу, формуючи українську політичну поліетнічну націю навколо спільних цінностей. Насильницька асиміляція є складовою етнонаціональної політики етнократичних держав, які прагнуть створити гомогенну «чисту» націю. В недемократичних державах насильницька асиміляція здійснюється безпосередньо органами влади, комплекс асиміляційних заходів закріплюється в правовій базі держави і спрямовується на обмеження, заборону мови, культури, традицій способу життя меншин, позбавлення їх етнічної пам'яті, послаблення самосвідомості. Головною метою насильницької асиміляції є примушення представників національних та мігрантських меншин недемократичними методами забути про своє етнічне коріння та набуті ознак титульного етносу для виживання та процвітання в державі.

З одного боку асиміляція мігрантів є дуже перспективною стратегією для запобігання, нейтралізації конфліктогенного потенціалу міграційних процесів, оскільки мінімізує зміну етнічного складу та ідентичності населення держави, певною мірою убезпечує від виникнення конфліктів між титульним етносом та мігрантськими меншинами. Дороговказом для України може стати висловлювання італійського політолога Дж. Сарторі, який стверджує, що коли ідентичність гостей (мігрантів) залишиться недоторканою, то доведеться рятувати ідентичність господарів⁴⁰⁰. За високої частки мігрантів, на що вказує досвід країн Європейського Союзу, розмивається національна ідентичність нації, держава втрачає національні риси, цінності, культуру, змінює геополітичну орієнтацію.

Саме тому елементи асиміляції застосовуються всіма державами, в тому числі Україною, оскільки полегшують інтеграцію мігрантів в поліетнічне суспільство, сприяють формуванню їх національної ідентичності, ядром якої є

---

⁴⁰⁰AtlasdeinmigracionmarroquienEspana. Madrid, 2004. 527 p. (433)

національна свідомість. Вливаючись до складу української поліетнічної нації, мігрантські групи вносять зміни в українську мову, культуру, поведінку, але у випадку асиміляції - повністю втрачають власні, а у випадку інтеграції - зберігають власні етнокультурні ідентитети. Внаслідок асиміляції мігрантські та національні меншини уподібнюються до українського етносу, вивчають мову, засвоюють культуру і не розвивають етнічний склад України. Асиміляція в Україні має природній характер, наприклад, вихідці з Африки, які осіли і вивчили українську мову, популяризуються в соцмережах, в ЗМІ і заохочують інших мігрантів до такої ж поведінкової стратегії. Все частіше з'являються такі заголовки новин, як: «Співак із Нігерії вивчив українську за півтора роки», «В Україні з'явився перший чорношкірий водій тролейбуса, що розмовляє українською», «Чорношкірий співає гімн України під час «маршу вишиванок». Мігранти-фігуранти цих новин запевняють, що вивчення української мови є природнім наслідком вибору місця проживання, «логічним рішенням, адже коли ти приїжджаєш до якоїсь країни і поважаєш її культуру, людей, то ти повинен розуміти і державну мову, спілкуватися нею»⁴⁰¹.

На відміну від асиміляції, інтеграція мігрантів не забезпечує сталість етнічного складу населення України. Інтеграція – це двосторонній процес, мігранти залишаються носіями множинної ідентичності. Вони вливаються в українське суспільство в обсягу необхідному для виживання/процвітання, зберігаючи етнічну ідентичність та міцний зв'язок з етнічною батьківщиною. Кожен іммігрант привносить у державу, до якої переїздить, свої етнокультурні особливості, але не завжди ставиться з повагою та толерантністю до національних цінностей держави-реципієнта. Але при цьому мігранти збагачують поліетнічне середовище України, сприяють його культурному різноманіттю. Такий ступінь інтеграції характерний для мігрантів з Африки, Індії, Пакистану та Бангладеш.

Інтеграція мігрантів суттєво ускладнюється: 1) недостатнім фінансуванням з боку держави програм інтеграції, яких бракує для забезпечення цього процесу; 2) політичний та медійний дискурс зосереджується на негативних для України наслідках, пов'язаних з міграцією, а не на їх інтеграції в українське суспільство. Інтеграція мігрантів та навіть національних меншин, які проживають дуже тривалий час в Україні, може супроводжуватися маргіналізацією, яка притаманна окремим групам або індивідам, що втратили зв'язок зі материнською культурою, але не повністю інтегрувалися в українське етнокультурне середовище. Маргіналізація обмежує їх соціальну мобільність, в результаті вони дистанціюються від соціальних та культурних практик України. Маргіналізація супроводжується явищем геттоїзації – виключення, соціальної, культурної ізоляції представників етносів, які в силу певних причин (об'єктивних відмінностей,

⁴⁰¹Співак із Нігерії вивчив українську мову за півтора роки // Укрінформ. URL:<https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2443970-spivak-iz-nigerii-vivciv-ukrainsku-movu-za-pivtora-roki.html>

перешкод) не змогли/ не захотіли інтегруватися. Це стосується переважно етнічно дуже віддалених мігрантів та ромів України.

Еміграція значно більше впливає на етнічний склад населення України, ніж імміграція, враховуючи обсяги цих відцентрових і доцентрових міграційних потоків. Кількість емігрантів з України вимірюється мільйонами осіб, тоді як кількість іммігрантів за даними ДМС України (див. п. 3.4) не досягає 300 тис. осіб.

Найбільша кількість іммігрантів є громадянами країн колишнього Радянського Союзу, які зберегли сталі родинні та територіальні стосунки з громадянами України. Що стосується підстав імміграції, то найбільше в Україні проживає іммігрантів, які отримали дозвіл на підставі своїх родинних зв'язків з громадянами України (більше 155 тис. осіб, що становить 60% від усіх іммігрантів). Високою є частка трудових мігрантів – трудова міграція в Україну має тимчасовий характер і суттєво не впливає на етнічний склад та ідентичність населення держави.

Вигідне географічне розташування України, лояльне, точніше недосконале, імміграційне законодавство та недостатній рівень міграційного контролю за перебуванням іноземців в Україні створюють передумови для тимчасового незаконного перебування нелегальних мігрантів на території України, зокрема використання ними процедури набуття статусу біженця; загострення ситуації в країнах міграційного ризику (Афганістан, Бангладеш, Індія, Шрі-Ланка, Туреччина, Сирія) внаслідок ескалації військово-політичних конфліктів та зростання рівня терористичної загрози призвели до збільшення міграційних потоків та осідання мігрантів в Україні.

Іноземці їдуть до України не лише задля транзиту до країн Європейського Союзу, але й для тривалого перебування – навчання, працевлаштування, пошуку притулку. Оскільки України поступово перетворюється на країну призначення міграційних потоків, перед нею постає завдання забезпечити відповідно до її міжнародних зобов'язань належний захист прав мігрантів та надання їм гарантій рівності перед законом. Законодавство гарантує іноземцям та особам без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, користування тими самими правами і свободами, як і громадянам України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Тим часом соціальна, етнокультурна дистанція між мігрантами та українцями збільшується, що вказує на неефективність та недовірливість політики їх інтеграції в українське суспільство. Про це свідчить також збільшення кількості злочинів на етнічному ґрунті проти мігрантів, що актуалізує питання запровадження комплексної політики інтеграції іноземців у всіх сферах суспільного життя в межах державної етнонаціональної політики України. Позаяк міграційні процеси, що призводять до зміни етнічного складу населення України, а також деструктивні етнополітичні процеси та явища, якими вони супроводжуються (ксенофобія, расизм, міжетнічні конфлікти) є предметом регулювання саме державної етнонаціональної політики України.

Дослідження становища мігрантів в українському суспільстві виявляє низку перешкод для їх інтеграції. Це, по-перше, недостатній рівень володіння українською мовою, яка є складною для опанування етнокультурно віддаленими мігрантами. Незнання мігрантами української мови унеможливує налагодження діалогу з українцями, участь мігрантів у громадсько-суспільному житті, пояснює їх небажання спілкуватися з представниками державних установ, повідомляти правоохоронним органам про порушення своїх прав, подавати клопотання та звернення. Представники державних установ відповідають мігрантам негативним сприйняттям та стереотипами. В силу цих причин державні органи, які повинні сприяти інтеграції мігрантів в українське суспільство, виявляються неефективними у виконанні цього завдання. А мігранти у відповідь замикаються у власних етнічних середовищах, що призводить до їх ізоляції та маргіналізації. По-друге, даються взнаки об'єктивні труднощі в реалізації етнокультурних, громадянських, політичних та соціально-економічних прав мігрантів, які є наслідком неефективності законодавчої бази інтеграції, адміністративних механізмів взаємодії держави та мігрантів.

Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 р. розглядає інтеграцію як включення іммігрантів в економічне, суспільно-культурне і політичне життя держави⁴⁰². Метою інтеграції є створення для іммігрантів умов для самостійного існування, пов'язаного з використанням можливостей, які створюються на ринку праці, у системі освіти та медичних послуг, а також участю в суспільному житті та використанням громадянських прав з урахуванням культурних та релігійних потреб.

Відповідальними за інтеграцію визначається одночасно держава і самі мігранти, оскільки інтеграція є двостороннім процесом взаємного пристосування іммігрантів та приймаючого суспільства. Однак потреби в інтеграційній підтримці для різних категорій та окремих груп мігрантів можуть відрізнятися, тому програми інтеграції повинні мати диференційований підхід і адресний характер, бути орієнтованими на конкретну групу або категорію людей. Участь в інтеграційних програмах повинна мати добровільний характер, але при цьому визнається доцільним запровадити систему стимулювання з метою заохочення мігрантів до участі в таких програмах.

Для забезпечення успішної інтеграції іммігрантів в українське суспільство Україна намагається забезпечити: підвищення рівня співпраці із середовищем іммігрантів у процесі інтеграції, в тому числі шляхом створення консультативних/експертних рад за їх участю, залучення до розроблення законодавства, державних програм з питань інтеграції та імміграції тощо; продовження інтеграційної підтримки вразливих груп іммігрантів (наприклад, жертв торгівлі людьми, неповнолітніх без супроводу, людей похилого віку); організацію вивчення мігрантами державної мови; розроблення програм адаптації для дітей мігрантів до освітньої системи в Україні; провадження освітньої та

⁴⁰²Стратегія державної міграційної політики України на період до 2025 р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/250149647>

просвітницької діяльності з формування в суспільстві атмосфери терпимості та культури міжнаціональних стосунків, протидії расизму і ксенофобії; чітке розмежування повноважень та водночас координацію дій ДМС, Мінсоцполітики, інших органів державної влади щодо питань інтеграції.

В Україні імміграція визнається важливим засобом уповільнення депопуляції, однак вона здатна забезпечити позитивний ефект лише за умови повноцінної інтеграції прибулих в суспільство. Водночас як складова міграційної політики інтеграція мігрантів недостатньо розроблена, - визнається в Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 р. Як уже зазначалося, єдина категорія мігрантів, щодо якої Кабінетом Міністрів України затверджено плани щодо інтеграції в українське суспільство, - біженці та особи, які потребують додаткового захисту. Проте результати інтеграції біженців незначні, що є наслідком як обмежених державних ресурсів, так і неналежної уваги державних органів до цього напрямку роботи.

6.5 Політичні наслідки міграцій

Масштабні зовнішні міграції є тим чинником, який справляє на соціальний організм стресовий вплив і водночас тестує суспільство на стресостійкість⁴⁰³. Стресовий стан виникає в результаті порушення усталених соціальних балансів, зв'язків і взаємодій. Усталеність поступається місцем непевності й невизначеності. Причому, це стосується найрізноманітніших сфер суспільної життєдіяльності.

Соціум у фазі невизначеності об'єктивно потребує перезавантаження цільових орієнтирів і засобів досягнення мети. У демократичному суспільстві таке перезавантаження втілюється на практиці насамперед і в основному в результаті виборів, у процесі яких відбувається своєрідне тестування цільових та інструментальних альтернатив суспільного розвитку.

Масштабні зовнішні міграції мають електоральні наслідки одразу на кількох тематичних рівнях. Передовсім вони самим фактом свого існування утворюють проблемне поле, яке стає предметом електорального дискурсу і протистояння політичних опонентів. Таке протистояння має як популістський, так і концептуальний рівень. На популістському рівні прихильники ідеї позивного значення зовнішніх міграцій намагаються скористатися електоральною прихильністю мігрантів, а їх опоненти експлуатують ксенофобські настрої суспільства і упередженість до іммігрантів.

Концептуальний рівень протистояння цілком об'єктивно має складніший аргументаційний рельєф. Як правило, йому притаманна багатоманітна контекстуальність – глобалізаційна, етична, гуманістична, деонтологічна тощо. В Україні здебільшого практикується глобалістичний

---

⁴⁰³ Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана. – М.: Канон, 1995. – 352 с.

контекст сучасних міграційних процесів. Прихильники міграцій наполягають на тому, що це явище є атрибутивною ознакою глобалізму, а оскільки механізми дії і інерція глобалізаційного мегатренду безальтернативні, то масштабні міграції слід сприймати аналогічно – як безальтернативні. Більше того, згідно з цим концептуальним підходом, масштабна імміграція має для сучасної України не просто позитивне, а по-справжньому рятівне значення, оскільки вона закриває виробничі порожнини, що утворюються в результаті трудової міграції мільйонів українців за кордон.

Опоненти такого концептуального підходу наголошують щонайменше на трьох аспектах. Перший стосується нееквівалентного обміну: якщо за кордон виїжджають в основному кваліфіковані кадри, то в Україну прибувають здебільшого ті, чий фаховий рівень нижчий, а крім того вони потребують тривалої адаптації, що негативно позначається на виробничих і загалом соціально-економічних показниках країни. Другий аргументаційний аспект стосується структури зайнятості імігрантів: не всі мігранти зайняті у продуктивних секторах, значна частина має невизначені й тіньові джерела прибутків. Третій аргументаційний наголос можна сформулювати у вигляді риторичного запитання: якщо всі українці виїдуть за кордон, а на їх місце прибудуть імігранти, то чи коректно продовжувати й надалі називати таку країну Україною?

Електоральні наслідки масштабних зовнішніх міграцій полягають також у тому, що в разі наділення імігрантів виборчим правом, вони набувають статусу повноцінної електоральної сили, спроможної істотно вплинути якщо не на загальнонаціональний результат виборів, то, щонайменше, на регіональний рівень, у межах якого концентрація імігрантів є найвищою.

Ще однією особливістю масштабних зовнішніх міграцій, яка володіє чималим потенціалом електоральних наслідків, є партнерська взаємодія імігрантів зі спорідненими етнічними спільнотами й електоральними проектами. В таких випадках голоси імігрантів можуть набувати статусу своєрідної «золотої акції», схилиючи в критичний момент шальки терезів у той чи інший бік.

Зрештою, статусом істотного електорального фактора володіє не лише масштабна зовнішня міграція, а й міграція внутрішня. Якщо на загальнонаціональному рівні сукупний баланс електоральної підтримки в результаті внутрішніх міграційних процесів залишається на попередньому щаблі, то на регіональному рівні внаслідок перерозподілу електорату можливі істотні відмінності від показників попередніх виборів.

Докорінних змін попереднє електоральне поле і результати виборів зазнають у тому випадку, коли масштабні внутрішні міграції доповнюються вилученням з електорального обігу частини виборців, які опинилися на анексованих і тимчасово окупованих територіях (саме такий випадок ілюструє Україна зразка 2018 року). При цьому в найбільшому електоральному програші опиняються політичні сили, чий електорат позбавлений права голосувати, а найбільший електоральний

успіх мають опоненти електоральних невдах.

Емпіричний досвід всесвітньої історії переконливо доводить, що міграції некорінних етносів генерують потенціал основних загроз не лише функціональної атомізації суспільства, а й політичного фрондування, автономізації, етнонаціональних протистоянь, загроз територіальній цілісності й підвищення вірогідності дезінтеграції доти єдиного державного організму. Це відбувається тому, що некорінний етнос на новому місці проживання опиняється перед дилемою: або адаптуватися до комплексу місцевих життєвих автоматизмів і особливостей, які утворюють явище під назвою «спосіб життя», або адаптувати нове життєве середовище до свого способу життя.

Чи існують причинно-наслідкові зв'язки, які визначають якщо не обов'язковість, то хоча б високу вірогідність розгортання подій за тим чи іншим сценарієм? Соціальним наукам відомий принаймні один такий причинно-наслідковий зв'язок (можливо він і не єдиний, але достеменно основний): кількісне співвідношення з одного боку автохтонного, ендемічного етноса, а з іншого – представників некорінного етноса, мігрантів ззовні. За великим рахунком, можна констатувати пряму лінійну залежність: що вищий відсоток мігрантів у загальній чисельності соціуму, то вища вірогідність того, що мігрантам вдасться уникнути потреби адаптуватися, а натомість вони змусять соціум адаптуватися до себе, своїх потреб, вимог і пріоритетів⁴⁰⁴.

Цю тезу можна проілюструвати на прикладі галопуючого зростання російської етнічної групи в Україні внаслідок цілеспрямованих міграційних хвиль. Отже, «приріст чисельності російського етноса на українських теренах з 1897 по 2001 роки був найвищим – 347 %. Для порівняння: аналогічний показник серед українців становив лише 178 %»⁴⁰⁵. Відтак, не варто дивуватися, що саме з російським етнічним фактором пов'язані найбільші ризики, загрози територіальній цілісності й безпека дезінтеграції.

Загалом «під загрозою територіальній цілісності слід розуміти явище, чинник (або їх сукупність), що створюють або здатні реально створити умови чи стан повної або часткової неможливості реалізації суверенітету Українського народу на недоторканній, цілісній території в межах визначених кордонів України. До основних загроз територіальній цілісності України на сучасному етапі державотворення слід віднести: окупацію Росією частини території України – Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, розв'язання воєнної агресії на сході України; інформаційну війну проти України, загрози кібербезпеці й безпеці інформаційних ресурсів, які, по суті, є

---

⁴⁰⁴ Шевченко М. М. Модель регіональної дезінтеграції держави як складова комплексної моделі державного реагування на загрози національній безпеці / М. М. Шевченко // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. – 2014. – № 2. – С. 26–35.

⁴⁰⁵ Етнічний склад населення України. Короткий огляд [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radiolemberg.com/ua-articles/ua-allarticles/etnichnyy-sklad-naselennya-ukrayiny-korotkyy-ohlyad>.

інструментом посягання на територіальну цілісність України; сепаратизм у поєднанні з тероризмом як формою його реалізації. Масштабна підтримка сепаратистських проявів в Україні Російською Федерацією залишається найбільшим ризиком для національної безпеки та територіальної цілісності України. Отже, загрозою територіальній цілісності України на сучасному етапі державотворення можуть бути як зовнішні, так і внутрішні фактори, що впливають на суверенність, територіальну цілісність і недоторканість нашої держави»⁴⁰⁶.

З-поміж факторів та інструментів, які виконують технологічну функцію демонтажу України як цілісної унітарної держави, аспект зовнішньої міграції в багатьох випадках набуває ключового значення. Зрештою, така особливість притаманна не лише Україні.

Власне, «потенціал сепаратизму залежить передусім від потужності регіональної спільноти, у середовищі якої поширюються чи можуть поширюватися сепаратистські настрої. Йдеться як про її чисельність, так і про привабливість відповідної ідентичності; наявність спільних інтересів, відмінних від інтересів решти населення країни; існування помітних мовних, культурних, конфесійних особливостей, обумовлених історією регіону. Досить часто формуванню такої спільноти сприяє існування тих чи інших географічних бар'єрів, що ускладнюють комунікації всередині держави (водні перешкоди, гори тощо), як приклад – півострів Крим в Україні.

В Україні міграційна складова небезпеки сепаратизму пов'язана із наслідками бездержавності і тривалого існування в складі російської та радянської імперій, де внаслідок масових цілеспрямованих міграцій руйнувалася етнічна гомогенність, посилювалася русифікація. Що ж до сучасних міграційних процесів, частка мігрантів, тобто іноземців, які мають право на проживання в країні, є занадто низькою, щоб впливати на геополітичну орієнтацію та соціополітичний клімат. Зміни етнічного складу обумовлені імміграцією не впливають на електоральні симпатії хоча б тому, що мігранти фактично позбавлені права на участь у політичному житті України. Конституція і законодавство України чітко визначають коло суб'єктів, які мають право брати участь у виборах, всеукраїнських та місцевих референдумах. Згідно з ст. 70 Основного Закону таким правом володіють тільки громадяни України, якщо вони досягли 18-річного віку і є дієздатними. Таким чином мігранти, навіть ті, які на законних підставах проживають на території України, не володіють активним (правом обирати) і пасивним (бути обраним) виборчим правом і правом брати участь у референдумах. Це право належить тільки громадянам. Тож іноземці, які постійно мешкають в Україні, не мають права голосувати на місцевих та загальних виборах, а отже, впливати на політичний вектор розвитку держави. Іноземці й особи без громадянства також не

---

⁴⁰⁶ Надутий А. В. Основні загрози територіальній цілісності України на сучасному етапі державотворення / А. В. Надутий // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2016. – № 2. – С. 29–37.

можуть бути членами політичних партій України, які сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян та беруть участь у виборах. Згідно з ст. 36 Конституції України лише громадяни мають право на свободу об'єднання у політичні партії для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Натомість іммігранти можуть створювати громадські об'єднання і провадити громадську діяльність. Відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» громадські об'єднання - це добровільне об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів⁴⁰⁷. Засновниками громадської організації (громадського об'єднання, утвореного фізичними особами) можуть бути громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах, які досягли 18 років, а молодіжної та дитячої громадської організації – 14 років. Громадське об'єднання, поряд з державною мовою, може послуговуватися назвою іноземною мовою або мовою національної меншини. Громадські об'єднання, створені іноземцями, можуть співпрацювати з іноземними неурядовими організаціями та міжнародними урядовими організаціями з дотриманням законів України. Тож, Україна створює можливості для провадження мігрантами громадської діяльності в межах громадських об'єднань та захисту їх прав. Однак законодавство обмежує участь мігрантів в українській політиці, запобігаючи деструктивним наслідкам – наприклад, зміні зовнішньополітичного розвитку, геополітичної орієнтації держави та соціополітичного клімату.

Набагато серйозніший вплив на зміну етнічного складу, ідентичності населення України та геополітичної орієнтації чинять не новоприбулі мігранти, а національні меншини, які тривалий час проживають в Україні, та їх етнічні Батьківщини, які захищають права своїх національних меншин, втручаючись у внутрішні справи України та висуваючи до неї етнотериторіальні та етнополітичні претензії.

---

⁴⁰⁷Про громадські об'єднання: Закон України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2013. № 1. ст.1

7. ПРАВОВІ ІНСТРУМЕНТИ РЕАЛІЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

7.1 Правові засади формування у суспільстві атмосфери толерантності та забезпечення недискримінації мігрантів

У цілому законодавство України створює передумови для формування толерантності та недискримінації, поваги до представників інших національностей, до яких належать і мігранти. Втім не завжди нормативно-правові положення знаходять адекватне втілення на практиці. Судова практика із зазначених питань, зокрема відсутність прецедентів винесення позитивних вироків на користь мігрантів, є яскравим підтвердженням цього. Міжнародні інституції (Європейська комісія проти расизму та нетерпимості, Консультативний комітет Рамкової конвенції про захист національних меншин) неодноразово звертали увагу на те, що антидискримінаційні норми українського законодавства залишають мігрантів поза захистом.

Рамковим законодавчим актом з питань дискримінації є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». Водночас майже 6-річний досвід застосування цього нормативно-правового акту доводить порівняно незначну його ефективність. Практика застосування зазначеного закону загалом спрямована на формування засад антидискримінаційної політики, аніж на боротьбу з конкретними проявами дискримінації в українському суспільстві. Декларативність та несистемність положень без визначення чітких процедур їх застосування, відповідних санкцій щодо порушників законодавства про запобігання та протидію дискримінації перешкоджають його (закону) дієвому застосуванню для боротьби з «мігрантофобією». Серед недоліків нормативно-правового акту слід виокремити: неточність формулювань, суперечливість визначень форм дискримінації, що ускладнює процес притягнення до відповідальності винних та захист постраждалих від дискримінації; брак дієвих механізмів реалізації закону. А відсутність досвіду боротьби з проявами ксенофобії у правоохоронних органів та судів ускладнює реалізацію правових механізмів захисту постраждалих від дискримінації, зокрема мігрантів. Це унеможливує застосування зазначеної правової норми для нейтралізації етноконфліктогенного потенціалу міграційних процесів.

Намагаючись не створювати прецедентів притягнення до кримінальної відповідальності за ст.161 ККУ, правоохоронні органи часто перешкоджають виявленню ступеня поширеності етнічної, расової та інших видів ксенофобії в Україні, зокрема щодо мігрантів, хибно класифікуючи відповідні правопорушення.

7.2 Правове регулювання зовнішньої трудової міграції та реінтеграції мігрантів

Формування правового середовища регулювання зовнішньої трудової міграції та реінтеграції мігрантів значно активізувалося від 2010 року, зокрема у зв'язку із підписанням Угоди про асоціацію з ЄС, лібералізацією візового режиму та відповідними обов'язками України щодо удосконалення державного управління міграцією та забезпечення прав мігрантів. Відтак, в 2011 році затверджено Концепцію Державної міграційної політики України, прийнято нову редакцію Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», Закон України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового чи тимчасового захисту», Закон «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», видано Указ Президента України «Про Національний план із виконання Плану дій щодо лібералізації Європейським Союзом візового режиму для України», введено в обіг закордонні паспорти громадян України з біометричними даними.

Прийняття зазначених правових актів обумовило подальші зміни в законодавстві. Зокрема, у 2012 р. набрав чинності Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України з питань біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту», в листопаді 2015 р. ухвалено Верховною Радою України низку актів щодо удосконалення міграційного законодавства, прийнято Закон України «Про зовнішню трудову міграцію», спрямований на забезпечення правової основи регулювання трудової міграції громадян за кордон та заходи щодо реінтеграції мігрантів, які повертаються.

Втім попри позитивні новації Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» містить низку недоліків, зокрема:

1. Декларативність змісту (відсутність норм прямої дії) – половина статей має посилання на нормативно-правові акти України, що дає підстави дійти висновку про відсутність самостійного дієвого механізму реалізації правових норм у цій сфері.

2. Відсутність механізмів реалізації окремих норм, що унеможлиблює їх виконання без прийняття додаткових нормативно-правових актів.

3. Відсутність норм щодо реалізації виборчих прав мігрантів (зокрема державних гарантій забезпечення участі трудових мігрантів у виборах).

4. Неврахування окремими нормами критеріїв врегулювання питання реінтеграції на законодавчому рівні та неможливості їх реалізації на практиці. Зокрема, ст.14 «Реінтеграція в суспільство трудових мігрантів» зводиться формально до декларування ідеї щодо сприяння реінтеграції українців шляхом здійснення комплексу соціальних, правових, економічних та інших заходів, проте яких і яким чином, залишається нез'ясованим. Деяка конкретика присутня лише в частині надання мігрантам можливості ознайомлення з інформацією, що має спростити їхнє повернення, проте, без уточнення механізму надання такої інформації.

5. Закон не містить однозначної та зрозумілої відповіді на питання щодо

оподаткування доходів трудових мігрантів. Зокрема, його норми не передбачають прямої заборони подвійного оподаткування грошових доходів заробітчан, відсилаючи до міжнародних договорів України. Згідно Закону, резиденти України з урахуванням норм міжнародних договорів мають право на зарахування податків і зборів, сплачених за межами України, під час розрахунку податків і зборів в Україні (ст. 19). Натомість країни, зацікавлені у валютних переказах від громадян з-за кордону як у джерелі додаткових інвестицій та у спрямуванні їх офіційними каналами, встановлюють податкові пільги на перекази мігрантів та на сформовані завдяки їх зусиллям валютні депозити⁴⁰⁸.

6. Норми щодо гарантій, які надаються мігрантам у сфері освіти, мають загальний характер. Відсутні норми, які б закріплювали механізми допомоги вітчизняним навчальним закладам, що організовані громадськими об'єднаннями мігрантів в країнах їх перебування, та сприяння створенню нових українських освітніх установ за кордоном, їх забезпеченню підручниками, методичними матеріалами, виділенню державних коштів на відрядження комісії з України для атестації учнів та прийому іспитів (на сьогодні це відбувається за власні кошти мігрантів). Оскільки в нинішніх економічних умовах практично неможливо відряджати науково-педагогічних працівників з України для роботи в українських школах за кордоном, доцільним є залучення до викладацької роботи фахівців з числа мігрантів. Відтак виникає необхідність деталізації на законодавчому рівні організації їх перепідготовки та атестації, встановлення гарантій зарахування періоду роботи в українських школах за кордоном до педагогічного стажу в Україні тощо.

Відповідного вирішення потребує і проблема забезпечення можливостей дітям мігрантів, які перебувають з батьками за кордоном і отримують там середню освіту, вступу у вищі навчальні заклади в Україні. Зокрема, шляхом зовнішнього оцінювання їх знань дистанційно або із застосуванням іншого механізму, залучення найталановитіших дітей мігрантів до українських закладів вищої освіти на тих же умовах, що передбачені при вступі абітурієнтів із числа закордонних українців (у межах квот за рекомендаціями громад та за державні кошти).

7. Відсутність механізмів співпраці дипломатичних та консульських установ України за кордоном з громадськими об'єднаннями мігрантів, зокрема, у частині консультування та надання інформації працівникам-мігрантам, можливості делегування цим об'єднанням певних функцій у сфері соціальної підтримки мігрантів, які її потребують⁴⁰⁹.

8. Декларативність та обмеженість норм стосовно здійснення трудовими мігрантами переказу коштів. Зокрема, ст.18 Закону «Переказ коштів трудових мігрантів» закріплює державне сприяння створенню

⁴⁰⁸ Довгоочікуваний закон про трудову міграцію прийнято. Що далі? URL: <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-the-long-awaited-law-on-labor-migration-accepted-whats-next/>

⁴⁰⁹ Довгоочікуваний закон про трудову міграцію прийнято. Що далі? URL: <http://migraciya.com.ua/news/migrant-workers/ua-the-long-awaited-law-on-labor-migration-accepted-whats-next/>

трудовам мігрантам умов для здійснення грошових переказів в Україну лише шляхом зменшення комісійної винагороди за здійснення переказу.

Отже, необхідним є вдосконалення Закону України «Про зовнішню трудову міграцію», зокрема завдяки залученню до законотворчого процесу неурядових організацій (НУО), зокрема, об'єднань самих мігрантів, а також НУО, що працюють у сфері надання послуг та допомоги мігрантам та біженцям. Так, польський досвід засвідчує ефективність активного діалогу усіх зацікавлених сторін та відкритого громадського обговорення проблем. Відповідно Міністерство праці та соціальної політики Польщі має не лише спеціальний підрозділ, діяльність якого спрямована на співпрацю з неурядовими організаціями, але й створило окремий інтернет-портал, який відображає всі аспекти цієї співпраці, містить базу даних проєктів, реалізованих НУО тощо. Своєю чергою, веб-сайт Міністерства праці та соціальної політики України має підрозділ «Громадські організації», але його оновлення здійснюється із середньою періодичністю один раз на три місяці (переважно за формальними ознаками). Щоправда, і польські неурядові організації є значно активніші, ніж українські. Отже, запозичення досвіду Польщі має відбуватись паралельно як держслужбовцями, так і представниками НУО⁴¹⁰. Загалом, зазначені питання мали б знайти висвітлення і в Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року (далі Стратегія-2025), затвердженій розпорядженням КМУ від 12 липня 2017 року № 482-р.

Безперечно, процес конкретизації змісту міграційного законодавства має враховувати те, що протидія міграції та сприяння реінтеграції – це складні процеси, які включають в себе окрім правового економічний, соціально-психологічний, політичний і культурний аспекти, що справляють взаємний вплив. Відповідно вдосконалення міграційного законодавства слід здійснювати комплексно – з одночасним врегулюванням проблемних питань та закріпленням стимулюючих заходів за всіма напрямками, що формують зміст зазначених процесів.

7.3 Політико-правові аспекти протидії нелегальній міграції

Якщо говорити про проблеми дотримання прав людини в сфері міграції, то тут нагально необхідно визначити мінімальний обсяг прав і свобод, якими можуть бути наділені нелегальні мігранти, а також обсяг їх обов'язків. Зокрема в Конституції України при визначенні кола суб'єктів, на які поширюються ті чи інші конституційні права, свободи та обов'язки, варто було б зробити застереження щодо того, чи поширюються вони тільки на фізичних осіб, які законно перебувають в Україні, чи й на тих, що перебувають в державі нелегально.

Явище нелегальної міграції, характерною рисою якої є те, що мігранти залишають країну свого постійного проживання і перетинають кордони

---

⁴¹⁰ Міграційна політика: найважливіший міжнародний досвід. URL: <https://europewb.org.ua/migraciina-politika-naivaglivishii-mignarodnii-dosvid-visnovki-ta-rekomendacii/>

іншої держави без офіційного дозволу або ж порушують встановлені законодавством цієї країни терміни перебування на її території, є небезпечним для будь-якої держави, в тому числі і України. Зазвичай Україна «виступає в двох ролях: 1) кінцевого пункту призначення для іммігрантів переважно з країн СНД; 2) транзитної території на шляху до країн Європейського Союзу, переважно для іммігрантів з країн Азії та Африки».

Останнім часом сформувалася нова загрозлива тенденція в сфері нелегальної міграції. Через посилення заходів протидії нелегальній міграції у країнах Європейського Союзу, почало спостерігатися збільшення кількості мігрантів, які намагаються за будь-яку ціну потрапити в Україну аби залишитися тут, щоб згодом незаконно потрапити на територію держав-членів Європейського Союзу.

Законодавство, що регулює правовий статус громадян України та іноземних громадян і осіб без громадянства, які проживали в Україні, однак вимушені були залишити своє постійне місце проживання через анексію Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим чи у зв'язку з діяльністю незаконних озброєних формувань на території окремих районів Донецької та Луганської областей, є новою частиною міграційного законодавства України. Мова йде про Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», якими було вирішено низку колізійних питань правового статусу цих осіб.

Отже, українське законодавство закладає правові основи для реалізації населенням права на свободу пересування, запобігання виникненню нелегального статусу та визначення правового статусу різних категорій іноземців в Україні (іммігрантів, осіб, які тимчасово проживають в Україні, осіб, які тимчасово перебувають в Україні, біженців, осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, осіб, які постраждали від торгівлі людьми, внутрішньо переміщених осіб). Окремі нормативно-правові акти визначають права та обов'язки українців, які живуть та працюють за кордоном.

Хоча в цілому законодавство України створює відповідну правову основу для регулювання міграційних процесів в Україні, водночас потребує вдосконалення як щодо забезпечення дотримання прав людини, так і щодо посилення протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми. На законодавчому рівні має бути визначено коло прав, свобод та обов'язків, котрими може бути наділена особа, яка нелегально перебуває в Україні, та межі їх реалізації. Відповідну правову основу може становити Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 р. (набула чинності у 2003 р.; Україна не є учасницею), оскільки цей документ є «найбільш всеохоплюючим міжнародним договором по захисту як законних, так і незаконних трудящих-мігрантів»⁴¹¹. Правовий статус таких

---

⁴¹¹ Рабочий документ Дванадцатого Конгресса Организации Объединенных Наций по предупреждению преступности и уголовному правосудию «Меры предупреждения
Національна доповідь 333

осіб визначається частиною III цієї Конвенції, що надає досить широке коло прав усім трудящим-мігрантам та членам їх сімей, незалежно від міграційного статусу. Зокрема, нею передбачається: охорона законом права на життя; заборона рабства, невільництва, тортур, жорстокого, нелюдського та такого, що принижує їх достоїнство поводження чи покарання, а також свавільного і незаконного втручання в особисте і сімейне життя; свобода думки, совісті та релігії; заборона свавільного позбавлення власності; право на свободу та особисту недоторканість тощо. Нелегальним мігрантам має бути надано право на отримання безоплатної правової допомоги, визначено межі його реалізації та способи повідомлення їм інформації. Відповідні зміни доцільно внести до Закону України «Про безоплатну правову допомогу»⁴¹², який передбачає її надання, в тому числі, іноземцю та особі без громадянства, без вказівки на законність їх перебування в Україні.

При визначенні кола прав, свобод та обов'язків нелегальних мігрантів необхідно спиратися на чітке визначення цієї категорії іноземців. Термін «нелегальний мігрант» широко не включений в законодавство України, оскільки його доволі ефективно замінює поняття «іноземець чи особа без громадянства, який порушив законодавство України про права іноземців та осіб без громадянства», а також ряд інших подібних понять, що формулюються через вказівку на адміністративне правопорушення чи адміністративне покарання в міграційній сфері. Проте, саме поняття «нелегальний мігрант» доцільно використовувати в законодавчому регулюванні їх прав, свобод та обов'язків. На часі є і розробка поняття «нелегальної міграції», яке допоможе в підготовці цілеспрямованих та ефективних нормативно-правових актів в сфері боротьби з цим негативним соціальним явищем, а також сприятиме його розмежуванню із таким подібним до нього протиправним діянням, як «торгівля людьми». В останньому випадку слід враховувати Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності 2000 р. (Україна є учасницею) та Протоколи до неї.

Прогалини в законодавстві України можуть призвести до виникнення підстав для визнання особи нелегальним мігрантом. Наприклад, Закон України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» встановлює, що посвідка на тимчасове проживання видається у 10-денний строк (при цьому не зазначено чи мова йде про робочі дні, чи про календарні!) від дня отримання заяви про її оформлення або продовження строку дії посвідки (ст.5-3), однак Закон України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», встановлюючи

преступности и уголовного правосудия в борьбе с насилием в отношении мигрантов, рабочих-мигрантов и их семей» от 5 февраля 2010 г. – С. 5 [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.unodc.org/documents/crime-congress/12th-Crime-Congress/Documents/A_CONF.213_11/V1050770r.pdf

⁴¹² Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17>

граничну вартість адміністративної послуги за оформлення та обмін посвідки на тимчасове проживання, дає можливість її сплатити протягом 15 робочих днів з дня прийняття документів, що може вплинути на збільшення строку видачі цих документів з 10 до 15 днів.

Отже, слід наголосити на тому, що для міграційного законодавства України є характерним ряд недоліків та колізій, усунення яких має відбуватися з урахуванням положень згаданої вже Стратегії-2025, якою визначено цілі у сфері запобігання нелегальній міграції і заходи щодо їх реалізації.

Новою ціллю, передбаченою і ще мало реалізованою в законодавстві України, є запровадження належного механізму та програми регуляризації нелегальних мігрантів, тобто оголошення міграційної амністії та отримання нелегальними мігрантами, які перебувають в Україні, легального статусу. Однак, перед втіленням такого підходу необхідно вивчити досвід зарубіжних країн в сфері регуляризації та ретельно розробити умови її здійснення, наприклад, запровадити виплату нелегальним мігрантом певного штрафу чи адміністративного збору.

Діяльність України в сфері боротьби з нелегальною міграцією не може бути ефективною без співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями, що працюють в цьому напрямку, а також без її участі у відповідних міжнародно-правових актах та без імплементації їх положень до законодавства України. Україна бере активну участь в міжнародно-правових актах, що стосуються протидії нелегальній міграції та торгівлі людьми. Взагалі, цей напрям міжнародно-правового регулювання є одним з важливих напрямів розвитку сучасного міжнародного права, особливо коли здійснюється шляхом прийняття універсальних міжнародно-правових актів, розрахованих на їх ратифікацію якомога більшою кількістю держав з усіх регіонів світу. Одночасно ключовим напрямом міжнародно-правового співробітництва України в міграційній сфері є співробітництво з Європейським Союзом, основи якого закладаються Розділом III «Юстиція, свобода та безпека» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й під впливом якого суттєвим чином було вдосконалено міграційне законодавство України.

Отже, Україна, імплементувавши норми універсальних міжнародних договорів з питань міграції до національного законодавства та гармонізувавши його з вимогами Європейського Союзу заклала підґрунтя для формування комплексної системи нормативно-правових заходів запобігання та подолання нелегальної міграції. Разом з цим, в законодавстві України з міграційних питань залишилися ще суттєві прогалини, які заважають його реалізації, та усунення яких має стати наступним етапом модернізації міграційного законодавства.

7.4 Забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб

Реалізація прав ВПО має розглядатися як першочергове завдання соціальної інтеграції. Окремим аспектом має стати особлива увага до таких

груп населення, для яких характерні поєднання статусу ВПО з належністю до соціально вразливих груп.

Наразі громадяни України, які набули статусу ВПО, стикаються з низкою проблем у реалізації своїх конституційних прав. Звісно, що коло таких проблем є надто значним, а тому за доцільне вбачається акцентувати увагу на найголовніших, які впливають на міграційну активність, серед яких можна виділити питання: правового забезпечення зайнятості ВПО, доступу до житла та освіти, інтеграції в територіальні громади тощо.

Упродовж 2014-2015 рр. в Україні закладено нормативно-правові засади щодо забезпечення прав і свобод ВПО – прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» та низку підзаконних нормативних актів, налагоджено облік ВПО, розбудовано систему надання їм соціальної допомоги тощо. Особливістю міграційних потоків ВПО зі сходу України є їх «розмитий» статус, пов'язаний із необхідністю реєстрації в органах соціального захисту для можливості одержання соціальних виплат та реалізації прав. Згодом у вищезгаданий Закон було внесено зміни щодо встановлення адреси фактичного місця проживання та реалізації прав зареєстрованих ВПО на отримання комунальних послуг за відповідними тарифами. На органи державної влади та органи місцевого самоврядування було покладено обов'язок щодо розв'язання проблем, пов'язаних із наданням комунальних послуг, електричної та теплової енергії, природного газу ВПО у місцях їх компактного поселення. Процедуру контролю за проведенням соціальних виплат за місцем фактичного проживання/перебування ВПО було спрощено, насамперед для ВПО, які працюють в органах державної влади або органах місцевого самоврядування, військовослужбовців із числа ВПО, які беруть безпосередню участь в АТО/ООС тощо.

У 2017-2018 роках відбувається подальше становлення законодавчої бази у сфері захисту прав ВПО. Проте законодавство України з ВПО неповною мірою захищає права переселенців: ВПО мають гірші можливості щодо реалізації свого права на працю та можливість заробляти на життя; низькими є можливості забезпечення власного матеріального добробуту; у деяких випадках порушуються права ВПО на житло, існують сталі труднощі, пов'язані із припиненням або відмовою у нарахуванні соціальних виплат, проблеми з відновленням документів (паспортів, документів про освіту, правовстановлюючих документів на майно тощо), отримання субсидій тощо.

Також життєві практики ВПО свідчать про значні розбіжності між оголошеними правовими нормами та їх реалізацією. 12% ВПО відчують дискримінацію або несправедливе ставлення у зв'язку з їхнім статусом, ці відчуття стосуються переважно житла (34%), працевлаштування (32%), охорони здоров'я (29%) та взаємодії з місцевим населенням (24%)⁴¹³. Несправедливе відношення з різними формами приниження людської

---

⁴¹³ Звіт національної системи моніторингу ситуації з внутрішньо переміщеними особами (10 раунд, червень 2018 р.). - Ресурс доступу: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf
336

гідності відчують ті ВПО, яким необхідно відвідувати тимчасово окуповані території для підтримки рідних, які там проживають, для нагляду за залишеним майном, за похованнями рідних тощо.

Експерти Української Гельсінської спілки з прав людини та «Донбас СОС» констатують, що в чинному законодавстві досі залишається чимало дискримінаційних положень, які завдають значних майнових та немайнових збитків ВПО. Призначення соціальних виплат ставиться у залежність від місця перебування особи, що не дозволяє їй вільно пересуватись в межах території України, а тривалі верифікації особи та місця її проживання не лише порушують право на повагу до приватного життя, але й надовго позбавляють людину її законних виплат⁴¹⁴.

Особливої уваги потребує населення, включно із ВПО, яке проживає на підконтрольній Україні території поблизу (0-5 км) від лінії розмежування (у так званій «сірій зоні», тобто у «прифронтовій» зоні: Станично-Луганському, Новоайдарському, Попаснянському районах Луганської області, Волноваському, Артемівському, Мар'їнському, Ясинуватському районах Донецької області). Загальні для населених пунктів «сірої зони» проблеми – обмеження функціонування органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, відсутність регулярного та нерегулярного транспортного сполучення, що обмежує доступ до адміністративних, медичних, соціальних послуг, викликає труднощі з доставкою продуктів харчування тощо.

У вкрай несприятливій ситуації перебувають особи, які проживають на підконтрольній Україні території, проте в межах досяжності ворожих обстрілів. Мешканці населених пунктів, розташованих уздовж лінії зіткнення, стикаються зі складнощами щодо отримання адміністративних, медичних, освітніх послуг, відсутністю належного транспортного сполучення, труднощами з доставкою продуктів харчування тощо. Також важко оцінити, яка кількість переселенців перебуває на цих територіях, оскільки органи соціального захисту населення, відповідальні за ведення обліку переселенців, фактично в «сірій зоні» не працюють. Зберігає гостроту проблема пенсійного забезпечення осіб, що мають на неї право, але не отримують її оскільки перебувають на окупованій території. Хоча згідно міжнародних правил відповідальність за недоступність пенсії та інших соціальних допомог українців покладається на окупанта, держава має на підставі доброї волі й на шляху реінтеграції населення окупованих територій до українського суспільства активізувати пошук можливих варіантів вирішення або пом'якшення цієї проблеми⁴¹⁵.

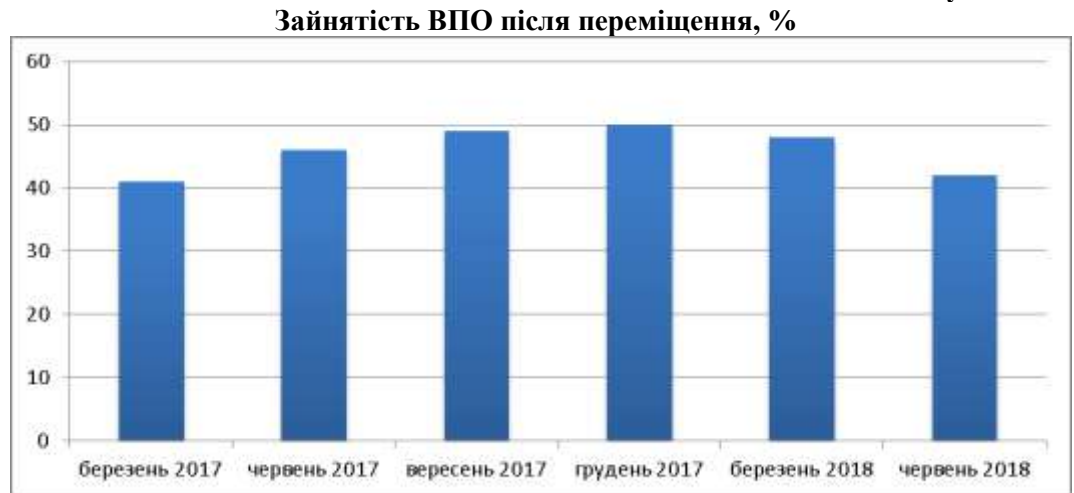
⁴¹⁴ Юридичний коментар громадської приймальні Української Гельсінської спілки з прав людини (УГСПЛ) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://glavcom.ua/news/derzhavapovilno-virishuje-problemi-vnutrishno-peremishchenih-osib-pravozahisniki-466686.html>.

⁴¹⁵ Аналітична доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році" [Електронний ресурс]. – 2018. – С. 526-527. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/3143/>

Право на працю. Хоча рівень зайнятості ВПО в 2018 р. є дещо вищим за аналог попереднього року, він все ще є заниженим (рис. 7.1).

Рисунок 7.1.

Джерело: Звіт національної системи моніторингу⁴¹⁶

Частково це пов'язано із тим, що питома вага осіб працездатного віку у складі ВПО, зареєстрованих у 4-х регіонах їх найбільшої концентрації варіює від 12,1% в Луганській області і 19,9% в Донецькій до 39,4% у Харківській області та 52,7% в Києві. Водночас 11% ВПО повідомили, що активно шукають роботу і готові почати працювати у двотижневий строк. Переважна більшість (89%) з них мали труднощі у пошуку роботи, зокрема занижку заробітну плату на пропонуваніх вакансіях (54%) та брак вакансій взагалі (51%)⁴¹⁷.

Наразі держава вживає певні заходи щодо вирішення проблем, пов'язаних із зайнятістю ВПО. Зокрема, в 2015 році Закон України «Про зайнятість населення» доповнено ст.24-1 «Заходи сприяння зайнятості внутрішньо переміщених осіб», якою передбачено різні компенсаційні виплати роботодавцям, які працевлаштовують відповідну категорію осіб. Одночасно, за підтримки Міжнародного банку реконструкції та розвитку, запущено пілотний проект із залучення до роботи членів малозабезпечених сімей та ВПО (Постанова Кабінету Міністрів України №1154 від 02.12.2015 року)⁴¹⁸.

⁴¹⁶ Звіт національної системи моніторингу: ситуації з ВПО (червень 2018 року) URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

⁴¹⁷Звіт національної системи моніторингу: ситуації з ВПО (червень 2018 року) URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

⁴¹⁸ Про реалізацію пілотного проекту із залучення до роботи членів малозабезпечених сімей та внутрішньо переміщених осіб Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.2015 № 1154. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1154-2015-%D0%BF>

Проект «Рука допомоги», який реалізує Міністерство соціальної політики у трьох пілотних областях (Львівській, Полтавській та Харківській) протягом 2017-2018рр., здійснюється з метою виведення малозабезпечених сімей та внутрішньо переміщених осіб із стану бідності. Станом на 1 жовтня 2018 року у проекті бере участь близько 1,5 тисяч ВПО. З них у рамках проекту працевлаштовано понад 400 осіб, близько 200 осіб залучено до громадських робіт та 78 осіб отримали фінансову допомогу на відкриття власного бізнесу.

Від 02.08.2017 набрав чинності Закон України “Про державну допомогу суб’єктам господарювання”, який може справити відчутний вплив на ситуацію із самозайнятістю ВПО. Однак позитивний ефект від його прийняття можливий за умови розробки відповідних нормативно-правових актів, які б передбачали механізми реалізації окремих його норм.

Не знаходячи можливостей реалізувати своє право на працю, частина працездатного населення підконтрольних органам державної влади України територій Луганської та Донецької областей, виїжджає до інших регіонів, що вочевидь звужує і без того невеликі можливості економічного розвитку Донбасу. Корисним видається досвід окремих об’єднаних територіальних громад, які вже активно запроваджують різноманітні стимулюючі заходи для окремих категорій спеціалістів. Зокрема, за рахунок місцевих бюджетів реалізуються програми забезпечення житлом, земельними ділянками, преміювання тощо. В окремих регіонах виділяються кошти на мобільний зв’язок, проїзд в громадському транспорті тощо⁴¹⁹. Водночас, питання створення передумов для залучення молодих фахівців на підконтрольні органам державної влади України території Луганської та Донецької областей мають вирішуватися на системних засадах за підтримки Уряду України. Зокрема, відповідні заходи в цьому напрямі з боку держави мають бути передбачені у завданнях Державної цільової програми відновлення та розбудови миру в східних регіонах України, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 13.12.2017 р. № 1071.

Право на житло. Доступність житла є чи не найвагомішою проблемою ВПО, принаймні брак власного житла й неможливість його оренди та/або оплати житлово- комунальних послуг відзначають самі ВПО (28% та 18% відповідно). 47% ВПО до сьогодні мешкають в орендованих помешканнях: орендують квартири, 9% –будинки і 5 % – кімнати.⁴²⁰ Це б не було проблемою за умов належного захисту прав орендарів, яких в будь-який час власники приміщення можуть «вигнати на вулицю» навіть з малими дітьми.

⁴¹⁹ Стимули для молодих лікарів URL: <https://www.vz.kiev.ua/stymuly-dlya-molodyh-likariv-programa-ye-fahivtsiv-nemaye/>

⁴²⁰ Звіт національної системи моніторингу: ситуації з ВПО (червень 2018 року) URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

Рисунок 7.2.

Джерело: Звіт національної системи моніторингу⁴²¹

Наразі особливості надання відповідної допомоги ВПО визначено Законом України № 1706-VII «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб». Ст.9 зазначеного закону надає ВПО право на: створення належних умов для її постійного чи тимчасового проживання; забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи (для багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено); сприяння у поверненні на попереднє постійне місце проживання. Зазначена норма має вкрай обмежений характер, зокрема через невизначеність механізмів та можливих форм створення належних умов для проживання, а також забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування можливості безоплатного тимчасового проживання тощо. Привертає також увагу дискримінаційний характер нормативного положення щодо права ВПО, які не належать до числа багатодітних сімей, інвалідів, осіб похилого віку, на безоплатне тимчасове проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) лише протягом шести місяців. Вбачається, що за цей час працездатні внутрішньо переміщені особи мають знайти роботу, яка б дозволяла ВПО самостійно забезпечувати свої соціальні та економічні потреби.

Необхідність оренди житла значно підвищує необхідні витрати ВПО і, відповідно, вимоги щодо мінімально прийняттого рівня оплати їх праці⁴²². Якщо взяти до уваги середню вартість оренди 1-кімнатної квартири, яка у 1

⁴²¹ Звіт національної системи моніторингу: ситуації з ВПО (червень 2018 року) URL: http://iom.org.ua/sites/default/files/nms_round_10_ukr_press.pdf

⁴²² Удосконалення законодавчого механізму державної житлової допомоги внутрішньо переміщеним особам URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2126/>

півріччі 2018 р. залежно від регіону України становила: 4777 грн (м. Чернігів); 4645 грн (м. Миколаїв); 11 112 грн (м. Київ); 11687 грн (м. Одеса) на місяць⁴²³ тощо, та середньомісячну зарплату у цих областях, яка відповідно становила: 7341, 00 грн (м. Чернігів); 8635,00 грн (м. Миколаїв); 9481,00 грн (м. Київ); 8556, 00 грн (м. Одеса), можна із впевненістю зазначити, що самостійне вирішення ВПО своїх житлових проблем є майже неможливим.

Постановою Кабінету Міністрів України № 505 від 01.10.2014 «Про надання щомісячної адресної допомоги особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території України, районів проведення антитерористичної операції та населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення, для покриття витрат на проживання, у тому числі на оплату житлово-комунальних послуг» передбачено допомогу на сплату комунальних послуг ВПО, її розмір на сьогодні становить: для непрацевдатних осіб (пенсіонери, діти) - 1000 грн на одну особу (члена сім'ї); для працевдатних осіб - 442 грн на одну особу (члена сім'ї) тощо. Загальний розмір допомоги на сім'ю розраховується як сума розмірів допомоги на кожного члена сім'ї та не може перевищувати 3000 гривень; для сім'ї, до складу якої входять особи з інвалідністю або діти з інвалідністю, - 3400 гривень; для багатодітної сім'ї - 5000 гривень. Але навіть з урахуванням цих коштів практично неможливим є забезпечення першочергових потреб сім'ї ВПО.

Додатковою перешкодою розв'язання житлових проблем ВПО є відсутність можливості використання такого інструменту як «субсидія на оплату житлово-комунальних послуг». Причина – тінізація самої оренди через небажання власників приміщень сплачувати відповідні податки, а відтак і неможливість реєстрації більшості орендарів. Наявність цієї проблеми неодноразово підкреслювалась фахівцями. Однак дотепер питання легалізації ринку орендного житла залишається невирішеним.

Від 2017 року із прийняттям Верховною Радою України Закону «Про внесення змін до статті 4 Закону «Про запобігання впливу світової фінансової кризи на розвиток будівельної галузі та житлового будівництва» щодо реалізації державних житлових програм», а також із затвердженням низки підзаконних нормативно-правових актів запрацював механізм пільгового придбання житла ВПО.

На законодавчому рівні передбачено додаткові можливості для сімей учасників АТО та ВПО вирішити проблему житла шляхом участі у програмі доступного житла, завдяки чому вони зможуть за допомогою держави придбати житло за 50% його вартості або отримати пільговий кредит під 7% річних. Втім, враховуючи вартість, навіть половини квартири, та ремонту (програма розповсюджується на купівлю квартир в новобудівлях), зрозуміло, що не всі ВПО мають можливість скористатися відповідною програмою.

Актуальним є надання ВПО житлових приміщень з фондів житла для тимчасового проживання. Зокрема, 17.01.2018 р. Кабінетом Міністрів України прийнято рішення про внесення змін до Порядку формування

⁴²³ Оренда квартир в Україні: де найбільше пропозицій і яка середня вартість URL:<https://dom.ria.com/uk/news/orenda-kvartir-v-ukrayini-de-najbilshe-propozicij-i-yaka-serednya-vartist-212715.html>

фондів житла для тимчасового проживання та Порядку надання і користування житловими приміщеннями з фондів житла для тимчасового проживання, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 31.03.2004 № 422. Завдяки змінам ВПО зможуть отримати тимчасове житло з фондів для тимчасового проживання у приймаючих громадах. Спрощено процедуру збору необхідних документів для взяття на облік та отримання житла. Відтепер особи, зацікавлені в отриманні тимчасового житла, в тому числі ВПО, замість довідки про склад сім'ї також можуть надати документи, що засвідчують родинні зв'язки (свідоцтво про шлюб, народження дитини, посвідчення опікуна).

Отже, держава вживає певних заходів на шляху до вирішення житлових проблем ВПО, втім брак бюджетних коштів значно обмежує кількість осіб, які можуть скористатися вищезазначеними можливостями.

Право на пенсію. Залишаються проблеми із отриманням пенсій. Станом на серпень 2014 року 1,3 млн пенсіонерів було зареєстровано на непідконтрольній території. Після припинення органами державної влади здійснення своїх повноважень в ОРДЛО було прийнято рішення, що люди зможуть отримувати пенсії за умови їх реєстрації як ВПО на підконтрольній Уряду території. За оціночними даними, 75% пенсіонерів виконали вимоги та зареєструвались як ВПО, фактично проживаючи на непідконтрольній території й перетинаючи лінію розмежування. У 2016 році Уряд запровадив заходи для перевірки (верифікації) того, чи дійсно всі пенсіонери, зареєстровані в якості ВПО, проживають за місцем реєстрації (Постанова КМУ «Деякі питання здійснення соціальних виплат внутрішньо переміщеним особам» від 8 червня 2016 року №365). Методи верифікації включали в себе домашні візити соціальних працівників, фізичну верифікацію в банку та перехресну перевірку списків, наданих Державною прикордонною службою (підрахунок кількості днів перебування на непідконтрольній території) та Службою безпеки України. У 2017 році виникла інша тенденція. Пенсійний фонд припинив виплати ВПО-пенсіонерам, які зареєстрували своє місце проживання на підконтрольній території і, таким чином, відмовилися від довідки ВПО. Це сталося через адміністративну процедуру, яка передбачає передачу паперових пенсійних справ з місцевого управління Пенсійного фонду за колишнім місцем проживання особи для здійснення виплат за новою адресою. Виняток з цього правила існує лише для власників довідки ВПО, які отримують пенсії на основі електронних пенсійних справ без передачі паперових документів. Станом на квітень 2017 р. призупинено виплати понад 200 тис осіб на підставі інформації, отриманої від Служби безпеки України (123,5 тис осіб звернулися із заявами щодо поновлення виплати пенсії, і у 91,6 тис випадків їх було поновлено; кожне припинення виплат означає, що особа стикається з ненадходженням щомісячного доходу, від якого вона залежить). У квітні 2018 року Уряд вніс зміни до процесу верифікації та порядку виплати пенсії. Ці зміни підтверджують право особи згодом отримати пенсію, накопичену за той період, коли її виплата була припинена, а потім поновлена.

Необхідним є усунення перешкод, які заважають громадянам України мати рівний доступ до пенсії незалежно від місця проживання або реєстрації в якості ВПО. Такі заходи також сприятимуть уточненню даних щодо кількості ВПО та оцінці реального стану щодо процесів внутрішнього переміщення.

Під час міжнародної конференції «Виплата пенсій ВПО в Україні: як реалізувати конституційне право на пенсію» (15 листопада 2018 р.) заступник Міністра з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб Георгій Тука зазначив, що «...уряд втратив контроль за реальною кількістю внутрішньо переміщених осіб. Це нам не дає спрогнозувати подальші дії уряду. За оцінками керівництва Донецької військово-цивільної адміністрації, кількість зареєстрованих ВПО порівняно з реальною кількістю відрізняється приблизно на 30-40%. Але це необ'єктивні дані. Є можливість знайти механізми, яким чином забезпечити виплати пенсійних коштів тим, хто проживає наразі на окупованих територіях, йдеться про можливість без довідок і спеціальних статусів звертатись саме на підконтрольній уряду території до державних установ для отримання виплат»⁴²⁴

Право на освіту. Положення чинного законодавства у сфері гарантування права ВПО на освіту відповідають міжнародним стандартам.

Здійснення права на освіту дітьми нерозривно пов'язано із зобов'язаннями держави створити систему освітніх закладів та забезпечити умови для здобуття кожною дитиною середньої освіти. Через затяжний воєнний конфлікт частково зруйновано інфраструктуру загалом, зазнали пошкоджень заклади освіти. Станом на жовтень 2015 р. Міністерство освіти і науки України повідомило про пошкодження 280 навчальних закладів Донецької і Луганської областей. Водночас Україна зберегла під своїм контролем велику частину освітніх закладів на території Донецької та Луганської областей: дошкільних закладів – 47,9% (841 із 1 757), загальноосвітніх закладів 48,7% (888 із 1 824), ПТУ – 39,7% (75 із 189), ВНЗ I – II рівнів акредитації 65% (52 із 80), ВНЗ III – IV рівнів акредитації – 45,2% (14 із 31). За даними Міністерства освіти і науки України, 45% дітей на звільнених територіях Донецької та Луганської областей охоплені позашкільною освітою.

Від 2015 року Донеччина та Луганщина стабільно лідирують за кількістю ВПО. Станом на березень 2017 р. у Луганській області перебувало 291 тис. осіб, або 259 тис. сімей, зокрема 24 тис. дітей. У навчальних закладах Донецькій області на підконтрольній території станом на грудень 2016 р. було зареєстровано 11,4 тис. дітей-переселенців, із них 3 тис. дітей виховуються у дошкільних навчальних закладах. Проблемою є значне перевантаження закладів освіти у цих областях.

Щодо професійно-технічної та вищої освіти, то проблеми доступу до освіти молоді з непідконтрольної Урядом території є більш гострими порівняно з проблемами ВПО. Спільними зусиллями Міністерства з питань

⁴²⁴ Матеріали Конференції «Виплата пенсій ВПО в Україні: як реалізувати конституційне право на пенсію», <https://www.pravda.com.ua/news/2018/11/15/7198303/>

тимчасово окупованих територій і внутрішньо переміщених осіб України (далі – МінТОТ), Міністерства освіти та науки України (далі - МОН) та представників громадськості удосконалено процедуру вступу ВПО до закладів вищої освіти і здійснення навчання в освітніх закладах. Зокрема, в травні 2017 року прийнято Закон про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо забезпечення права на здобуття вищої освіти осіб, місцем проживання яких є тимчасово окупована територія України⁴²⁵, яким створено додаткові можливості для цієї групи осіб щодо вступу на навчання до закладів вищої освіти, що знаходяться на території Запорізької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей лише за результатами вступних випробувань у межах установленної квоти, розмір якої встановлюється у обов'язі 1000 місць державного замовлення та розподіляється між вищезазначеними закладами у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Важливе значення для реалізації права на освіту має призначення різноманітних стипендій, фінансування грантових програм тощо. Частково роботу в даному напрямку вже розпочато. Так, згідно прийнятих в 2016 році змін до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) невійськових державних вищих навчальних закладів» дітям ВПО надано можливість з 1 січня 2017 року отримувати соціальну стипендію⁴²⁶. Наразі виплата стипендій регулюється: постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1045 «Деякі питання виплати соціальних стипендій студентам (курсантам) вищих навчальних закладів»; постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1047 «Про розміри стипендій у державних та комунальних навчальних закладах, наукових установах»; постановою Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1050 «Деякі питання стипендіального забезпечення». Проте, Порядок № 1045 закріплює право на соціальні стипендії студентів (курсантів), які не перебувають в академічній відпустці, із числа дітей, зареєстрованих як ВПО. При цьому, чинним законодавством (зокрема, Законом України «Про охорону дитинства», ст.1) визначено, що дитина є особою віком до 18 років. Отже, виникає питання: чи має особа, яка вступає до ЗВО у віці 19 років, право отримати соціальну стипендію? І хоча на практиці представники ЗВО, подібні питання вирішують на користь даної особи, колізії в нормах законодавства потребують усунення. Нормативно-правові акти, що регулюють порядок призначення соціальних стипендій містять і дискримінаційні норми. Так, на відміну від дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, які мають право на отримання і соціальної і академічної стипендії, та яким соціальна стипендія виплачується до закінчення навчального закладу, студенти–ВПО, які мають право на отримання соціальної стипендії і набувають право на

---

⁴²⁵ Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення права на здобуття освіти осіб, місцем проживання яких є територія проведення антитерористичної операції Закон України 14.0.2016 URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1114-viii>

⁴²⁶ Уряд дозволив студентам-переселенцям отримувати соціальні стипендії. URL:<http://krymsos.com/settlers/news/uryad-dozvoliv-studentam-pereselentsyam-otrimuvati-sotsialni-stipendiyi/>

отримання академічної стипендії, надається лише один вид стипендії за їх вибором, та соціальна стипендія виплачується лише до досягнення ними 23 років.

У підсумку, необхідно відзначити активну та оперативну роботу МОН, МінТОТ та представників громадськості щодо забезпечення реалізації права ВПО на освіту. Проте, з огляду на довгостроковий характер викликів, пов'язаних із освітніми правами ВПО, актуалізується доцільність розробки «Стратегії реформування системи надання освітніх послуг для ВПО та вразливих верств населення до 2020 року» (робоча назва), яка б містила визначення головних напрямів організаційно-правової, навчально-методичної та інформаційно-виховної діяльності закладів дошкільної та шкільної освіти, ЗВО, наукових установ, батьківської громадськості та громадських організацій. Керуючись саме стратегічними цілями, МОН України, органи управління освітою обласних адміністрацій та місцевих рад мають докласти зусиль до розробки і затвердження регіональних Програм підтримки реалізації права на освіту дітей ВПО.

Судячи з досвіду США та країн Європи, суттєвий вплив на підвищення доступності освіти для будь-якої категорії громадян, зокрема і ВПО, може справити впровадження цифрової освіти. У зв'язку з цим, доцільним є поступове її впровадження у вітчизняну систему освіти.

Важливе значення для ефективного вирішення проблем доступу до освіти має також з'ясування подальших планів ВПО. Зокрема, задля забезпечення додатковим бюджетним ресурсом тих областей, в яких спостерігається навантаження через прибуття дітей ВПО.

Право на охорону здоров'я. Як засвідчило дослідження «Дотримання прав внутрішньо переміщених осіб⁴²⁷» (2017), серед проблем, що виникали під час звернень по медичну допомогу до закладів охорони здоров'я, більшість складала ті, з якими стикається більшість громадян України, незалежно від наявності статусу ВПО.

Майже 70% опитаних ВПО зверталися до державних та/або муніципальних закладів охорони здоров'я за новим місцем проживання для отримання медичної допомоги. Частота звернень істотно відрізнялася залежно від самооцінки фінансового становища домогосподарства. Найменш заможні, які змушені заощаджувати навіть на харчування, у 72,3% випадків вказали на звернення по державну медичну допомогу, а серед осіб з повною фінансовою спроможністю – 30%. Медики, незалежно від місця опитування, підкреслювали, що не роблять різниці між «своїми та чужими».

Дотримання прав ВПО щодо надання медичних послуг

Незначна частина опитаних вказала на відмову у наданні медичної допомоги (лише 17 осіб з 525), серед причин відмови найчастіше – брак фінансування закладу та безоплатних ліків (23,5%). Більшість зверталась по амбулаторну допомогу (58,7%), і 3,8% з них повідомили про відмову; 13,8% респондентів звертались по планову госпіталізацію (у 4,7% – відмова), 15,5% – по

⁴²⁷ Опитування про досвід звернення по медичну допомогу до закладів охорони здоров'я та проблеми, що при цьому виникали, серед ВПО і медичних працівників з різних регіонів України
Національна доповідь

позапланову (у 6,3% випадків стикалися з відмовою). 18,1% респондентів мали потребу у вакцинації, з них 13,3% отримали відмову (найчастіше – через брак імунопрепаратів). Лікування посттравматичного синдрому було приводом звернення 34 осіб, (2,2% опитаних), відмовлено лише 6. 25% з тих, хто мав в цьому потребу, сказали про випадки відмови щодо забезпечення ліками, терапією у випадку СНІД, ВІЛ-інфекції (всі через обмеженість фінансування).

У 1552 опитаних або членів їх родини виникали певні проблеми або труднощі під час останнього звернення до закладів охорони здоров'я. Ці проблеми можна поділити на загальні (спільні для всіх громадян), та пов'язані саме з належністю до групи ВПО. Найчастіше згадували про черги (28,0%) та вимогу оплати послуг (16,1%). Вимога попереднього запису на прийом 14,6% була оцінена як проблема (хоча це рутинна практика, якщо не йдеться про невідкладну допомогу!). Рідше повідомляли про проблеми другої групи: з невічливим ставленням персоналу до респондента, як до ВПО, стикалися 49 осіб; відчули дискримінаційне ставлення 29 опитаних; про невічливість до учасника АТО повідомили шестеро. Характерно, що частіше про труднощі, пов'язані з вимогою довідки, повідомляли ті, хто не працює (але не зареєстровані як безробітний).

*Український інститут соціальних досліджень
імені Олександра Яременка*

Серед проблем, що виникають під час звернення по медичну допомогу, переважають ті, що не залежать від статусу ВПО, а є характерними для системи охорони здоров'я України в цілому. Проблеми, пов'язані саме з належністю до ВПО, становлять значно меншу частину: з невічливим ставленням персоналу стикаються 3,2% опитаних, а вважають дискримінацією щодо ВПО – 1,9%.

Витяг з групового інтерв'ю (Харків)

Я вважаю, що це позитивна риса – недискримінація: коштів на всіх не вистачає, але ВПО завжди надається допомога. У випадку, коли звертались ВПО, для них знаходили ліки, які не могли знайти для мешканців міста. Знаходили й місця у лікарнях – переселенці самі розповідали про такі випадки.

Юрій, Чугуєвська правозахисна група

Захист прав ВПО в судовому порядку. Попри наявність широкої нормативно-правової бази, сферою регулювання якої охоплюється значне коло правовідносин щодо захисту прав і свобод ВПО, незаперечним є те, що останні стикаються з проблемами їх вирішення в судовому порядку. Змістом судових звернень охоплюються як питання, пов'язані з набуттям правового статусу ВПО, так і проблеми, з якими стикаються останні при реалізації ними прав, передусім в галузі пенсійного, житлового забезпечення, при реалізації права на захист від безробіття, при отриманні щомісячної адресної допомоги для покриття витрат на проживання, в тому числі на оплату житлово-комунальних послуг тощо. Непоодинокими є звернення ВПО з метою відновлення порушених прав до Європейського суду з прав людини. Найбільшу частину звернень ВПО до суду становлять судові позови з питань

пенсійного забезпечення, насамперед щодо припинення нарахування та виплати їм пенсій⁴²⁸.

Наявність значного масиву судової практики з питань порушення прав ВПО доводить факт законодавчої недосконалості та, в окремих випадках, відсутності механізму реалізації норм права. Така ситуація сприяє вимушеній міграції, як в межах країни, так і за кордон, і спричиняє низку негативних наслідків. Загалом, з метою виявлення недоліків в чинних нормативно-правових актах, запобігання дискримінації прав і свобод ВПО, доцільним є моніторинг та постійний аналіз законодавства. Для активізації цієї роботи в липні 2018 року при Міністерстві з тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України створено Науково-консультативну раду, до складу якої, поряд із представниками міністерства та наукових установ, увійшли міжнародні експерти Молдови та Грузії. Така концентрація зусиль безперечно сприятиме ефективному та якомога швидкому розв'язанню проблем ВПО в Україні.

---

⁴²⁸ Постанова Дніпропетровського апеляційного адміністративного суду від 15 грудня 2017 року, судова справа № 334/3679/17. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71347899>.

8. ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В ІНТЕРЕСАХ РОЗВИТКУ

8.1 Принципи формування сучасної міграційної політики

Принцип поваги до прав і свобод людини, зокрема, права на свободу пересування і вибір місця проживання, що, відповідно до Загальної декларації прав людини, належить до основоположних прав, гарантується Конституцією України.

Принцип відкритості. Враховуючи, що Україна укорінена в євроатлантичній цивілізації і останнім часом особливо активно взаємодіє з північно-атлантичною її складовою, принцип відкритості міграційної політики є для нашої країни доволі органічним. Він означає, що Україна є демократичним «відкритим суспільством» в контексті міграційної мобільності, тобто суспільством, відкритим глобальному світові не лише на рівні товарів чи технологій, а й на рівні людей.

Принцип доцільності полягає в тому, що будь-яка міграційна мобільність повинна відповідати економічним, політичним і гуманітарним потребам суспільства. Якщо такої відповідності немає, ситуація потребує корекції.

Принцип гуманізму регламентує попередній – адже не все в міграційній політиці може вимірюватися доцільністю; наприклад, людина чи група людей можуть попросити політичного притулку, бути біженцями під час війни тощо.

Принцип балансу персонального й державного інтересів. Проголошуючи людиноцентризм і персонцентризм, характерні для євроатлантичної цивілізації, не слід однозначно відсувати державу та її інтереси на другий план. Лише в балансі інтересів особистості і держави можлива продуктивна міграційна політика.

Принцип відповідності основам української ментальності та збереження і розвитку цивілізаційної ідентичності полягає в тому, що міграційна політика не повинна зруйнувати або послабити усвідомлення зробленого владою і народом цивілізаційного вибору, прийнятого цивілізаційного проекту як моделі майбутнього і заснованого на цьому розвитку суспільства.

Принцип гендерної рівності й гендерного партнерства утверджує норму про те, що міграційна мобільність особистості не може залежати від її статі – порушувати положення гендерної рівності і гендерного партнерства⁴²⁹; не може бути жодної міграційної дискримінації стосовно сексуальної орієнтації людини. Будь-яка родина також має право на возз'єднання.

Принцип запобігання усім формам та проявам расизму, ксенофобії та нетерпимості, що поряд із збереженням власної ідентичності передбачає повагу до інших культур, неприпустимість будь-яких форм дискримінації, формування суспільної єдності в умовах культурного розмаїття.

---

⁴²⁹ Хамитов Н. Гендерное партнерство // Н. Хамитов, С. Крылова, Т. Розова и др. *Философская антропология: словарь*. 3-е издание, исправленное и дополненное. – К.: КНТ, 2016. – С. 94–96.

8.2 Універсальні та європейські стандарти міграційної політики

Тисячоліття людської історії переконливо доводять, що будь-який поступ завжди супроводжувався переселеннями людей. Це однаково справедливо і для будівництва іригаційних систем давніх землеробів, і для освоєння нових земель доби великих географічних відкриттів, і для часів індустріальної революції. Міграціями забезпечувалося зростання міст, розвиток промисловості і торгівлі. Достатньо доказів цьому містить й історичний досвід України. Так, формування української нації та її державної організації, виникнення козацтва як стану вільних землевласників не можна відірвати від руху українців до південних степів та їх господарського освоєння. У новітні часи розвиток промисловості вимагав значного перерозподілу населення на користь міст та індустріальних центрів. Територіальна мобільність часто співпадала із соціальною, що в сукупності створювало необхідні передумови для динамічних суспільних трансформацій.

Небаченої інтенсивності міжнародні міграції набрали в умовах глобалізації. Поряд з рухом товарів, капіталів, інформації переміщення населення є однією з найтипівіших характеристик сучасного світу. Його найголовніша риса полягає в наростанні інтенсивності. Цьому сприяють глобалізація світової економіки, демографічні та економічні диспропорції між країнами, новітні технології транспорту та зв'язку, а також конфлікти та військові дії, стихійні лиха, зміни клімату тощо. Крім того, внаслідок наростання масштабів міграції і формування в її результаті розгалужених міграційних мереж, тобто родинних, земляцьких соціальних зв'язків, що поєднують країни походження та призначення мігрантів, міграційний процес певним чином починає жити власним життям, триває й там, де первинні його передумови зникають, іншими словами, міграція сама стає чинником подальшої міграції. В тому ж напрямі діє й так званий «міграційний бізнес», що надає послуги мігрантам і зацікавлений у збільшенні числа своїх клієнтів, тобто транспортні та туристичні компанії, агенції з працевлаштування чи надання юридичної допомоги, злочинні угруповання, що здійснюють незаконне транспортування мігрантів через державні кордони.

У 2017 р., за оцінками ООН, у світі було понад 250 млн мігрантів, тобто осіб, які проживали не в тій країні, де народилися⁴³⁰. Вони становили 3,4% населення Землі. Міграційний рух охопив всю айкумену. Хоча більшість мігрантів концентруються в розвинених країнах, вектори переміщень населення уже не так однозначно спрямовані із Півдня та Сходу на Захід і Північ, як це було раніше. Завдяки пересуванню виробничої основи світової

⁴³⁰International Migration Report 2017 / UN Population Division. [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://www.un.org/en/development/desa/population/migration/publications/migrationreport/docs/MigrationReport2017_Highlights.pdf

економіки на Південний Схід, потужні центри тяжіння мігрантів сформувалися в Південно-Східній Азії, на Близькому Сході та в країнах Перської затоки.

Натепер жодне суспільство не може розглядати своє майбутнє без урахування переміщень людей. Понад те, більшість країн водночас і приймають, і віддають населення, а також слугують для транзиту, хоча, звичайно, з різною інтенсивністю. Поділ держав на країни походження та призначення ускладнюється, межі цих понять поступово зникають. Типовим для сучасності є явище, яке називають «міграційним переходом», тобто трансформації країни, що віддавала населення, на таку, яка приймає іммігрантів на своїй території.

Водночас відбуваються зміни в моделях міжнародної міграції. Все менше домінує традиційне переселення для постійного проживання. Короткотермінові трудові чи навчальні поїздки набули значного поширення, як і поетапна міграція з однієї країни до іншої, циркулярна, тобто періодично повторювана тимчасова міграція між двома, а то й більше країнами.

Змінюється склад мігрантів. Зокрема, серед них зростає частка жінок, молоді, кваліфікованих спеціалістів. Водночас завдяки спрощенню переїздів до них вдаються представники найбідніших, менше освічених та інформованих верств, які раніше не могли б здійснити переїзд.

Таким чином, все більше людей, які народилися в одній країні, працюють, навчаються або мають бізнес в іншій. Вони привносять з собою культурні особливості батьківщини, набувають досвіду інших народів, що збагачує, відкриває нові можливості для країн і походження, й призначення мігрантів, а головне - самих мігрантів, їхніх сімей. За висловом Пітера Сазерленда, спеціального представника Генсека ООН з міграції в 2006-2017 рр., жодна інша сила, ані торгівля, ані фінансові потоки, не має такого потенціалу для позитивного і суттєвого перетворення життя людей, як міграція. Дедалі більше вона відіграє роль потужного локомотива світового розвитку.

Для країн призначення вигоди від міграції забезпечуються передусім тим, що вони отримують готовий людський капітал, тобто найцінніший виробничий ресурс, нічого не витративши на його створення. Завдяки прибуттю мігрантів задовольняється попит на робочу силу, дефіцит якої має на «глобальній Півночі» і абсолютний, і структурний характер, адже існують непрестижні і низько оплачувані робочі місця, на які не погоджується місцеве населення. Ще більш помітним є позитивний вплив на економіку в разі прибуття висококваліфікованих мігрантів.

Наслідками міграції для розвитку країн походження є зниження напруги на ринку праці, підвищення економічної активності населення, надходження значних валютних ресурсів завдяки переказам заробітків мігрантів своїм сім'ям на батьківщину. Перекази справляють позитивний вплив на платіжний баланс країни, скорочуючи платіжний дефіцит, забезпечують фінансування імпорту. Вони є джерелом підвищенні рівня життя домогосподарств мігрантів, зменшення бідності, збільшення внесків в людський капітал завдяки

витратами на освіту членів сімей мігрантів, підвищення якості життя. Хоча лише незначна частини переказів інвестується у підприємництво, збільшуючи платоспроможний попит вони справляють мультиплікаційний вплив на розвиток економіки.

Разом з тим, міграції несуть суттєві ризики і для держав, і для окремих осіб. У країнах призначення вони послаблюють етнічну гомогенність населення, стають викликом для систем соціального забезпечення, узвичаєного способу життя, з ними пов'язують загрози безпеці, аж до загрози тероризму. У країнах походження міграція спричиняє втрати необхідного для розвитку трудового та інтелектуального потенціалу, «вплив мізків».

Ставлення суспільства до наростання міграції неоднозначне, деякі групи людей, здебільшого старшого віку, для яких швидкі суспільні зміни видаються приголомшеними, відчувають серйозний дискомфорт, інші — в основному працівники низької кваліфікації та нещодавні мігранти — вбачають в мігрантах небажаних конкурентів на ринку праці та дешевого житла. Ці настрої експлуатуються популістськими та право-радикальними політичними силами.

Однак, небажані результати міграції можна зменшити і, водночас, оптимізувати її позитивний вплив удосконалюючи регулювання міграційних процесів. У зв'язку з цим значення та вимоги до міграційної політики закономірно зростають. Вона перетворюється на інтегральну складову державної діяльності та міжнародного співробітництва. Причому все частіше розглядається не у традиційному, вузькому сенсі, тобто як система правил та інститутів, що регулюють допуск на суверенну територію іноземців, їхнє правове становище, а в більш широкому — як державна доктрина, спрямована на мінімізацію негативних і максимальне використання позитивних результатів міграції, забезпечення поступального розвитку.

Отже, міграційна політика є самостійним напрямом державної політики, яка, проте, тісно пов'язана з іншими її складовими як внутрішньо-, так і зовнішньополітичного характеру. Вона є елементом політики народонаселення і, водночас, як один із засобів проектування бажаного населення і робочої сили, — частиною соціально-економічної політики, інструментом досягнення її цілей. Міграційна політика тісно пов'язана також із зовнішньою політикою, оскільки передбачає взаємодію з іншими країнами, а також із політикою у сфері безпеки держави, суспільства, окремих осіб.

Хоча міграція обумовлена об'єктивними, переважно економічними причинами і найкраща міграційна політика — це успішна соціально-економічна політика, що забезпечує належні умови для гідної праці, самореалізації та безпечного життя у власній країні, продумана і цілеспрямована діяльність держави в сфері міграції здатна забезпечити впорядковану, організовану та безпечну міграцію, належне використання її вигід.

В основі такої політики лежить принцип комплексного, системного підходу до регулювання всього спектру суспільних відносин, що виникає в зв'язку з міграцією. Комплексність полягає не лише у єдності погляду на всі

міграційні потоки, різні етапи міграційного процесу (підготовка до виїзду, власне переїзд, перебування за кордоном, повернення), а й, передусім, інкорпорації міграційних питань в усі інші напрями політичної діяльності держави, їх пріоритетизації в рамках галузевих політик. Адже міграція – це багатомірною реальність для впорядкування якої потрібен загальнодержавний підхід, як по горизонталі, так в по вертикалі, в усіх галузях та на усіх рівнях управління.

Тому умовою успішного вироблення і впровадження міграційної політики є координація діяльності різних структур у рамках уряду, а також широке партнерство з багатьма зацікавленими сторонами для вирішення питань міграції в усіх її аспектах шляхом включення мігрантів, діаспори, місцевих громад, громадянського суспільства, академічної спільноти, приватного сектору, парламентарів, профспілок, організацій з прав людини, засобів масової інформації та інших в процес управління міграцією. Формування міграційної політики має бути відкритим і прозорим, а ухвалені рішення ясними і недвозначними.

Зважаючи на її потенціал, міграція має враховуватися при складанні економічних планів та стратегій, удосконалення міграційної політики вимагає здатності бачити стратегічні цілі, а не лише сьогоденні завдання.

Однією з передумов розробки та впровадження адекватної міграційної політики є належна інформація щодо чинників, сутності, структури міграційних процесів. Політичні рішення мають ґрунтуватися не лише на здоровому глузді та інтуїції практиків, а, насамперед, на всебічному і глибоко усвідомленому узагальненні ознак, особливостей, тенденцій розвитку об'єкта управління. Для цього передусім необхідна максимально повна, вірогідна та зіставлювана міграційна статистика, постійний моніторинг міграційної ситуації, систематичні наукові дослідження міграційних процесів, здійснювані на полідисциплінарній основі.

Будь-які політичні рішення мають значення лише за умови їх здатності до реалізації. Тобто, розробка заходів міграційної політики повинна відбуватися з урахуванням наявних ресурсів, фінансових, організаційних, інформаційних, а також ресурсу часу.

Хоча регулювання міграції залишається суверенним правом держави, його гармонійність і послідовність має забезпечуватися не лише на національному, а й на міжнародному рівні. Адже внаслідок багатостороннього характеру міжнародних переміщень жодна країна не в змозі самотужки вирішувати міграційні проблеми. Тому вкрай важливим є двостороннє, регіональне, глобальне міжнародне співробітництво.

Таке співробітництво можливе, незважаючи на доволі різні, інколи протилежні інтереси окремих держав в міграційній сфері, оскільки незаперечною основою національної міграційної політики є міжнародно-правові стандарти, сформульовані у найважливіших міжнародних конвенціях щодо прав людини, серед яких Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок, Конвенція проти катувань та інших жорстоких,

нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, Конвенція та Протокол про статус біженців, Конвенція про права дитини, Міжнародна конвенція про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей, відповідні конвенції та рекомендації Міжнародної організації праці.

Міграційна сфера знайшла висвітлення у Порядку денному сталого розвитку до 2030 року, ухваленому Генеральною Асамблеєю ООН у вересні 2015 р., де держави – члени ООН погодилися, що людська мобільність є одним із ключових чинників прогресу. Значна частина сформованих у Декларації цілей та завдань безпосередньо стосуються міграційної сфери. Вони передбачають сприяння впорядкованій, безпечній, законній і відповідальній міграції, у т. ч. за допомогою планованої та добре продуманої міграційної політики; запобігання насиллю, торгівлі людьми, примусовій праці; забезпечення людей незалежно від міграційного статусу документами, що посвідчують особу; забезпечення трудових прав і належних умов праці для працівників-мігрантів; зменшення операційних витрат, пов'язаних з міжнародними переказами до щонайбільше 3% та ліквідації каналів переказів, де ці витрати перевищують 5%; збільшення кількості стипендій, які надаються вихідцям із країн, що розвиваються, для навчання в розвинених країнах⁴³¹. Не менш важливі в контексті міжнародної міграції цілі стосовно подолання злиденності та соціального виключення, забезпечення гендерної рівності, протидії дискримінації тощо.

У вересні 2016 р. у Нью-Йорку керівники 193 країн ООН ухвалили Нью-Йоркську декларацію щодо біженців та мігрантів, де підтвердили свій намір забезпечувати безпеку та права мігрантів, надавати підтримку країнам, які приймають значну кількість біженців, сприяти інтеграції мігрантів в інтересах і прибулих, і приймаючих громад, протидіяти расизму, дискримінації та ксенофобії; посилити глобальну співпрацю в управлінні міграціями⁴³².

У Декларації містилися також конкретні плани, що впливають із зазначених зобов'язань. Зокрема, йшлося про розроблення двох глобальних угод: про біженців та про безпечну, впорядковану та регульовану міграцію. Це означає, що міграція, як і інші сфери міжнародних відносин, регулюватиметься на основі загальноприйнятих принципів та підходів.

Таким чином, на тлі безпрецедентної інтенсифікації міграції в світі міжнародна спільнота усвідомила необхідність розроблення комплексної стратегії розв'язання пов'язаних із переміщеннями населення проблем з урахуванням гуманітарних міркувань, потреб розвитку та проблем безпеки. На порядок денний висунуто досягнення глобальних домовленостей у сфері

⁴³¹ Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года [Електроннийресурс]. – Режим доступу:<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/285/75/PDF/N1528575.pdf?OpenElement>

⁴³² Нью-Йоркская декларация о беженцах и мигрантах [Електроннийресурс]. – Режимдоступу: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N16/283/52/PDF/N1628352.pdf?OpenElement>

регулювання міжнародних міграцій, вироблення спільних стандартів поведіння з мігрантами та біженцями, їх затвердження міжнародно-правовими документами. Уперше в історії Глобальний договір у сфері міграції схвалено 164 країнами-членами ООН у грудні 2018 р. Враховуючи неоднозначне ставлення до нього (з переговорного процесу вийшли Австралія, Австрія, Болгарія, Естонія, Ізраїль, Італія, Польща, США, Чехія, Угорщина), цей договір носить характер компромісу, не має юридично-зобов'язуючої сили, проте він сприятиме подальшому міжнародному співробітництву, оскільки містить орієнтири розвитку міжнародної та національної міграційної політики. В його основі повна повага до суверенітету держав, які вправі вирішувати кого і за якими процедурами вони готові допускати на свою територію, а також усвідомлення того факту, що незалежно від будь-яких політичних та економічних обставин всі держави світу зацікавлені у тому, щоб міграція була законною та безпечною, а права мігрантів поважалися.

Для удосконалення міграційної політики України велике значення мають міжнародні домовленості на регіональному, європейському рівні, що в сукупності формують стандарти, яких наша держава прагне досягти. Зокрема це Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод людини, що стала частиною законодавства України в 1997 р., наприклад, четвертий протокол до неї, який гарантує людині, яка легально перебуває на території держави, свободу пересування та вибір місця проживання (ст.2), а також право кожного залишати країну, у тому числі свою власну. Ст. 3 Протоколу не допускає вислання громадянина з території його країни і забезпечує незаперечне право на повернення. Ст. 4 забороняє колективне вислання іноземців, тобто вимагає ретельного та об'єктивного вивчення будь-якої справи на індивідуальній основі.

Серед документів Ради Європи, до яких приєдналася Україна і які містять норми, що враховуються в національному міграційному законодавстві, Європейська соціальна хартія (переглянута), Європейська конвенція про правовий статус працівників-мігрантів, Конвенція Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, Європейська конвенція про громадянство тощо.

Важливим орієнтиром для удосконалення міграційної політики України є міграційна політика Євросоюзу. З огляду на євроінтеграційні прагнення країни, напрацювання ЄС та його країн-членів мають ретельно вивчатися та адаптуватися для практичного використання, оскільки членство в ЄС вимагає імплементації в національне законодавство його правових норм. З кінця 1990-х рр., коли почалося цілеспрямоване формування спільної міграційної політики ЄС, розроблено доволі багато політичних та юридичних інструментів. Попри поширення антиімігрантської риторики, що особливо активізувалася на тлі міграційної кризи в Європі 2014-2015 років, викликаній масовим прибуттям біженців, міграційна політика Євросоюзу є цілком прагматичною. Вона обумовлена демографічним спадом, потребою у кваліфікованих працівниках для розбудови економіки знань, а також

культурного збагачення та набуття додаткових джерел підприємництва та інновацій. Міграційна політика ЄС спрямована на залучення необхідних економіці працівників, передусім кваліфікованих, відповідно до пріоритетів, потреб та можливостей окремих країн; інтеграцію іммігрантів в суспільство з метою найповнішого використання їхнього трудового та інтелектуального потенціалу; запобігання неконтрольованій, нелегальній міграції, забезпечення повернення нелегальних мігрантів до країни походження чи транзиту; підвищення ефективності прикордонного контролю; розбудову європейської системи притулку; поглиблення співробітництва з країнами походження мігрантів з метою забезпечення синергетичної взаємодії між міграцією та розвитком⁴³³.

Основні принципи міграційної політики ЄС⁴³⁴:

- створення ясної та прозорої системи правил та процедур з метою забезпечення легальної імміграції;
- відповідність економічної імміграції потребам ринку праці ЄС;
- інтеграція іммігрантів у країнах перебування, як двосторонній процес, в якому беруть участь і іммігранти, і суспільство прийому;
- солідарність, що передбачає взаємну довіру та справедливий розподіл відповідальності між країнами-членами;
- забезпечення внутрішньої безпеки ЄС у контексті міграції, тобто інтегрована охорона кордону та адекватна візова політика.

Формуючи свою міграційну політику, Євросоюз виходить із усвідомлення, що міграція може зробити вагомий внесок в економічний розвиток Європи, а також забезпечити ресурсами мігрантів і країни їхнього походження, сприяти таким чином їх розвитку. Разом із тим необхідно управляти міжнародними переміщеннями населення з урахуванням реальних можливостей прийому мігрантів з точки зору ринку праці, забезпечення житлом, доступу до охорони здоров'я, освіти та соціальних послуг, а також захисту від можливої експлуатації.

Серйозним викликом фундаментальним здобуткам Євросоюзу у сфері міграції, передусім зоні вільного пересування в рамках ЄС, а також європейській системі притулку, стала міграційна криза 2014-2015 рр. Подолання кризи, забезпечення захисту біженців та надання допомоги державам-членам, які найбільше потерпали від припливу мігрантів, перетворилося чи не на ключове для ЄС питання. Згідно «Європейського порядку денного з міграції»⁴³⁵, ухваленого 2015 р., передбачалося активізувати

⁴³³ European Pact on Immigration and Asylum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/08/st13/st13440.en08.pdf>

⁴³⁴ A Common Immigration Policy for Europe: Principles, actions and tools (COM(2008) 359 final) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2008:0359:FIN:EN:PDF>

⁴³⁵ A European Agenda on Migration (COM(2015) 240 final) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/dgs/home-affairs/what-we-do/policies/european-agenda-migration/background-information/docs/communication_on_the_european_agenda_on_migration_en.pdf

операції на морі з метою порятунку людей та перешкодження злочинним діям перемитників; ухвалити загальноєвропейську схему переселень біженців; розбудувати мережу пунктів прийому біженців, передусім у Греції та Італії, куди потрапляла більшість нелегальних мігрантів, які намагалися дістатися Європи. У більш тривалій перспективі висувалося завдання зменшення мотивів до неврегульованої міграції шляхом надання допомоги країнам походження та транзиту мігрантів; удосконалення управління кордоном; формування чіткої спільної політики ЄС щодо притулку; розширення каналів легальної міграції, як альтернативи міграції нелегальній, з метою збереження привабливості Європи для економічних мігрантів та максимізації вигід від міграції для країн-членів.

Неврегульоване прибуття мігрантів до Європи вдалося загальмувати. Проте причини кризи залишилися: у безпосередній близькості до континенту продовжуються воєнні конфлікти, країни першого притулку не в змозі надати допомогу біженцям. Продовження міграційного тиску на Європу є неминучим, як і необхідність рішуче змінювати через це всю систему міграційного менеджменту. Уроки кризи спонукають ЄС значно посилювати зусилля, спрямовані на забезпечення контролю на зовнішньому кордоні та удосконалення системи надання притулку. Велика увага приділяється удосконаленню інструментів легальної міграції. Адже імміграція потрібна Європі для запобігання дефіциту працівників, забезпечення економічного розвитку і функціонування системи соціального захисту. Серед механізмів легальної міграції йдеться про: застосування схем добровільного переселення осіб, які потребують міжнародного захисту; розробку механізму допуску на територію ЄС за гуманітарними міркуваннями; застосування приватного спонсорства переїзду біженців, тобто його фінансування приватними особами чи організаціями; удосконалення існуючих каналів легальної міграції, як то об'єднання сімей, допуск висококваліфікованих мігрантів, студентів, науковців, сезонних робітників, з тим, щоб підвищити їх доступність. Пропонується також розробити механізми заохочення імміграції підприємців, які мають намір запровадити інноваційні технології. Важливим напрямом міграційної політики ЄС на перспективу є також комплексна діяльність з попередження виникнення гуманітарних криз та їх щонайшвидшого розв'язання, надання дієвої допомоги країнам походження та транзиту мігрантів.

Формування глобальної та регіональної системи регулювання міграційних процесів, вироблення загальноприйнятих стандартів у цій сфері, які, навіть у разі неприєднання до них тих чи інших держав, уже перетворилися на норми міжнародного звичаєвого права, з одного боку, створюють сприятливе середовище для удосконалення міграційної політики України, а з другого, - відкривають можливості для розв'язання міграційних проблем країни шляхом міжнародного співробітництва та взаємодії.

8.3 Стан і перспективи реформування міграційної політики України

Населення України, тривалий час відірване від магістральних світових процесів, включилося до міжнародних міграцій саме в період їх надзвичайної інтенсифікації та урізноманітнення. Свобода пересування, одне із основоположних прав людини, відкрила для українців нові можливості, однак створила й нові ризики. Вони особливо загострилися останніми роками на тлі іноземної агресії, економічних труднощів та соціально-політичної нестабільності і полягають, як уже зазначалося, у: (1) значній інтенсифікації виїзду українців за кордон, передусім з метою працевлаштування; (2) збільшенні серед емігрантів частки молоді, фахівців; (3) прискоренні трансформації частини тимчасової заробітчанської міграції на еміграцію для постійного проживання.

Хоча наразі внаслідок несприятливої економічної ситуації та війни Україна є непривабливою для іммігрантів з-за кордону, в умовах значного посилення контролю на зовнішньому кордоні ЄС на Середземномор'ї не можна не зважати також на можливість збільшення транзитного, частково нелегального потоку через територію України на Захід. З одного боку, вірогідним є почастищення спроб проникнення нелегальних мігрантів в Україну з Туреччини через чорноморські порти, а з другого, – можливість активізації потрапляння нелегалів через російсько-український кордон, зокрема, через його не контрольовану Україною ділянку. Враховуючи економічне становище України, доволі скромні наявні потужності для прийому біженців, практичну відсутність заходів з інтеграції мігрантів, навіть незначне збільшення обсягів прибуття шукачів притулку може перетворитися для країни на проблему.

Вкрай серйозні виклики існують і у сфері внутрішньої міграції. Вони зумовлені тим, що масові переміщення населення, викликані російською агресією та воєнними діями на Сході країни, носили вимушений і в багатьох випадках раптовий характер. Надання допомоги, облаштування, зайнятість, забезпечення доступу до медичної допомоги, освіти, соціальних послуг внутрішньо переміщених осіб належить до найнагальніших завдань держави.

Такі обставини значно підвищують вимоги до державної міграційної політики, основне завдання якої має полягати у забезпеченні найповнішого використання позитивного потенціалу міграції водночас із мінімізацією її негативних наслідків. Крім того, враховуючи несприятливі тенденції демографічного розвитку, недалеку перспективу дефіциту робочої сили, що може стримувати економічний розвиток, міграційна політика України повинна бути спрямованою на гальмування депопуляції, сприяння поверненню мігрантів, передусім тих, хто виїхав з трудовими цілями і вважає свої перебування за кордоном тимчасовим, зменшення відтоку населення та заохочення імміграції працівників, потреба в яких відчувається економікою, інтеграцію мігрантів в інтересах і окремих осіб, і громад їх вселення.

Ухвалення Урядом України у липні 2017 р. Стратегії державної

міграційної політики на період до 2025 р.⁴³⁶ сталося через місяць після того, як українці отримали можливість подорожувати територією ЄС без віз, що великою мірою було результатом визнання значних успіхів, досягнутих державою в розбудові системи управління міграціями. Новий документ замінив Концепцію державної міграційної політики України 2011 р., яку серйозно критикували фахівці, і яка, до того ж, не відповідала ситуації в світі та в Україні, що останніми роками кардинально змінилася. Вироблення сучасних підходів до регулювання міграційних процесів було необхідно внаслідок гібридної російської агресії проти України, викликаних нею масових внутрішніх переміщень у країні, набуття чинності Угодою про асоціацію з Європейським Союзом та переорієнтації вектору міграції українців у західному напрямі, значного посилення міграційного тиску на Європу тощо.

На відміну від попередніх спроб концептуального осмислення міграційної політики держави Стратегія відзначається більш глибоким і комплексним підходом. Вона містить низку нових і прогресивних елементів, про які у попередніх політичних документах практично не йшлося. Зокрема, передбачається знизити адміністративні бар'єри для свободи пересування населення України, переглянути дозвільний характер оформлення документів для виїзду/залишення за кордоном. Висувається завдання зі сприяння реінтеграції українських мігрантів, які повертаються, розвитку співпраці з українською діаспорою та заохочення репатріації закордонних українців. Відповідно до потреб економічного та соціального розвитку держави у Стратегії передбачено залучення висококваліфікованих іноземних фахівців, створення умов для продовження періоду проживання іноземних студентів в Україні після завершення навчання. Окрему увагу приділено інтеграції іммігрантів в українське суспільство як двосторонньому процесу, в якому беруть участь і мігранти, і місцеве населення. Пропонується запровадити механізм та програми регуляризації нелегальних мігрантів, які проживають у країні упродовж тривалого часу, мають сім'ї та роботу, не вчинили серйозних порушень закону, не можуть з гуманітарних міркувань бути видворені. Важливе місце у Стратегії приділено удосконаленню обліку, інформаційного та статистичного забезпечення міграційної політики, а також координації діяльності різних відомств, що, безумовно, треба зарахувати до позитивних рис документа.

Попри переваги Стратегії, щодо неї є й застереження. По-перше, Стратегія державної міграційної політики затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України, тобто документом, рівень якого навряд чи відповідає гостроті міграційних проблем. Це тим більш нелогічно, що статтею 92 Конституції України чітко визначено, що засади регулювання демографічних та міграційних процесів визначаються виключно законами.

Обсяг Стратегії доволі великий, у ньому сформульовано 13 цілей та

---

⁴³⁶Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р.[Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/482-2017-%D1%80>

численні завдання, спрямовані на їх досягнення. В результаті подекуди текст збивається на виклад заходів, запланованих різними відомствами, які брали участь у його розробленні (МЗС, ДМС, Держприкордонслужба), що шкодить чіткості викладення мети і завдань держави у міграційній сфері. Основну увагу в Стратегії приділено правовому вирішенню проблем, тоді як головні для розвитку міграційного процесу соціально-економічні аспекти викладені вкрай загально і неконкретно, в чому виявилася слабка зацікавленість відповідного блоку Уряду в питаннях міграції, що трактуються переважно як правові. Недолік документа полягає й у тому, що зазначений у ньому обсяг завдань не можна виконати одночасно або в найближчій перспективі. Однак, хоча реалізація Стратегії планується у два етапи, пріоритетні завдання, як і ті, розв'язання яких можна розпочинати лише тоді, коли вирішено найбільш нагальні, чітко не визначені. Серйозною вадою Стратегії видається те, що, хоча питання внутрішньої міграції порушуються, проте найбільш нагальне з них – проблема внутрішньо переміщених осіб – не виділяється.

Враховуючи це, для досягнення задекларованих цілей вкрай важливим буде ініціативність та скоординована діяльність відповідальних органів виконавчої влади, розроблення та реалізація ними планів заходів щодо виконання Стратегії, співпраця з громадянським суспільством, моніторинг виконання Стратегії та уточнення її положень залежно від фактичної міграційної ситуації. Адже Україна входить у новий період розвитку міграційних процесів в умовах дедалі глибшої інтеграції з ЄС, можливостей набагато вільнішого пересування громадян завдяки безвізовому режимові і, водночас, значного відставання за рівнем доходів від сусідніх країн. Втрати населення внаслідок еміграції зростають, що вимагає найсерйознішого ставлення влади і суспільства.

Невирішеність проблем внутрішньо переміщених осіб здатна інтенсифікувати цей процес. Тому у сфері внутрішньої міграції доцільно розширити зміст Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року за рахунок питань, що стосуються внутрішніх вимушених переміщень. Водночас, концептуальні, стратегічні та програмні документи з питань ВПО мають бути вбудовані в загальний контекст міграційної політики. Зміст міграційного законодавства України необхідно скоординувати із законодавством України про внутрішньо переміщених осіб.

Законодавча база розв'язання проблем ВПО потребує подальшого удосконалення. Зокрема, Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" потрібно доповнити визначенням механізмів фінансового, організаційно-управлінського, інституційного, кадрового, наукового, інформаційного забезпечення його впровадження. З метою забезпечення виборчих прав ВПО необхідно внести зміни у виборче законодавство.

Потрібна розробка та впровадження програм залучення, адаптації та інтеграції внутрішніх мігрантів для потреб розвитку пріоритетних галузей економіки, економічного і соціального розвитку країни, відстеження їх потенціалу як ресурсу територіальних громад, регіону, країни в цілому. З

другого боку, питання ВПО має враховуватися в державних та регіональних стратегіях, програмах, планах у житловій, медичній, освітній сферах, сфері зайнятості.

Нагальним є створення умов для працевлаштування ВПО з використанням інформаційно-комунікаційних інтернет-технологій, компенсація державою витрат роботодавця на оплату праці при перепідготовці та підвищенні кваліфікації цієї категорії громадян, забезпечення ВПО соціальним Інтернетом для навчання новим професіям, потрібним на ринку праці тощо.

Існує також доцільність удосконалення законодавства, передусім податкового, що регулює підприємницьку діяльність, яка здійснюється громадськими об'єднаннями безпосередньо або через створені ними юридичні особи (товариства, підприємства), якщо така діяльність відповідає меті (цілям) громадського об'єднання та сприяє її досягненню; закріплення в законодавстві податкових пільг для соціальних підприємств, зокрема для тих, які надають допомогу у вирішенні соціальних проблем ВПО; затвердження необхідних змін у податковому кодексі, Законі України «Про концесії» для забезпечення можливості використання інноваційного та підприємницького потенціалу ВПО в розвитку територіальних громад; створення на базі громадських організацій приватно-державного консорціуму допомоги ВПО; розроблення концепції регіональної інтеграції ВПО у приймаючі громади, що передбачатиме підтримку їх підприємницької активності з урахуванням необхідності забезпечення балансу інтересів приймаючих громад і вимушених переселенців; визначення механізмів реалізації комплексної Стратегії підтримки та розвитку підприємництва серед ВПО та залучення потенціалу підприємців – ВПО на потреби приймаючих громад на засадах балансу інтересів, соціального діалогу.

У сфері зовнішньої міграції головне завдання держави полягає в усуненні негативних чинників, які змушують українців залишати Батьківщину, що передбачає зменшення бідності, створення нових робочих місць із гідною оплатою праці, покращення систем охорони здоров'я та освіти, захист навколишнього середовища, належне функціонування соціальних ліфтів, забезпечення ефективного управління, верховенства права, прав людини, суспільної і особистої безпеки і, звичайно, припинення збройного конфлікту та реінтеграцію окупованих територій.

Однак, поки ці завдання ще не виконано, необхідно забезпечити узгодження державної міграційної політики з цілями та напрямками розвитку країни в пріоритетних галузях економіки, визначити обсяги, структуру та якісні характеристики робочої сили (у тому числі зовнішніх та внутрішніх мігрантів), в якій виникає потреба. Основних зусиль потрібно докласти, щоб впорядкувати найбільш чисельний і соціально значущий міграційний потік, тобто трудову міграцію українців за кордон.

Якщо на першому етапі розгортання трудової міграції найбільш актуальним питанням було правове становище мігрантів, захист їхніх прав, то сьогодні – хоча перелічене й не втрачає актуальності – на перший план висувається

завдання не втратити цих людей для України, сприяти їх поверненню на Батьківщину, зміцнювати зв'язки з тими, хто визначився на користь тривалого проживання в країнах перебування.

Зважаючи на це, з міркувань і економічного, і демографічного характеру потребують розроблення дієві механізми, які б, з одного боку, стимулювали мігрантів до повернення, а, з другого – виступали б запобіжником повторного виїзду. Йдеться не про пільги та привілеї, а про створення умов для використання трудового, інтелектуального, фінансового потенціалу мігрантів в інтересах розвитку країни, про конкретні заходи в інтересах і мігрантів, і місцевих громад.

На часі розробка і впровадження, принаймні у регіонах, охоплених наймасовішою міграцією, програм зв'язків з земляками, які працюють за кордоном, та сприяння їхньому поверненню на Батьківщину. Такі програми мали б передбачати: належне інформування мігрантів про можливості працевлаштування та започаткування власного бізнесу на Батьківщині; покращення позицій поверненців на ринку праці через підвищення кваліфікації та перекваліфікацію, визнання здобутих за кордоном професійних навичок; забезпечення доступу мігрантів до медичних та освітніх послуг, відновлення документів тощо. Для їх реалізації в місцевих адміністраціях, центрах зайнятості, соціальних службах, відділеннях Пенсійного фонду варто визначити спеціальні підрозділи/відповідальну особу, налагодити тісну співпрацю з неурядовими організаціями, які надають допомогу мігрантам та членам їхніх сімей.

У використанні міграції в інтересах розвитку та стимулюванні повернення мігрантів окреме місце належить питанню заохочення та спрямування легальними каналами переказів коштів, зароблених за кордоном, їхнього продуктивного використання. Передумовою для цього є підвищення довіри мігрантів до українських фінансових інституцій, державне стимулювання приватного сектору до розширення послуг у сфері грошових переказів, надання певних державних гарантій зароблених за кордоном заощаджень, пропозиція спеціальних фінансових програм для громадян, працевлаштованих у зарубіжних країнах.

Це може бути, наприклад, відкриття поточних накопичувальних рахунків під перекази як підстави для кредиту на відкриття чи розвиток власної справи, вирішення житлового питання, освіти чи лікування членів сімей мігрантів, ставка за якими не обкладається податком і не може перевищувати ставку за поточним рахунком більш ніж на 1%. При цьому історія переказів може розглядатися як доказ наявності джерела доходів за кордоном і як підстава для отримання зниженої ставки відсотку за кредитом на інвестування в Україні.

Оскільки фінансові кошти окремих мігрантів загалом незначні, держава може запропонувати громадянам, працевлаштованим за кордоном, вигідні умови участі у співфінансуванні перспективних підприємств на Батьківщині, або продажу валюти підприємствам-імпортерам на аукціонах, що проводяться Національним банком.

Наступним інструментом залучення капіталу мігрантів, що використовується в світі (Ізраїль, Індія, Китай, Марокко тощо), є випуск спеціальних облігацій державної позики, які поширюються серед мігрантів і діаспори за кордоном. Облігації з процентною ставкою дещо вищою, ніж в країні перебування, сприятимуть потраплянню мігрантських заробітків в Україну замість їх зберігання на депозитах в країнах перебування. Це вигідно не лише мігрантам, а й державі, яка зможе у такий спосіб залучити кошти під невеликий відсоток і без зобов'язань перед міжнародними фінансовими інституціями.

Чіткого роз'яснення у податковому законодавстві потребує питання оподаткування заробітків трудових мігрантів. Адже перекази сім'ям в Україну є внутрішньосімейними трансфертами і як такі податками обкладатися не повинні. Доцільним також було б звільнення трудових мігрантів, які повертаються після певного періоду роботи за кордоном, від митних зборів на ввіз особистого майна, сільськогосподарської техніки, верстатів та устаткування, інших товарів виробничого призначення, які ввозяться в країну з метою відкриття чи розширення власного бізнесу.

Оскільки мігранти здебільшого не мають підприємницького досвіду, вони потребують підвищення бізнесової та фінансової грамотності, юридичної підтримки щодо інвестиційного використання закордонних заробітків. Крім організації відповідного навчання та консультацій варто запровадити, спочатку хоча б у формі пілотного проекту, державну фінансову підтримку соціально значущих для громад виходу мігрантів бізнесових починань, які фінансуються заробітчанами. Вартий використання досвід Молдови, де з 2010 р. стартувала програма PARE 1+1. Її учасники, мігранти або члени їхніх сімей, які подають підтвердження закордонного походження коштів, на кожний вкладений у бізнес лей можуть отримати лей від проекту. За час реалізації програми станом на квітень 2016 р. обсяг інвестицій в економіку Молдови сягнув 340 млн. леїв (23 млн. доларів США). Сума виділених грантів становила 128 млн. леїв (8,8 млн. доларів США). Тобто кожний лей, витрачений на підтримку бізнес-починань мігрантів, залучив в економіку 2,7 лея⁴³⁷.

Зменшення комісії на перекази та розробка привабливих «заробітчанських» пакетів фінансових послуг потребує тісної співпраці між державними органами та комерційними фінансовими установами, розвитку технологічних можливостей для електронних безготівкових переказів тощо. Водночас, для спрямування коштів мігрантів у виробництво необхідно значно покращити підприємницький клімат в країні. Адже за підсумками рейтингу Світового банку Doing Business-2018, в рейтингу легкості ведення бізнесу Україна посідає 76-е місце. Для порівняння Грузія – 9, Польща – 27, Росія – 35, Білорусь – 38, Молдова – 44⁴³⁸.

---

⁴³⁷Каждый лей, выделенный программой PARE 1+1, привлек 2,7 лея в экономику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://point.md/ru/novosti/ekonomika/kazhdij-lej-videlennij-programmoj-pare-11-privlek-27-leja-v-ekonomiku>

⁴³⁸DOING BUSINESS-2018. Україна в рейтингу Світового банку легкості ведення бізнесу. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://edclub.com.ua/analitika/doing-business-2018-ukrayina-v-reytingu-svitovogo-banku-legkosti-vedennya-biznesu>

Прискоренню розвитку держави слугують також нематеріальні перекази мігрантів, такі як передача знань і навичок, соціальних зв'язків, налагодження культурного обміну. З метою найповнішого їх використання потрібно спрощення процедури визнання набутих за кордоном знань та кваліфікацій, у тому числі тих, які отримані в результаті неформального навчання.

Враховуючи, що не всі мігранти повернуться на Батьківщину, держава має розширити можливості діаспори для активізації сприяння розвитку країни. Цьому могло б допомогти зміцнення урядових структур, які опікуються зв'язками із закордонними українцями, формування координаційних центрів, постійно діючих комісій з питань діаспори як в центрі, так і на місцевому рівні, дорадчих рад з представників мігрантів при дипломатичних представництвах за кордоном.

Окремий напрям політики із запобігання втрат населення, повернення на Батьківщину, розвитку зв'язків із співвітчизниками за кордоном має бути присвячений інтелектуальній міграції, тобто міграції вчених, висококваліфікованих спеціалістів. Від суто трудової міграції вона відрізняється тим, що її мотивом частіше, ніж заробітки, є прагнення до професійної самореалізації, що виїзд цієї категорії мігрантів загрожує втратами не лише трудового, а й інтелектуального потенціалу нації, а повернення несе очевидні вигоди. Навіть продовжуючи проживати за кордоном інтелектуали здатні прислужитися країні у спосіб передачі на Батьківщину цінних знань, надання консультацій. На жаль, попри суспільну тривогу щодо виїзду фахівців, жодного документу стосовно цієї проблеми не вироблено. Жодних заходів, спрямованих на попередження міграції вчених, не передбачено. В Стратегії державної міграційної політики на період до 2025 року це питання не порушується.

Для того, щоб звести до мінімуму втрати інтелектуального потенціалу і запобігти відтоку наукової молоді, Українська держава має, по-перше, розширити систему грантів для обдарованих молодих вчених (у тому числі за можливої участі зарубіжних донорів). По-друге, запровадити процедури трудових контрактів з випускниками певних професій, чия освіта була спонсорована державою, з метою регулювання міграції цих фахівців.

Поверненню вчених на Батьківщину може сприяти надання поверненням грантів та стипендій Державного фонду фундаментальних досліджень, залучення до цього фонду коштів вітчизняних суб'єктів господарювання, для чого доцільно запровадити зменшення їх податків, зборів та обов'язкових платежів на відповідну суму. Такий підхід практикувався у Великобританії, Канаді, Австрії. Значний досвід заохочення повернення на батьківщину вчених накопичили Тайвань, Китай, Південна Корея, у т.ч. створення науково-промислових парків, де забезпечені всі умови для дослідницької діяльності та практичного впровадження наукових здобутків, встановлення для поверненців конкурентоспроможної заробітної плати, функціонування доступної в режимі «он-лайн» інформаційної платформи і бази даних фахівців тощо. Як свідчить зарубіжний досвід (Данія, Нідерланди, Великобританія), аргументом на користь повернення високооплачуваних фахівців може бути і зменшення ставки оподаткування

їхніх доходів. Привертає увагу і досвід Франції, де міністерство закордонних справ оплачує зустрічі між французькими вченими, які працюють в американських наукових установах, і французькими компаніями.

Спеціалісти можуть надати батьківщині практичну допомогу не лише в разі повернення, а й за віртуальної присутності. Необхідно активізувати залучення українських фахівців, які проживають за кордоном, до спільних з українськими науковими установами досліджень, підтримувати наукові, технічні, бізнесові зв'язки з науковцями в діаспорі, які створюють можливості для наукових досліджень та інноваційних інвестицій в Україні.

Як при поверненні, так і на всіх етапах міграційного циклу, важливе значення має надання мігрантам адекватної та своєчасної інформації з усіх пов'язаних з міграцією аспектів. У зв'язку з цим варто створити національний інформативно-комунікативний портал, де б розміщувалася актуальна інформація про небезпеки нелегальної міграції та можливості легальної міграції, імміграційне законодавство та політику основних країн призначення українських мігрантів, митних правил, можливостей переказів коштів та соціального страхування, пропозицій щодо працевлаштування та відкриття власного бізнесу в регіонах виходу мігрантів, відновлення документів, списку неурядових організацій, які надають мігрантам допомогу, тощо. Бажано, щоб за прикладом Польщі такий сайт був би інтерактивним і мігранти, потенційні мігранти могли б звернутися до відповідних органів виконавчої влади з конкретними питаннями і гарантовано отримати на них відповіді. Поширенням інформації для мігрантів мають активніше займатися дипломатичні та консульські установи за кордоном, засоби масової інформації.

Українським напрямом роботи повинно стати забезпечення соціального, зокрема пенсійного, захисту мігрантів, що особливо актуально в умовах пенсійної реформи в Україні, в ході якої значно підвищено тривалість страхового стажу для набуття права на пенсію. Через це основним завданням є забезпечення трансферу здобутих мігрантами під час роботи за кордоном прав із соціального страхування, укладання відповідних угод з державами перебування, розроблення надійних і доступних механізмів реалізації уже досягнутих міждержавних домовленостей. Не можна допустити, щоб українці залишалися за кордоном довше, ніж вони планували, лише з тієї причини, що у разі повернення на Батьківщину вони втратять можливість скористатися з зароблених матеріальних прав у галузі соціального страхування.

Водночас потрібно зважати, що далеко не всі українські трудові мігранти охоплені соціальним страхуванням в країнах перебування. Зокрема, значна частина з них виконують оплачувану роботу не за трудовими, а за цивільно-правовими угодами, що не передбачають сплати соціальних внесків. Наприклад, чисельність українців, які на таких умовах працюють у Польщі, становить не менше третини всіх мігрантів⁴³⁹. Щодо цієї категорії мігрантів

---

⁴³⁹ Poland: Government concerned about precarious work contracts for foreigners [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://ec.europa.eu/migrant-integration/news/poland-government-concerned-about-precarious-work-contracts-for-foreigners>

необхідно у переговорах з країнами перебування наполягати на забезпеченні їм однакових трудових прав і рівня захисту на рівні інших працівників.

Доволі численними є також мігранти, які працюють без трудового контракту, на основі лише усної домовленості і, відповідно, участі у соціальному страхуванні не беруть. У цьому випадку єдиним виходом є охоплення їх добровільним соціальним страхуванням в Україні. З цією метою необхідно розвивати і популяризувати систему добровільного страхування, залучати до неї громадян, працевлаштованих за кордоном, особливо в разі відсутності міждержавних угод з відповідними країнами. Має бути посилена спроможність відповідальних за надання відповідних послуг органів, поширення серед зацікавлених громадян інформації про можливості, які випливають із міждержавних угод про соціальний захист або надаються системою добровільного соціального страхування в Україні.

Ще один спосіб вирішення проблеми – створення спеціального фонду соціального страхування мігрантів. Такі фонди існують у низці азійських країн, які є постачальниками значної кількості трудових мігрантів на міжнародний ринок праці (Бангладеш, Пакистан, Таїланд, Філіппіни, Шрі-Ланка), і надають мігрантам широкий спектр послуг, зокрема: організують мовне та професійне навчання, проводять інформаційні семінари до виїзду; надають кредити для покриття видатків, пов'язаних із працевлаштуванням за кордоном; забезпечують страхування на випадок термінової репатріації, медичнське страхування та страхування життя; надають правову допомогу через своїх представників в посольствах/консульствах за кордоном; надають допомогу в репатріації після повернення; підтримують, у разі потреби, сім'ї мігрантів на батьківщині. Фонди формуються із внесків агентств з працевлаштування, які відряджають мігрантів за кордон, працедавців, а також самих мігрантів (на Філіппінах внесок мігранта становить 25 доларів США на рік).

У забезпеченні легальності і впорядкованості міграції важливу роль відіграють агентства зайнятості. Регулювання та контроль за діяльністю посередників у працевлаштуванні за кордоном є важливою, проте не єдиною функцією держави в цій сфері. Варто розвивати співпрацю між приватними кадровими агентствами та державними службами зайнятості, залучати персонал приватних агентств до підвищення кваліфікації та обміну досвідом, міжнародної співпраці.

У захисті прав та інтересів громадян України за кордоном важлива роль належить зарубіжним дипломатичним та консульським установам України, що актуалізує завдання посилення їхньої спроможності, створення при них інформаційно-консультаційних пунктів для мігрантів, уведення посад аташе з трудових питань в основних країнах – реципієнтах української робочої сили, ширшого використання інституту почесних консулів тощо.

Варто наголосити на необхідності конкретизації гарантій, що надаються мігрантам у сфері освіти. Крім реалізації конституційного права громадян, це також потужний важіль сприяння поверненню мігрантів в Україну. Адже сім'ї, налаштовані на отримання їх дітьми української освіти, найчастіше орієнтовані на повернення. В інтересах держави надати їм у цьому підтримку.

Зокрема, необхідно допомагати самодіяльним українським навчальним закладам, організованим громадськими об'єднаннями мігрантів у країнах їх перебування, сприяти створенню нових освітніх установ за кордоном, забезпечувати ці школи підручниками, методичними матеріалами, відряджати за державний кошт комісії з України для атестації учнів та прийому іспитів (на сьогодні це відбувається коштом батьків). Оскільки в нинішніх економічних умовах відрядження вчителів з України для роботи в українських школах за кордоном є мало реальним, можна з успіхом залучати педагогів з числа працівників-мігрантів. Для цього необхідно організувати їх перепідготовку та атестацію, включати періоди роботи в українських школах за кордоном до педагогічного стажу в Україні.

Окреме питання – забезпечення доступу дітей мігрантів, які перебувають з батьками за кордоном і отримують там середню освіту, до вступу до вищих навчальних закладів в Україні. Доцільно продумати можливості зовнішнього оцінювання їхніх знань дистанційно або із застосування іншого механізму, залучення найталановитіших дітей мігрантів – громадян України до українських ЗВО у порядку на кшталт того, що застосовується при вступі абітурієнтів із числа зарубіжних українців (у рамках квот за рекомендаціями громад).

Важливим питанням є сприяння дітям мігрантів, які повертаються, в адаптації до навчального процесу в Україні, яке може полягати в організації додаткових занять з української мови, історії, культури, інших предметів, у разі потреби, психологічної підтримки.

Потребує розв'язання вкрай болюче для мігрантів питання реалізації їхніх виборчих прав, яке невідворотно загострюється під час кожних парламентських чи президентських виборів. Внесення відповідних змін у виборче законодавство давно назріло. Доцільним є запровадження більш гнучкого механізму голосування, наприклад, встановлення часу для голосування за кордоном протягом кількох днів до офіційної дати виборів, використання в організації виборчого процесу новітніх технологій. За прикладом інших держав, що мають численну діаспору за кордоном, варто розглянути можливість створення кількох (за географічним принципом відповідно до чисельності громадян України) закордонних виборчих округів із можливістю делегування від них до парламенту представників громадян України, які проживають за межами держави, проте зберігають із нею тісний зв'язок.

Стосовно політики щодо імміграції іноземців, враховуючи демографічну кризу в Україні та міграційний тиск на Європу, який у перспективі лише посилюватиметься, доцільно розробляти механізми дій у разі раптового і масового прибуття шукачів притулку. Виконання міжнародних зобов'язань щодо надання захисту біженцям необхідно розвинути до рівня надання їм реальної допомоги в інтеграції в українське суспільство, вивченні мови, створенні умов для належного самозабезпечення. Гнучкішим має бути ставлення до нелегальних мігрантів, щоб не залишати людей поза правовим полем. У разі неможливості депортації нелегалів їм має надаватися можливість на законних підставах жити й працювати в Україні. Водночас, варто посилити

відповідальність за незаконне ввезення мігрантів, отримання контрабандистами фінансової або іншої матеріальної вигоди, особливо за обставин, які загрожують життю та здоров'ю людей.

Українські нині канали імміграції в державу потрібно розширити, з урахуванням потреб економіки спростити процедури імміграції кваліфікованих працівників, інвесторів, молоді, у т.ч. іноземців, які навчалися в Україні. При цьому іммігрантів потрібно інтегрувати, а не ігнорувати, значно удосконалити інтеграційну складову міграційної політики України, використовувати передовий зарубіжний досвід щодо програм та заходів у сфері інтеграції, сприяння соціальній згуртованості та інклюзивності в умовах етно-культурного розмаїття. Держава може підтримати міжкультурну взаємодію шляхом організації спортивних, музичних, мистецьких, фестивалів, інших громадських заходів, через освітні та інформаційні кампанії, які сприятимуть взаєморозумінню та цінуванню культур, як мігрантів, так і корінних мешканців країни. Водночас необхідно рішуче засуджувати та протидіяти будь-яким проявам расизму та ксенофобії, нетерпимості до мігрантів, неухильно виконувати норми законодавства, що передбачають відповідальність за злочини на ґрунті ненависті, вимагати від працівників правоохоронних органів, інших посадових осіб належного реагування на акти насильства чи дискримінації. Адже захист людських прав мігрантів – в інтересах усього суспільства, оскільки є частиною загального правопорядку, однією з умов суспільної згуртованості та єдності.

Забезпечення інституційної спроможності – важлива складова успіху будь-якої державної політики, у т.ч. й міграційної. У цьому зв'язку слід наголосити про необхідність надання організаційно-консультативної, інформаційно-комунікативної, науково-методичної, кадрової та іншої підтримки діяльності Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України; забезпечення взаємодії Міністерства з державними органами влади, органами місцевого самоврядування, бізнесом, профспілками, інститутами громадянського суспільства, організаціями ВПО щодо розвитку та відновлення підприємництва ВПО. Важливо активізувати участь у розробленні та здійсненні міграційної політики Міністерством соціальної політики України, посилити в його структурі спеціальний підрозділ, який опікується проблемами трудової міграції як найбільш масового міграційного потоку. В перспективі, оскільки в Україні 2011 р. створено Державну міграційну службу, варто продумати доцільність концентрації в цьому відомстві всіх функцій щодо управління міграційними процесами, тобто передачі ДМС питань регулювання трудової міграції, як з України, так і в Україну. Адже для Міністерства соціальної політики, яке опікується великою кількістю питань зайнятості та соціального захисту населення, міграційна проблематика не є профільною, тим більше пріоритетною. Однак передача відповідних функцій ДМС може бути доцільною або у разі набуття цим відомством, яке наразі скеровується Міністерством внутрішніх справ, самостійності, або після остаточного завершення реформування МВС, його перетворення із силової структури на орган, що опікується широким спектром питань внутрішньої політики.

Допоки різні аспекти міграції належать до компетенції різних відомств, вкрай гострим видається питання координації їхньої діяльності. Варто повернутися до ідеї створення постійно діючої міжвідомчої комісії при Кабінеті Міністрів України, яка б складалася з представників центральних та місцевих органів влади і займалася б розробленням та оцінкою відповідної політики, залучити до її роботи експертів, представників неурядових структур, у т. ч. організацій мігрантів.

Вкрай важливим для розв'язання міграційних проблем, які наразі в політичному дискурсі в Україні практично відсутні, є підвищення зацікавленості в них парламенту. Народні обранці мають повноваження не лише піднімати ці питання на найвищому законодавчому рівні, а й сприяти міжнародному діалогу через різні форми міжпарламентської взаємодії. Обнадійливим видається створення навесні 2018 р. міжфракційної групи депутатів з питань міграції.

Значні можливості для формування та реалізації міграційної політики держави мають органи місцевого самоуправління, де, передусім в регіонах, охоплених масовими міграційними переміщеннями, доцільно створити спеціальні підрозділи, міжвідомчі робочі групи, підвищувати рівень обізнаності державних службовців у сфері міграції, залучати представників з місць до дискусій і обговорень міграційних проблем як на рівні держави, так і на міжнародному рівні.

Підвищення ефективності регулювання міграційних процесів напряду залежить від якісних статистичних даних та розуміння чинників, динаміки, наслідків міжнародних міграцій. З'ясувати реальну ситуацію щодо переміщень мешканців країни допоможе запланований на 2020 р. перепис, для чого до переписного листа мають бути внесені відповідні запитання, зокрема, щодо країни народження, країни народження батьків, громадянства, країни, в якій проживала особа за п'ять років до проведення перепису, останньої дати прибуття та причин для міграції.

Окремий модуль запитань щодо міграцій доцільно періодично, з визначеною систематичністю додавати до різного роду обстежень домогосподарств та економічної активності населення, які проводяться статистичними службами. Не лише зведені показники, а й мікродані таких обстежень мають бути доступними для використання дослідниками.

Ширшого використання, систематичного оприлюднення варті відомчі дані про міграцію, у т. ч. дані різних реєстрів населення (виборчого, платників податків, реєстрації цивільного стану тощо), при збереженні конфіденційності та захисті персональних даних. Необхідно посилити співпрацю відповідних відомств і Державної служби статистики України з тим, щоб акумулювати та впорядкувати всю наявну статистичну інформацію щодо міграції, виробити узгоджені підходи до її збору.

Точні та надійні дані мають поширюватися серед громадськості як передумова поінформованого публічного дискурсу, громадського контролю та оцінювання діяльності держави у сфері міграції.

У зв'язку з цим доцільно розробити комплексну стратегію вдосконалення системи збору, аналізу та поширення даних щодо міграції з

використанням сучасних методологічних підходів, що мають забезпечити їх актуальність, вірогідність, а також порівнянність та сумісність на міжнародному рівні.

Основою для підготовки виважених управлінських рішень мають стати наукові дослідження міграційної сфери. Їх активізації, поглибленню та популяризації могло б сприяти створення в системі Національної академії наук спеціалізованої наукової установи з міждисциплінарного дослідження міграційних процесів. Важливим для цього є також розвиток міжнародного наукового співробітництва, проведення спільних, двосторонніх досліджень з науковцями з країн призначення українських мігрантів, а також країн походження мігрантів, які прибувають в Україну.

Навчальні курси щодо різних аспектів міграції доцільно ввести до програм підготовки юристів, журналістів, політологів, соціальних працівників, правоохоронців тощо. Такі курси необхідні також і при підвищенні кваліфікації державних службовців.

Науково обгрунтовані висновки щодо позитивних впливів міграції, внесків мігрантів та діаспори у розвиток країни, зарубіжного досвіду регулювання міграційних процесів, як і викликів міграції, вкрай важливі для належного інформування суспільства, запобігання різного роду мігрантофобіям, формуванню більш реалістичного, гуманного та конструктивного сприйняття міграції, суспільного клімату, нетерпимого до ксенофобії і дискримінації.

Невід'ємною складовою модерної міграційної політики є міжнародне співробітництво. Хоча інтереси України як країни походження та інтереси країн призначення українських мігрантів суттєво відрізняються, обидві сторони зацікавлені в організованій, законній і безпечній міграції, що відкриває реальні можливості для співпраці. У відповідь на ризики втрат населення в результаті міграції Україні доцільно шукати домовленостей з іншими державами про запровадження програм циркулярних, тимчасових переміщень, що відповідає й їхнім інтересам, оскільки звільняє від витрат на інтеграцію мігрантів, зменшує невдоволення щодо прибуття іноземців. Предметом спільних дій могли би стати також програми повернення, сприяння щодо реінтеграції поверненців в українське суспільство.

Хоча зовнішній чинник, прагнення до запровадження визнаних міжнародних стандартів у сфері міграції в роки незалежності помітно впливали на розвиток міграційної політики держави, проте вирішальними для успіху будь-яких дій є широка громадська підтримка, усвідомлення владою та суспільством необхідності активного міграційного менеджменту. Необхідно боротися із негативними стереотипами щодо міграції, враховуючи водночас позицію тієї частини суспільства, яка вважає міграцію загрозою. За допомогою освітніх та комунікативних засобів потрібно наполегливо роз'яснювати, що міграція — це не проблема, що потребує розв'язання, а реальність, з якою належить рахуватися і яку необхідно облаштовувати.

9. ДЕМОГРАФІЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ УКРАЇНИ ДО 2036 РОКУ ВІДПОВІДНО ДО СЦЕНАРІЇВ МІГРАЦІЙНИХ ПОТОКІВ

В основу прогнозу покладено гіпотези щодо зміни чисельності та складу населення України відповідно до сценаріїв міграцій. Таким чином, метою розроблення аналітичного демографічного прогнозу до 2036 року (2018 р. перегляду) є вимірювання впливу міграційних потоків на динаміку чисельності, статево-вікову структуру й окремі параметри природного руху населення. Прогноз є аналітичним, тобто не призначеним для практичного використання і не віддзеркалює "правдоподібної" динаміки чисельності населення України в майбутньому.

Метод прогнозування – когортно-компонетний. Порогом прогнозу (jump-off date) є початок 2018 р. Розрахунок здійснено для материкової частини України (без урахування АР Крим і міськради Севастополя). Чисельність і статево-вікова структура населення материкової частини України станом на початок 2018 р. – за даними Держстату України, без корекцій. Слід нагадати кілька ключових моментів стосовно цих даних.

Останній перепис населення України проведено за 16 повних років до початку прогнозного періоду. Відповідно, головним чином, через масштабні міграції неминуче накопичені помилки в обліку чисельності населення і його розподілу за статтю, віком і територією, величину яких наразі з'ясувати не видається можливим.

Іншою проблемою (яка посилює попередню) є те, що з середини 2014 р. Головне управління статистики у Луганській області не подавало відомостей щодо реєстрації демографічних подій, а з 2015 р. реєстрація здійснюється не на всій території Донецької та Луганської областей. Оскільки поточна оцінка чисельності та статево-вікового складу населення обчислюється за формулою демографічного балансу (додавання до попередньої чисельності населення прибулих і народжених та віднімання вибулих і померлих в кожний наступний календарний період), неповна реєстрація природного та міграційного руху населення призводить до її спотворення. Тобто чисельність населення до 5 років, швидше за все, децю занижена (через недооблік народжень на частині території Донбасу), а чисельність старших – певно завищена (через недооблік смертей на частині території Донбасу і недооблік вибуття по всій Україні), ніж у реальності.

Отже, статево-вікова структура населення, покладена в основу прогнозу, є досить дискусійною. Для виокремлення впливу, який міграції можуть здійснювати на динаміку та статево-вікову структуру населення, прогнозні вікові коефіцієнти народжуваності та смертності є однаковими для всіх варіантів прогнозу. Імовірні неточності поточної оцінки чисельності населення за статтю та віком зумовлюють деяке завищення знаменника демографічних коефіцієнтів і відповідне заниження самих коефіцієнтів. Крім цього, як переконливо показано С.І. Пирожковим⁴⁴⁰, особливості статево-вікової структури мають самостійний вплив як на власне динаміку чисельності населення, так і на зміни окремих параметрів природного руху. Тому вади в початкових даних щодо чисельності населення будуть перенесені на майбутнє.

⁴⁴⁰ Пирожков С.И. Демографические процессы и возрастная структура населения. – М.: Статистика, 1976. – 136 с.

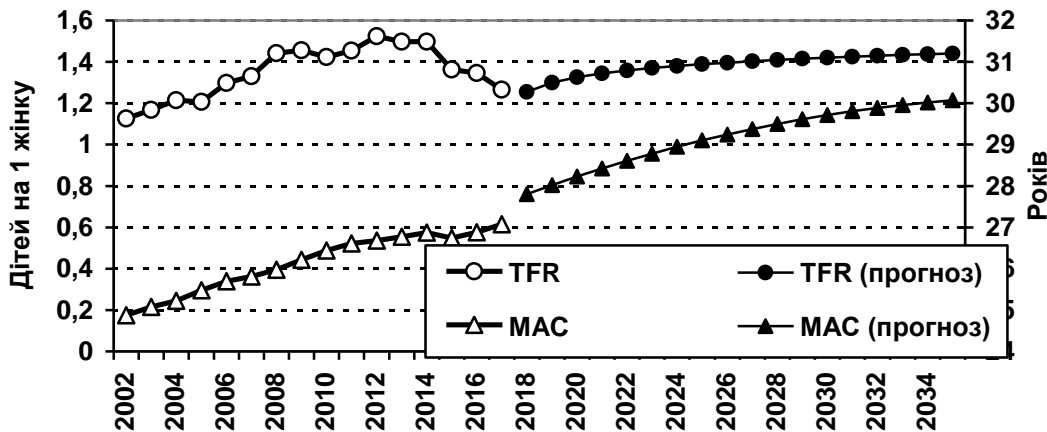
9.1 Гіпотеза щодо народжуваності

Наразі в Україні вже досягнуто низький або навіть наднизький рівень народжуваності. Подальше зниження на тривалий час показника сумарної народжуваності (нижче 1 дитини в розрахунку на 1 жінку) практично означатиме відмову від материнства значною кількістю жінок України (оскільки певна частина все одно народить більше 2 і більше дітей), що наразі видається малоімовірним. Нещодавно проведені обстеження⁴⁴¹ стосовно дітородних орієнтирів населення свідчать, що українські жінки продовжують бути орієнтованими на дводітну сім'ю, хоча планують народити дещо меншу кількість дітей (1,75-1,80 дитини на жінку в середньому).

Таким чином, можливі майбутні значення показника сумарної народжуваності в Україні затиснені у доволі вузьких межах. Враховуючи, що плани щодо кількості дітей навряд чи реалізуються в повному обсязі, показник сумарної народжуваності не буде вищим за 1,7. З іншого боку, навряд чи всі жінки перейдуть на одnodітну модель у найближчі десятиліття з огляду на збереження у суспільстві уявлення про ідеальну кількість дітей у сім'ї близько двох. Тому навряд чи цей показник буде нижчим за 1,1. Оскільки дане дослідження обмежене лише одним варіантом прогнозу народжуваності, то можна очікувати на величину близько 1,4 дитини на жінку в середньому (рис. 9.1).

Рисунок 9.1.

Показник сумарної народжуваності (TFR) та середній вік матері при народженні дитини (MAC) на континентальній частині України (факт і прогноз)

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

Доцільно нагадати про концепцію пастки низької народжуваності (low fertility trap), у яку Україна, можливо, вже потрапила. Коротко її суть полягає в тому,

⁴⁴¹ Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. — К.: АДЕФ-Україна, 2008. — 256 с.

Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку. — К.: ТОВ «Основа-Принт» 2009. — 248 с.

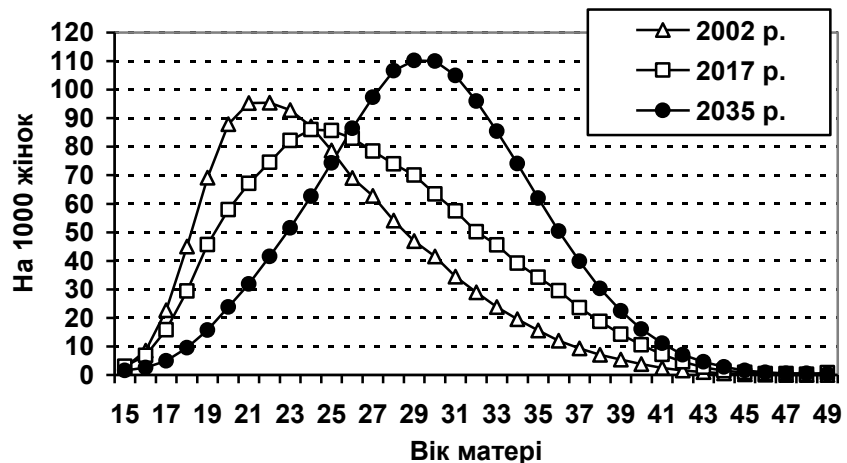
що за умов збереження народжуваності нижче 1,5 може виникнути "порочне коло", в якому демографічні, соціальні й економічні фактори діятимуть спільно, підтримуючи один одного, у напрямку подальшого зниження народжуваності⁴⁴².

Демографічний прогноз зазвичай обчислюється в термінах умовного покоління, проте, звісно, народжують реальні покоління. Тому впродовж прогнозного періоду (2018–2035 рр.) не виключаються тимчасові коливання показника сумарної народжуваності в дещо ширших межах – від 1,1 до 1,7 через відкладання або передчасну реалізацію народження дітей реальними поколіннями.

Як і в країнах Європи, в Україні триває процес старіння материнства, який полягає у відкладанні народження дитини, передусім першої, на старший вік. При цьому відповідно зростає середній вік матері при народженні дитини. На материковій частині України цей показник зріс із 25,4 в 2002 р. до 27,6 року – в 2017 р. Його тимчасове зниження в 2015 р. (рис. 9.1) є предметом окремого дослідження. Наразі можна припустити зумовленість такого спаду як погіршенням якості даних унаслідок війни, так і тимчасовим відкладанням народження дітей вищих черговостей, ніж перша, або проявом стохастичної природи демографічних процесів. З огляду на універсальність процесу відкладання жінками дітонародження на старший вік у різних країнах, прогнозом передбачається поступове зростання середнього віку матері при народженні з 27,6 року в 2017 р. до 30,1 року в 2035 р. з відповідною трансформацією вікового профілю коефіцієнтів народжуваності (рис. 9.2).

Рисунок 9.2.

Коефіцієнти народжуваності за віком матері на континентальній частині України в окремі роки

Джерело: 2002 та 2017 рр. – розраховано за даними Державної служби статистики України; 2035 р. – прогноз.

⁴⁴² Lutz W., Skirbekk V., Testa M.R. The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe // Vienna Yearbook of Population Research – 2006. – P. 167–192.

9.2 Гіпотеза щодо смертності та тривалості життя

Уже кілька десятиліть у світі триває зниження смертності та зростання тривалості життя, за винятком окремих країн Південної Африки й колишнього СРСР. Проте, і в цих країнах спостерігаються ознаки повороту на загальносвітовий тренд. Зокрема, в Україні після різкого зниження тривалості життя в середині 1990-х та стагнації в перші роки ХХІ ст. очікувана тривалість життя при народженні почала зростати і в період 2008–2013 рр. зростала дуже швидко, а саме на 0,8 та 0,4 року в середньому на рік для чоловіків і жінок відповідно. З приводу динаміки цього показника в наступні роки, у зв'язку з проблемами порівнянності статистичних даних і тривалою відсутністю перепису населення (про що вже згадувалося вище), складно сказати щось певне. Проте, доступні дані свідчать, що очікувана тривалість життя при народженні все ж продовжує повільно зростати.

Гіпотеза про зростання очікуваної тривалості життя при народженні в Україні в майбутньому ґрунтується переважно на концепції про те, що навряд чи в сучасному глобалізованому світі існуватиме країна, де тренд не відповідатиме загальносвітовому. Слід зазначити, що тренд зростання очікуваної тривалості життя у світі наразі не показує навіть ознак послаблення. Тобто він не уповільнюється, а є наближено лінійним⁴⁴³ навіть для жінок у країнах із найвищими показниками, а дискусію⁴⁴⁴ викликає лише кут нахилу цього тренду. З огляду на доступні дані вже майже десятиліття після цих публікацій нічого нового додати нема: очікувана тривалість життя при народженні для жінок у найбільш розвинених країнах світу продовжує зростати на 0,1–0,2 року щорічно.

Дієвість прогнозування смертності за допомогою визначення референтних країн, використаний Е.М. Лібановою⁴⁴⁵, нині знаходить яскраве підтвердження на фактичних даних. Зокрема, очікувана тривалість життя при народженні чоловіків у менш розвинених регіонах Землі в останні півтора десятиліття майже точно відтворює шлях, який пройшли більш розвинені регіони планети на півстоліття раніше (рис. 9.3). У жінок відбувається аналогічна динаміка, але графіки не так виразно співпадають за п'ятирічками, а зміщені на кілька років. Тому використання даних більш розвинених країн для прогнозування правдоподібної динаміки смертності в менш розвинених є досить обґрунтованим.

На жаль, значення поточної величини тривалості життя та динаміка цього показника в останні роки в Україні викликає серйозні сумніви. Оскільки поточна оцінка чисельності населення Донбасу викликає сумніви, а дані щодо чисельності смертей у цьому регіоні є неповними, залишається

⁴⁴³ Oeppen J., Vaupel J.W. Broken Limits to Life Expectancy // *Science* – 2002. – 296(10). – P. 1029–1031.

⁴⁴⁴ Vallin J., Mesle F. The Segmented Trend Line of Highest Life Expectancies // *Population and Development Review* – 2009. – 35(1). – P. 159–187.

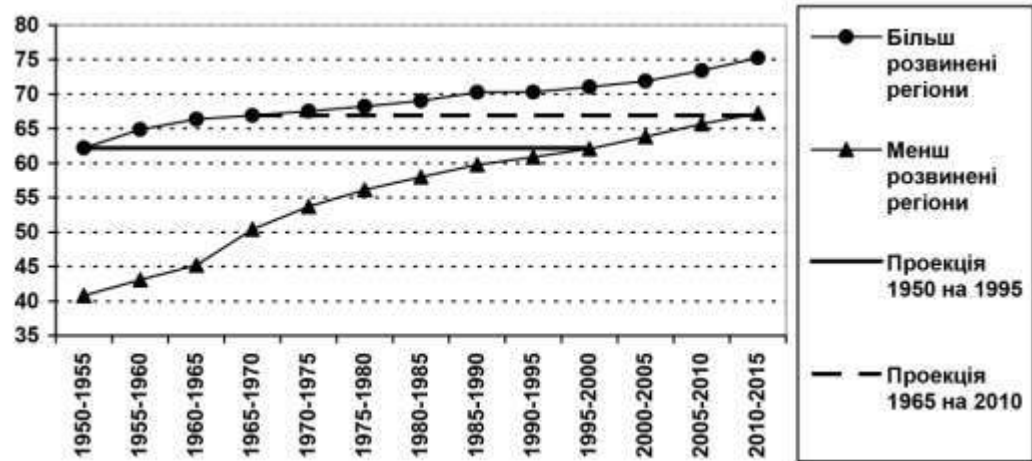
⁴⁴⁵ Лібанова Э.М. Продолжительность жизни населения. – К.: Наукова думка. – 1991. – 200 с.

обчислити відповідні показники для материкової частини України без урахування даних Донбасу.

Рисунок 9.3.

**Динаміка очікуваної тривалості життя при народженні (чоловіки)
в більш розвинених та менш розвинених регіонах світу**

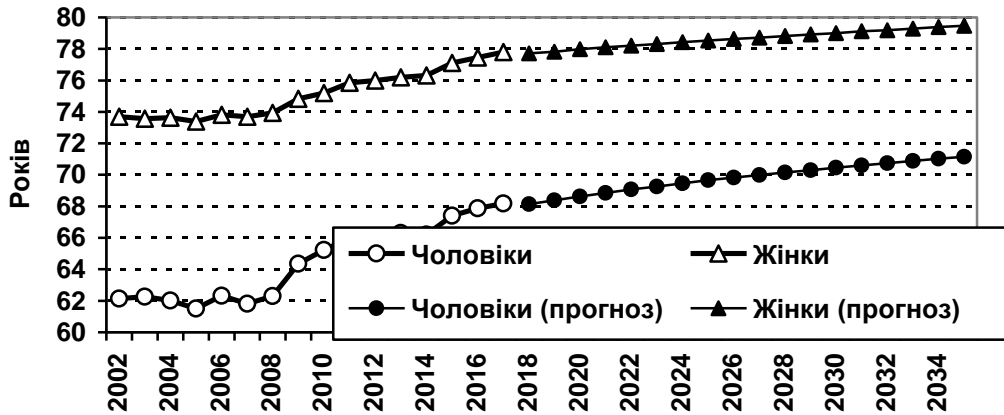

Джерело: побудовано за даними United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017). *World Population Prospects: The 2017 Revision, DVD Edition*.

З огляду на тривалу відсутність перепису, існують сумніви в актуальності даних про статеву-вікову структуру населення й для цієї частини України. Проте, реєстрація природного руху є жостатньо повною та деталізованою. Для поліпшення відповідності та узгодженості даних про чисельність населення обчислено зміни в тривалості життя населення цього регіону лише за близькі один до одного календарні роки, припускаючи, що похибка в даних про населення за суміжні роки сильно не міняється. Як для чоловіків, так і для жінок очікувана тривалість життя при народженні за період 2013–2017 рр. зростала на 0,12 року щорічно. Враховуючи велику різницю у тривалості життя за статями в Україні, доцільно припустити швидший приріст тривалості життя чоловіків. Тому, з огляду на загальносвітову тенденцію та, враховуючи локальні особливості, передбачено повільне зростання очікуваної тривалості життя при народженні на 0,18 та 0,10 року на рік в середньому для чоловіків і жінок відповідно, яка досягне в 2035 р. 71,2 та 79,5 року для чоловіків і жінок відповідно (рис. 9.4).

Рисунок 9.4.

Очікувана тривалість життя при народженні на континентальній частині України

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

9.3 Гіпотези щодо міграцій

За офіційними даними Держстату, в Україні від 2005 р. утримується додатне сальдо зовнішніх міграцій, що, однак, не співпадає з даними крайно-основних міграційних партнерів України. Інформація поточного обліку переміщень формується за даними реєстрації/зняття з реєстрації місця проживання, які надають окремі органи реєстрації (виконавчі органи сільської, селищної або міської ради, сільські голови (якщо відповідно до законодавства виконавчий орган сільської ради не утворено)). Зрозуміло, що цей облік не охоплює усіх фактичних мігрантів, зокрема поза обліком залишається довгострокова зовнішня трудова міграція. Після проведення перепису 2001 р. і підбиття його підсумків уточнено сальдо міграцій населення у міжпереписний період, і різниця між чисельністю населення за даними перепису та поточного обліку перевищила 460 тис. осіб. Вочевидь наступний перепис населення також зафіксує значну різницю між даними.

Отже, прогнозування майбутніх параметрів міграційних процесів ускладнене неповнотою обліку мігрантів. Державна статистика охоплює лише міграції, пов'язані із зміною офіційного місця проживання. До того ж статистика зареєстрованих міграцій показує рік реєстрації, а не рік фактичного прибуття/вибуття. Так, у 2012 р. обсяги зареєстрованого прибуття різко збільшилися порівняно з попередніми роками, що спричинило майже чотирикратне зростання сальдо міграції. Однак, це сталося не внаслідок реального збільшення числа прибулих, а в результаті полегшення можливостей реєстрації іноземців, які прибули в Україну в попередні роки, після прийняття Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без

громадянства»⁴⁴⁶.

Проте, оскільки розрахунки чисельності та складу населення, які щорічно здійснює Державна служба статистики (і які є базою розрахунку даного прогнозу), спираються на дані статистики реєстрації/зняття з реєстрації за місцем проживання, при прогнозуванні тенденцій міграційних процесів оцінюються майбутні обсяги саме зареєстрованої міграції. З іншого боку, при розробці гіпотез міграцій враховано вірогідні результати виявлення наступним переписом масштабів переходу тимчасової трудової міграції українських громадян у постійну форму.

Прогноз міграцій розроблено у двох варіантах, які показують максимальний та мінімальний рівні реально можливих параметрів міграційного руху. При цьому передбачається стихійний перебіг міграційних потоків як реакція на можливі тенденції соціально-економічного розвитку, без скільки-небудь активних дій з боку держави. Для прогнозних розрахунків чисельності та структури населення використано також варіант повної відсутності міграцій в Україні протягом усього прогнозного періоду – т.зв. варіант нульового сальдо.

Розрахунок прогнозних параметрів спирається на методику, що включає три етапи⁴⁴⁷:

- оцінку майбутніх обсягів прибуття та вибуття в розрізі укрупнених географічних напрямків;
- оцінку перспективної структури мігрантів за статтю та віком;
- обчислення кількості прибулих і вибулих за роком народження.

Гіпотези прогнозу розроблено з урахуванням міграційного потенціалу України та потенційних країн походження іммігрантів.

Максимальний варіант прогнозу передбачає деяке збільшення прибуття з країн колишнього СРСР при стабілізації вибуття. Обсяги міграційного обміну населення з цими країнами, однак, будуть не співставними із тими, що спостерігалися в минулі десятиліття. Міграційний баланс в обміні населенням з країнами Європи та Америки буде від'ємним, але з невеликими величинами міграційних втрат. Потік прибулих з країн Азії та Африки спочатку в якості освітніх мігрантів, а згодом – і з трудовою метою стрімко зростатиме протягом усього прогнозного періоду, причому переважна більшість мігрантів закріплюватиметься в Україні. Сальдо міграцій населення України постійно зростатиме, досягнувши рівня близько +180 тис. осіб на рік в кінці прогнозного періоду (рис. 9.5). Його величина у другій половині прогнозного періоду майже на 90% забезпечуватиметься за рахунок афро-азіатських країн. Домінування потоків з країн Азії та Африки призведе, зокрема, до помітної переваги чоловіків серед прибулих до України, що характерно для міграцій з цього регіону.

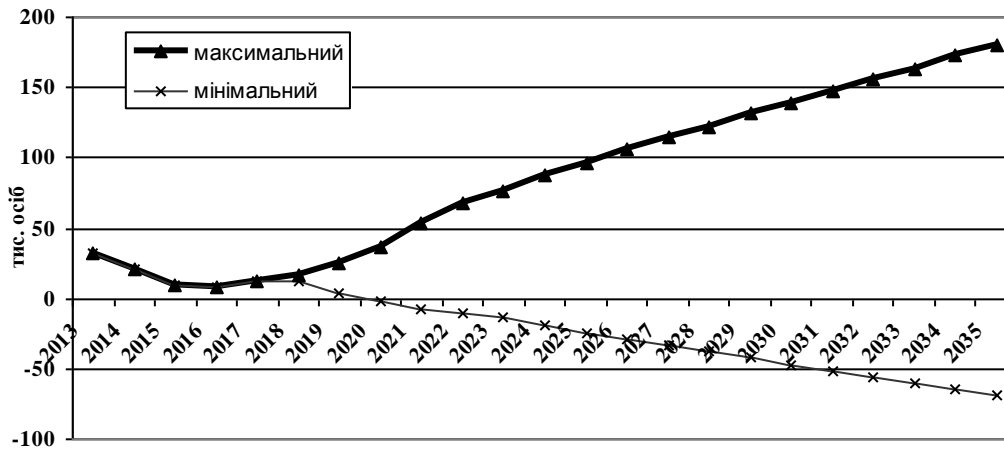
---

⁴⁴⁶ Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства. Закон України від 22.09.2011 № 3773-VI [Електронний ресурс]. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3773-17>

⁴⁴⁷ Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / За ред. О.В.Позняка. – Умань, 2007. – 276 с.

Рисунок 9.5.

Динаміка сальдо міграцій населення України

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України

За умов реалізації мінімального варіанту слід очікувати сплеску вибуття як до країн колишнього СРСР, так і, особливо – до країн Європи та Америки за рахунок збільшення інтенсивності виїзду висококваліфікованих спеціалістів та посилення тенденцій переходу тимчасової трудової міграції у незворотну форму. Міграційні втрати в обміні населення з Росією обумовлюватимуться тим, що значна частина українських громадян, які мають російське коріння, або тривалий час пропрацювали в Росії, прагнутиме переселитися до цієї країни. Імміграція з афро-азіатських країн все одно матиме місце, однак рівень закріплення іммігрантів в Україні буде порівняно невисоким – до половини прибулих повертатимуться до країн походження або переїздять до Західних країн. Сальдо міграцій стане від’ємним вже через кілька років, в кінці прогнозного періоду міграційний баланс поступово наблизитиметься до величин, зафіксованих в середині 1990-х рр.

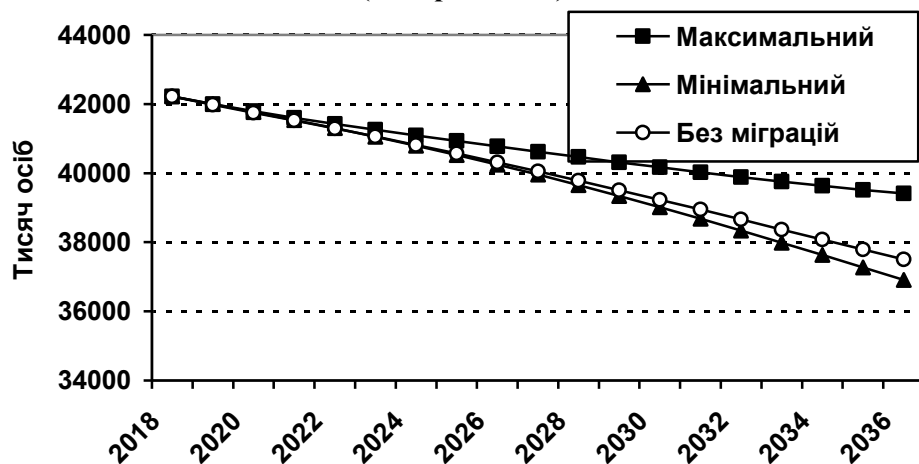
9.4 Динаміка чисельності та статеві-вікової структури населення материкової частини України до 2035 р.

Враховуючи високий рівень старіння населення та сформовані настанови на малодітність, за будь-якого варіанту розвитку подій чисельність населення України в майбутньому буде зменшуватися, однак перспективні параметри міграцій справлятимуть суттєвий вплив на темпи цього зменшення. Згідно трьох варіантів прогнозу, які відрізняються лише гіпотезами щодо міграцій, чисельність населення материкової частини України скорочуватиметься впродовж усього прогнозного періоду та на початок 2036 р. досягне 39,4 млн. осіб за максимальним; 36,9 млн. – за мінімальним варіантами та 37,5 млн. у разі відсутності міграцій (рис. 9.6). Загальне

зниження таким чином складе 6,6%, 12,6% та 11,2% за максимальним і мінімальним варіантами та за відсутності міграцій відповідно. Тобто можливий міграційний приток населення призведе до уповільнення темпів депопуляції майже удвічі, тоді як можливий відток посилить їх.

Рисунок 9.6.

Прогноз чисельності населення континентальної частини України
(за варіантами)

Міграція впливатиме не лише на загальну чисельність населення, але й на його вікову структуру. Так, якщо за умови відсутності міграцій на початок 2036 р. частка осіб віком 60 років і старше, як очікується, становитиме 29,3%, то за умови масштабного відтоку населення – 29,5%, а за умови масштабного притоку – 28,3% (додаток 10.10). За максимальним варіантом прогнозу чисельність усіх основних вікових груп (0-15, 16-59, 60+ років) буде більшою, ніж у випадку відсутності міграцій, а за мінімального варіанту, навпаки – меншою (додатки 10.11-10.13).

Особливо значною є відмінність за варіантами щодо очікуваної чисельності осіб працездатного віку. Максимальний варіант прогнозу міграцій з 2027 р. передбачає щорічне сальдо міграцій у цій віковій категорії понад 100 тисяч осіб (4/5 із яких – чоловіки). Внаслідок такого напливу вдасться навіть уповільнити зниження чисельності осіб працездатного віку наприкінці 2020-х років (додаток 10.12). Проте, коли в цю вікову групу почнуть входити малолюдні когорти, які ще тільки мають народитися, навіть такі обсяги імміграції не зможуть змінити ситуацію. На кінець прогнозного періоду чисельність вікової групи 16-59 років у випадку масштабного притоку населення буде на 7,4% більшою, ніж за відсутності міграцій, і на 9,4% більшою, ніж за масштабного відтоку населення.

Відносно невеликим буде вплив міграцій на динаміку чисельності дітей до 16 років, оскільки обсяги міграцій у цьому віці незначні, а кількість іммігрантів-жінок у репродуктивному віці ще не встигне накопичитися достатньо, щоб істотно вплинути на динаміку народжуваності. Але щодо даної категорії населення слід звернути увагу, що відносно падіння їх чисельності

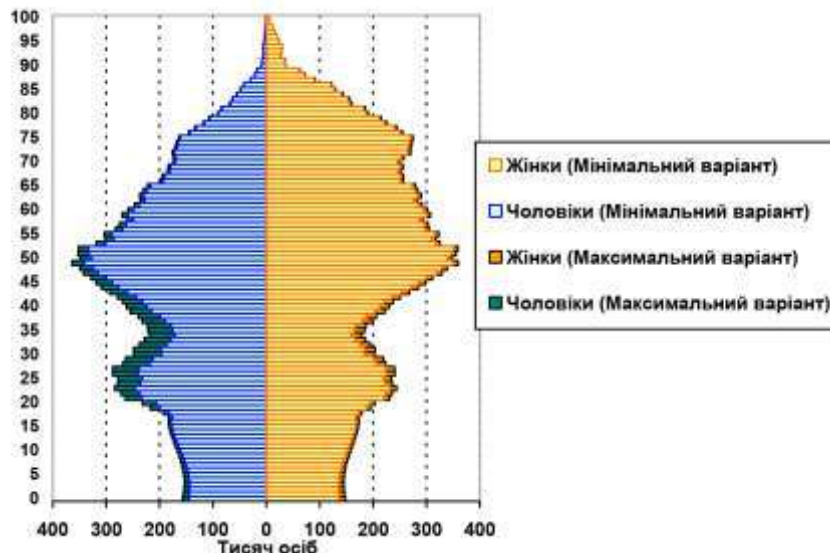
буде дуже значним – на 26,2% за максимальним варіантом до 29,9% – за мінімальним варіантом прогнозу. Тобто їх чисельність знизиться майже на третину.

Отже, міграційні процеси здатні уповільнити негативні тенденції демографічного розвитку, однак не зможуть кардинально їх змінити. Динаміка широких вікових груп, описана вище, зумовлена, переважно, вже набутою віковою структурою населення України. Так, чисельність осіб у віці 60 років і старше зростатиме через входження до неї порівняно більших вікових груп, які на початок прогнозного періоду були у віці 43–59 років, що показано у додатку 10.14 більш темним кольором. Натомість виходити будуть унаслідок смертності не такі чисельні групи. Зростання питомої ваги найстарших вікових груп буде зумовлене не лише збільшенням їх людності, а буде підкріплюватися скороченням чисельності молодших вікових груп, особливо у репродуктивному віці. Останні посилюватимуть увесь процес ще й непрямо – через народження меншої чисельності дітей. Загалом упродовж прогнозного періоду із репродуктивного віку виходитимуть порівняно численні вікові групи жінок, народжених у 1968–1984 рр. Натомість входитимуть малочисельні, народжені в 2003–2017 рр. (рис. 9.12), а також іще не народжені 2018–2020 рр. народження.

Хоча за будь-яких умов статево-вікова структура населення материкової частини України на початок 2036 р. виглядатиме доволі невтішно (рис. 9.7), за максимальним варіантом чисельність населення у віці 20–49 років (тобто найбільш економічно продуктивних вікових контингентів) буде на 12,3% (або на 1/8) більшою, ніж за мінімальним. Натомість на чисельність найстарших вікових груп (75 років і старше) можливі відмінності в тенденціях міграційних процесів майже не вплинуть.

Рисунок 9.7.

Статево-вікова структура населення континентальної частини України за варіантами прогнозу (на початок 2036 р.)

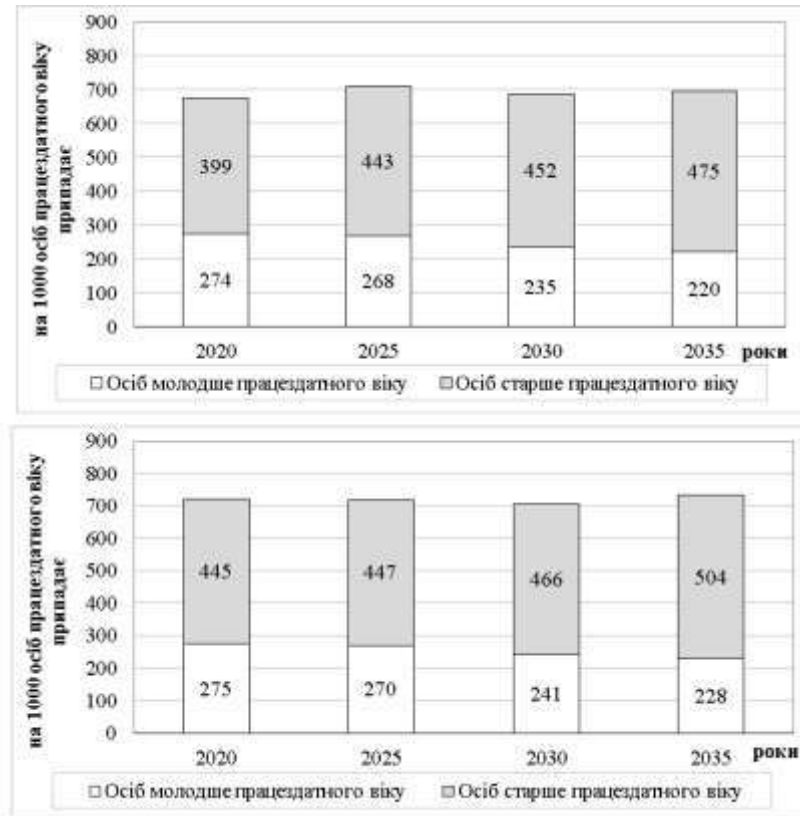

Як наслідок, від майбутніх параметрів міграцій населення залежатиме і динаміка демоекономічного навантаження на населення працездатного віку. За максимальним варіантом на кожні 1000 представників цієї вікової групи припадатиме на 37 менше осіб інших вікових груп (у т.ч. на 29 – представників старших контингентів), ніж за мінімальним варіантом (рис. 9.8).

Рисунок 9.8.

Демоекономічне навантаження, за різних варіантів розвитку міграційної ситуації в Україні

Отже, найближчими десятиліттями чисельність населення України зменшуватиметься, причому інтенсивність цього зменшення значною мірою залежатиме від майбутніх тенденцій міграцій. Масштабний приплив мігрантів здатен уповільнити темпи скорочення чисельності населення, тоді як масштабний відплив неминуче їх посилить. За максимальним варіантом прогнозу, чисельність народжених у 2035 р. буде на 8,4% більшою, тоді як кількість померлих – лише на 2,7% більшою, ніж за мінімальним варіантом. Однак, міграція не зможе повністю нівелювати негативний вплив сформованої на сьогодні вікової структури населення. До недавнього часу основною причиною негативної динаміки була низька народжуваність. Тепер до цього додається несприятливий структурний фактор – зниження частки і чисельності жінок у репродуктивному віці. Чисельність жінок у

репродуктивному віці почала скорочуватися з початку ХХІ ст. В останнє десятиліття до цього додалося зменшення чисельності жінок у найбільш активному інтервалі репродуктивного віку – 20-34 роки. Близько 2030 р. чисельність жінок у цьому віці досягне історичного мінімуму за останні 100 років. Тому за будь-яких більш-менш реалістичних гіпотез вони не зможуть народити достатньо дітей для зупинки чи навіть уповільнення депопуляції.

На відміну від малолюдних когорт 1995-2005 рр. народження, когорти, народжені в 1960-х значно більші за чисельністю. В 2020 р. вони почнуть входити у вікову групу 60 років і старше. Тобто Україна набула надзвичайно порушеної вікової структури населення. Демографічне старіння відбуватиметься як "зверху" – через збільшення чисельності та частки осіб похилого віку, так і "знизу" – через зменшення чисельності та частки дітей. Таким чином, старіння, принаймні до середини ХХІ ст., є невідворотним (якщо не брати до уваги зовсім фантастичні⁴⁴⁸ гіпотези). Масштабний міграційний приток населення призведе до пом'якшення ситуації.

Демографічне старіння спричинятиме серйозні зміни в економіці через структуру споживання. Система охорони здоров'я повинна бути готовою до збільшення навантаження на лікарів відповідних спеціальностей. Також суспільство все більше потребуватиме фахівців із соціальної роботи.

Водночас зменшуватиметься інтерес до України міжнародних інвесторів. Адже порівняно з бурхливим зростанням пропозиції робочої сили в багатьох країнах світу, зменшення чисельності населення в найбільш економічно активних вікових групах в Україні стане перешкодою розміщенню нових виробництв. Дослідження показують, що менше число молодих людей (25–44 роки) означає менше стартапів, менше нових підприємств і менше робочих місць⁴⁴⁹. Підприємці, відповідно, схильні переміщувати фірми туди, де пропозиція робочої сили зростає, а не зменшується⁴⁵⁰.

Наразі вбачається кілька можливих шляхів пом'якшення майбутньої ситуації, які можна комбінувати. Частина з них пов'язані з мобілізацією внутрішніх резервів. По-перше, це збільшення продуктивності праці зайнятих працівників через підвищення їх освіти, кваліфікації та зайнятості на виробництвах із високою доданою вартістю (які, до речі, навряд чи будуть бажані розміщувати). Створення можливостей і стимулювання підвищення кваліфікації та перекваліфікації працівників старше 40 та 50 років. По-друге, збільшення економічної активності населення шляхом створення робочих місць із гнучким графіком роботи, можливостями зайнятості для осіб із особливими потребами тощо, що дасть іще певний додатковий ресурс через залучення тих категорій громадян, які зараз не є економічно активними.

⁴⁴⁸ Під фантастичними гіпотезами тут розуміється зростання показника сумарної народжуваності до 2,7–3,3 дитини на жінку або сальдо міграцій на рівні 250–300 тисяч осіб щороку.

⁴⁴⁹ Lutz W., Skirbekk V., Testa M.R. The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe // Vienna Yearbook of Population Research – 2006. – P. 167–192.

⁴⁵⁰ Shimer R. The Impact of Young Workers on the Aggregate Labor Market // Quarterly Journal of Economics – 2001. – 116. – P.969–1007.

Значні перспективи пом'якшення негативних тенденцій лежать у площині міграційної політики. Зокрема, важливим є використання потенціалу іноземців, перш за все тих, які завершили навчання у ЗВО України, запорукою чому є їх осідання в Україні. Перевага чоловіків серед прибулих хоча і не має прямої вигоди з т.з. бажаного підвищення народжуваності, все ж таки сприятиме покращенню ситуації на шлюбному ринку, підвищенню рівня пошлюбленості жінок, що опосередковано впливатиме і на їх репродуктивну активність. Перехід від переважно чоловічої до сімейної міграції з азіатських та африканських країн матиме місце вже за межами прогностичного періоду, відбутися раніше він може лише за умови впровадження відповідної політики залучення іммігрантів.

10. ДОДАТКИ

10.1 Рівень задоволеності базових потреб людини в оцінках українців, липень-серпень 2017 року, %

Сфери задоволення потреб людини	Розподіл оцінок за шкалою достатності задоволення потреб людини				
	Вистачає	Не вистачає	Співвідношення оцінок	Важко сказати, вистачає чи ні	Не цікавить
<i>Матеріально-побутові потреби</i>					
Можливість купувати найнеобхідніші продукти харчування	51,8	31,9	+1,6	14,1	1,6
Необхідний одяг	56,7	22,4	+2,5	15,1	5,2
Необхідні меблі	50,1	27,2	+1,8	13,7	8,7
Хороше житло	47,8	34,6	+1,4	14,1	3,1
Модний та красивий одяг	25,1	35,1	-1,4	16,5	23,1
Можливість харчуватись відповідно до своїх смаків	27,9	52,1	-1,9	17,7	1,8
Можливість повноцінно проводити відпустку	17,3	61,7	-3,6	12,4	7,8
Можливість повноцінного дозвілля	27,2	49,4	-1,8	17,1	5,5
<i>Робота</i>					
Робота, що підходить	33,5	41,2	-1,2	12,7	12,0
Можливість мати додатковий заробіток	24,4	47,3	-1,9	12,5	15,0
Можливість працювати з повною віддачею	40,2	29,5	+1,4	19,9	9,8
<i>Здоров'я та медична допомога</i>					
Здоров'я	43,7	40,7	+1,1	14,6	0,4
Необхідна медична допомога	26,8	52,8	-2,0	17,6	2,8
<i>Права людини</i>					
Юридична допомога у захисті своїх прав та інтересів	19,7	46,7	-2,4	20,2	12,8
<i>Знання</i>					
Сучасні економічні знання	24,5	40,9	-1,7	20,1	14,0
Сучасні політичні	25,0	32,1	-1,3	19,9	22,4

<i>Сфери задоволення потреб людини</i>	<i>Розподіл оцінок за шкалою достатності задоволення потреб людини</i>				
	<i>Вистачає</i>	<i>Не вистачає</i>	<i>Співвідношення оцінок</i>	<i>Важко сказати, вистачає чи ні</i>	<i>Не цікавить</i>
знання					
<i>Психологічний стан, рівень адаптації</i>					
Уміння жити в нових суспільних умовах	37,8	33,1	+1,1	24,6	3,7
Впевненість у своїх силах	43,0	32,7	+1,3	21,7	2,1
Рішучість у досягненні своїх цілей	40,4	32,2	+1,3	22,1	4,8
Ініціатива та самостійність у розв'язанні житєвих проблем	48,4	24,9	+1,9	22,2	3,8

Джерело: Інститут соціології НАН України

10.2 Міграційні настанови та плани українців, %

Міграційні настанови та плани	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
<i>Чи хотіли б Ви виїхати з населеного пункту, же Ви живете?</i>											
Так, хотів би	19,3	21,1	20,1	19,4	19,6	20,1	24,4	16,2	20,2	29,8	-
Важко сказати	25,1	20,9	16,8	18,2	16,6	20,4	14,1	17,6	16,4	18,2	-
Ні	55,2	57,8	62,6	62,4	63,7	59,4	61,1	66,1	62,9	52,0	-
Не відповіли	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,1	0,3	0,1	0,5	0,1	-
<i>Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?</i>											
До іншої місцевості в Україні	9,8	9,9	12,6	14,4	11,2	10,7	7,9	10,0	10,3	9,8	7,9
До Росії	10,5	10,3	7,9	9,6	8,3	7,1	7,0	4,2	3,7	4,5	3,7
До інших республік колишнього СРСР	0,6	1,1	1,6	0,8	1,2	0,8	1,6	1,9	2,3	2,6	2,1
За межі колишнього СРСР	10,2	10,1	7,0	5,3	7,9	8,4	12,1	7,8	12,3	10,9	12,9
Ще не знаю, куди	19,8	18,4	16,9	16,3	18,3	19,2	19,9	18,2	19,7	19,1	22,4
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	48,6	49,9	53,4	53,5	53,0	53,3	50,6	57,6	45,9	52,7	50,8
Не відповіли	0,4	0,3	0,6	0,2	0,1	0,5	0,8	0,4	5,8	0,4	0,2
<i>Чи замислювалися Ви коли-небудь серйозно про еміграцію?</i>											
Так						14,5	-	-	-	21,9	-
Ні						85,0	-	-	-	76,9	-
Інше						0,4	-	-	-	1,2	-
<i>Скільки разів Ви особисто виїжджали за кордон з метою тимчасової роботи?</i>											
Жодного разу		91,7	89,5	89,9	91,6	90,8	87,6	87,9	87,3	91,7	92,0
1 раз		3,4	4,7	4,2	3,3	3,3	5,4	4,3	4,7	3,0	3,9
2 рази		1,7	2,2	1,5	1,4	2,1	2,2	2,6	2,6	1,7	1,5
3 рази		0,8	1,1	0,8	0,4	1,0	1,2	1,2	1,3	1,2	0,8
Більше ніж 3 рази		2,0	2,2	3,3	2,2	2,2	2,7	4,1	3,8	2,2	1,0
Не відповіли		0,3	0,3	0,3	1,1	0,6	0,9	0,1	0,2	0,2	0,8
<i>Чи плануєте Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>											
Так	6,9	5,7	6,1	6,2	6,2	5,3	7,2	7,4	9,9	10,8	12,0
Ні	92,7	94,3	93,6	93,7	92,9	94,0	91,8	92,4	89,8	89,2	87,0
Не відповіли	0,4	0,3	0,4	0,1	0,9	0,7	1,0	0,2	0,3	1,0	1,0

Джерело: Інститут соціології НАН України

10.3 Міграційні настанови і плани поселенських груп, %, 2017 р.

Міграційні наміри українців, напрямки та країни виїзду	Розподіл міграційних настанов і планів жителів України				
	Усі жителі України	В тому числі за типами поселення			
		Київ	Місто з населенням понад 250 тис, осіб	Невелике місто	Сільське поселення
<i>Якби Ви надумали виїхати з Вашого населеного пункту, то куди?</i>					
До іншої місцевості в Україні	7,9	1,5	9,5	11,5	5,7
До Росії	3,7	2,2	5,0	4,6	2,6
До інших республік колишнього СРСР	2,1	2,2	2,0	1,6	2,5
За кордон колишнього СРСР	13,0	26,5	13,9	14,7	8,8
Ще не знаю, куди	22,5	14,7	25,0	24,7	20,8
Ніколи і нікуди я не виїжджав би	50,8	52,9	44,6	42,9	59,6
<i>Чи збираєтесь Ви у найближчий рік поїхати за кордон на тимчасові заробітки?</i>					
Так	12,1	9,5	9,2	13,2	13,7
Ні	87,9	90,5	90,8	86,8	86,2
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Джерело: Інститут соціології НАН України

10.4 Трудові мігранти, за країнами перебування та рівнем освіти, %

	Повна вища			Базова або неповна вища			Професійно-технічна			Повна загальна середня				Базова загальна середня або початкова загальна			
	2005-2010	2010-2012	2015-2017	2005-2010	2010-2012	2015-2017	2005-2010	2010-2012	2015-2017	2005-2010	2010-2012	2015-2017	2005-2010	2010-2012	2015-2017		
Російська Федерація	12,8	12,5	10,8	16,7	10,0	18,5	-	-	33,9	58,5	72,1	35,1	12,0	5,4	1,7		
Польща	5,8	12,4	16,2	22,1	18,0	16,8	-	-	45,5	63,3	61,8	19,6	8,8	7,8	1,9		
Італія	18,5	14,9	12,7	19,2	28,7	18,1	-	-	23,5	56,5	54,0	36,4	5,8	2,4	9,3		
Чехія	7,3	9,5	10,4	8,0	11,1	12,9	-	-	19,3	77,0	74,1	55,1	7,7	5,3	2,3		
Іспанія	19,8	19,8	-	25,2	33,3	-	-	-	-	48,0	46,9	-	7,0	-	-		
Німеччина	-	89,6	31,4	-	3,2	3,9	-	-	25,5	-	7,2	39,2	-	-	-		
Угорщина	7,9	19,6	9,4	39,1	14,3	42,0	-	-	18,7	41,9	66,1	17,0	11,1	-	12,9		
Португалія	6,9	-	35,0	15,6	6,5	45,3	-	-	8,9	70,3	93,5	10,8	7,2	-	-		
Білорусь	-	-	-	-	23,3	5,3	-	-	39,1	-	76,7	55,6	-	-	-		
США	-	-	58,3	-	-	20,4	-	-	-	-	-	21,3	-	-	-		
Ізраїль	-	-	52,5	-	-	10,1	-	-	-	-	-	37,4	-	-	-		
Фінляндія	-	-	27,1	-	-	11,3	-	-	39,8	-	-	21,8	-	-	-		
Інші країни	29,0	42,3	41,0	16,6	16,3	8,9	-	-	23,7	45,3	38,2	26,4	9,1	3,2	-		

Джерело: Зовнішня трудова міграція населення України: Звіт. – К., 2009. – 120 с., Звіт щодо методології, організації проведення та результатів модульного вибіркового обстеження з питань трудової міграції в Україні / Міжнародна організація праці. Група технічної підтримки з питань гідної праці та Бюро МОП для країн Центральної та Східної Європи. – Будапешт: МОП, 2013. – 96 с., Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження): Статистичний бюлетень. К.: Державна служба статистики України, 2017. – 36 с.

10.5 Трудові мігранти, за професійними групами до та після виїзду за кордон, 2015–2017 рр.

	у тому числі за останньою професією до виїзду за кордон						
	Усього	Професіонали, фахівці, технічні службовці	Працівники сфери торгівлі та послуг	кваліфіковані робітники сільського господарства	кваліфіковані робітники з інструментом	робітники з обслуговування, експлуатації та складання устаткування та машин	Найпростіші професії
Кількість трудових мігрантів, які працювали до виїзду за кордон, усього, тис. осіб	736,3	161,7	126,2	11,4	218,4	74,4	144,2
у тому числі за професійними групами за кордоном, %							
професіонали, фахівці, технічні службовці	8,2	29,2	4,0	–	0,1	8,6	1,4
працівники сфери торгівлі та послуг	11,2	12,8	25,4	22,8	6,5	1,6	8,3
кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства	1,7	–	–	20,2	1,6	–	4,5
кваліфіковані робітники з інструментом	32,1	21,3	8,6	43,9	66,0	21,6	17,6
робітники з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин	7,2	3,0	3,8	–	0,9	51,4	2,0
найпростіші професії	39,6	33,7	58,2	13,1	24,9	16,8	66,2

Джерело: ОІМ–2017.

10.6 Зміни територіального розміщення населення України

	Щільність населення, осіб на один км ²				Щільність поселень, осіб на 1000 км ²		Середня людність, осіб		Зміни середньої людності, %		Кількість сіл на одне місто, од.	Частка сільського населення, %	Зміни частки сільського населення, в.п.	
	міського		сільського		2017		міста		села					
	1991	2017	1991	2017	1991	2017	1991	2017	1991	2017	1991	2017	1991	2017
Україна	56	49	28	23	49	48	66702	478	-15,9	-17,3	66	62	30,8	-1,5
Вінницька	33	31	39	29	56	56	45007	536	-12,2	-24,8	86	81	49,1	-5,4
Волинська	27	27	26	25	53	53	49505	471	0,9	-6,9	95	96	47,7	-1,8
Дніпропетровська	102	85	20	17	46	46	135053	369	-21,4	-16,7	76	72	16,4	0,0
Донецька	182	145	19	15	44	44	74082	351	-23,4	-23,0	22	21	9,2	-0,4
Житомирська	27	25	23	17	56	55	60886	316	-33,0	-24,6	184	134	41,1	-4,8
Закарпатська	41	36	58	62	45	46	42322	1372	-20,0	4,9	56	53	63,0	4,8
Запорізька	59	49	18	15	35	34	95926	434	-16,2	-18,9	66	65	22,8	-0,9
Івано-Франківська	44	44	59	56	56	56	40341	1013	-8,4	-6,8	54	51	56,1	-1,2
Київська	38	38	31	23	44	41	41457	583	-0,2	-19,8	50	43	37,9	-7,1
Кіровоградська	31	25	20	15	42	41	50599	362	-19,9	-24,3	85	83	37,1	-2,0
Луганська	93	71	14	11	31	31	51582	368	-23,3	-23,7	22	21	13,1	-0,3
Львівська	76	71	51	45	88	87	35106	535	-13,3	-9,3	46	42	39,0	-0,9
Миколаївська	36	32	18	15	38	36	87341	411	-11,6	-16,8	102	98	31,7	-2,0
Одеська	52	48	27	24	35	34	83985	704	-18,2	-9,9	67	59	33,1	-0,6
Полтавська	35	31	26	19	65	63	59040	300	-11,9	-25,7	124	120	37,9	-4,9
Рівненська	27	27	31	30	50	50	50212	611	-8,2	-2,9	100	91	52,5	-1,0
Сумська	38	32	22	15	64	62	50609	237	-15,9	-32,7	100	97	31,3	-5,6
Тернопільська	36	34	49	42	73	75	26313	572	-14,8	-17,0	62	57	55,3	-2,7
Харківська	80	69	21	17	56	54	128164	312	-18,8	-19,0	109	98	19,3	-1,7
Херсонська	27	23	17	14	24	23	71815	622	-16,9	-12,6	75	73	38,8	0,6
Хмельницька	36	35	38	27	69	69	55875	395	-2,5	-27,9	109	109	43,5	-7,5
Черкаська	39	34	34	25	40	40	43851	643	-14,5	-26,1	51	52	43,0	-3,6
Чернівецька	49	48	67	64	50	50	35556	1299	-10,8	-4,2	40	36	56,9	-0,6
Чернігівська	24	21	20	11	48	46	41829	249	-19,0	-40,0	101	92	35,2	-9,7

Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://database.ukrcensus.gov.ua/MUI-T/Dialog/staffle.c.asp>.

10.7 Зміни адміністративно-територіальної основи розміщення населення України, 1991-2018 рр.

	Міста				Селища міського типу				Села			
	кількість, од.		Зрушення, %	Регіональна структура, %	кількість, од.		Регіональна структура, %	Зрушення, %	кількість, од.		Регіональна структура, %	Зрушення, %
	1991	2018			1991	2018			1991	2018		
	420	442	100,0	826	100,0	5,1	27856	27401	100,0	1991-2018		
Україна	17	18	4,2	30	29	3,3	1464	1457	5,3	-0,5		
Вінницька	11	11	2,6	21	22	4,8	1045	1054	3,8	0,9		
Волинська	19	20	4,7	54	46	5,6	1449	1435	5,2	-1,0		
Дніпропетровська	50	52	12,3	134	131	15,9	1120	1115	4,1	-0,4		
Донецька	9	12	2,8	46	43	5,2	1655	1613	5,9	-2,5		
Житомирська	10	11	2,6	28	19	2,3	563	578	2,1	2,7		
Закарпатська	14	14	3,3	22	22	2,7	929	914	3,3	-1,6		
Запорізька	14	15	3,5	25	24	2,9	760	765	2,8	0,7		
Івано-Франківська	25	27	6,4	33	30	3,6	1205	1126	4,1	-6,6		
Київська	12	12	2,8	26	27	3,3	1019	991	3,6	-2,7		
Кіровоградська	37	37	8,7	109	109	13,2	796	780	2,8	-2,0		
Луганська	41	44	10,4	36	34	4,1	1871	1850	6,8	-1,1		
Львівська	9	9	2,1	20	17	2,1	917	885	3,2	-3,5		
Миколаївська	17	19	4,5	33	33	4,0	1139	1124	4,1	-1,3		
Одеська	15	15	3,5	21	20	2,4	1862	1805	6,6	-3,1		
Полтавська	10	11	2,6	17	16	1,9	1002	999	3,6	-0,3		
Рівненська	15	15	3,5	21	20	2,4	1501	1455	5,3	-3,1		
Сумська	16	18	4,2	21	17	2,1	988	1023	3,7	3,5		
Тернопільська	16	17	4,0	62	61	7,4	1741	1673	6,1	-3,9		
Харківська	9	9	2,1	30	31	3,8	675	658	2,4	-2,5		
Херсонська	13	13	3,1	24	24	2,9	1416	1414	5,2	-0,1		
Хмельницька	16	16	3,8	16	14	1,7	821	824	3,0	0,4		
Черкаська	10	11	2,6	9	8	1,0	398	398	1,5	0,0		
Чернівецька	15	16	3,8	32	29	3,5	1520	1465	5,3	-3,6		

Джерело: розраховано за даними: Банк даних «Статистика населення України» / Державна служба статистики України.
[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://database.ukrcensus.gov.ua/MUL_T/Dialog/staffile_s.asp.

10.8 Зміна людності міських і сільських поселень України*

	Поселення				Населення				Зміни	
	кількість, од.		структура за групами людності, %		чисельність, тис. осіб		структура за групами людності, %		кількість поселень, %	
	1989 (перепис населення)	2018	1989 (перепис населення)	2018	1989 (перепис населення)	2018	1989 (перепис населення)	2018	1989–2018	1989–2018
Міста	418	443	100,0	100,0	28615,0	25714,0	100,0	100,0	6,0	-10,1
у т.ч. людністю, тис. осіб: понад 500	12	8	1,8	1,8	10896,2	9417,4	36,6	36,6	-33,3	-13,6
100–500	37	33	7,4	7,4	8126,0	7606,7	29,6	29,6	-10,8	-6,4
50–100	49	40	9,0	9,0	3628,7	2613,6	10,2	10,2	-18,4	-28,0
20–50	118	103	23,3	23,3	3438,0	3158,3	12,3	12,3	-12,7	-8,1
менше 20	202	259	58,5	58,5	2526,2	2918,0	11,3	11,3	28,2	15,5
Селища міського типу	871	826	100,0	100,0	4342,6	3546,4	100,0	100,0	-5,1	-18,3
у т.ч. людністю, тис. осіб: понад 10	69	33	4,0	4,0	917,3	448,4	12,6	12,6	-52,2	-51,1
5–10	297	247	29,9	29,9	2128,1	1820,4	51,3	51,3	-16,8	-14,5
3–5	222	190	23,0	23,0	837,2	773,1	21,8	21,8	-14,4	-7,7
менше 3	283	356	43,1	43,1	459,9	615,2	17,3	17,3	25,8	33,8
Сільські поселення	27775	27401**	100,0	100,0	16395,1	13015,4	100,0	100,0	-1,3	-20,6
у т.ч. людністю, осіб: понад 1000	4676	3644	13,3	13,3	8860,9	6546,7	50,3	50,3	-22,1	-26,1
501–1000	6078	5179	18,9	18,9	4286,1	3423,0	26,3	26,3	-14,8	-20,1
201–500	7307	7015	25,6	25,6	2411,9	2212,6	17,0	17,0	-4,0	-8,3
101–200	4130	3973	14,5	14,5	570,9	546,7	4,2	4,2	-3,8	-4,2
1–100	5584	7590	27,7	27,7	265,2	286,4	2,2	2,2	35,9	8,0

* Джерело: Розраховано на основі даних Державної служби статистики України без урахування АР Крим

**Оціночні дані

10.9 Розрахунок чисельності економічно-активних ВПО, за регіонами України, 2018

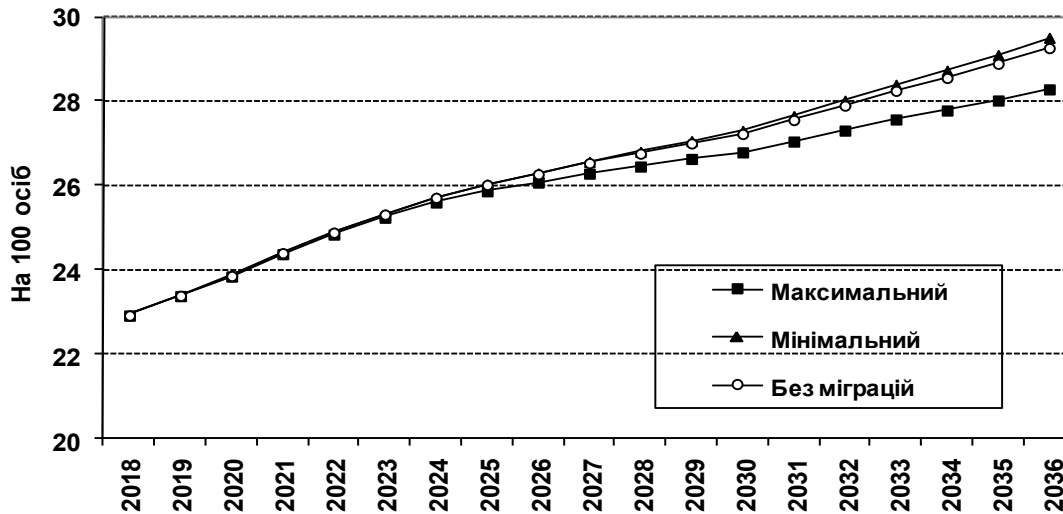
Регіони України	Кількість ВПО ⁴⁵¹	Оціночна кількість ЕАН ВПО*	З них незайняті*	Отримували послуги ДСЗ ⁴⁵²	У % до незайнятих
Україна	1502019	848641	97594	11345	11,6
Вінницька	11416	6450	742	264	35,6
Волинська	2892	2893	333	76	22,8
Дніпропетровська	74036	418390	4810	816	17,0
Донецька	548144	309701	35616	2800	7,9
Житомирська	7255	4099	471	164	34,8
Закарпатська	3606	2037	234	38	16,2
Запорізька	55078	31119	3579	773	21,6
Івано-Франківська	3563	2013	232	76	32,7
Київська	63857	36079	4149	545	13,1
Кіровоградська	6630	3746	431	171	40,0
Луганська	292191	165088	18985	916	4,8
Львівська	11768	6642	764	292	38,2
Миколаївська	8416	4755	547	189	34,5
Одеська	40786	23044	2650	329	12,4
Полтавська	25406	14354	1650	440	26,7
Рівненська	3244	1833	211	89	42,1
Сумська	11215	6336	729	209	28,7
Тернопільська	2123	1199	138	58	42,0
Харківська	125132	7070	8130	1248	15,4
Херсонська	13959	7887	907	178	19,6
Хмельницька	6582	3719	428	149	34,8
Черкаська	11391	6436	740	247	33,4
Чернівецька	2503	1414	163	48	29,4
Чернігівська	8492	4798	552	186	33,7
м. Київ	162334	91719	10548	1044	10,0

Джерело: розраховано за усередненими даними щодо економічної активності та безробіття ВПО за даними Звіту національної системи моніторингу ситуації з ВПО у 2018 р. Для визначення ЕАН кількість ВПО множилась на коефіцієнт 0,565, а для визначення незайнятих – кількість ЕАН множилась на коефіцієнт 0,115.

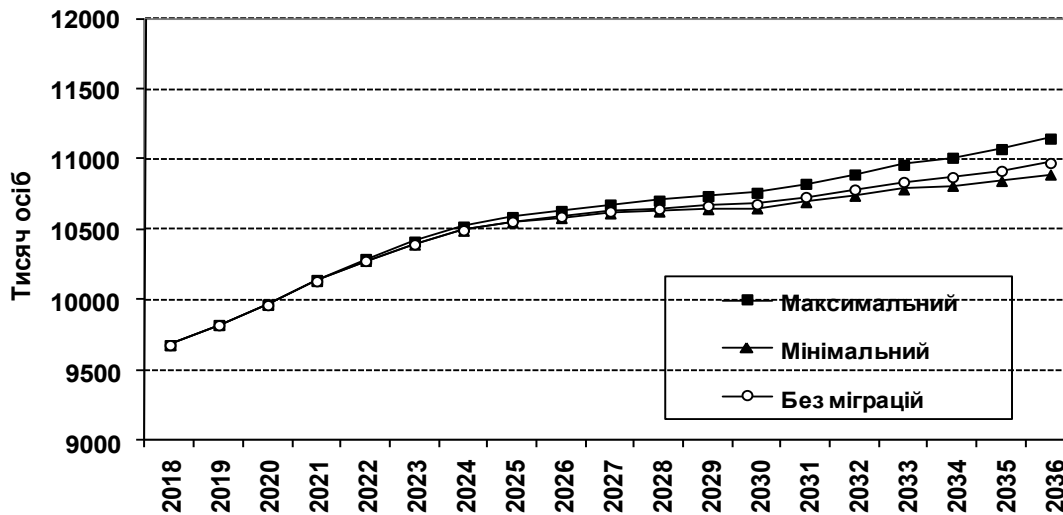
⁴⁵¹ Динаміка міграції в Україні: де живе найбільше переселенців (інфографіка) <https://tribuna.sumy.ua/news/dynamika-migratsiyi-v-ukrayini-de-zhyve-najbilshe-pereselentsiv-infografika/>;

⁴⁵² Інформація про надання послуг державної служби зайнятості внутрішньо переміщеним особам що отримали довідку про взяття на облік (відповідно до постанови КМУ від 1.10.2014 р. № 509) за січень-липень 2018 року [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <https://www.dcz.gov.ua/>

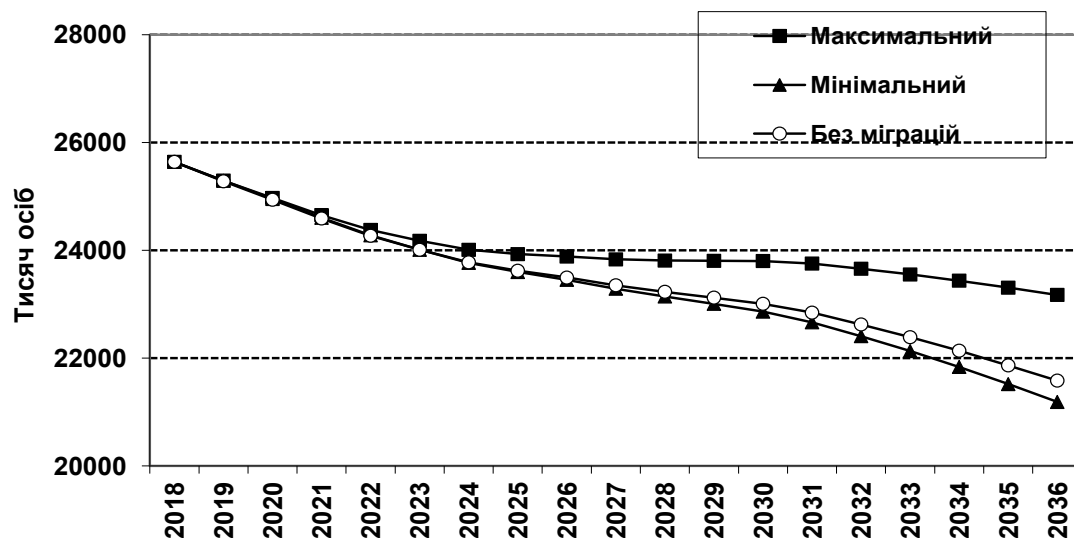
10.10 Частка населення 60 років і старше континентальній частині України

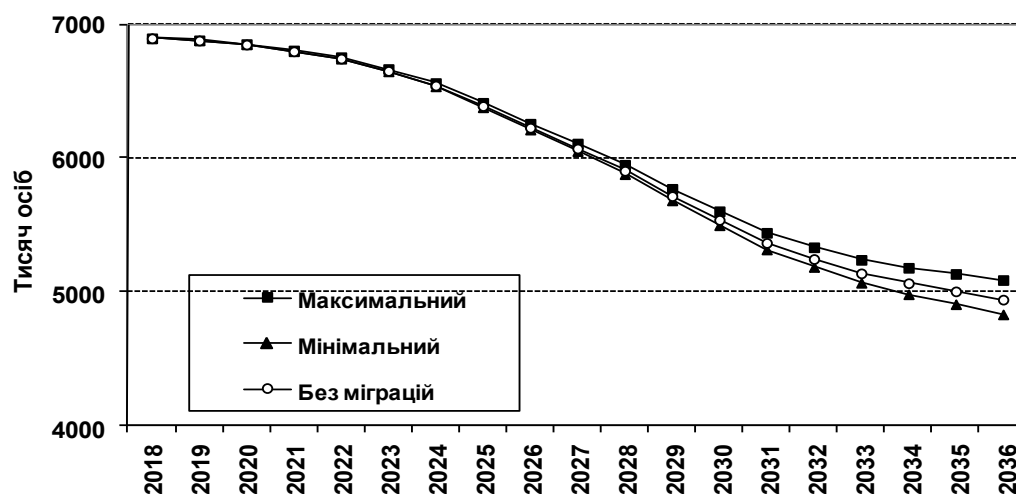
10.11 Прогноз чисельності населення 60 років і старше у континентальній частині України

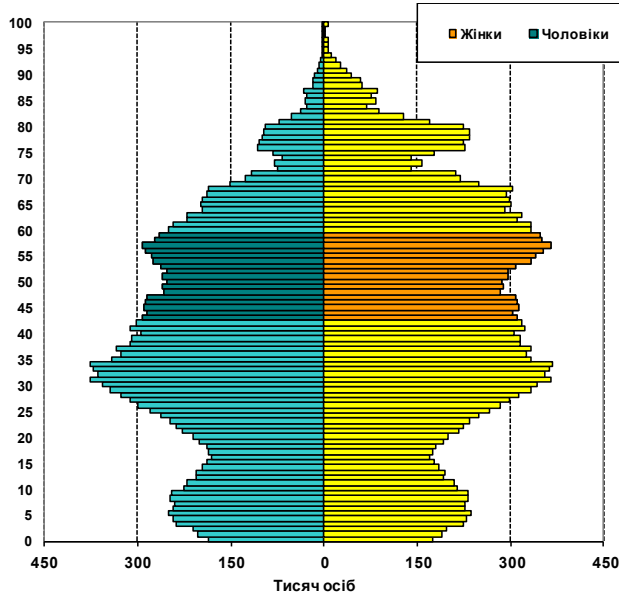
10.12 Прогноз чисельності населення 16–59 років у континентальній частині України

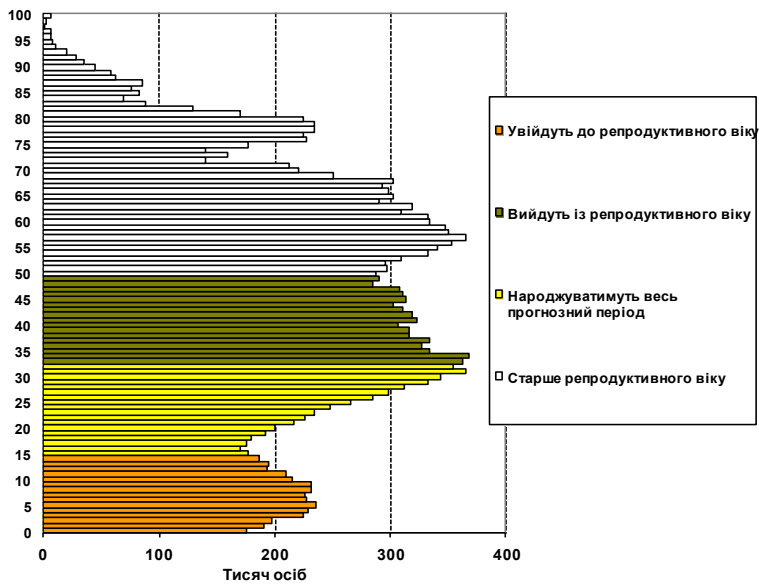
10.13 Прогноз чисельності населення 0–15 років на континентальній частині України

10.14 Статеві-вікова структура населення континентальної частини України, на 01.01.2018 (виокремлено вікові групи, які увійдуть у вік 60 і старше)

10.15 Вікова структура жінок континентальної частини України та її репродуктивні ресурси, на 01.01.2018

Наукове видання

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МІГРАЦІЙНИЙ ВИМІР

НАЦІОНАЛЬНА ДОПОВІДЬ

Підписано до друку 27.12.2018 р.
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 32,18. Тираж 300 прим.
Замовлення № 467

Видавець і виготівник “Сочінський М. М.”
20300, м. Умань, вул. Тищика, 18/19
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 2521 від 08.06.2006.
тел. (04744) 4-64-88, 4-67-77,
(067) 104-64-88, (093) 117-08-86,
vizavi-print.jimdo.com
e-mail: vizavi008@gmail.com